O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

A.BEKTEMIROV, G.T.QARAJANOVA, X.A.KARJAVOVA, Z.X.RAFIYEVA

INVESTITSIYA LOYIHALARI TAHLILI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kengashi tomonidan 410 000 – Biznes va boshqaruv ta’lim sohasining 60410500 – Bank ishi va auditi ta’lim yo‘nalishi bakalavr mutaxassisligi uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

SAMARQAND 2024

UO‘K: 336.71(075)(575.1)
I 53
KBK: 65.9(5O’z)ya73

A.Bektemirov, G.T.Qarajanova, X.A.Karjavova, Z.X.Rafiyeva.
Investitsiya loyihalari tahlili [Matn]: **o‘quv qo‘llanma** / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti, 2024 - 294 bet.

Taqrizchilar:
Sh.O.Quvondiqov– Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Real iqtisodiyot” kafedrasi professori, i.f.d.
A.T.Mardanova – Samarqand davlat universiteti “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti, i.f.n.

Investitsiya loyihalari tahlili – bu loyihaning maqsadga muvofiqligini, iqtisodiy samaradorligini va amalga oshirish imkoniyatlarini aniqlash uchun o‘tkaziladigan jarayon. Bu tahlil loyihaga kiritilgan mablag‘ning qaytarilish darajasi va muddatini, potensial foyda va risklarni, shuningdek, loyihaning jamiyat va atrof-muhitga ta’sirini baholashni o‘z ichiga oladi. Uning asosiy vazifasi loyihaning iqtisodiy samaradorligini, ijtimoiy va ekologik ta’sirni, loyihaning raqobatbardoshligini va uning alternativ variantlarni baholash, risklarni tahlil qilish va baholash, investitsiya qarorlarini qabul qilish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlashdan iborat. Ushbu vazifalar investitsion loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash va investorlar uchun maksimal daromad olish imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi. Investitsion loyihalarni tahlil qilish nafaqat foyda olishni, balki bozor talablariga moslashish va xatarlarni boshqarishni ham o‘z ichiga oladi, bu esa har bir investor va loyiha boshqaruvchisi uchun zarurat tug‘diradi. Mazkur o‘quv qo‘llanmada investitsiyalarni baholashning an’anaviy usullari bilan birga, zamonaviy baholash usullari yoritilgan.

O‘quv qo‘llanma 60410500 – Bank ishi va auditi ta’lim yo‘nalishi bakalavr mutaxassisligi talabalariga tavsiya etiladi.

O‘quv qo‘llanma institut Kengashining 2024 - yil 27 - noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

ISBN: 978-9910-702-40-2

© A.Bektemirov va b., SamISI. 2024 y.
©“STEP-SEL” MChJ nashryoti. 2024 y.

KIRISH

Respublikamiz iqtisodiyotini liberallashtirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilish natijasida raqobatning yanada keskinlashuvi kuzatilmoqda. Bu esa iqtisodiyotga ichki va xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni taqozo etmoqda. Investitsiyalar samaradorligini professional baholash va loyihalarni samarali boshqarish yanada dolzarb masala bo‘lib kelmoqda.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada investitsiya loyihalarini ishlab chiqarish, tashkil etish, barqaror rivojlantirish uchun biznes loyiha tuzishning zarurligi va investitsiya loyihasini ishlab chiqish asoslari ko‘rsatib o‘tilgan. Investitsiya va biznes loyihaning nazariy va amaliy asoslari, xususan, bozorni o‘rganish, marketing tadqiqoti olib borish, marketing rejasini tuzish va uning samarali texnologiya bilan uyg’unligini ta’minlash, ishlab chiqarish rejasi, moliya rejasini tuzish, biznes rejaning amalga oshirilishi uchun ishchi kuchi va kadrlar bilan ta’minlash, investitsiyadagi tavakkalchilikni boshqarish kabi savollar ushbu qo‘llanmada o‘z ifodasini topgan.

Investitsiya samaradorligi hisoblash ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash metodologiyasi alohida ko‘rsatib berilgan. O‘quv qo‘llanmada iqtisodiyotni liberallashtirish bilan bog’liq O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va Qarorlari investitsiya loyihalarini tahlil qilish metodologiyasining asosini tashkil etadi.

O‘quv qo‘llanma oliy ta’lim muassalarining ijtimoiy soha, iqtisod va huquq bilim sohasi, iqtisod ta’lim sohasi, iqtisodiyot (makroiqtisodiyot) ta’lim yo‘nalishi talabalari, iqtisodiyot sohasi pedagogik kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tinglovchilari hamda kichik biznes bilan shug’ullanayotgan tadbirkorlarga mo‘ljallangan.

O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashuvini xalqaro moliya tashkilotlari, ilg’or mamlakatlarning yetakchilari, tadbirkorlar ijobiy baholamoqdalar, shu bilan birga, iqtisodiyotga katta investitsiyalarning kirib kelishi ham jadallashmoqda. Investitsiyalarni mamlakat milliy iqtisodiyoti manfatlari nuqtai-nazaridan chuqur tahlil qilish zarurati yanada oshmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash, tarkibiy qayta qurish, iqtisodiy o‘sishning barqaror, yuqori sur’atlarini ta’minlash vazifalari iqtisodiyotimizga jalb etilayotgan investitsiyalar hajmini to‘xtovsiz o‘stirishni, har bir so‘mlik investitsiyani eng zarur, eng ko‘p samara beradigan ob’ektlarga

sarflanishini talab etadi. Ichki investitsiya manbalarining cheklanganligi xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida ham katta kuch-g’ayratni talab etmoqda.

Qulay investitsiya muhiti yaratilishi, davlat tomonidan investitsiya faoliyati qonun yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlanishiga qaramasdan, investitsiya jarayonlarida bir qator muammolar saqlanib kelmoqda.

Bunday holatning sabablari qatoriga pishiq-puxta biznes loyihalarning kamligi, mutaxassislarda kichik va mikrofirma doirasida biznes loyiha ishlab chiqish tajribasi va ko‘nikmalarining talab doirasida emasligi, vakolatli idoralarda texnik-iqtisodiy asoslangan biznes loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish muddatlari cho‘zib yuborilayotganligini kiritish mumkin.

Shu jihatdan talabalarga biznes loyihalar tuzish, tahlil qilish va amalga oshirish bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlar berish, ularga zarur maslahatlar berish va o‘z bizneslarini ochishni xohlovchi talabalarni qo‘llab-quvvatlash zarur bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-iyulda “O‘zbekiston Respublikasida loyiha boshqaruvi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi farmonida “amalga oshirilayotgan loyihalarning maqsadga muvofiqligi, asoslantirilganligi va rentabelligini tahlil qilish hamda baholash, shuningdek, ularning qiymatini oshirib ko‘rsatish va boshqa suiiste’molchiliklar alomatlarini aniqlash bo‘yicha ishlar samaradorligining pastligi” ko‘rsatib o‘tilgan. Farmonga muvofiq, yangi loyiha ishlab chiqarish, tahlil qilish bo‘yicha tizim yaratildi va mutaxassislarga aniq malaka talablari belgilab berildi. Barcha investitsiya loyihalarini puxta ishlab chiqish, asoslash, natijadorligini aniq ko‘rsatish talab etilmoqda.

O‘quv qo‘llanma oliy ta’lim muassalarining iqtisodiyot, biznes ta’lim yo‘nalishlari talabalari bitiruvchilari uchun nazariy va amaliy bilim berish, ularning biznes g’oyalarini rag’batlantirib, amaliyotga tatbiq etishlari uchun ko‘mak berish maqsadida ishlab chiqildi.

1-BOB. “INVESTITSIYA” TUSHUNCHASI, ULARNING MOHIYATI, TASNIFI, TUZILISHI VA INVESTITSIYA LOYIHALARI MAZMUNI

1.1. Investitsiyalarning mohiyati, tasnifi, turlari va tuzilishi.
1.2. Investitsion loyiha, investitsion loyihalar turlari va ularning moliyalashtirish manbalari.
1.3. Investitsion rejalashtirish ishtirokchilari.
1.4. Investitsion loyiha bo‘yicha ishlarning asosiy bosqichlari va turlari.

1.1. Investitsiyalarning mohiyati, tasnifi, turlari va tuzilishi

Investitsiya – bu moliyaviy resurslarni yoki boshqa resurslarni ma’lum bir vaqt davomida foyda olish maqsadida sarflash jarayonidir. Ushbu jarayon biznes, iqtisodiyot yoki shaxsiy daromadlarni oshirishga qaratilgan bo‘lib, u mavjud mablag‘larni yoki kapitalni samarali ishlatish imkoniyatlarini yaratadi.

Investitsiya tushunchasiga kengroq to‘htalib o‘tadigan bo‘lsak, ***investitsiya*** — bu ma’lum bir vaqt davomida foyda olish yoki kapitalni oshirish maqsadida moliyaviy, resursli yoki intellektual aktivlarni sarflash jarayonidir. Investitsiya moliyaviy resurslarning yoki boshqa aktivlarning samarali ishlatilishini ta’minlaydi va iqtisodiy, ijtimoiy yoki texnologik rivojlanishga hissa qo‘shadi. Investitsiya — bu risklarni o‘z zimmasiga olish orqali kelajakda daromad yoki kapitalning o‘sishini kutishdir.

Investitsiyalar ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi, jumladan, ishlab chiqarish, infratuzilma, texnologiya, moliya va boshqalar. Investitsiya qilish orqali resurslar o‘zgarib, ular yangi imkoniyatlar yaratadi, iqtisodiy o‘sish va rivojlanishga hissa qo‘shadi.

Investitsiyaning ta’rifini keltiradigan bo‘lsak, **investitsiya** – bu foyda olish yoki kapitalning o‘sishini ta’minlash uchun moliyaviy resurslarni yoki boshqa aktivlarni sarflashdir. Investitsiya qilishda maqsad – kelajakda qo‘shimcha daromad olish yoki aktivlarning qiymatini oshirishdir.

Investitsiya turli shakllarda bo‘lishi mumkin. Investitsiyalar turli yo‘nalishlar va sohalarga qarab turlicha tasniflanadi. Har bir investitsiya turi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular investorlar uchun turli darajadagi risklar va foydalarni taklif qiladi. Investitsiyalar turli mezonlarga asoslanib tasniflanadi. Quyida investitsiyalarni tasniflashning asosiy mezonlari va ularning turlarini keltirib o‘tamiz. Ularning asosiy turlari quyidagilar:

Investitsiyalarni ularning mablag‘ shakli bo‘yicha tasniflash quyidagicha amalga oshiriladi:

- *jismoniy investitsiyalar,* bu yangi ishlab chiqarish vositalari, binolar, texnologik jarayonlar yoki uskunalar uchun sarmoyalar. Jismoniy investitsiyalarning asosiy maqsadi ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish yoki yangi mahsulot va xizmatlarni yaratishdir. Yer, ko‘chmas mulk, uskunalar yoki

boshqa real aktivlarga sarmoya kiritish; yangi ishlab chiqarish vositalari, binolar, texnik vositalar va uskunalarga investitsiyalarni aytsak bo‘ladi. Jismoniy investitsiyalar iqtisodiyotda ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishga yordam beradi.

Ko‘chmas mulk - uylarga, binolarga, yerga yoki boshqa ko‘chmas mulk ob'ektlariga sarmoya kiritishdir.

Ishlab chiqarish uskunalari - yangi texnologiya va asbob-uskunalarni xarid qilish yoki ishlab chiqarish ob'ektlarini kengaytirishdir.

- *moliyaviy investitsiyalar*, bu investitsiyalar aksiyalar, obligatsiyalar, depozitlar yoki boshqa moliyaviy vositalarga kiritiladi. Moliyaviy investitsiyalar qisqa va o‘rta muddatda daromad olishni maqsad qiladi.

Aksiyalar, obligatsiyalar, depozitlar va boshqa moliyaviy vositalar orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirishda investorlar daromad olishni yoki kapitalning qiymatini oshirishni maqsad qiladilar.

Aksiyalar. Kompaniyaga egalik qilish huquqini beruvchi moliyaviy asboblar. Aksiyalarni sotib olish orqali investor kompaniyaning foydasidan ulush oladi.

Obligatsiyalar. Davlat yoki kompaniyalar tomonidan chiqarilgan qarz obligatsiyalari. Investorlar bu obligatsiyalarni sotib olib, ma’lum foizda daromad olishadi.

Depozitlar. Banklarda saqlanadigan mablag‘lar. Depozitlar qisqa muddatli sarmoyalar sifatida ishlatiladi.

Amalga oshirilgan joyi yoki investitsiyalar foydalanuvchi shaxsga qarab ham tasniflanadi.

Tashqi investitsiyalar. Bular chet el kapitali yoki boshqa davlatlardan amalga oshirilgan investitsiyalarni anglatadi. Bu turdagi investitsiyalar mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarni kuchaytiradi. Chet el kapitali va investorlar tomonidan amalga oshiriladi, xalqaro bozorga yoki kompaniyaga sarmoya kiritish. Bu turdagi investitsiyalar chet eldan olib kelingan sarmoyalarni ifodalaydi. Xususan, chet el kapitali, xalqaro korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi.

Ichki investitsiyalar. Mahalliy bozorlar va kompaniyalar tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalarni ifodalaydi. Mahalliy kompaniyalar va bozorlar uchun, davlat va shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Investitsiyalarni amalga oshirish muddati bo‘yicha tasniflash ham keng tarqalgan.

*Qisqa muddatli investitsiyalar. Bular odatda bir yildan kam muddatga amalga oshiriladigan investitsiyalarni anglatadi. Qisqa muddatli investitsiyalar likvidligi yuqori bo‘lishi kerak va odatda kamroq risk bilan bog‘liq bo‘ladi.

Likvid aktivlarga investitsiya. Masalan, qisqa muddatli obligatsiyalar yoki bank depozitlari.

O‘rta muddatli investitsiyalar. Bu turdagi investitsiyalar 1 yildan 5 yilgacha davom etadi. o‘rta muddatli investitsiyalar odatda o‘rtacha darajada risk va foyda taqdim etadi. Obligatsiyalar yoki ko‘chmas mulk kabi sarmoyalar o‘rta muddatli bo‘lishi mumkin.

Uzoq muddatli investitsiyalar. Uzoq muddatli investitsiyalar 5 yil va undan yuqori muddatga mo‘ljallangan bo‘lib, ular ko‘proq rivojlanish va o‘sishni ta’minlash uchun amalga oshiriladi. Uzoq muddatli investitsiyalar ko‘proq risklar bilan bog‘liq bo‘lib, yuqori daromad olish imkoniyatini taqdim etadi. Yirik infratuzilma loyihalari yoki ishlab chiqarish binolariga sarmoya kiritish.

Investitsiyalarni aktivlarning turi bo‘yicha ham tasniflash mumkin. Bunda ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

-moliyaviy aktivlar. Aksiyalar, obligatsiyalar, bank depozitlari, investitsion fondlar kabi moliyaviy vositalarga sarmoya kiritish. Bular likvid bo‘lishi va o‘z vaqtida daromad keltirishi mumkin;

-real aktivlar. Bular yer, ko‘chmas mulk, uskunalar yoki boshqa jismoniy ob'ektlar bo‘lib, investitsiyalar real aktivlarga qaratiladi;

-intellektual aktivlar. Patentlar, litsenziyalar, brendlar va boshqa intellektual mulklar. Ular innovatsiyalar va texnologiyalarni rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalarni anglatadi.

Investitsiyalar bozorlar turlari bo‘yicha ham tasniflanadi.

1.Xarid qilish bozorida amalga oshiriladigan investitsiyalar. Bu bozorlar o‘zgaruvchan va doimiy yangilanib turadi. Masalan, aksiyalar bozori, obligatsiyalar bozori, valyuta bozori va boshqa moliyaviy bozorlar.

2.Real iqtisodiy sektorda amalga oshiriladigan investitsiyalar. Bu bozorlar ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, sanoat va boshqa sohalarda amalga oshiriladigan investitsiyalarni ifodalaydi.

Investitsiyalarni amalga oshirishda quyidagi xarajatlar asosida tasniflanadi:

*bevosita (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) investitsiyalar. Bular ishlab chiqarish vositalari yoki resurslar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri mablag‘ sarflanadi;

*bilvosita investitsiyalar. Bular boshqa investitsiyalarga (masalan, fondlar yoki korporatsiyalar orqali) sarmoya kiritishni anglatadi.

Investitsiyalar turlari va ularning tasnifi investorlar uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Har bir investitsiya turi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, turli risklar va foydalar bilan bog‘liq. Investorlar har bir investitsiya turini o‘z maqsadlariga muvofiq tanlashlari kerak. To‘g‘ri tasniflangan investitsiyalar esa moliyaviy muvaffaqiyatni ta’minlashga yordam beradi.

Risk darajasi bo‘yicha tasnif:

- *past riskli investitsiyalar*. Mamlakat iqtisodiyoti barqaror bo‘lsa, foiz stavkasi past bo‘lsa, bunday investitsiyalar xavfsizroqdir (masalan, davlat obligatsiyalari);
- *yuqori riskli investitsiyalar*. Bozorning o‘zgaruvchanligi va iqtisodiy sharoitlarning noaniqligi yuqori bo‘lgan investitsiyalar (masalan, aksiyalar, startaplar).

Aktivlar turi bo‘yicha tasnif:

-*moliyaviy aktivlar*. Aksiyalar, obligatsiyalar, depozitlar va boshqalar;

-*real aktivlar*. Yer, ko‘chmas mulk, ishlab chiqarish uskunalari va boshqalar;

-*intellektual aktivlar*. Patentlar, brendlar, texnologiyalar va boshqalar.

Investitsiyaning asosiy maqsadi – foyda olish. Bu quyidagi yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin va quyidagi asosiy maqsadlarni ko‘zda tutadi:

- ✓ *daromad olish*. Investitsiyalar orqali daromad olish – bu foizlar, dividendlar yoki narxlarning oshishi orqali bo‘lishi mumkin. Foyda olish - investorlar o‘z mablag‘larini, masalan, aksiyalar yoki obligatsiyalar orqali foyda olish maqsadida sarmoya kiritadilar;
- ✓ *kapitalning o‘sishi.* Aktivlarning qiymatining o‘sishi va qiymatining oshishi investitsiyaning maqsadlaridan biridir. Kapitalning oshishi - aktivlar qiymatining o‘sishi orqali investorlar kapitalning o‘sishini kutadilar;
- ✓ *risklarni kamaytirish*. Diversifikatsiya orqali investorlar risklarni kamaytirishga harakat qiladilar. Bu turli sohalarga yoki mamlakatlarga sarmoya kiritish orqali amalga oshiriladi. Risklarni kamaytirish - diversifikatsiya orqali risklarni kamaytirish, ya’ni turli sohalarga va bozorlar orqali sarmoya kiritish;
- ✓ *iqtisodiy o‘sish va rivojlanish.* Investitsiyalar iqtisodiyotning turli tarmoqlarini rivojlantirishga yordam beradi. Yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni kengaytirish va yangi ish o‘rinlarini yaratish – bularning barchasi investitsiyalar orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

-*investitsiya qarorini qabul qilish*. Investitsiya qilishdan oldin, investorlar loyihani tahlil qilib, uning foydaliligini baholaydilar. Bunda NPV (net present value), IRR (internal rate of return), payback period kabi usullar ishlatiladi;

-*investitsiya resurslarini yig‘ish.* Bu bosqichda mablag‘larni yig‘ish va kerakli resurslarni to‘plash amalga oshiriladi;

-*investitsiyaning amalga oshirilishi*. Mablag‘lar investitsiya qilinadigan aktivlarga sarflanadi, masalan, ishlab chiqarish jarayonlari yoki moliyaviy vositalarga;

-*investitsiya faoliyatini nazorat qilish*. Loyiha amalga oshirilgandan so‘ng, uning ishlashini monitoring qilish va tahlil qilish zarur. Bu orqali loyihaning

muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini yoki kerakli o‘zgarishlar kiritilishi kerakligini aniqlash mumkin.

Bizga ma’lumki investitsiyalar bilan birga risklar ham keladi. Risklar investitsiya turlari va iqtisodiy sharoitlarga bog‘liq. Quyidagi risklar mavjud:

❖ bozor risklari. Investitsiya qilingan aktivlarning bozor qiymati pasayishi yoki o‘zgarishi;

❖ moliyaviy risklar. Kreditlarni qaytarishda yoki foiz stavkalari bilan bog‘liq risklar;

❖ siyosiy risklar. Hukumatning siyosiy qarorlari, soliqlarni o‘zgartirish, siyosiy beqarorlik va boshqalar;

❖ iqtisodiy risklar. Iqtisodiy o‘zgarishlar, inflyatsiya, valyuta kurslarining o‘zgarishi va boshqa omillar.

Investitsiyalarni baholash usullari haqida fikr yuritsak, investitsiyalarni tahlil qilish va baholashda bir nechta asosiy usullar mavjuddir.

Net Present Value (NPV). Loyihadagi barcha kelajakdagi pul oqimlarini hozirgi qiymatga keltiradi va ular orasidagi farqni hisoblaydi. Agar NPV musbat bo‘lsa, loyiha foydali deb hisoblanadi.

Internal Rate of Return (IRR). Loyihaning rentabelligini aniqlaydi va NPV = 0 bo‘ladigan stavkani topishga yordam beradi.

Payback Period (PP). Investitsiyaning qancha vaqt ichida o‘zini qoplashini hisoblaydi.

Profitability Index (PI). Bu usul loyihaning foydaliligini ko‘rsatadi. PI 1 dan yuqori bo‘lsa, loyiha foydali hisoblanadi.

Investitsiya muhitining ahamiyatiga to‘xtalsak, investitsiya muhitini yaratish va rivojlantirish uchun quyidagi omillar zarur:

-barqaror iqtisodiy siyosat. Davlatning barqaror iqtisodiy siyosati investorlarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi;

-soliq tizimi va litsenziya olish. Soliq imtiyozlari va biznes uchun oson litsenziya olish imkoniyatlari investorlarni rag‘batlantiradi;

-infratuzilma. Yaxshi rivojlangan infratuzilma, jumladan, transport, kommunikatsiya va energetika tizimlari investitsiyalarni jalb qilish uchun zarur.

Investitsiya iqtisodiyotda va biznesda o‘sishning asosiy omili bo‘lib, u moliyaviy barqarorlik va rivojlanishni ta’minlashga yordam beradi. Har bir investitsiya qarori ehtiyotkorlik bilan o‘ylab chiqilishi, risklar va foydalarga asoslanishi kerak.

1.2. Investitsion loyiha, investitsion loyihalar turlari va ularning moliyalashtirish manbalari

Investitsion loyiha — bu investor tomonidan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat, u orqali ma’lum bir maqsadga erishish uchun resurslar sarflanadi. Loyiha investitsion bo‘lishi uchun u foyda keltirishi, kapitalni

oshirishi yoki boshqa ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlar yaratishi kerak. Investitsion loyihalar ko‘pincha yangi mahsulot ishlab chiqarish, infratuzilma yaratish yoki texnologik yangiliklarni joriy etish kabi sohalarda amalga oshiriladi.

Investitsion loyihalar quyidagi asosiy elementlarni o‘z ichiga oladi:

✧ maqsadlar. Loyiha orqali erishiladigan natijalar yoki natijalar;

✧ resurslar. Investitsiyalarni amalga oshirish uchun kerakli moliyaviy, insoniy yoki texnologik resurslar;

✧ muddatlar. Loyiha uchun belgilangan vaqt yoki bajarilishi kerak bo‘lgan bosqichlar;

✧ risklar. Loyihaning muvaffaqiyatiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan tashqi va ichki omillar.

Investitsiya va loyiha turlarining tasnifi biznes va iqtisodiy faoliyatda to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Investitsiyalarni to‘g‘ri tasniflash va loyihalar bo‘yicha chuqur tahlil qilish muvaffaqiyatli biznesni tashkil etish va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Har bir loyiha o‘zining o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lib, turli xil investitsiya strategiyalarini qo‘llashni talab qiladi.

Investitsion loyihalar turli sohalarga, maqsad va darajadagi o‘zgarishlarga qarab tasniflanadi. Quyida investitsion loyihalarni turli mezonlarga ko‘ra tasniflashni ko‘rib chiqamiz. Ularning asosiy turlari quyidagilar:

a) Amalga oshirilgan sohasi bo‘yicha tasnif:

*ishlab chiqarish loyihalari - angi mahsulot ishlab chiqarish yoki mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish uchun amalga oshiriladi. Bunday loyihalar ko‘pincha sanoatni rivojlantirish, yangi texnologiyalarni joriy etishni ko‘zda tutadi;

*xizmatlar loyihalari - Yangi xizmatlarni yaratish yoki mavjud xizmatlarni takomillashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Masalan, sog‘liqni saqlash, turizm, ta’lim va boshqa sohalarda xizmatlarni yaxshilashga qaratilgan loyihalar;

*infratuzilma loyihalari - Yirik inshootlar qurish, yo‘llar, ko‘priklar, aeroportlar, energetika tizimlari kabi yirik inshootlarni qurish va infratuzilma ob'ektlarini yaratish.

b) o‘zgarish darajasi bo‘yicha tasnif:

-inkremental loyihalar. Mavjud faoliyatni yaxshilash yoki takomillashtirishni ya’ni modernizatsiya qilishni maqsad qilgan loyihalar. Bunday loyihalar kichik, ammo foydalidir, chunki ular mavjud resurslarni samarali ishlatishga imkon beradi;

-radikal loyihalar. Yangi texnologiya yoki biznes modeli joriy etishni maqsad qilgan, mavjud tizimdan sezilarli darajada farq qiladigan loyihalar. Radikal loyihalar ko‘pincha riskli bo‘lib, ular mavjud tizimdan sezilarli farq qiladi. Masalan, yangi mahsulot ishlab chiqish yoki yangi bozorga kirish.

c) Miqyos bo‘yicha tasnif:

-kichik loyihalar. Kam miqdordagi mablag‘ va resurslarni talab qiladigan loyihalar. Bular qisqa muddatda amalga oshiriladi va odatda kamroq riskga ega;

-o‘rta miqyosli loyihalar. Orta miqyosdagi investitsiyalarni talab qiladigan loyihalar. Kichik va yirik loyihalar o‘rtasida turadigan, o‘rtacha miqdorda resurslar va vaqtni talab qiladigan loyihalar;

-yirik loyihalar. Katta miqdorda resurslar yoki investitsiyalarni talab qiladigan va uzoq muddat davomida amalga oshiriladigan loyihalar. Bu loyihalar ko‘pincha infratuzilma, sanoat ishlab chiqarish yoki texnologik o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi.

d) Qayta investitsiya bo‘yicha tasnif:

*sarmoyaviy loyihalar. Yangi mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarish uchun kapitalni kiritish.

*texnologik loyihalar. Texnologiya va innovatsiyalarni joriy etish uchun sarmoya kiritish.

e) Loyihaning maqsadlari bo‘yicha tasnif:

✓ taqdimot loyihalari. Yangi mahsulot yoki xizmatni taqdim etish yoki ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida amalga oshiriladi. Bunday loyihalar o‘ziga yangi bozorlarga kirishni, yangi texnologiyalarni joriy etishni yoki yangi xizmatlarni ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi;

✓ modernizatsiya loyihalari. Mavjud ishlab chiqarishni yoki tizimni modernizatsiya qilishni maqsad qilgan loyihalar. Bunday loyihalar texnologiyalarni yangilash, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, eski uskunalarni yangilash kabi faoliyatlarni o‘z ichiga oladi;

✓ innovatsion loyihalar. Yangi texnologiyalar, mahsulotlar yoki xizmatlarni ishlab chiqish va joriy etish. Bunday loyihalar ko‘pincha riskli bo‘lishi mumkin, chunki ular yangi bozorlarni, texnologiyalarni yoki ishlab chiqarish usullarini o‘rganishga yo‘naltirilgan;

✓ rekonstruksiya loyihalari. Yangi qurilishlarni boshlash yoki mavjud inshootlarni rekonstruksiya qilish. Ko‘pincha infratuzilma loyihalari shu turga kiradi, masalan, ko‘priklar, yo‘llar yoki sanoat inshootlarini qayta qurish.

Investitsion loyihani moliyalashtirish manbalari.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni ta’minlash uchun bir qancha moliyaviy manbalar mavjud. Bu manbalar loyihaning hajmi, turiga, vaqtincha ehtiyojlarga va risk darajasiga qarab farq qilishi mumkin.

A. Ichki manbalar.

Shaxsiy sarmoya. Loyihani amalga oshirish uchun investorlarning o‘z mablag‘lari yoki kompaniyaning o‘z kapitali. Bu usul eng oddiy va kam riskli bo‘lib, investorlarning o‘z mablag‘larini ishlatishiga asoslanadi.

Reinvestitsiya. Kompaniya foydasini qayta investitsiya qilish orqali moliyalashtirish. Bunda kompaniya o‘zining mavjud foydasini yangi loyihalarga sarflaydi.

Bank kreditlari. Mahalliy banklardan olingan kreditlar orqali loyihani moliyalashtirish. Bu eng keng tarqalgan usul bo‘lib, uning shartlari bank tomonidan belgilangan foiz stavkalariga va kreditning shartlariga bog‘liq.

B. Tashqi manbalar.

Xalqaro moliya tashkilotlari. Bunday tashkilotlar, masalan, Jahon banki, Yevropa tiklanish va rivojlanish banki va boshqa xalqaro moliya institutlari, investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun mablag‘larni taqdim etishlari mumkin.

Tashqi kreditlar va sarmoyalar. Chet el investorlaridan yoki moliya institutlaridan olinadigan qarzlar yoki sarmoyalar. Bunday sarmoyalar investorlar tomonidan yuqori rentabellik va uzoq muddatli daromad kutish bilan qabul qilinadi.

IPO (Initial Public Offering). Kompaniya aksiyalarini birinchi marta jamoat uchun sotish. Bu usul orqali kompaniyalar o‘z kapitalini oshirishi mumkin, lekin aksiyalarni sotish orqali ulushlarni taqdim etish kerak bo‘ladi.

C. Venture capital (startap kapitali). Yangi va o‘sayotgan kompaniyalarga sarmoya kiritish uchun ishlatiladigan mablag‘. Bu turdagi moliyalashtirish yuqori riskli bo‘lib, asosan startaplar va innovatsion loyihalar uchun qo‘llaniladi.

D. Investitsiya fondlari. Aksiyalar, obligatsiyalar, ko‘chmas mulk kabi turli aktivlarga sarmoya kiritadigan fondlar. Bu usul orqali investorlar o‘z mablag‘larini bir nechta loyihalarga taqsimlash imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Investitsion loyihalar turli mezonlarga ko‘ra tasniflanadi va ularni amalga oshirish uchun bir qancha moliyalashtirish manbalari mavjud. Loyihaning hajmi, turiga va muddatiga qarab, investorlar o‘zlariga eng maqbul moliyaviy manbalarni tanlaydilar. Moliyalashtirishning samarali strategiyasi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlashda katta ahamiyatga ega.

Investitsion loyihani moliyalashtirish manbalarini jalb qilish usullari.

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun mablag‘larni jalb qilishning turli usullari mavjud. Har bir usul loyihaning xususiyatlariga, miqyosi, risk darajasi va investorlar tomonidan talab etilgan shartlarga qarab farq qiladi. Quyida investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun eng keng tarqalgan usullarni ko‘rib chiqamiz.

* **O‘z kapitali orqali moliyalashtirish** — bu investor yoki kompaniya o‘z mablag‘larini to‘g‘ridan-to‘g‘ri sarmoya sifatida loyihaga kiritishi. Bu usul eng kam riskli bo‘lib, kompaniya o‘z qarzini oshirmasdan loyihani amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘z mablag‘larini sarflash quyidagilardan iboratdir:

-shaxsiy sarmoya. Bunda investor yoki kompaniya o‘zining shaxsiy mablag‘larini yoki foydasini sarmoya sifatida loyihaga kiritadi;

-reinvestitsiya. Kompaniya o‘z foydasidan foydalanib, yangi loyihalarni amalga oshiradi. Bu usul kompaniya uchun eng qulay bo‘lib, tashqi qarzlar yoki sarmoyadorlarga bog‘liq bo‘lmasdan loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

*** Tashqi kreditlar va qarz mablag‘lari.** Tashqi kreditlar loyihalarni moliyalashtirish uchun eng keng tarqalgan usullardan biridir. Kreditlar banklardan yoki boshqa moliya institutlaridan olinadi va ular ma’lum foiz stavkasi bilan qaytarilishi kerak.

a) Bank kreditlari.

-Kredit liniyasi. Banklardan yoki moliya institutlaridan olinadigan kredit. Bunday kreditlar ko‘pincha qisqa va o‘rta muddatli loyihalarni moliyalashtirish uchun ishlatiladi.

-Uzoq muddatli qarzlar. Yirik loyihalarni moliyalashtirish uchun uzoq muddatga beriladigan qarzlar. Banklar va boshqa moliya institutlari ko‘pincha yuqori stavkalar bilan bunday kreditlarni taqdim etadi.

b) Obligatsiyalar chiqarish. Kompaniya yoki davlat tomonidan chiqariladigan qarz hujjatlari. Obligatsiyalarni sotish orqali kompaniya kerakli mablag‘larni jalb qilishi mumkin. Bunda investorlar ma’lum muddatda foiz to‘lanishini va qarz asosiy summasini qaytarishni kutadilar.

*** Sarmoyadorlar va investorlar orqali moliyalashtirish.**

Tashqi sarmoya va investorlar mablag‘larini jalb qilish — bu investorlarning loyiha yoki kompaniyaga mablag‘ kiritishini anglatadi. Bu usul yuqori riskli, lekin yuqori rentabellikka ega loyihalar uchun qo‘llaniladi.

a) Venture Capital (Startap kapitali). Yangi va innovatsion loyihalarga investitsiya kiritadigan fondlar yoki sarmoyadorlar. Bunda startaplar yoki o‘sayotgan kompaniyalar yuqori riskli sarmoyalar oladi. Investorlar ko‘pincha loyihaga kapital kiritgandan so‘ng kompaniyada ulushga ega bo‘lishadi.

b) Private Equity. Xususiy kompaniyalar yoki sarmoyadorlar tomonidan yuqori miqdordagi sarmoyalar kiritiladi. Bu usul o‘zining yirik miqdordagi investitsiyalari bilan tanilgan va ko‘pincha muvaffaqiyatli kompaniyalar yoki bozorni egallash maqsadida ishlatiladi. Investorlar sarmoyalarini kompaniyaning ulushlari yoki foydasi orqali qaytarishadi.

c) Tashqi investorlar va sarmoyaviy fondlar. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar: Jahon banki, Yevropa tiklanish va rivojlanish banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi kabi tashkilotlardan sarmoya olish. Bu turdagi moliyalashtirish, odatda, iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy muammolarni hal qilish va barqaror loyiha yaratishga qaratilgan.

d) IPO (Initial Public Offering). IPO (Aksiyalarni ommaviy taklif qilish) kompaniya birinchi marta omma oldida aksiyalarini sotish orqali katta

mablag‘larni jalb qiladi. Bu usul kompaniyaning aksiya qiymatining oshishi va yangi sarmoya kiritish imkoniyatlarini yaratadi. Aksiyalar ommaviy sotish orqali kapitalni kengaytirish mumkin.

*** Davlat va hukumat moliyaviy qo‘llab-quvvatlashi.**

Davlat tomonidan taqdim etiladigan moliyaviy yordam va grantlar orqali loyihalarni moliyalashtirish. Bu usul ko‘pincha ijtimoiy, ekologik yoki iqtisodiy rivojlanish loyihalari uchun qo‘llaniladi.

a) Davlat grantlari. Davlatlar o‘zining iqtisodiy siyosatiga mos ravishda ma’lum loyihalar uchun grantlar ajratishi mumkin. Bu, ko‘pincha ijtimoiy sohalarda, ilm-fan, ta’lim yoki ekologiya kabi sohalarda amalga oshiriladigan loyihalar uchun ishlatiladi.

b) Soliq imtiyozlari va subsidiyalar. Kompaniyalarga soliq to‘lovlarini kamaytirish yoki ularni cheklash orqali moliyaviy yordam ko‘rsatiladi. Bu usul innovatsion yoki strategik ahamiyatga ega loyihalarni qo‘llab-quvvatlash uchun ishlatiladi.

*** Crowdfunding (Omma moliyalashtirish)** — bu loyihalarni moliyalashtirishning yangi usulidir, bunda ko‘plab kichik investorlar o‘z mablag‘larini birlashtirib, yirik loyihani amalga oshirishga yordam berishadi. Bu usul internet platformalari orqali mablag‘lar jalb qilishda amalga oshiriladi. Crowdfunding platformalari: Kickstarter, Indiegogo, GoFundMe kabi platformalar orqali startaplar yoki innovatsion loyihalar uchun mablag‘lar yig‘ish mumkin. Investorlar yoki foydalanuvchilar o‘z mablag‘larini kichik miqdorda taqdim etishadi.

Investitsion loyihalarni moliyalashtirish usullari loyihaning turiga, risk darajasiga, muddatiga va investorlar tomonidan talab etilgan shartlarga qarab farq qiladi. o‘z kapitali, kreditlar, venture capital, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash yoki crowdfunding kabi usullar loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirishda yordam beradi. Har bir usul o‘zining afzalliklari va kamchiliklariga ega bo‘lib, to‘g‘ri tanlov loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim ahamiyatga ega.

1.3. Investitsion rejalashtirish ishtirokchilari

Investitsion rejalashtirish jarayonida bir nechta ishtirokchilar mavjud bo‘lib, ular loyiha muvaffaqiyatini ta’minlash va investitsiyalarni samarali boshqarish uchun birgalikda ishlaydi. Har bir ishtirokchi o‘ziga xos vazifalarni bajaradi va loyihaning turiga qarab, ularning roli va mas'uliyati farq qilishi mumkin. Quyida investitsion rejalashtirish ishtirokchilarini ko‘rib chiqamiz:

1. Investorlar (Sarmoyadorlar). Investitsion rejalashtirishning asosiy ishtirokchilari investorlardir. Ular moliyaviy resurslarni taqdim etib, loyihani amalga oshirishga yordam beradi.

a) Xususiy investorlari. Shaxsiy sarmoyadorlar, o‘z kapitalini investitsiyalarga kiritish uchun biznesni yoki loyihani tanlaydilar. Xususiy investorlar ko‘pincha kichik va o‘rta miqyosli loyihalarga sarmoya kiritadi.

b) Korporativ investorlari. Korporatsiyalar o‘zining biznes faoliyatini kengaytirish, yangi mahsulotlar yaratish yoki yangi bozorlarni egallash uchun investitsiyalarni amalga oshiradi. Ular ko‘pincha katta miqdordagi mablag‘larni jalb qilishadi va uzoq muddatli strategik maqsadlar bilan investitsiya qiladilar.

c) Sarmoyaviy fondlar (Private Equity, Venture Capital).

Private Equity (Xususiy kapital). Yirik kompaniyalarga sarmoya kiritadigan investitsiya fondlari. Ular o‘z mablag‘larini yuqori rentabellik keltiruvchi loyihalarga kiritadilar.

Venture Capital (Startap kapitali). Innovatsion va yuqori riskli startaplarni moliyalashtiradigan fondlar. Ular yangi kompaniyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan.

2. Loyihaning boshqaruvchilari. Investitsion loyihaning boshqaruvchilari loyihaning barcha jarayonlarini rejalashtirish, muvofiqlashtirish va nazorat qilishdan mas'uldirlar. Ular investitsion resurslarni samarali taqsimlash va loyiha muvaffaqiyatini ta’minlash uchun barcha faoliyatni boshqaradilar.

a) Loyihaning menejerlari:

Loyihaning rejalashtirilgan vaqt ichida amalga oshirilishini ta’minlaydigan va resurslarni taqsimlaydigan shaxslar.

Ular maqsadlarga erishish uchun barcha qadamlarni belgilaydi, xatarlarni boshqaradi va loyiha jamoasini boshqaradi.

b) Moliya boshqaruvchilari. Moliya boshqaruvchilari investitsiyalarni boshqarish, daromad va xarajatlarni nazorat qilish, sarmoyalarni tahlil qilish va moliyaviy risklarni boshqarishda ishtirok etadi.

Ular investitsiya rejasini ishlab chiqish va uning moliyaviy samaradorligini tahlil qilishga mas'uldirlar.

3. Maslahat beruvchi tashkilotlar va mutaxassislar. Investitsion loyihalar ko‘pincha murakkab va ko‘p jihatlarni o‘z ichiga oladi, shuning uchun loyihani amalga oshirishda turli mutaxassislarning maslahatlari kerak bo‘ladi.

a) Konsalting kompaniyalari. Investitsion loyihalarni rejalashtirishda, moliyaviy tahlil, strategik rejalashtirish va biznes-reja tuzishda mutaxassis maslahatlari ko‘pincha zarur bo‘ladi. Konsalting kompaniyalari loyiha boshqaruvi, bozorni tahlil qilish va risklarni baholash kabi sohalarda xizmatlar ko‘rsatadilar.

b) Huquqshunoslar. Investitsion loyihalarni amalga oshirishda huquqshunoslar yuridik maslahatlar beradilar, shartnomalar tuzishda yordam beradi, qonunlarga mos keladigan hujjatlarni tayyorlashadi va investorlarning huquqlarini himoya qilishadi.

c) Moliya maslahatchilari loyiha uchun eng yaxshi moliyaviy manbalarni aniqlashda, investorlar bilan ishlashda va moliyaviy rejalashtirishda yordam beradi.

d) Auditorlar moliyaviy hisobotlarni tekshiradi va loyihaning moliyaviy holatini baholashga yordam beradi. Ular, shuningdek, soliq muammolarini aniqlashda va tegishli qonunlarga rioya etilishiga nazorat qiladi.

4. Xususiy sektordan tashkilotlar, masalan, korporatsiyalar, kichik va o‘rta bizneslar yoki boshqa tijorat tashkilotlari investitsion loyihalarda faollik ko‘rsatishadi.

a) Biznes korxonalari. Yirik korporatsiyalar o‘z bizneslarini kengaytirish yoki yangi bozorlarni egallash maqsadida investitsiyalarni amalga oshiradi. Kichik va o‘rta bizneslar yangi mahsulotlar ishlab chiqish, xizmatlarni takomillashtirish yoki yangi bozorga kirish uchun investitsiyalar jalb qilishadi.

5. Davlat va davlat organlari investitsion loyihalarni amalga oshirishda faol ishtirok etadi, ayniqsa davlat siyosatiga mos keladigan loyihalarni qo‘llab-quvvatlashda.

a) Davlat organlari. Davlat davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan loyihalarni tasdiqlash, soliq imtiyozlari yoki subsidiya ajratish orqali qo‘llab-quvvatlaydi. Davlat tomonidan berilgan grantlar yoki subsidiyalar loyihani moliyalashtirishning muhim manbai bo‘lishi mumkin.

b) Moliya va iqtisodiyot vazirliklari. Davlatning moliyaviy rejalashtirishni boshqaradigan organlari investitsiyalarni tartibga soladi, moliyaviy va iqtisodiy siyosatni amalga oshiradi, shuningdek, loyihalarni qo‘llab-quvvatlaydi.

6. Bozor ishtirokchilari.

Bozor ishtirokchilari — bu loyiha amalga oshirilganda uning ta’sirini ko‘rib chiqadigan va loyihadan foyda olishga intiladigan tomonlardir. Ular mahsulot yoki xizmatlarni sotib olish, yoki loyiha faoliyatidan foydalanishadi.

a) Potentsial mijozlar va iste'molchilar. Loyihani amalga oshirishdan foyda ko‘radigan yoki undan xizmat yoki mahsulot sifatida foydalanadigan shaxslar yoki tashkilotlar.

b) Aksiyadorlar. Kompaniya yoki loyiha aksiyadorlari, ya’ni kompaniyaning mulkdorlari, ular investitsiyalarga sarmoya kiritadilar va loyihadan daromad olishadi.

Investitsion rejalashtirish jarayonida ko‘plab ishtirokchilar o‘zlarining maxsus vazifalarini bajaradi, shuningdek, ular o‘rtasida samarali hamkorlik va muvofiqlashtirish muvaffaqiyatli investitsiya loyihasini amalga oshirishda juda muhim rol o‘ynaydi. Har bir ishtirokchi o‘z maqsadlariga erishish uchun loyihaga kerakli moliyaviy, yuridik va texnik resurslarni taqdim etadi.

1.4. Investitsion loyiha bo‘yicha ishlarning asosiy bosqichlari va turlari

Investitsion loyiha — bu maqsadga erishish uchun tashkil etilgan bir qator ishlardan iborat bo‘lib, har bir loyiha muayyan bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu bosqichlar investitsion loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish va uning maqsadlariga erishish uchun zaruriy asoslarni yaratadi. Quyida investitsion loyiha bo‘yicha ishlarning asosiy bosqichlari va turlari ko‘rsatilgan.

Investitsion loyiha bosqichlari.

a) Loyihaning dastlabki tahlili (Konsepsiya bosqichi).

Investitsion loyiha boshlanishidan oldin uning asosiy kontseptsiyasi va maqsadlari aniqlanadi. Bu bosqichda loyiha fikrining realizatsiyasi uchun zarur bo‘lgan asosiy omillar, jumladan, bozorni tahlil qilish, investitsiya miqdorini hisoblash va loyihaning umumiy samaradorligini baholash amalga oshiriladi.

- Bozorni tahlil qilish. Potentsial mijozlar, bozorning o‘zgaruvchanligi, raqobatni o‘rganish;
- Loyiha maqsadlarini aniqlash. Loyiha orqali erishilishi kerak bo‘lgan asosiy maqsadlarni belgilash;
- Sifat va miqdoriy tavsiflar. Loyihaning samaradorligi va maqsadga muvofiqligini aniqlash.

b) Investitsion loyihani rejalashtirish (Loyihalash bosqichi).

Bu bosqichda loyiha uchun aniq reja va tuzilma ishlab chiqiladi. Loyihaning xarajatlari, muddatlari, resurslar, moliyaviy va texnik jihatlari belgilab olinadi.

- ✓ Biznes-reja tuzish. Loyihaning strategik maqsadlari, ishlab chiqarish jarayonlari, resurslar va investitsiyalarni ajratish rejalari;
- ✓ Texnik rejalashtirish. Loyiha uchun texnik usullar, metodologiyalar va resurslarni taqsimlash;
- ✓ Moliyaviy rejalashtirish. Loyiha uchun investitsiya talablarini aniqlash, daromad va xarajatlarni hisoblash, rentabellikni baholash.

c) Loyihani moliyalashtirish (Moliyalashtirish bosqichi).

Bu bosqichda loyiha uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar jalb qilinadi. Loyiha uchun mablag‘larni jalb qilishning turli usullari mavjud, masalan, bank kreditlari, investorlar, davlat subsidiyalari va boshqa manbalar.

- ◆ Sarmoya jalb qilish. Investitsion mablag‘larni jalb qilish uchun investorlar, banklar yoki boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan muzokaralar olib borish;
- ◆ Mablag‘larning taqsimlanishi. Loyiha uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni aniq belgilash va ularni samarali taqsimlash.

d) Loyihani amalga oshirish (Ijro etish bosqichi).

Bu bosqichda loyiha real ishga tushiriladi. Bu vaqt davomida loyiha jamoasi barcha rejalashtirilgan ishlarni amalga oshiradi va resurslarni taqsimlaydi.

❖ Ishlarni boshqarish. Loyiha jamoasi tomonidan resurslar va vaqtni boshqarish, muammolarni hal qilish, barcha ishlarni belgilangan muddatlarda bajarish;

❖ Monitoring va nazorat. Loyihaning ijrosi jarayonida ishlab chiqilgan rejalarga mos kelishligi nazorat qilinadi.

e) Loyihani yakunlash (Yakuniy bosqich).

Loyiha yakunida, barcha ishlar bajarilib, loyiha muvaffaqiyatli yakunlanadi. Bu bosqichda loyiha natijalari tahlil qilinadi va loyiha to‘g‘risida hisobotlar tayyorlanadi.

■ Yakuniy tahlil va hisobot. Loyihaning maqsadlariga erishilganmi yoki yo‘qmi, investitsiyalarni qaytarish darajasi va boshqa parametrlar tahlil qilinadi;

■ Natijalarni baholash. Loyihaning muvaffaqiyatliligi va rentabelligini baholash.

Investitsion loyihalar turli xususiyatlarga ega bo‘lib, ular maqsadlar, miqyosi va amalga oshirish usuliga qarab tasniflanadi. Quyidagi asosiy investitsion loyiha turlarini ajratish mumkin:

a) Startap (Innovatsion) loyihalar. Yangi va innovatsion texnologiyalar yoki biznes modelini joriy etishga qaratilgan loyihalar. Xususiyatlari - yuqori risk, tez o‘zgaruvchan bozor, yangi mahsulot yoki xizmatlar yaratish. Masalan, yangi dasturiy ta’minot ishlab chiqish yoki texnologik startaplarni yaratish;

b) Kengaytirish loyihalari. Mavjud biznes yoki ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi bozorlar yoki yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishga qaratilgan loyihalar. Xususiyatlari - o‘rta darajadagi risk, uzoq muddatli istiqbollar, ishlab chiqarish hajmini oshirish. Masalan, yangi ishlab chiqarish liniyasini joriy etish yoki yangi filiallarni ochish;

c) Raqobatbardosh loyihalar. Bozorda o‘z o‘rnini mustahkamlash va raqobatni oshirish uchun amalga oshiriladigan loyihalar. Xususiyatlari - o‘rtacha risk, marketing va sotuvni oshirishga qaratilgan strategiyalar. Masalan, mahsulotni takomillashtirish yoki marketing strategiyasini o‘zgartirish;

d) Ijtimoiy va ekologik loyihalar. Ijtimoiy yoki ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan loyihalar. Xususiyatlari - kamroq moliyaviy daromad keltirishi mumkin, ammo ijtimoiy yoki ekologik ta’siri katta. Masalan, ekologik toza energiya ishlab chiqarish, ijtimoiy infratuzilma loyihalari;

e) Qayta tiklash va modernizatsiya loyihalari. Eskirgan yoki yaroqsiz holga kelgan tizimlarni, uskunalarni va infratuzilmani yangilashga qaratilgan loyihalar. Xususiyatlari - kamroq risk, tezkor natijalar, mavjud resurslardan samarali foydalanish. Masalan, eski sanoat uskunalarini yangilash yoki mavjud binolarni qayta tiklash.

Investitsion loyiha amalga oshirish jarayoni aniq bosqichlar orqali amalga oshiriladi. Har bir bosqich o‘zining muhim funksiyalariga ega bo‘lib, loyiha muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarurdir. Loyiha turlari esa maqsadlar va

usullarga qarab farqlanadi, shuning uchun har bir loyiha uchun eng mos bo‘lgan turlarni tanlash muhim ahamiyatga ega.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya tushunchasining umumiy ta’rifi qanday?
2. Investitsiyalarning iqtisodiyotdagi ahamiyati nimadan iborat?
3. Investitsiyalar qanday asosiy maqsadlarni amalga oshiradi?
4. Investitsiyalarning tasnifi qanday asosiy turlarga bo‘linadi?
5. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalarining farqlari nimalardan iborat?
6. Xorijiy investitsiyalar mahalliy investitsiyalardan qanday jihatlar bilan ajralib turadi?
7. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari qanday bo‘lishi mumkin?
8. Investitsiyalar tarkibida kapital qo‘yilmalar va moliyaviy investitsiyalarning o‘rni qanday?
9. Investitsiyalarni amalga oshirishda yuzaga keladigan asosiy xavf-xatarlar qanday?
10. Investitsion faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinishi qanday amalga oshiriladi?
11. Investitsiya loyihalari tushunchasi va ularning ahamiyati nimadan iborat?
12. Investitsiya loyihalarining asosiy bosqichlari qanday?
13. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini aniqlashda qaysi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi?
14. Loyihalarni amalga oshirishda bozor tahlilining o‘rni va ahamiyati qanday?
15. Investitsiya loyihalarini rejalashtirishda ekologik va ijtimoiy omillar qanday hisobga olinadi?

2-BOB. INVESTISTIYALAR TAHLILI BILAN BOG'LIQ IQTISODIY KONSTEPSTIYALAR

2.1. Investitsiyalar tahlili bilan bog‘liq iqtisodiy kontseptiyalar.
2.2. Tavakkal xavfi darajasiga ko'ra real aktivlarga qilingan investistiyalarning tasniflanishi.
2.3. Makroiqtisodiy nazariyada investistiyalarning talqini. Jamg'armalar va investistiyalar. Foiz stavkasi. Kutilayotgan sof foyda normasi. Inflyastiya. To'lov balansi va almashinuv kursi.
2.4. O'zbekiston Respublikasida investistiya siyosatining asosiy yo'nalishlari.
2.5. Investitsiyalar bozoridagi munosabatlar tahlili.
2.6. Loyiha tahlilida valyuta tushumlari va chiqimlari hamda ularni xisobga olish.

2.1. Investitsiyalar tahlili bilan bog‘liq iqtisodiy kontseptiyalar

Investitsiyalar tahlili iqtisodiy jarayonlarning muhim qismi bo‘lib, bu jarayonning turli jihatlari iqtisodiy nazariyaning ko‘plab kontseptsiyalari bilan bog‘liqdir. Quyida investitsiyalar tahlili bilan bog‘liq ba'zi asosiy iqtisodiy kontseptsiyalarni ko‘rib chiqamiz:

Rentabellik (Rentability). Rentabellik investitsiyalarning samaradorligini o‘lchash uchun ishlatiladigan iqtisodiy ko‘rsatkichdir. Bu kontseptsiya investitsiyalarning kutilgan daromadlarini va sarflangan kapitalga nisbatan foydasini tahlil qilishda qo‘llaniladi.

Rentabellik koeffitsienti daromadning investitsiyalar miqdoriga bo‘linishi rentabellikni o‘lchashda ishlatiladi. Bu ko‘rsatkich investor uchun investitsiyaning foydaliligini yoki zarar keltirishi ehtimolini ko‘rsatadi.

Rentabellikni baholashda rentabellik yuqori bo‘lishi kerak, chunki u investitsiyalarning foydali ekanligini va sarmoya kiritishning maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

Netto hozirgi qiymat (Net Present Value - NPV) — bu investitsiya loyihasining bugungi kunda erishiladigan barcha kelajakdagi kutilgan naqd pul oqimlarining hozirgi qiymatini hisoblash usulidir. NPV loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholashda keng qo‘llaniladi.

Formulasi:

$$NPV = \sum \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0$$

Bu yerda:
C_t — t vaqtida kutilgan naqd pul oqimi,
r — diskontlash stavkasi,
I_0 — boshlang‘ich investitsiya.

Agar NPV ijobiy bo‘lsa, loyiha foydali va uni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Agar NPV manfiy bo‘lsa, loyiha zararli bo‘ladi.

Ichki rentabellik darajasi (Internal Rate of Return - IRR) — bu investitsiya loyihasining kelajakdagi naqd pul oqimlarining hozirgi qiymatiga teng bo‘lgan diskontlash stavkasidir. IRR loyihaning rentabelligini o‘lchashda qo‘llaniladi va bu stavka loyihaning moliyaviy imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Formulasi:

$$NPV = \sum \frac{C_t}{(1 + IRR)^t} - I_0 = 0$$

Agar IRR loyihada belgilangan minimum rentabellik darajasidan yuqori bo‘lsa, loyiha investitsiyaga arziydi. Agar IRR past bo‘lsa, loyiha samarali emas.

Qaytish muddati (Payback Period) — bu investitsiyalarning boshlang‘ich sarfini qoplash uchun zarur bo‘lgan vaqtni o‘lchash uchun ishlatiladigan ko‘rsatkichdir. Bu kontseptsiya investorlar uchun loyiha xavfini baholashda foydalidir, chunki u sarmoya kiritishning tez qaytarilishi imkoniyatini ko‘rsatadi.

Qaytish muddati qisqa bo‘lsa, loyiha yuqori darajada likvidlikka ega bo‘ladi, lekin bu faqat qisqa muddatli rentabellikni ko‘rsatadi. U uzoq muddatli investitsiyalarni baholashda yetarli emas.

Xatar (Risk). Investitsiya xatari — bu kutilgan daromadni olishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noaniqlik va xatarni bildiradi. Xatarni baholash va uning ta’sirini kamaytirish investitsiya tahlilining muhim qismidir. Shu navbatta risk turlariga ham to‘htalib ota’miz:

✓ Bozor riski - Bozor sharoitlari, raqobat va iqtisodiy o‘zgarishlar natijasida yuzaga keladigan xatarlar.

✓ Likvidlik riski - Aktivlarni sotishda yoki moliyaviy majburiyatlarni bajarishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolar.

✓ Operatsion riski - Korxona yoki loyiha tomonidan bajariladigan operatsiyalar va texnikaviy muammolar bilan bog‘liq xatarlar.

✓ Riskni boshqarish - Riskni minimallashtirish uchun diversifikatsiya, sug‘urta va boshqa moliyaviy asboblar ishlatiladi.

Diskontlash stavkasi (Discount Rate) — bu kelajakdagi pul oqimlarini hozirgi qiymatga keltirishda ishlatiladigan foiz stavkasidir. Bu stavka, odatda, investorlar uchun minimal rentabellik darajasini yoki kapitalning imkoniyat xarajatlarini ko‘rsatadi.

Diskontlash stavkasi yuqori bo‘lsa, kelajakdagi pul oqimlarining hozirgi qiymati past bo‘ladi. Bu stavka investorlarning riskini va daromad talablarini aks ettiradi.

Investitsiya portfeli va diversifikatsiya. Investitsiya portfeli — bu turli xil investitsiyalar to‘plami bo‘lib, u investorning riskini kamaytirishga qaratilgan. Diversifikatsiya esa, investitsiyalarni turli xil aktivlarga taqsimlash orqali riskni pasaytirish usulidir.

Diversifikatsiya investorning umumiy portfelidagi xatarlarni kamaytiradi. Bu investitsiya tahlilining samarali usuli bo‘lib, bozorning turli sharoitlarida xavfni boshqarish imkoniyatini beradi.

Soliq salohiyati (Tax Shield) — bu korxonalarning qarz olish orqali olingan foizlar bilan bog‘liq soliqlardan qutilish imkoniyatidir. Investitsiya tahlilida soliq salohiyati kompaniyaning moliyaviy holatini baholashda e'tiborga olinadi.

Soliq imtiyozlari orqali korxona o‘z daromadlarini oshirishi va investitsiya samaradorligini yaxshilashi mumkin.

Kelajakdagi naqd pul oqimlari (Future Cash Flows). Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun kelajakdagi naqd pul oqimlarini hisoblash juda muhimdir. Bu oqimlar kelajakda olinadigan daromadlarni, xarajatlarni va soliqlarni o‘z ichiga oladi. Kelajakdagi naqd pul oqimlari loyiha moliyaviy holatini va uning rentabelligini baholashda asosiy omil hisoblanadi.

Investitsiya tahlili bilan bog‘liq iqtisodiy kontseptsiyalar turli omillarni hisobga olish va loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu kontseptsiyalarni tushunish va ularni amaliyotda qo‘llash, investitsion qarorlarning samaradorligini oshiradi va risklarni boshqarishga yordam beradi.

2.2. Tavakkal xavfi darajasiga ko‘ra real aktivlarga qilingan investitsiyalarning tasniflanishi

Real aktivlarga qilingan investitsiyalar, odatda, jismoniy va moddiy aktivlarga (mulk, yer, uskunalar, resurslar va boshqa fizikaviy aktivlar) kapital kiritishdan iborat bo‘ladi. Bu turdagi investitsiyalarni tavakkal xavfi darajasiga ko‘ra tasniflash, investorlar uchun riskni boshqarish va imkoniyatlarni yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Quyida real aktivlarga qilingan investitsiyalarning tavakkal xavfi darajasiga ko‘ra tasnifi keltirilgan.

Kam xavfli investitsiyalar (Past xavfli) asosan barqaror daromadlarni ta’minlaydi va investitsiyaning kutilgan natijalari aniq bo‘ladi. Bu turdagi investitsiyalar odatda uzoq muddatli bo‘ladi va riskning minimal darajasini ta’minlaydi. Misollar: *Ko‘chmas mulk.* Bozorda stabil narxlar o‘zgarishi, daromadlar va xarajatlar nisbatan aniq bo‘lgan joylarda joylashgan ko‘chmas mulkka sarmoya kiritish. Xususiyati, barqaror talab va narxlar, uzoq muddatli ijaraga chiqarish imkoniyatlari. Risk, bozor o‘zgarishlariga nisbatan kichik sezgirlik. *Sanoat uskunalari:* Yirik sanoat korxonalari uchun zarur bo‘lgan uskunalar va texnologiyalarni sotib olish. Xususiyati, o‘rtacha darajada xavf,

lekin ishlab chiqarish quvvati va jarayonning barqarorligi. Risk, uskunalar eskirishi va texnologik yangilanishlardan kelib chiqadigan xavflar.

O‘rta xavfli investitsiyalar (O‘rta xavfli) yuqori rentabellik keltirishi mumkin, ammo ular bilan birga ayrim noaniqliklar va bozor o‘zgarishlariga sezgirlik mavjud. Bu turdagi investitsiyalar vaqtinchalik o‘zgaruvchanlikni va ba’zi muammolarni kutish mumkin. Misollar: *Tovarlar va resurslarga investitsiyalar*. Masalan, neft, oltin, uran yoki boshqa tabiiy resurslarga qilingan sarmoyalar. Xususiyatlar: Resurslar narxining o‘zgaruvchanligi, global talab va taklif omillari. Risk: Tovar narxlarining jadal o‘zgarishi va global bozor sharoitlarining ta’siri. *Turar-joy qurilishi:* Shahar joylarida yangi turar-joy majmualarini qurish yoki kengaytirish. Xususiyatlar: Sifatli joylashuvlar, aholi o‘sishi va infratuzilma rivojlanishining ta’siri. Risk: Qurilish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan kutilmagan muammolar va bozordagi talabning o‘zgarishi.

Yuqori xavfli investitsiyalar (Yuqori xavfli) juda katta rentabellik keltirishi mumkin, ammo ular yuqori darajadagi noaniqlik va xavf bilan birga keladi. Bu turdagi investitsiyalar odatda qisqa muddatli va o‘zgaruvchan bo‘ladi, shuning uchun ularni amalga oshirishda yuqori darajadagi professional yondashuv va tahlil talab etiladi. Misollar: *Yangi texnologiyalar va startap loyihalariga investitsiyalar:* Innovatsion texnologiyalar, startaplar yoki yangi bizneslarni boshlash uchun kiritilgan kapital. Xususiyatlar: Yangi texnologiyalar va bozorlarning kutilgan o‘sishi, ammo bu bilan birga yuqori risk va muvaffaqiyatsizlik ehtimoli. Risk: Yangi texnologiyalarning bozordagi muvaffaqiyati noma’lum va startapning barqarorligi past bo‘lishi mumkin. *Qishloq xo‘jaligi resurslari:* Qishloq xo‘jaligi yerlariga sarmoya kiritish, masalan, yangi turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish. Xususiyatlar: Iqlim va ekinlarni yetishtirishga bo‘lgan bog‘liqlik, qishloq xo‘jaligi bozoridagi o‘zgarishlar. Risk: Qishloq xo‘jaligi ekinlarining qurg‘oqchilik, kasalliklar va iqlim o‘zgarishlari kabi tabiiy omillardan zarar ko‘rishi.

Haddan tashqari xavfli investitsiyalar (Yuqori riskli) juda katta xavfga ega bo‘lib, bu turdagi sarmoyalar katta daromad keltirishi mumkin, lekin ularning muvaffaqiyatsizlik ehtimoli juda yuqori. Bunday investitsiyalarni amalga oshirishdan oldin investorlar juda ehtiyotkorlik bilan tahlil qilishlari kerak. Misollar: *Yangi, eksperimental yoki tajribaviy loyihalar:* O‘ziga xos va tajribaviy texnologiyalarni ishlab chiqish yoki sinovdan o‘tkazish. Xususiyatlar: Yangi, ilg‘or texnologiyalarning o‘ziga xos risklari va bozorni kiritishdagi noaniqlik. Risk: Texnologiya va mahsulot muvaffaqiyatsiz bo‘lishi mumkin, bozor talabining shakllanishi kutilmagan tarzda amalga oshadi. *Maxsus kapitalga sarmoya kiritish (Private equity):* Maxsus kapital fondlari orqali yuqori riskli startaplar yoki kompaniyalarni qo‘llab-quvvatlash. Xususiyatlar:

kompaniyaning o‘sish potentsiali, lekin barqaror daromadlarni kutish qiyin. Risk: fondlar kompaniya faoliyatining o‘zgaruvchanligidan yoki qaytarilmaydigan qarzdan aziyat chekishlari mumkin.

Real aktivlarga investitsiyalarni tavakkal xavfi darajasiga ko‘ra tasniflash investorlar uchun riskni boshqarishning samarali usulini taqdim etadi. Kam xavfli investitsiyalar barqaror daromad olishni ta’minlashi mumkin, ammo o‘rta va yuqori xavfli investitsiyalar yuqori rentabellik va yirik daromadlar keltirish imkonini beradi. Yaxshi tahlil qilish va diversifikatsiya yordamida investitsion portfelning umumiy xavfini boshqarish mumkin.

2.3. Makroiqtisodiy nazariyada investitsiyalarning talqini

Makroiqtisodiy nazariyada investitsiyalar iqtisodiyotning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko‘riladi va umumiy iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Investitsiyalar iqtisodiyotning o‘sishiga va barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shadi, chunki ular ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi, yangi texnologiyalarni joriy etadi, ish o‘rinlari yaratadi va ijtimoiy farovonlikni oshiradi.

Investitsiyalarning makroiqtisodiy ahamiyati, makroiqtisodiyotda investitsiyalar iqtisodiyotning umumiy talabiga ta’sir etadigan eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Investitsiyalarni amalga oshirish orqali iqtisodiyotda o‘sish sur'atlarini tezlashtirish va barqarorlikni ta’minlash mumkin.

Investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish. Investitsiyalar iqtisodiyotda yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratadi, bu esa o‘z navbatida yalpi ichki mahsulotning (YIM) o‘sishiga olib keladi. Yangi ishlab chiqarish quvvatlari ishlab chiqarish jarayonlarini samarali qilish va mahsulotlarni raqobatbardosh qilishga yordam beradi. Makroiqtisodiyotda investitsiyalar miqdori yuqori bo‘lsa, bu iqtisodiy o‘sishni tezlashtiradi va ijtimoiy farovonlikni oshiradi.

Investitsiyalar va bandlik. Investitsiyalar yangi ish o‘rinlarini yaratadi. Masalan, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish va yangi texnologiyalarni joriy etish bandlik darajasini oshiradi va mehnat bozorida yangi imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, investitsiyalar iqtisodiyotda o‘sish va rivojlanishni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan ishchi kuchini rag‘batlantiradi.

Makroiqtisodiyotda investitsiyalarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

Xususiy investitsiyalar – bu xususiy sektor tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalardir. Xususiy kompaniyalar yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi mahsulotlar ishlab chiqarish va yangi bozorlarni zabt etish uchun sarmoya kiritadilar. Xususiy sektor investitsiyalari iqtisodiyotning o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va samaradorlikni oshiradi.

Davlat investitsiyalari davlat tomonidan amalga oshiriladi va davlat sektori tomonidan tashkil etilgan loyihalarni moliyalashtirishga qaratilgan. Davlat investitsiyalari odatda infratuzilma (yo‘l qurilishi, transport tizimlari, sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimlari) kabi ijtimoiy foydali sohalarda amalga oshiriladi. Davlat investitsiyalari iqtisodiy o‘sishning barqarorligini ta’minlash va ijtimoiy barqarorlikni saqlashga yordam beradi.

Xorijiy investitsiyalar – bu chet el sarmoyadorlari tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalardir. Xorijiy investitsiyalar iqtisodiyotga yangi texnologiyalar, boshqaruv tizimlari va boshqaruv tajribasini olib keladi. Shuningdek, ular yirik infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Xorijiy investitsiyalar mamlakatning eksport salohiyatini oshirishga va global bozorga integratsiyalashishga yordam beradi.

Makroiqtisodiy modellarda investitsiyalar

Makroiqtisodiy modellar, asosan, iqtisodiy o‘sish va bozorlarni tahlil qilishda qo‘llaniladi. Investitsiyalarni bu modellarda ko‘plab omillar bilan bog‘laydilar, masalan, davlatning moliya siyosati, foiz stavkalarining ta’siri, global iqtisodiyotning holati va bozor kutishlari.

IS-LM modeli: makroiqtisodiyotda investitsiyalar va davlat xarajatlarining iqtisodiy faollik va foiz stavkalariga ta’sirini tahlil qilish uchun ishlatiladi. IS (Investment-Saving) egri chizig‘i investitsiyalar va jamg‘armalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi, LM (Liquidity Preference-Money Supply) egri chizig‘i esa pul bozori va foiz stavkalarining o‘zaro ta’sirini tasvirlaydi. Investitsiyalarning o‘sishi IS egri chizig‘ini o‘ngga siljitadi va iqtisodiy faoliyatni ko‘paytiradi.

Solow o‘sish modeli iqtisodiy o‘sishning uzoq muddatli dinamikasini tahlil qilishda ishlatiladi. Bu modelda kapital (investitsiyalar), mehnat va texnologiyalar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy o‘sishning asosiy manbalarini tashkil etadi. Investitsiyalarni ko‘paytirish orqali kapital jamg‘armalari oshadi, bu esa ishlab chiqarish quvvatlarini oshiradi va o‘sishni tezlashtiradi.

Kharro o‘sish modeli (Endogenous Growth Model) investitsiyalarning, xususan, ta’lim, tadqiqot va texnologiya sohalariga bo‘lgan investitsiyalarning iqtisodiy o‘sish uchun uzoq muddatli ta’sirini tahlil qiladi. Ushbu modelda innovatsiyalar va bilimlar iqtisodiy o‘sishning asosiy manbalaridan biri sifatida qabul qilinadi. Investitsiyalar yuqori sifatli kapital va bilim ishlab chiqarishiga olib keladi, bu esa iqtisodiy o‘sishni davom ettiradi.

Investitsiyalar va iqtisodiy siyosat.

Makroiqtisodiyotda investitsiyalar davlatning iqtisodiy siyosatiga, jumladan, soliq, fiskal, pul-kredit siyosatlariga katta ta’sir qiladi. Davlat, odatda, investitsiyalarga bo‘lgan talabni oshirish uchun foiz stavkalarini pasaytiradi, investitsiya stimullarini taqdim etadi, yoki davlat xarajatlarini ko‘paytiradi.

Pul-kredit siyosati. Foiz stavkalarining pasayishi investitsiyalarni rag‘batlantiradi, chunki kredit olish narxi pasayadi va investitsiya qilishning imkoni kengayadi.

Fiskal siyosat. Davlatning investitsiyalarni rag‘batlantirishga qaratilgan soliq imtiyozlari va subsidiya siyosatlari iqtisodiy faollikni oshiradi.

Makroiqtisodiyotda investitsiyalar iqtisodiy o‘sish va barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Ular ishlab chiqarish quvvatlarini oshiradi, yangi ish o‘rinlarini yaratadi, texnologik yangilanishni rag‘batlantiradi va iqtisodiyotni global bozorlar bilan integratsiyalashishga yordam beradi. Shu bilan birga, investitsiyalarni amalga oshirishda davlat siyosati, bozor sharoitlari va iqtisodiy omillarni hisobga olish muhimdir.

Jamg‘armalar va investitsiyalar iqtisodiy jarayonlarda o‘zaro bog‘liq tushunchalar bo‘lib, ular iqtisodiy faollikni oshirish va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Jamg‘armalar bu hozirgi daromadni iste'mol qilmasdan saqlash yoki boshqarish shakli bo‘lsa, investitsiyalar esa bu jamg‘armalarni iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishga yo‘naltirishdir.

Jamg‘armalar - bu ma’lum bir vaqt davomida iste'mol qilinmagan va kelajakda iste'mol qilish yoki boshqa maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan mablag‘lardir. Jamg‘arma hajmi iqtisodiy o‘sish va barqarorlikni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan kapitalni yaratadi.

Investitsiyalar - bu jamg‘armalar yoki moliyaviy resurslarni iqtisodiy tizimda foydali faoliyatga (ya’ni ishlab chiqarish, texnologiyalarni yangilash, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish) kiritishdir. Investitsiyalar iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish imkonini beradi.

Foiz stavkasi - bu pul mablag‘larining vaqt bo‘yicha qiymatini o‘lchash uchun ishlatiladigan nisbiy ko‘rsatkichdir. Foiz stavkasi biror aktivning qiymatining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini ko‘rsatadi. Foiz stavkasi ikki asosiy maqsadni bajaradi:

1. *Sarmoyaning qimmatini o‘lchash*. Foiz stavkasi sarmoyaning qiymatini oshiradi, chunki yuqori foiz stavkasi investitsiyalarni jalb qilish va jamg‘armalarni saqlash uchun motivatsiya yaratadi.
2. *Iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash.* Foiz stavkasi pul-kredit siyosati orqali iqtisodiy faollikni boshqarish va inflyatsiya darajasini nazorat qilishda muhim vosita hisoblanadi.

Kutilayotgan sof foyda normasi - bu investitsiyaning kutilayotgan daromadini ifodalovchi ko‘rsatkichdir. Sof foyda normasi, odatda, investitsiyalarning rentabelligini o‘lchashda ishlatiladi va kutilgan daromadning investitsiya miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi. Sof foyda normasi investorlar uchun quyidagi nuqtalarda muhim:

1. *Investitsiya samaradorligini o‘lchash*. Kutilayotgan sof foyda normasi yuqori bo‘lsa, bu investitsiyaning yuqori rentabelligini ko‘rsatadi va investorlar uchun jozibador bo‘ladi.

2. *Riskni boshqarish.* Sof foyda normasi past bo‘lsa, bu investitsiyaning xavfi yuqori bo‘lishi mumkinligini bildiradi, chunki kutilayotgan foyda kamroq.

Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\text{Sof foyda normasi} = \frac{\text{Kutilayotgan daromad} - \text{Sarflar}}{\text{Investitsiya hajmi}} \times 100$$

Inflyatsiya - bu umumiy narxlar darajasining uzluksiz o‘sishi jarayonidir. Inflyatsiya iqtisodiyotni jiddiy ta’sir qiladi, chunki u pulning qiymatini kamaytiradi va xarid qilish qobiliyatini pasaytiradi. Inflyatsiya investitsiyalarni jalb qilishda va jamg‘armalarni boshqarishda muhim ahamiyatga ega:

Nominal va real foiz stavkalarining farqi: Inflyatsiya foiz stavkalariga ta’sir ko‘rsatadi. Nominal foiz stavkasi inflyatsiyani hisobga olmaydi, real foiz stavkasi esa inflyatsiyadan keyin qolgan haqiqiy daromadni ko‘rsatadi. Masalan, agar nominal foiz stavkasi 10% bo‘lsa va inflyatsiya darajasi 3% bo‘lsa, real foiz stavkasi 7% bo‘ladi.

Inflyatsiya va investitsiyalar: Yuksalgan inflyatsiya investitsiya daromadlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, chunki investorlar o‘z mablag‘larini inflyatsiya darajasidan yuqori rentabellik bilan ishlashga harakat qilishadi. Shuningdek, inflyatsiya kutilgan daromadni kamaytirishi mumkin.

To‘lov balansi va almashinuv kursi.

To‘lov balansi va almashinuv kursi iqtisodiyotni xalqaro miqyosda o‘lchashda muhim ahamiyatga ega.

To‘lov balansi. Bu mamlakatning xorijiy iqtisodiy faoliyati, ya’ni eksport va import, xizmatlar, investitsiyalar, qarzlar va boshqa moliyaviy operatsiyalarni o‘z ichiga olgan hisobotdir. To‘lov balansi iqtisodiyotning global miqyosdagi holatini ko‘rsatadi. Odatda, to‘lov balansi ikki asosiy bo‘limdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar. Bu tovarlar va xizmatlar eksporti, importi, daromadlar va transferlar.

2. Moliyaviy operatsiyalar: Investitsiyalar va kapital harakatlari.

Almashinuv kursi. Bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligiga nisbatan qiymatini ko‘rsatadi. Almashinuv kursining o‘zgarishi iqtisodiyotda eksport va import hajmlariga ta’sir qiladi, chunki kuchli pul birligi eksportni qimmatlashtiradi, importni esa arzonlashtiradi.

Almashinuv kursi va to‘lov balansi o‘rtasidagi bog‘liqlik. Mamlakatning to‘lov balansida taqchillik bo‘lsa, bu odatda pulning qadrsizlanishiga olib keladi (devalvatsiya). Bu esa eksportni rag‘batlantiradi, ammo importni

qimmatlashtiradi. Yuksak almashinuv kursi, shuningdek, mamlakatning eksport imkoniyatlarini oshiradi va iqtisodiy faollikni yaxshilaydi.

Jamg‘armalar va investitsiyalar, foiz stavkasi, kutilayotgan sof foyda normasi, inflyatsiya, to‘lov balansi va almashinuv kursi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar iqtisodiyotning har tomonlama rivojlanishiga ta’sir qiladi. Ular nafaqat milliy iqtisodiyotlar, balki global iqtisodiyotda ham muhim rol o‘ynaydi, chunki iqtisodiy siyosat, investorlarning qarorlari va bozor sharoitlari bu omillar orqali shakllanadi.

2.4. O‘zbekiston Respublikasida investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlari

O‘zbekiston Respublikasining investitsiya siyosati mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, ishlab chiqarish va texnologiyalarni yangilash, yangi ish o‘rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan. Investitsiya siyosati mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosi bo‘lib, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, chet el investitsiyalarini jalb qilish, milliy iqtisodiyotning diversifikatsiyasi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonning investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Chet el investitsiyalarini jalb qilish.

O‘zbekiston iqtisodiyotiga chet el investitsiyalarini jalb qilish uchun bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlar O‘zbekistonning investitsiya muhitini yaxshilash, qonunchilikni soddalashtirish, soliq imtiyozlari va boshqa rag‘batlantirish choralari orqali amalga oshiriladi. Xususan quyidagilar:

Soliq imtiyozlari va subsidiya siyosati, chet el sarmoyadorlari uchun turli soliq imtiyozlari va subsidiyalar taqdim etilmoqda. Bu ularga yangi loyihalarni amalga oshirishda qo‘shimcha foyda keltiradi.

Investitsiya hududlari va maxsus iqtisodiy zonalar, O‘zbekistonda xorijiy investorlar uchun maxsus iqtisodiy zonalar va investitsiya hududlari tashkil etilmoqda. Bu hududlarda soliqlar, bojxona va boshqa imtiyozlar mavjud.

Investitsiya shartnomalari va kafolatlar, investitsiyalarni jalb qilish uchun O‘zbekiston hukumatining kafolatlari taqdim etilmoqda, shu jumladan, investitsiya sohasidagi maxsus shartnomalar.

2. Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish.

O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish uchun investitsiyalarni mahalliy ishlab chiqarishga yo‘naltirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish quyidagilarga bog‘liq:

Sanoatni diversifikatsiya qilish, investitsiyalarni yirik sanoat tarmoqlariga, jumladan, avtomobil sanoati, yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati va qurilish materiallari ishlab chiqarishga jalb qilish.

Texnologik modernizatsiya, mahalliy sanoatni texnologik jihatdan yangilash va modernizatsiya qilish uchun chet el texnologiyalarini va uskunalarini jalb qilish. Bu orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va raqobatni kuchaytirish mumkin.

Kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish, kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishga katta ahamiyat berilgan. Investitsiyalarni o‘rta va kichik biznesga jalb qilish, ayniqsa, innovatsion startaplar va texnologiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

3. Infratuzilma loyihalarini amalga oshirish.

Investitsiyalarni infratuzilma sohasiga jalb qilish, masalan, transport, energetika va kommunal xizmatlar, iqtisodiyotning barqaror o‘sishiga xizmat qiladi. O‘zbekistonda quyidagilardir:

Transport infratuzilmasi, yangi avtomobil yo‘llari, temir yo‘l tizimlari va havo portlari qurilmoqda, shuningdek, logistika va yuk tashish sohalarida innovatsion yechimlar joriy etilmoqda.

Energetika sektori, O‘zbekiston energiya ishlab chiqarish va ta’minlash tizimini modernizatsiya qilish va yangi energiya manbalariga investitsiyalarni jalb qilishni maqsad qilgan. Quyosh, shamol va boshqa qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoyalar kiritilmoqda.

Suv va kommunal xizmatlar, suv resurslarini boshqarish, kanalizatsiya tizimlari va boshqa kommunal infratuzilmani yaxshilash uchun ham katta investitsiyalar jalb qilinmoqda.

4. Iqtisodiy siyosatni soddalashtirish.

Investitsiya muhitini yaxshilash va soddalashtirish uchun O‘zbekiston hukumati quyidagi choralarga murojaat qilmoqda:

Byurokratik to‘siqlarni kamaytirish, investitsiya jarayonlarini soddalashtirish va byurokratik to‘siqlarni kamaytirish maqsadida huquqiy va ma’muriy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Litsenziyalar va ruxsatnomalar, O‘zbekiston investitsiya jarayonida litsenziyalar va ruxsatnomalarni olishni soddalashtirishga harakat qilmoqda.

Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimi, O‘zbekiston soliq tizimini soddalashtirish, soliq majburiyatlarini bajarishning samaradorligini oshirish va soliq turlarini kamaytirish orqali investitsiya muhitini yaxshilamoqda.

5. Inson kapitalini rivojlantirish va ta’lim sohasiga investitsiyalar.

Investitsiyalarni ta’lim va inson kapitaliga jalb qilish O‘zbekistonning kelajakdagi iqtisodiy rivojlanishining asosi hisoblanadi:

Ta’lim va ilm-fan, innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun ta’lim sohasiga investitsiyalarni ko‘paytirish, oliy ta’limni rivojlantirish va ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Kasb-hunar ta’limi, ishlab chiqarish va xizmatlar sohasida yuqori malakali ishchi kuchini tayyorlashga alohida ahamiyat berilmoqda. Kasb-hunar ta’limiga investitsiyalarni oshirish orqali ishchi kuchining malakasini oshirish maqsad qilinmoqda.

6. Xalqaro hamkorlikni kuchaytirish.

O‘zbekistonning xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan investitsiya siyosati, turli mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish va investitsiyalarni jalb qilishni maqsad qiladi:

Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik, Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi (IMF), Osiyo taraqqiyot banki (ADB) kabi xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni kuchaytirish.

Savdo kelishuvlari va investitsiya shartnomalari, O‘zbekiston boshqa mamlakatlar bilan ikki tomonlama savdo va investitsiya kelishuvlarini imzolash orqali mamlakatga xorijiy sarmoyalarni jalb qilishni davom ettiradi.

O‘zbekiston Respublikasida investitsiya siyosati iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va ijtimoiy farovonlikni oshirishga qaratilgan. Investitsiyalarni jalb qilish uchun hukumat tomonidan samarali siyosatlar, soliq imtiyozlari, maxsus iqtisodiy zonalar va infratuzilma loyihalariga sarmoya kiritish yo‘lida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu orqali O‘zbekistonning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanish uchun zarur bo‘lgan sharoitlar yaratilmoqda.

2.5. Investitsiyalar bozoridagi munosabatlar tahlili

Investitsiyalar bozoridagi talab va taklif tahlili, iqtisodiy tizimdagi kapitalni taqsimlash va iqtisodiy resurslarni samarali boshqarishning asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Bozor muvozanati va iste’molchining xatti-harakati bu tahlilni yanada chuqurlashtiradi.

Talab - investitsiyalar bozorida talab qilish, ya’ni sarmoya qilish istagi bo‘lib, bu iqtisodiy tizimdagi resurslar uchun talabni bildiradi. Talab, odatda, foiz stavkalariga va investorlarning kutilayotgan daromadlariga bog‘liq bo‘ladi.

Taklif - bu investitsiyalarni amalga oshirishni xohlagan shaxslar va kompaniyalar tomonidan taqdim etiladigan kapital miqdori. Taklif, o‘z navbatida, iqtisodiy barqarorlik, iqtisodiyotning o‘sish sur'ati va moliyaviy resurslarning mavjudligiga ta’sir qiladi.

Investitsiyaga talab foiz stavkalarining pasayishi bilan oshishi mumkin, chunki past foiz stavkalarida investitsiyalar kiritish qimmatroq bo‘lishi mumkin, ammo sarmoya rentabelligi yuqori bo‘lsa, talabning o‘sishi ham kuzatiladi.

Investitsiyaga taklif esa sarmoya jalb qilishga tayyor bo‘lgan sub'ektlar tomonidan amalga oshiriladi. Taklifning o‘sishi bozorning yuksalishi va sarmoya oqimining oshishini anglatadi.

Bozor muvozanati - talab va taklif o‘rtasidagi muvozanat investitsiya bozorining samarali ishlashini ta’minlaydi. Bozor muvozanati foiz stavkasi va investitsiya hajmining o‘zaro ta’sirini ifodalaydi.

Iste’molchining xatti-harakati iqtisodiyotda bozorni shakllantiruvchi muhim faktor hisoblanadi. Iste'molchilar resurslar va kapitaldan qanday foydalanishni tanlashda qarorlar qabul qiladilar. Bularning barchasi talab funktsiyasini shakllantiradi.

Iste’molchining xatti-harakati quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Maxsus afzalliklar - iste’molchilar har xil tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni ishlab chiqarilgan qiymatiga qarab shakllantiradi.

Narx ta’siri - narxlarning pasayishi yoki o‘sishi iste'molchilarni talabni o‘zgartirishga undaydi.

Iste’molchining qaror qabul qilish jarayoni narxning o‘zgarishi va daromadlarning ta’siri orqali shakllanadi. Talab, shuningdek, iste’molchilarning daromad darajasi va bozorning to‘liq taklifiga mos ravishda o‘zgaradi.

Talab funktsiyasi - bu narx va boshqa iqtisodiy omillarga bog‘liq ravishda tovar yoki xizmatga bo‘lgan talabni ifodalaydi. Investitsiyalar bozorida talab funktsiyasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$Q_d = f(P, Y, T, P_e)$$

Bu yerda:

Q_d - talab miqdori (investitsiya hajmi),

P - narx (foiz stavkasi),

Y - iste’molchilar daromadi (investitsiya qilish imkoniyatlari),

T - iste’molchilar talabini o‘zgartiruvchi omillar (bozorning umumiy holati),

P_e - kutilayotgan narxlar (kutilayotgan rentabellik).

Agar foiz stavkasi pasaysa, talabning ortishi kutiladi, chunki investitsiya qilish arzonlashadi. Talab funktsiyasi bozor holatini o‘rganish va investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhimdir.

Daromadlar yaratish va korxona xarajatlari

Korxona daromadlari va xarajatlari investitsiya qarorlarida muhim o‘rin tutadi. Daromadlarni yaratish va xarajatlarni boshqarish orqali korxonalar o‘z rentabelligini oshiradi. Bu jarayon quyidagi omillarga bog‘liq:

Daromadlar yaratish, korxona o‘z mahsulotlarini sotishdan olingan daromadni ko‘paytiradi. Bu ko‘pincha samarali ishlab chiqarish va marketing faoliyatiga bog‘liq.

Xarajatlar, ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlarni ifodalaydi (materiallar, mehnat, texnologiyalar va boshqalar). Xarajatlar va daromadlar orasidagi farq foyda sifatida qoladi.

Korxona o‘z rentabelligini oshirish uchun xarajatlarni minimallashtirish va daromadlarni ko‘paytirishga intiladi.

Foydani maksimallashtirish. Korxonalar o‘z faoliyatini foydani maksimal darajaga olib chiqish uchun tashkil etadi. Bu jarayon:

Rentabellikni oshirish - xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni oshirish orqali korxonalar foydani maksimal darajada saqlashga harakat qiladi.

Optimal ishlab chiqarish hajmi - korxonalar ishlab chiqarishni optimallashtirish orqali o‘z xarajatlarini samarali boshqarishga harakat qiladilar. Bu jarayonda eng yuqori daromadga erishish uchun ishlab chiqarish hajmi va resurslar taqsimlanadi.

Foydani maksimallashtirish uchun korxonalar, odatda, o‘zlarining narx siyosatini va ishlab chiqarish samaradorligini yaxshilashga harakat qiladilar.

Xarajatlar egri chizig‘i (cost curve) - bu ishlab chiqarish hajmi va umumiy xarajatlar o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Xarajatlar egri chizig‘i o‘z ichiga quyidagilarni oladi: o‘zgaruvchan xarajatlar (Variable costs) - ishlab chiqarish hajmi o‘sishi bilan oshadigan xarajatlar. Doimiy xarajatlar (Fixed costs) - ishlab chiqarish hajmi o‘zgarmasdan davom etadigan xarajatlar. Umumiy xarajatlar (Total costs) - doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarning yig‘indisi.

Xarajatlar egri chizig‘ini tahlil qilish, korxonalar uchun ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Noaniqlik sharoitidagi investitsiyalar.

Noaniqlik sharoitida investitsiyalarni amalga oshirish ko‘pincha risklar bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu sharoitda investorlar kutilayotgan foydadan ko‘ra xavf-xatarlarga ko‘proq e'tibor beradilar. Noaniqlik sharoitida investitsiyalarni baholashda:

-Riskni boshqarish investorlar risklarni minimallashtirish uchun diversifikatsiya, sug‘urtalash va boshqa riskni boshqarish vositalaridan foydalanadilar.

-Kutilayotgan daromad va risk noaniqlik sharoitida yuqori rentabellik va yuqori risk o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish muhimdir. Kutilayotgan daromadni o‘rganish va uning risklarini tahlil qilish investitsiya qarorlarini qabul qilishda yordam beradi.

Investitsiya bozoridagi talab va taklif tahlili, bozor muvozanatini saqlash, iste’molchi xatti-harakati, foydani maksimallashtirish va xarajatlar egri chizig‘i investitsiya strategiyalarining samaradorligini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, noaniqlik sharoitida investitsiyalarni amalga oshirishda risklarni boshqarish va kutilayotgan foydani baholash juda muhimdir.

2.6. Loyiha tahlilida valyuta tushumlari va chiqimlari hamda ularni xisobga olish

Loyiha tahlilida valyuta tushumlari va chiqimlarini to‘g‘ri hisoblash va tahlil qilish, investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega. Valyuta tushumlari va chiqimlari, asosan, xalqaro savdo va sarmoya oqimlariga, shuningdek, turli valyutalarda amalga oshirilgan moliyaviy operatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tahlil loyihaning rentabelligini, iqtisodiy samaradorligini va xavflarni aniqlashda yordam beradi.

Valyuta tushumlari – loyiha doirasida chet el valyutasida olingan daromadlarni anglatadi. Bu tushumlar eksport, xizmatlar sotish, investitsiyalar, qarzlar va boshqa xalqaro operatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, eksportdan olingan daromad, xorijiy investorlar tomonidan kiritilgan sarmoyalar yoki turistik xizmatlardan olingan daromadlar valyuta tushumlari sifatida ko‘riladi.

Valyuta chiqimlari – loyiha doirasida chet el valyutasida amalga oshirilgan xarajatlarni anglatadi. Bu xarajatlar import, xorijiy qarzlar va sarmoyadorlarga to‘lanadigan daromadlar kabi moliyaviy operatsiyalar orqali yuzaga keladi. Masalan, asbob-uskunalar va materiallar importi, xorijiy banklarga to‘lanadigan foizlar yoki xorijiy kompaniyalarga to‘lanadigan xizmat haqlari valyuta chiqimlari sifatida hisoblanadi.

Valyuta tushumlari va chiqimlarini xisobga olishda quyidagi asosiy usullar qo‘llaniladi:

- kurs risklari va ularning hisobga olishi.

Loyiha tahlilida valyutalar o‘rtasidagi almashinuv kursi risklari e'tiborga olinishi zarur. Valyuta kursining o‘zgarishi loyihaning umumiy rentabelligiga ta’sir qilishi mumkin. Bu riskni hisobga olish uchun:

Valyuta almashinuv kursining bashorat qilish. Loyiha tahlili uchun kelajakdagi kurs o‘zgarishlarini bashorat qilish zarur. Kursning o‘zgarishi valyuta tushumlari va chiqimlarining real qiymatini ta’sir qiladi.

Valyuta risklarini boshqarish. Kursning o‘zgarishini hisobga olish uchun hedging (riskni kamaytirish) strategiyalari qo‘llanilishi mumkin. Bunga kontraktlar, opsionlar va kelishuvlar kiradi, ular valyuta kursining kutilgan o‘zgarishlariga qarshi himoya qiladi.

- valyuta tushumlari va chiqimlarini diskontlash.

Loyihadagi valyuta tushumlari va chiqimlari diskontlashda ham alohida ahamiyatga ega. Diskontlash orqali loyiha doirasidagi valyuta oqimlarining hozirgi qiymati aniqlanadi.

Diskont stavkasi. Valyutalar o‘rtasidagi o‘zgarishlar va risklarni hisobga olgan holda, diskont stavkasi kursni o‘z ichiga olgan holda hisoblanadi.

Valyutani tahlil qilish. Chet el valyutasida kiritilgan tushumlar va chiqimlar loyiha qiymatining o‘zgarishiga ta’sir qiladi, shu sababli ushbu o‘zgarishlar aniqlanadi va har bir yili uchun valyuta oqimlari diskontlanadi.

- valyuta tushumlari va chiqimlarini integratsiya qilish.

Valyuta tushumlari va chiqimlari bo‘yicha tahlilning to‘liq va aniq bo‘lishi uchun bu tushumlar va chiqimlar umumiy loyiha oqimlariga integratsiya qilinadi. Bu jarayonda:

O‘zaro bog‘liqlikni hisobga olish. Loyiha xarajatlari va daromadlarining valyuta o‘zgarishiga qanday ta’sir qilishini aniqlash zarur. Agar loyiha ko‘plab valyutalarda amalga oshirilsa, har bir valyutani alohida hisoblash kerak bo‘ladi.

Kross-valyuta tahlili. Agar loyiha turli valyutalar o‘rtasidagi almashinuvni o‘z ichiga olsa, bu holatda kross-valyuta tahlili orqali valyuta risklarini hisoblash kerak bo‘ladi. Bunda, valyutalar o‘rtasidagi almashinuv kursi, tashqi omillar va milliy valyutaning o‘zgarishi hisobga olinadi.

Loyiha tahlilida valyuta tushumlari va chiqimlarini hisoblashda qolgan asosiy faktlar:

* Valyuta riski va kutilayotgan daromad.

Valyuta riski, valyuta tushumlari va chiqimlari prognozlarini shakllantirishda kutilayotgan daromadlarni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Kurs o‘zgarishi investitsiya rentabelligiga ta’sir qiladi, shuning uchun investitsiya daromadining aniq va ishonchli baholanishi uchun valyuta kursining noaniqligini hisobga olish kerak.

* Valyutalar o‘rtasidagi almashinuv kursining tahlili.

Valyuta kursining o‘zgarishi chet el sarmoyalarini, eksport va importni, hamda xalqaro moliyaviy oqimlarni bevosita ta’sir qiladi. Bu holatda, valyuta almashinuv kursi bo‘yicha bozor o‘zgarishlari va makroiqtisodiy omillar tahlil qilinishi kerak.

* Moliya tahlili va rentabellik.

Valyuta tushumlari va chiqimlarining tahlili, loyihaning rentabelligini baholashda ham muhim. Har bir valyutada olib kelinadigan daromad va xarajatlar, aniq tahlil qilib chiqilgandan so‘ng, loyiha rentabelligi (Net Present Value, NPV) va boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlar aniqlanadi.

Valyuta tushumlari va chiqimlarini hisoblash misoli:

Faraz qilaylik, loyiha xarajatlarining 30% i import uchun xorijiy valyutada amalga oshirilmoqda, shu sababli valyuta kursining o‘zgarishi loyiha rentabelligiga bevosita ta’sir qiladi. Bu holda, kursning o‘zgarishi (masalan, o‘zbek so‘mini amerika dollari bilan solishtirganda) natijasida, loyiha xarajatlari yoki daromadlarining kamayishi yoki ortishi mumkin. Shu sababli, investitsiya tahlilini bajarishda kurs o‘zgarishlariga doimiy ravishda e’tibor qaratish zarur.

Loyiha tahlilida valyuta tushumlari va chiqimlarini hisoblashda valyuta kursining o‘zgarishini, risklarni va xalqaro moliyaviy operatsiyalarni hisobga olish zarur. Bu tahlil loyihaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda, rentabellikni baholashda va valyuta risklarini boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. Bunday hisob-kitoblar, loyiha boshqaruvchilariga va investorlariga yanada ishonchli va xavfsiz qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Boshqaruv hisoboti, loyihalarni moliyalashtirish, mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot fanlari bilan bog’liqligi.

Boshqaruv hisoboti, loyihalarni moliyalashtirish, mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o‘rtasidagi bog‘liqliklar investitsiya tahlilini chuqur tushunish uchun juda muhim. Bu fanlar, o‘zaro aloqada bo‘lib, iqtisodiy tizimni yanada samarali va optimallashtirilgan tarzda boshqarishga yordam beradi.

Boshqaruv hisoboti (Management Accounting) - bu tashkilotning ichki moliyaviy holatini, faoliyatini va resurslarni boshqarish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni taqdim etadigan moliyaviy hisoblash tizimi. Boshqaruv hisoboti, asosan, ichki foydalanuvchilar (menejerlar, boshqaruvchilar, va boshqa qaror qabul qiluvchilar) uchun mo‘ljallangan bo‘lib, loyihalarni moliyalashtirishda quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- Loyiha xarajatlarini tahlil qilish. Loyiha moliyalashtirishning eng muhim jihatlaridan biri — xarajatlarni boshqarish. Boshqaruv hisobotlari loyihaning har bir bosqichi uchun xarajatlarni aniqlashga yordam beradi, bu esa loyiha moliyasini to‘g‘ri boshqarish va tahlil qilishga imkon beradi.
- Moliyaviy prognozlar. Boshqaruv hisoboti orqali kelajakdagi moliyaviy oqimlarni va loyihaning rentabelligini prognozlash mumkin. Prognozlar loyihaning muvaffaqiyatli moliyalashtirilishini va kutilayotgan foydalarni aniqlashda muhimdir.
- Resurslarni taqsimlash. Boshqaruv hisobotlari yordamida resurslar samarali taqsimlanadi. Loyiha moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘ va resurslarni aniqlashda boshqaruv hisoboti strategik ahamiyatga ega.

Mikroiqtisodiyot - bu iqtisodiy faoliyatning individual sub'ektlari (firmalar, oilalar, iste’molchilar) va bozorlar darajasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘rganuvchi soha. Mikroiqtisodiyot loyihalarni moliyalashtirishga qanday ta’sir qiladi:

- Foyda va rentabellik tahlili. Mikroiqtisodiyot firmalar va ularning iqtisodiy qarorlarida (masalan, ishlab chiqarish va investitsiya qarorlarida) foyda va rentabellikni hisoblashni o‘rganadi. Loyiha moliyalashtirish jarayonida bu ko‘rsatkichlar muhim, chunki ular moliyaviy barqarorlik va investitsion jozibadorlikni aniqlashga yordam beradi.
- Bozor sharoitlari va raqobat. Mikroiqtisodiyot bozorning raqobatbardosh sharoitlarini tahlil qiladi. Loyiha moliyalashtirilayotganda,

bozorning talab va taklif, narxlar va raqobatni o‘rganish orqali, sarmoyalarni qanday taqsimlashni rejalashtirish mumkin.

- Korxona qarorlarini qabul qilish. Mikroiqtisodiyotda korxonalarning qarorlarini qabul qilish jarayonini o‘rganish moliyalashtirishning strategik jihatlarini to‘g‘ri rejalashtirishga yordam beradi. Loyihaning resurslarini qanday taqsimlash, investitsiyalarni qanday amalga oshirish va xarajatlarni qanday boshqarish masalalari mikroiqtisodiy yondashuvni talab qiladi.

Makroiqtisodiyot iqtisodiy tizimning umumiy holatini o‘rganadi, bu esa milliy va xalqaro iqtisodiy muhitni, iqtisodiy o‘sish, inflyatsiya, valyuta kursi va boshqa omillarni o‘z ichiga oladi. Loyiha moliyalashtirish makroiqtisodiyot bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlar quyidagilardan iborat:

- Inflyatsiya va foiz stavkalari. Makroiqtisodiy omillar, masalan, inflyatsiya va foiz stavkalari, loyiha moliyalashtirishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi. Inflyatsiya yuqori bo‘lsa, loyiha xarajatlari oshadi, shuningdek, foiz stavkalarining yuqoriligi moliyaviy xarajatlarni oshirishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiy o‘sish ham investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi.
- Makroiqtisodiy barqarorlik. Yaxshi makroiqtisodiy sharoitlar (masalan, barqaror iqtisodiy o‘sish, past darajadagi inflyatsiya, mustahkam valyuta kurslari) investitsiya qilishni rag‘batlantiradi. Loyiha moliyalashtirilayotganda, makroiqtisodiy sharoitlar tahlil qilinadi va iqtisodiy muhitning o‘zgarishi hisobga olinadi.
- Xalqaro moliyaviy oqimlar. Makroiqtisodiy tahlil xalqaro savdo va sarmoyalar oqimini ham o‘rganadi. Agar loyiha xalqaro moliyalashtirishni talab qilsa, valyuta kurslari va tashqi savdo siyosati, shuningdek, xalqaro bozorlarda bo‘layotgan o‘zgarishlar loyihaning moliyalashtirish shartlarini ta’sir qiladi.

Boshqaruv hisoboti va iqtisodiy tahlil (mikro va makroiqtisodiyot) o‘rtasidagi bog‘liqlik.

Strategik qarorlar qabul qilish. Mikroiqtisodiyotda o‘rganilgan bozor tahlilini, raqobatni va foyda olish usullarini boshqaruv hisobotlari yordamida amalga oshirish mumkin. Loyiha moliyalashtirishda mikroiqtisodiy yondashuv yordamida tashqi bozorlar va ichki xarajatlar tahlil qilinadi, natijada samarali strategiyalar ishlab chiqiladi.

Moliyaviy prognozlar va makroiqtisodiy sharoitlar. Makroiqtisodiy omillarni hisobga olib, boshqaruv hisoboti orqali moliyaviy prognozlar ishlab chiqiladi. Iqtisodiy o‘sish va inflyatsiya darajasi loyiha xarajatlarini va daromadlarini aniqlashda yordam beradi.

Risklarni boshqarish. Boshqaruv hisobotlari va iqtisodiy tahlil, risklarni boshqarish va qarorlarni qabul qilishda qo‘llaniladi. Mikroiqtisodiy tahlil orqali qarorlar individual darajada amalga oshirilsa, makroiqtisodiy tahlil makro darajadagi tavakkalni aniqlaydi va risklarni boshqarishga yordam beradi.

Boshqaruv hisoboti, loyihalarni moliyalashtirish, mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot fanlari o‘rtasida chuqur bog‘lanish mavjud. Har bir fan o‘zining alohida metodologiyasi va tahlil yondashuvi bilan loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Mikroiqtisodiyot bo‘yicha bozor, raqobat va firmalar faoliyatini tahlil qilish orqali, makroiqtisodiyotning umumiy iqtisodiy sharoitlari va boshqaruv hisoboti orqali moliyaviy holat va resurslarni samarali boshqarish mumkin. Bu fanlarning barchasi birgalikda, loyihalarning muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan ilmiy va amaliy yondashuvni yaratadi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiyalar tahlilining asosiy maqsad va vazifalari qanday?
2. Investitsiya tahlili jarayonida qaysi iqtisodiy ko‘rsatkichlar asosiy rol o‘ynaydi?
3. Diskontlash tushunchasi nima va u investitsiya tahlilida qanday ahamiyatga ega?
4. NPV (Net Present Value) va IRR (Internal Rate of Return) indikatorlari qanday hisoblanadi va bir-biridan farqi nimada?
5. Investitsiya tahlilida qo‘llaniladigan asosiy usullar va ularning afzalliklari nimada?
6. Sensitivlik tahlili nima va u qanday holatlarda qo‘llaniladi?
7. Scenario Analysis usulining investitsiya tahlilida qanday o‘rni bor?
8. Risklarni baholash va boshqarish jarayonida qaysi iqtisodiy konsepsiyalar qo‘llaniladi?
9. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini aniqlashda foydalaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar qaysilar?
10. Rentabellik indeksi (PI) nima va u qanday hollarda foydali?
11. Payback Period usuli qanday qo‘llaniladi va uning kamchiliklari nimalardan iborat?
12. O‘rtacha daromad normasi (ARR) investitsiya tahlilida qanday ishlatiladi?
13. Inflatsiya investitsiya tahliliga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
14. Bozor segmentatsiyasi investitsiya loyihalari muvaffaqiyatini qanday belgilaydi?
15. Valyuta kursi va uning o‘zgarishlari investitsiya qarorlariga qanday ta’sir qiladi?
16. Mintaqaviy iqtisodiyot xususiyatlari va ular investitsiya loyihalari samaradorligiga qanday ta’sir qiladi?
17. O‘rtacha kapitalkost (WACC) tushunchasi nima va u qanday hisoblanadi?

18. Moliyaviy leveraj (leverage) investitsiyalar daromadliligiga qanday ta’sir qiladi?
19. Investitsiya tahlilida moliyalashtirish manbalari (kredit, aksiyalar va boshqalar) tanlovi qanday ahamiyatga ega?
20. Moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari qanday tahlil qilinadi va ular investitsiyalar bilan qanday bog‘liq?
21. Diversifikatsiya nima va u risklarni kamaytirishda qanday ishlaydi?
22. Strategik va operatsion investitsiyalar o‘rtasidagi asosiy farqlar nimada?
23. Iqtisodiy prognozlash investitsiya tahlilida qanday ahamiyatga ega?
24. Energiya samaradorligi va ekologik omillar investitsiyalar tahliliga qanday kiritiladi?
25. Ishbilarmonlik rejasi tuzishda qaysi iqtisodiy konsepsiyalar asosiy rol o‘ynaydi?

3-BOB. INVESTISTIYALAR TAHLILI KONSTEPSTIYASI

3.1. Investitsiyalar tahlili va loyiha konstepstiyasi, uning zarur bo'lgan resurslarni moliyalashtirishdagi roli va loyiha muhiti.
3.2. Loyihaning hayot stikli.
3.3. Loyihani taqdim etishda asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan sohalar.

3.1. Investitsiyalar tahlili va loyiha konstepstiyasi, uning zarur bo'lgan resurslarni moliyalashtirishdagi roli va loyiha muhiti

Investitsiyalar tahlili — bu sarmoyalar va loyihalar bo‘yicha qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan iqtisodiy va moliyaviy tahlil jarayonidir. Ushbu jarayonning asosiy maqsadi, investitsiya qarorlarining rentabelligini, samaradorligini, xavf darajasini va uzoq muddatli iqtisodiy foydasini aniqlashdir. Investitsiya tahlilining konseptsiyasi nafaqat moliyaviy ko‘rsatkichlarni baholashni, balki iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni ham hisobga olishni o‘z ichiga oladi. Investitsiyalar tahlilining asosiy maqsadi, investorlar va boshqa qaror qabul qiluvchilar uchun ma'lumotlarni taqdim etish va ular asosida eng samarali sarmoya qilish qarorlarini qabul qilishga yordam berishdir. Investitsiya tahlili, quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan:

- Rentabellikni baholash. Loyiha yoki sarmoya kiritilgan aktivlardan kutilayotgan daromadni baholash.
- Riskni tahlil qilish. Investitsiya bilan bog‘liq bo‘lgan potentsial risklarni aniqlash va ularga qarshi strategiyalar ishlab chiqish.
- Moliyaviy barqarorlik. Loyiha yoki sarmoyaning moliyaviy holatini va kelajakdagi oqimlarini tahlil qilish.
- Iqtisodiy samaradorlik. Loyiha yoki sarmoya iqtisodiy foydasini baholash, shu jumladan, ijtimoiy va ekologik omillarni hisobga olish.

*Investitsiyalar tahlilining konseptsiyasi*ni shakllantirishda quyidagi asosiy elementlar muhim rol o‘ynaydi:

Investitsiya oqimlari — bu loyiha yoki sarmoya orqali olinadigan daromadlar va xarajatlarni o‘z ichiga olgan pul oqimlari. Investitsiya oqimlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Tushumlar. Investitsiya tomonidan keltirilgan daromadlar (masalan, mahsulot yoki xizmatlardan tushgan tushumlar).
- Xarajatlar. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar (masalan, asbob-uskunalar, xodimlar ish haqi, boshqalar).
- Sof daromad. Tushumlar va xarajatlar orasidagi farq. Bu ko‘rsatkich loyiha yoki sarmoyaning rentabelligini ko‘rsatadi.

- *Investitsiya* tahlili jarayonida qabul qilinadigan *qarorlari* quyidagilardan iborat:
- Investitsiya kiritish. Qaysi loyihaga yoki aktivga sarmoya kiritish kerakligini aniqlash.
- Investitsiya hajmi. Loyiha uchun qancha mablag‘ ajratish kerakligini aniqlash.
- Investitsiya muddati. Loyiha yoki aktivni qancha vaqt davomida amalga oshirish kerakligini belgilash.
- Moliyalashtirish manbalarini tanlash. Investitsiya moliyalashtirish usullari (qarzlar, aksiyalar, davlat subsidiyalari va h.k.)ni tanlash.
- *Risk Tahlili.* Investitsiya tahlilida riskni baholash muhim ahamiyatga ega. Risklarni aniqlashda quyidagi faktorlarga e'tibor qaratiladi:
- Bozor risklari. Bozor sharoitlaridagi o‘zgarishlar, raqobat darajasi, talab va taklif o‘zgarishlari.
- Moliyaviy risklar. Kurs o‘zgarishlari, foiz stavkalarining o‘zgarishi, sarmoyaning tutilishi.
- Texnologik risklar. Yangi texnologiyalarni joriy etishdagi muvaffaqiyatsizliklar, eskirgan texnologiyalarni qo‘llash.
- Siyosiy risklar. Hukumat siyosatidagi o‘zgarishlar, soliq rejimlari, xalqaro siyosiy beqarorlik.
- *Moliyaviy tahlil* investitsiya loyiha yoki sarmoyaning samaradorligini baholash uchun zarurdir. Asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
- Net Present Value (NPV). Loyihaning hozirgi qiymati. Bu ko‘rsatkich, loyiha orqali keltirilgan daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi farqni hisoblab chiqadi. Agar NPV musbat bo‘lsa, loyiha rentabelligi yuqori deb hisoblanadi.
- Internal Rate of Return (IRR). Loyihaning ichki rentabellik darajasi. Bu ko‘rsatkich, loyihaning potentsial foydasini va risklarini baholashda yordam beradi.
- Payback Period. Investitsiyalarning qaytish muddati. Bu ko‘rsatkich, investitsiyaning qancha vaqt ichida qaytishini aniqlashda yordam beradi.
- Profitability Index (PI). Foydalilik indeksi. Bu ko‘rsatkich, loyiha rentabelligi va resurslarni samarali taqsimlashni baholashga yordam beradi.

Investitsiya tahlili jarayonida *makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy omillar*ni hisobga olish muhimdir. Makroiqtisodiy omillar, umumiy iqtisodiy sharoitlarni, siyosiy barqarorlikni, soliq va valyuta siyosatini o‘z ichiga oladi. Mikroiqtisodiy omillar esa, bozorlar, raqobat, narxlar va firmalarning iqtisodiy

faoliyatini o‘rganadi. Ushbu omillar, loyihaning iqtisodiy samaradorligini va uzoq muddatli muvaffaqiyatini aniqlashda katta rol o‘ynaydi.

Investitsiyalar tahlilida asosiy konseptlar.

Risk va rentabellik. Investitsiyalar tahlilida asosiy konseptlardan biri — risk va rentabellik o‘rtasidagi bog‘lanishdir. Yaxshi investitsiya rentabellikni ta’minlaydi, ammo ko‘proq rentabellik ko‘proq riskni keltirib chiqaradi. Bu o‘rtadagi muvozanatni topish lozim.

Diskontlash. Investitsiya oqimlarini hozirgi qiymatga diskontlash — bu investitsiyalarni baholashning asosiy metodlaridan biridir. Diskontlash, naqd pul oqimining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini hisobga olishni ta’minlaydi.

Diversifikatsiya. Diversifikatsiya, investitsiyalarni turli loyihalarga yoki aktivlarga taqsimlash orqali riskni kamaytirishga qaratilgan strategiya hisoblanadi.

Valyuta risklari. Chet el investitsiyalarida valyuta risklari, ya’ni valyuta kursining o‘zgarishi ham tahlil qilinadi. Buning uchun valyuta hedging strategiyalari qo‘llaniladi.

Investitsiya tahlilini amalga oshirishda quyidagi bosqichlar ko‘rib chiqiladi:

1. Investitsiya maqsadini aniqlash. Investitsiyaning maqsadi va zaruriyatini belgilash.
2. Xarajatlar va daromadlarni hisoblash. Loyiha xarajatlari va kutilayotgan daromadlarni hisoblash.
3. Risk tahlilini o‘rganish. Investitsiya bilan bog‘liq xavflarni aniqlash va baholash.
4. Moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish. Rentabellik va boshqa moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash.
5. Investitsiya qarorini qabul qilish. Tahlil asosida investitsiya qarorini qabul qilish.

Investitsiyalar tahlili konseptsiyasi iqtisodiy va moliyaviy tahlilning birlashgan jarayonini tashkil etadi. U investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi, chunki investitsiya tahlili, loyihaning iqtisodiy samaradorligini, rentabelligini va xavf darajasini aniq baholash imkonini beradi. Yaxshi tahlil qilingan investitsiya qarorlari, uzoq muddatli muvaffaqiyat va iqtisodiy barqarorlikka olib keladi.

Loyiha konseptsiya (loyiha g‘oyasi) — bu loyiha boshlanishidan oldin tuzilgan reja, strategiya yoki tasavvur bo‘lib, loyiha qanday amalga oshirilishini va uning maqsadlariga qanday erishilishini aniqlaydi. Loyiha konseptsiya loyihaning kuch-g‘ayratini yo‘naltiruvchi tizimni yaratishda, tanlangan maqsadga erishish uchun zarur bo‘lgan resurslarni moliyalashtirishdagi asosiy vosita hisoblanadi.

Loyiha konsepstiyasining ahamiyatini yoritishimizda loyiha konseptsiyasi, loyiha boshqaruvining eng birinchi bosqichi bo‘lib xisoblanadi, uning muvaffaqiyati uchun juda muhimdir. U loyihaning maqsadi, vazifalari, resurslar va faoliyatlar tizimini belgilaydi. Loyiha muvaffaqiyatiga erishish uchun:

- ✓ Loyiha maqsadlari aniq va real bo‘lishi kerak.
- ✓ Zarur resurslar (moliyaviy, insoniy, texnologik) oldindan aniqlanishi kerak.
- ✓ Tashkilot va loyiha boshqaruvining resurslarini optimal taqsimlash zarur.

Loyiha konseptsiya orqali tashkilot quyidagi jihatlarni aniqlaydi:

- Loyiha qaysi maqsadlarga erishishni ko‘zda tutadi.
- Loyiha qanday yo‘nalishda rivojlanishi va o‘zgarishi kerak.
- Maqsadlarga erishish uchun zarur bo‘lgan resurslar, vaqt va xarajatlar.

Loyiha muhitini tahlil qilish loyihani amalga oshirish jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir. Loyiha muhiti turli omillardan iborat bo‘lib, ular loyihani boshlashdan oldin va davomida o‘zgarib turishi mumkin.

Institutsional (Tashkiliy) muhit loyihaga tegishli tashkilot va muassasalar tizimini ifodalaydi. Bu omil loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha tashkilotlar, qonunlar, siyosatlar va normalar to‘plamini tashkil etadi. Loyiha boshqaruvi va tashkiloti bo‘yicha loyiha boshqaruvining qanday tizimga asoslanganligi, mas’uliyatlar va rollar taqsimlanishiga bog‘liq. Tashkilotning siyosati va strategiyasi esa tashkilotning umumiy strategik yo‘nalishlari, investorlar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan aloqalariga monan.

Ichki muhit, loyihaning ichki resurslari va ish jarayonlariga taalluqlidir. Bu omil loyiha resurslarining tashkil etilishi va ichki boshqaruv tizimining samaradorligini ta’minlaydi. Loyihaning ichki resurslari inson resurslari (xodimlar), texnik vositalar, texnologiyalar, moddiy resurslardir. Ichki boshqaruv jarayonlari loyihaning ichki tizimi, qarorlar qabul qilish jarayoni, vaqtni boshqarish kabilardir.

Tashqi muhit loyihaga bevosita ta’sir etadigan, lekin tashqi boshqaruvdagi omillarni o‘z ichiga oladi. Bu omil loyihaning tashqi muhit sharoitlaridan qanday ta’sirlanishini tushunishga yordam beradi. Siyosiy va huquqiy omillar bu hukumat siyosati, qonunlar, me'yoriy hujjatlar, soliq siyosati va boshqa qonuniy talablardir. Iqtisodiy sharoitlar bu iqtisodiy o‘sish, inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari, valyuta kurslari va boshqa iqtisodiy faktlardir. Texnologik o‘zgarishlar bu yangi texnologiyalar, innovatsiyalar, raqobatchilar va mahsulotlar rivoji kabilardir.

Loyiha muvaffaqiyati *siyosiy va iqtisodiy muhit*ga bog‘liq. Siyosiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanish loyihaning amalga oshirilishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir etadi. Siyosiy beqarorlik yoki iqtisodiy krizislar loyihaning

samaradorligini kamaytirishi mumkin. Shu sababli siyosiy va iqtisodiy omillarni doimiy ravishda tahlil qilish zarur.

Loyihani portfelli boshqarish (PPM - Project Portfolio Management) — bu bir nechta loyihalarni birgalikda boshqarish va ularning o‘zaro aloqalarini nazorat qilish jarayonidir. Portfelli boshqarish, resurslarni optimal taqsimlash, risklarni kamaytirish va tashkilotning umumiy strategiyasiga muvofiq ravishda loyihalarni boshqarishga yordam beradi.

Portfelli boshqarishning asosiy konseptsiyalari quyidagilardan iborat:

- Loyihalar portfeli. Tashkilot yoki kompaniyaning barcha loyiha va sarmoyalarini bir joyda boshqarish;
- Resurslarni taqsimlash. Resurslar, vaqt va mablag‘larni eng samarali ravishda taqsimlash;
- Strategik uyg‘unlik. Loyiha portfeli tashkilotning umumiy strategiyasi bilan mos bo‘lishi kerak;
- Risklarni boshqarish. Loyihalarning risklarini tahlil qilish va ularni minimallashtirish uchun strategiyalar ishlab chiqish.

Davlat investitsiya dasturlari — bu davlat tomonidan ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan loyihalar va investitsiya dasturlaridir. Ushbu dasturlar ko‘pincha iqtisodiy rivojlanishni, ijtimoiy farovonlikni yaxshilashni va infratuzilmani rivojlantirishni maqsad qilgan bo‘ladi. Davlat investitsiya dasturlarining asosiy maqsadlari:

✓ Infratuzilmani rivojlantirish. Transport, energiya, sog‘liqni saqlash va ta’lim sohalaridagi loyihalar.

✓ Ijtimoiy dasturlar. Ijtimoiy xizmatlar, ish o‘rinlari yaratish, aholining turmush darajasini yaxshilash.

✓ Qishloq va hududiy rivojlanish. Hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish, qishloq joylarida yangi ish o‘rinlarini yaratish.

✓ Shaxsiy va jamoat sektorlarining hamkorligi. Xususiy sektorga davlat tomonidan yordam ko‘rsatish, davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish.

Loyiha konseptsiya va uning muhitini tahlil qilish, muvaffaqiyatli loyiha boshqarishning asosiy elementlaridan biridir. Tashkiliy, ichki va tashqi muhit, siyosiy va iqtisodiy sharoitlar loyihaning qanday amalga oshirilishini va uning samaradorligini belgilaydi. Loyiha portfelli boshqarish, resurslarni samarali taqsimlash va risklarni boshqarishga yordam beradi. Davlat investitsiya dasturlari esa iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy farovonlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

3.2. Loyihaning hayot sikli

Loyihaning hayot sikli — bu loyiha boshlanganidan to yakunlanganigacha bo‘lgan davrni tasvirlaydigan jarayonlar to‘plamidir. Loyihaning hayot sikli,

uning har bir bosqichini va loyihaning turli jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Loyihaning hayot sikli to‘rt asosiy bosqichdan iborat:

Loyihaning boshlanish bosqichi (Initiation Phase).

Bu bosqichda loyiha rasmiy ravishda boshlanadi. Loyihani boshlash uchun asosiy maqsadlar, ehtiyojlar, talablar va boshqa kerakli parametrlar aniqlanadi. Asosiy faoliyatlar:

- Loyihani tasdiqlash. Loyihaning boshlanishi va uning maqsadlari aniqlanadi. Loyihaga ruxsat berish va resurslar ajratiladi.
- Loyiha maqsadlarini aniqlash. Loyiha nima uchun amalga oshirilishini aniqlash, kerakli resurslar va vaqtni hisobga olish.
- Loyihani boshqaruvchi jamoa tayinlash. Loyiha uchun boshqaruv jamoasi tashkil etiladi.
- Loyihaning imkoniyatlarini tahlil qilish. Loyiha muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan sharoitlar va resurslar tahlil qilinadi.

Rejalashtirish bosqichi (Planning Phase).

Rejalashtirish bosqichi loyihaning barcha tomonlarini batafsil rejalashtirishni o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda loyihaning asosiy rejalari, resurslarni taqsimlash va vaqt jadvali ishlab chiqiladi. Asosiy faoliyatlar:

- Loyiha rejasini ishlab chiqish. Loyiha maqsadlari, vaqt, byudjet, resurslar, boshqaruv jarayonlari va boshqa muhim parametrlar aniqlanadi.
- Vaqt jadvalini tuzish. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan vaqtni hisoblash.
- Moliyaviy rejalashtirish. Loyiha uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni aniqlash va moliyaviy manbalarni taqsimlash.
- Risklarni baholash. Loyihaning potentsial xavflarini aniqlash va ularga qarshi strategiyalar ishlab chiqish.

Ijro etish bosqichi (Execution Phase).

Ijro etish bosqichi loyihani amalda bajarishni o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda loyiha boshqaruvchilari va jamoa loyihani amalga oshirishni boshlaydi. Asosiy faoliyatlar:

- Loyiha faoliyatini boshlash. Loyihaning rejalashtirilgan faoliyatlari amalga oshiriladi, ishlar boshlanadi.
- Resurslarni taqsimlash. Kerakli resurslar (inson, moliya, materiallar) taqsimlanadi va ishlatila boshlanadi.
- Komanda va ishni boshqarish. Loyiha jamoasi tashkil qilinadi va ularning faoliyati boshqariladi.
- O’zgarishlarni boshqarish. Loyihada yuzaga kelgan o‘zgarishlar va yangiliklarga moslashish.
- Boshqaruv va nazorat. Loyiha ijrosining samaradorligi va sifatini kuzatib borish, muammolarni hal qilish.

Yakunlash bosqichi (Closing Phase).

Loyihani yakunlash bosqichi loyihaning natijalarini taqdim etish, barcha hujjatlarni yakunlash va loyiha tugatish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda loyiha uchun oxirgi hisobotlar tayyorlanadi va barcha resurslar hisobga olinadi. Asosiy faoliyatlar:

- Loyihani yakunlash. Loyiha natijalari tasdiqlanadi, barcha faoliyatlar tugatiladi.
- Natijalarni baholash. Loyiha maqsadlariga erishilganligi tahlil qilinadi.
- Hujjatlarni yakunlash. Loyiha bo‘yicha barcha hujjatlar (moliyaviy, texnik, hisobotlar) yakunlanadi va arxivlanadi.
- Loyiha natijalarini hisobot qilish. Loyiha tugallangach, investorlar yoki manfaatdor tomonlarga hisobot beriladi.

Loyihani baholash va tahlil (Post-Project Review).

Loyihaning yakuniy baholash bosqichida loyihaning muvaffaqiyatlari va kamchiliklari tahlil qilinadi. Bu bosqichda kelgusi loyihalar uchun tajriba va o‘rganishlar qayd etiladi. Asosiy faoliyatlar:

- Loyihadan o‘rganilgan saboqlar. Loyiha davomida yuzaga kelgan muammolar va muvaffaqiyatlar tahlil qilinadi va kelajakda ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.
- Tajribani umumlashtirish. Loyihaning samaradorligi va moliyaviy ko‘rsatkichlarini tahlil qilish, kelgusi loyihalar uchun tajriba almashish.

Loyihaning hayot sikli — bu loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishining asosiy bosqichlarini tashkil etuvchi jarayonlar to‘plami bo‘lib, u har bir bosqichda o‘ziga xos maqsadlar va faoliyatlarni amalga oshirishni talab etadi. Loyihaning har bir bosqichi o‘ziga xos strategiyalarni talab qiladi va bu jarayonlarning samarali boshqarilishi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga ta’sir qiladi.

3.3. Loyihani taqdim etishda asosiy e’tibor qaratilishi lozim bo’lgan sohalar

Loyihani taqdim etishda, uning har tomonlama muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun quyidagi asosiy sohalarga alohida e’tibor qaratish zarur:

1. Uzoq muddatlilik. Loyihaning uzoq muddatli istiqbolini taqdim etishda uning barqarorligi va kelajakdagi rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilinishi kerak. Bu soha quyidagilarni o‘z ichiga oladi: *Barqaror iqtisodiy o‘sish*. Loyihani amalga oshirish, iqtisodiyotga uzoq muddatda qanday ta’sir qilishini, resurslarni tejashni, o‘sishni rag‘batlantirishni va kelajakda rivojlanish imkoniyatlarini ko‘rsatish. *Tadbirlarning ta’siri.* Loyihaning yirik ijtimoiy va iqtisodiy ta’sirini ta’minlash va jamoatchilik uchun foydaliligini tushuntirish.

2. Ishsizlikni tugatish. Loyihalar ko‘pincha yangi ish o‘rinlari yaratishga qaratiladi. Shuning uchun loyihaning ishsizlikni kamaytirishga qaratilganligi

quyidagi jihatlarni ko‘rsatadi: *Yangi ish o‘rinlarini yaratish*. Loyihaning amalga oshirilishi va uning davomida yaratadigan ish o‘rinlari miqdori. *Ishchilarning malakasini oshirish.* Loyihalar kasb-hunar o‘rgatish va yangi malakali ishchilarni tayyorlashga ham qaratilishi mumkin.

3. Aholi daromadlarini oshirish. Loyihaning aholi daromadlarini oshirishga qanday ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatish zarur. Bunda: *Iqtisodiy imkoniyatlar yaratish.* Loyihaning aholining daromadlarini ko‘tarish, biznes imkoniyatlarini yaratish, yangi sohalarda ish o‘rinlarini taklif qilishga qaratilganligini ta’minlash. *Daromadlar taqsimoti.* Loyihaning daromad taqsimotiga ta’siri, ayniqsa kam ta’minlangan qatlamlar uchun foydalari.

4. Tenglikni ta’minlash. Loyihalar tenglikni yaratishga, jamiyatdagi barcha qatlamlarning imkoniyatlarini ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Bu quyidagilarni o‘z ichiga oladi: *Jamiyatdagi barcha qatlamlar uchun imkoniyatlar yaratish.* Loyihaning ijtimoiy jihatlari, har qanday etnik yoki ijtimoiy guruhga teng imkoniyatlarni taqdim etish. *Aholining barcha guruhlari uchun foydalari.* Xususan, ayollar, nogironlar, qishloq aholisi va boshqa kam ta’minlangan guruhlarga foydalar keltirish.

5. Atrof Muhit Muhofazasi. Loyihalar atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak, chunki atrof-muhitning holati iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy omili hisoblanadi: *Ekologik ta’sirni tahlil qilish.* Loyihaning ekologik ta’sirini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar, resurslarni tejash, chiqindilarni kamaytirish va ekologik toza texnologiyalarni qo‘llash. *Barqaror rivojlanish.* Loyihani amalga oshirishda barqaror ekologik yechimlarni izlash.

6. Jinsiy diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik. Loyihalarni taqdim etishda, jinsiy tenglikni ta’minlash zarur. Loyihaning jinsiy diskriminatsiyani kamaytirishga qaratilganligini ko‘rsatish kerak: *Jinsiy tenglikni ta’minlash.* Ayollar va erkaklar uchun teng imkoniyatlar yaratish, ayollarni loyiha boshqaruviga jalb qilish va gender tengligini ta’minlash. *Jinsiy ta’sirni baholash.* Loyihaning jinsiy tenglikka ta’sirini baholash va ayollar uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratish.

7. Mahalliy aholi mentaliteti. Loyihalarni taqdim etishda, mahalliy aholi mentaliteti va qadriyatlarini hisobga olish muhimdir: *Mahalliy qadriyatlarni hurmat qilish.* Mahalliy an’analar, urf-odatlar va dinni hisobga olish, jamoa bilan aloqalarni muvozanatlash. *Mahalliy aholi ishtiroki.* Loyihaga mahalliy aholining faol ishtirokini ta’minlash, ularning ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olish.

8. Loyihaning iqtisodiy, moliyaviy, texnik, ijtimoiy va institutsional yashovchanligi. Loyihani taqdim etishda, uning turli nuqtai nazarlardan yashovchanligini ko‘rsatish zarur: *Iqtisodiy yashovchanlik.* Loyihaning iqtisodiy jihatdan samaradorligi, foyda va xarajatlar tahlili, sarmoyaning

qaytarish muddati va boshqa moliyaviy ko‘rsatkichlar. *Moliyaviy yashovchanlik.* Loyihaning moliyaviy manbalarini ta’minlash, moliyaviy barqarorligi, kutilgan daromadlar va investitsiyalarni qaytarish. *Texnik yashovchanlik.* Loyihaning texnik jihatdan amalga oshirilishi, texnologik yechimlar, infrastruktura va zarur resurslar mavjudligi. *Ijtimoiy yashovchanlik.* Loyihaning jamiyatdagi o‘zgarishlarga qanday ta’sir qilishi, uning aholi turmush tarzini yaxshilashga qanday hissa qo‘shishi. *Institutsional yashovchanlik.* Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan tashkilotlar va muassasalar mavjudligi va ular bilan aloqalar.

Loyihaning taqdimoti muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun yuqorida ko‘rsatilgan barcha sohalarda aniq va batafsil ma’lumot berish zarur. Loyihaning uzoq muddatli rivojlanishi, iqtisodiy va ijtimoiy ta’siri, atrof-muhit va jinsiy tenglikka oid masalalar, shuningdek, mahalliy aholi ehtiyojlari va resurslarga e'tibor qaratilishi kerak. Bularning barchasi loyihaning yashovchanligini, barqarorligini va jamiyatga foydali bo‘lishini ta’minlaydi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiyalar tahlili konsepsiyasi nima va uning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli qanday?
2. Investitsiya tahlilining asosiy bosqichlari va ularning mohiyati nimadan iborat?
3. Investitsiyalarni samarali boshqarishda tahlilning qanday o‘rni bor?
4. Investitsiyalar tahlili qaysi iqtisodiy ko‘rsatkichlarga asoslanadi?
5. Investitsiya tahlilining klassik va zamonaviy usullari qaysilar va ularning farqlari nimada?
6. Diskontlash usuli nima va u qanday holatlarda qo‘llaniladi?
7. Pul oqimlari (cash flow) tahlilining mohiyati va amaliyotdagi ahamiyati qanday?
8. Risklarni baholash va boshqarishda investitsiya tahlilining o‘rni qanday?
9. Investitsiya loyihalarining samaradorligini aniqlashda foydalaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar (NPV, IRR, PI) qanday hisoblanadi va talqin qilinadi?
10. Payback Period usulining afzalliklari va kamchiliklari nimada?
11. Rentabellik indeksi (PI) investitsiya tahlilida qanday foyda keltiradi?
12. Investitsiyalarni iqtisodiy samaradorlikka ko‘ra tasniflash qanday amalga oshiriladi?
13. Bozor sharoitlarining investitsiyalar tahliliga ta’siri qanday?
14. Investitsiya loyihalarining tahlilida bozor talabi va taklifining ahamiyati qanday?
15. Inflatsiya va valyuta kurslari o‘zgarishining investitsiya loyihalariga ta’siri qanday baholanadi?

16. Investitsiya tahlilida noaniqlik va xavf-xatarlarni baholash usullari qanday?
17. Sensitivlik tahlili yordamida qaysi omillar o‘rganiladi?
18. Scenario Analysis qanday amalga oshiriladi va u investitsiya tahliliga qanday foyda keltiradi?
19. Investitsiya tahlili asosida qaror qabul qilish jarayonida qaysi iqtisodiy omillar hisobga olinadi?
20. Strategik va operatsion qarorlarni qabul qilishda investitsiyalar tahlilining ahamiyati qanday?
21. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning qaysi usullari tahlil jarayonida muhim?
22. Innovatsion loyihalar tahlilida qaysi ko‘rsatkichlar alohida ahamiyatga ega?
23. Ekologik omillarni hisobga olish investitsiyalar tahliliga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
24. Energiya samaradorligi va barqaror rivojlanish loyihalarini tahlil qilishda qanday yondashuvlar qo‘llaniladi?
25. Moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini investitsiya tahlilida qanday qo‘llash mumkin?
26. O‘rtacha kapitalkost (WACC) tushunchasi investitsiya samaradorligini baholashda qanday ishlatiladi?
27. Investitsiya loyihalari tahlilida pul oqimlarining dinamikasi qanday rol o‘ynaydi?

4-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARINI TAYYORLASH

4.1. Investitsiya loyihalarini tayyorlash jarayoni.
4.2. Investitsiya loyihasini tayyorlash bosqichi va uning vazifalari.
4.3. Loyihani ishlab chiqish bosqichidagi vazifalar.

4.1. Investitsiya loyihalarini tayyorlash jarayoni

Investitsiya loyihalarini tayyorlash jarayoni investorlar, moliyaviy muassasalar, va boshqa manfaatdor tomonlar uchun aniq, tushunarli va ishonchli ma’lumotlarni taqdim etishga qaratilgan. Loyiha tayyorlashda quyidagi asosiy bosqichlar va faoliyatlar amalga oshiriladi:

1. Loyihaning maqsadlarini aniqlash. Loyiha tayyorlashning dastlabki bosqichida uning asosiy maqsadlari, yo‘nalishlari va kutilyotgan natijalari aniqlanadi. Loyiha maqsadlari quyidagi omillarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- Iqtisodiy maqsadlar. Rivojlanish, daromadlarni oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish.
- Ijtimoiy maqsadlar. Aholining turmush sharoitini yaxshilash, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalarida imkoniyatlar yaratish.
- Atrof-muhit maqsadlari. Ekologik barqarorlikni ta’minlash va tabiiy resurslarni tejash.

2. Loyihani baholash va tahlil qilish. Loyihani tahlil qilishda quyidagi bosqichlar mavjud:

- Bozor tahlili. Loyihaning bozor ehtiyojlarini aniqlash, raqobatchilarni o‘rganish, talab va taklifni baholash.
- Texnik tahlil. Loyihaning texnik jihatlarini, zarur infratuzilma va resurslarni tahlil qilish. Bu bosqichda texnik yechimlar va ularning amalga oshirilishi bo‘yicha tavsiyalar beriladi.
- Moliyaviy tahlil. Loyihaning moliyaviy samarasini baholash, zarur bo‘lgan sarmoyalar, operatsion xarajatlar, daromadlar va foyda prognozlarini tayyorlash.

3. Loyihaning investitsiya tashkiliy asoslari. Loyihaning investitsiyaviy asoslarini ishlab chiqish, moliyaviy resurslarni jalb qilishni rejalashtirish, investorlar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan aloqalar o‘rnatish zarur:

- Loyiha uchun zarur bo‘lgan sarmoyalar. Loyihani amalga oshirish uchun qancha mablag‘ kerakligi va ularning qanday jalb qilinishi.
- Moliyaviy manbalar. Moliya manbalarini aniqlash: bank krediti, davlat grantlari, xususiy sarmoyalar va h.k.
- Risklarni tahlil qilish. Loyihada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf va noaniqliklarni baholash va ularga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqish.

4. Loyihaning tashkiliy tuzilmasi. Loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan tashkilot tuzilmasini ishlab chiqish. Bu bosqichda quyidagi faoliyatlar amalga oshiriladi:

- Loyiha jamoasi tuzilishi bu loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mutaxassislar va boshqaruv jamoasini tanlash.
- Resurslarni boshqarish bu loyiha uchun zarur bo‘lgan moddiy va inson resurslarini taqsimlash va boshqarish.
- Loyihani monitoring qilish bu loyiha jarayonini nazorat qilish va kerakli o‘zgarishlarni amalga oshirish.

5. Loyihani moliyalashtirish rejasi. Loyihani moliyalashtirishni tashkil qilish uchun quyidagilarni hisobga olish kerak:

- Mablag‘lar ajratish - investitsiyalar va boshqa moliyaviy manbalarni to‘plash uchun rejalar tuzish.
- Loyiha byudjeti - loyiha uchun aniq va batafsil byudjetni tayyorlash, unda daromadlar, xarajatlar, foyda va boshqa moliyaviy ko‘rsatkichlar ko‘rsatiladi.
- Qaytarish muddati - loyihani amalga oshirishdan olinadigan foydaning qachon qaytishi va sarmoyaning qaytarilish muddati.

6. Loyihaning ijtimoiy va ekologik ta’siri. Loyihaning ijtimoiy va ekologik jihatlari baholanadi. Bu bosqichda:

- Ijtimoiy ta’sirlar. Loyihaning aholi turmush tarziga qanday ta’sir qilishini, yangi ish o‘rinlari yaratish, ta’lim va sog‘liqni saqlash imkoniyatlarini ko‘rib chiqish.
- Ekologik ta’sirlar. Atrof-muhitga ta’sirini tahlil qilish, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash.

7. Loyihani taqdim etish. Loyihani investorlar, kredit beruvchilar yoki boshqa manfaatdor tomonlarga taqdim etish:

- Prezentatsiya tayyorlash. Loyiha haqida to‘liq, tushunarli va ishonchli ma’lumotlar taqdim etish.
- Taqdimot materiallari. Investitsiya imkoniyatlarini va loyihaning iqtisodiy va ijtimoiy samaralarini ko‘rsatuvchi ma’lumotlar, moliyaviy hisobotlar va tahlillarni tayyorlash.

8. Loyihani boshqarish va nazorat qilish. Loyihaning amalga oshirilishi davomida boshqaruv va nazoratni ta’minlash zarur. Bu bosqichda:

- Faoliyatlarni kuzatish - loyihani amalga oshirish davomida ishlov berish, resurslarni taqsimlash va faoliyatlarni nazorat qilish.
- Xatoliklarni tuzatish - loyihada yuzaga kelgan muammolarni aniqlash va ularni hal etish uchun chora-tadbirlar ko‘rish.
- Hisobotlar tayyorlash - loyiha rivojlanishini baholash va investorlar yoki manfaatdor tomonlarga muntazam hisobotlar taqdim etish.

Investitsiya loyihalarini tayyorlash jarayoni ko‘plab bosqichlarni o‘z ichiga oladi va bu bosqichlarning har biri o‘ziga xos muhim vazifalarga ega. Loyihani tayyorlashda iqtisodiy, moliyaviy, texnik, ijtimoiy va ekologik jihatlar tahlil qilinib, investorlar uchun aniq va asosli qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun barcha bosqichlarning samarali bajarilishi zarur.

4.2. Investitsiya loyihasini tayyorlash bosqichi va uning vazifalari

Investitsiya loyihasini tayyorlash jarayoni bir qancha muhim bosqichlardan iborat. Bu bosqichda loyiha g‘oyasini ishlab chiqish, uning konsepsiyasini belgilash, texnik va iqtisodiy asoslarni taqdim etish zarur. Quyida tayyorlov bosqichining asosiy vazifalari keltirilgan. nvestitsiya loyihasini tayyorlash jarayonida loyiha g‘oyasi, konsepsiyasi va texnik-iqtisodiy asosnoma o‘zaro bog‘liq bo‘lgan uch asosiy elementni tashkil etadi. Ushbu bosqichlar loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan muhim ma’lumotlarni taqdim etadi. Quyida har bir bo‘lim haqida batafsil ma’lumot keltirilgan.

1. Loyiha g‘oyasi — bu loyiha asosida amalga oshiriladigan faoliyatlarning umumiy kontseptsiyasi, ya’ni loyiha boshlanishidan oldin qanday maqsadlar qo‘yilishi va ular qanday yechimlar orqali amalga oshirilishi kerakligini belgilaydi. Loyiha g‘oyasi — bu investitsiyaning qanday yo‘nalishda amalga oshirilishini aniqlashga yordam beradi va loyiha kelajagidagi muvaffaqiyatini baholash imkonini yaratadi. G‘oya, odatda, iqtisodiy yoki ijtimoiy ehtiyojlarga javob berish uchun ishlab chiqiladi. U quyidagilardan iboratdir:

- Ma’lumotlar yig‘ish. Loyihani amalga oshirish uchun kerakli ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish. Bu bozor ehtiyojlari, raqobatchilar, texnologiyalar, resurslar va boshqa faktorlarni o‘z ichiga oladi.
- Maqsadlarni aniqlash. Loyihaning maqsadlarini aniq belgilash, bu maqsadlarning ahamiyatini va ular qanday o‘lchovlar bilan baholanadiganligini ko‘rsatish.
- Loyiha istiqbolini belgilash. Loyihaning qisqa va uzoq muddatli istiqbolini ko‘rsatish, uning ahamiyatini va kelajakdagi rivojlanishini bashorat qilish.
- Potensial foydalanuvchilar. Loyihani amalga oshirishdan kim foyda olishini (jamiyat, tadbirkorlar, davlat) aniqlash.
- Ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirlar. Loyihaning iqtisodiy va ijtimoiy foydalari, muhitga ta’siri haqida ma’lumot berish.

2. Loyiha konsepsiyasi — loyiha g‘oyasini amaliyotga tatbiq etish uchun rejalashtirilgan umumiy yo‘nalishdir. Konseptsiya, loyihaning qanday amalga oshirilishi, uning tarkibi, texnologiyalari, usullari va zarur resurslarini o‘z

ichiga oladi. Bu bosqichda loyiha amalga oshirilishining qanday yo‘nalishda bo‘lishi, qanday resurslar va texnologiyalar qo‘llanilishi aniq belgilanadi. Loyiha konsepsiyasining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardir:

✓ Tuzilma va yo‘nalishlar. Loyihaning asosiy tarkibiy qismlari va uning qanday yo‘nalishlarga asoslanganligi belgilanishi kerak. Bu resurslar, texnologiyalar, samaradorlik, ijtimoiy ta’sirlar va ekologik omillarni o‘z ichiga oladi.

✓ Loyiha afzalliklari. Loyiha kontseptsiyasi asosida kutilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik foydalar taqdim etiladi.

✓ Resurslar. Loyihada zarur bo‘lgan resurslar (moddiy, inson, moliyaviy) va ulardan samarali foydalanish rejasi.

✓ Strategik reja. Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan asosiy bosqichlar va strategiyalarni belgilash.

✓ Innovatsion elementlar. Loyiha qanchalik innovatsion va yangiliklar kiritishni o‘z ichiga olishini ko‘rsatish.

✓ Texnologik yondashuv. Loyihaning amalga oshirilishida qanday texnologiyalar va metodlar qo‘llanilishi ko‘rsatiladi. Bu eng ilg‘or va samarali texnologiyalarni tanlashni talab etadi.

3. Texnik-iqtisodiy asosnoma — loyihaning amalga oshirilishiga texnik va moliyaviy jihatdan asoslangan yondashuvni taqdim etadigan hujjatdir. Bu loyihaning texnik jihatlari (qurilish, texnologiya, resurslar), iqtisodiy jihatlari (xarajatlar, daromadlar, foyda) va moliyaviy barqarorligini o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda loyihaning amalda qanday ishlashini va uning qanchalik rentabellikni ta’minlaydiganligini aniqlash muhimdir.

a. Texnik asosnoma quyidagilardan iborat: Texnik yechimlar - loyiha uchun zarur bo‘lgan texnik yondashuvlar, qurilish yoki ishlab chiqarish usullari, foydalaniladigan texnologiyalarni aniqlash. Texnik resurslar - loyihada foydalaniladigan materiallar, uskunalar, infratuzilma va boshqa zarur resurslar haqida batafsil ma’lumot berish. Bajarilish muddati - loyihaning amalga oshirilish muddati, har bir bosqichda talab etiladigan vaqt va resurslar.

Texnik asoslar:

- Texnologik yondashuvlar: Loyihada qo‘llaniladigan texnologiyalar va ishlab chiqarish usullari.
- Infratuzilma va materiallar: Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan qurilish materiallari, asbob-uskunalar va boshqa resurslar.
- Ishlab chiqarish jarayonlari: Loyihani amalga oshirish uchun ishlab chiqarish jarayonlari va ularning samaradorligini ta’minlash.

b. Iqtisodiy asosnoma quyidagilardan tashkil topadi. Ya’ni: Loyiha xarajatlari - loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha xarajatlarni baholash, shu jumladan qurilish, uskunalar, ishchi kuchi va boshqa sarf-xarajatlarni hisobga olish. Daromadlar prognozi - loyihadan kutilayotgan

daromadlar, bozor talabi, sotish narxlari va foyda prognozlari. Sof foyda - loyihani amalga oshirishdan olingan sof foyda miqdori va sarmoyaning qaytish muddati.

c. Moliyaviy asosnomani quyidagilarda ko‘rishimiz mumkin, ya’ni:

Moliyaviy manbalar - loyihani moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni qanday jalb qilish, sarmoyadorlar yoki kreditlar orqali qanday moliyaviy resurslar topiladi. Moliyaviy risklar - loyihaning moliyaviy xavflari va ularni boshqarish strategiyalari. Moliyaviy boshqaruv va risklarni kamaytirish usullari. Qaytarish muddati va rentabellik - loyihaning rentabelligi va qaytish muddatini hisoblash, investitsiyalarni qachon qaytarish mumkinligini aniqlash.

4. Loyihaning yashovchanligini baholash ham muhim xisoblanadi.

Loyihaning texnik va iqtisodiy jihatlari batafsil baholanib, uning amalga oshirilishi mumkinligi va rentabelligi tasdiqlanadi. Bu bosqichda bilishimiz kerak bo‘lgan jarayonlar quyidagilardir: *Investitsiya risklari*. Loyihaning ijtimoiy, iqtisodiy, texnik va siyosiy risklarini tahlil qilish va ularga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqish. *Barqarorlik va istiqbol*. Loyihaning uzoq muddatli barqarorligi va rivojlanish istiqbollari haqida prognozlar qilish.

Texnik-iqtisodiy asosnomani tuzishda quyidagi elementlar muhimdir:

- xarajatlar va foydaning to‘g‘ri hisoblanishi;
- loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholash;
- investitsiyalarni moliyalashtirish usullari va manbalari;
- rentabellik va foyda prognozlari.

Investitsiya loyihasini tayyorlash bosqichi loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha texnik, iqtisodiy va moliyaviy asoslarni ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi. Loyiha g‘oyasini, konsepsiyasini va texnik iqtisodiy asosnomani aniq va puxta tayyorlash, loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishining asosiy omilidir. Tayyorlov bosqichida ishlab chiqilgan strategiyalar, loyihaning samaradorligini va barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Investitsiya loyihasini tayyorlash bosqichi — bu loyiha g‘oyasini shakllantirish, uning konsepsiyasini ishlab chiqish va texnik-iqtisodiy asosnomalarni tayyorlash uchun zarur bo‘lgan muhim vazifalarni amalga oshirish jarayonidir. Tayyorlov bosqichi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Quyida tayyorlov bosqichining asosiy vazifalari keltirilgan:

1. Loyiha g‘oyasini yaratish va aniqlash.

Loyiha g‘oyasini yaratish va uning asosiy maqsadlarini belgilash quyidagilar:

Loyiha maqsadlarini aniqlash. Loyihadan kutilayotgan natijalar va ularning jamiyatga ta’sirini aniqlash.

Bozor va talabni baholash. Loyihaga bo‘lgan bozor ehtiyojlari va talabni tahlil qilish.

Loyiha g‘oyasining ijtimoiy va iqtisodiy foydalari. Loyihaning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik foydalarini aniqlash.

2. Loyiha konsepstiyasini ishlab chiqish.

Loyiha konsepsiyasini shakllantirish — bu loyiha g‘oyasini amaliyotga tatbiq etish uchun umumiy yo‘nalishlarni belgilash quyidagilar:

Loyihaning asosiy tuzilmasi. Loyihaning tarkibiy qismlari va uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan texnologiyalar, resurslar va infratuzilma.

Texnologik yechimlar va innovatsiyalar. Loyiha uchun qo‘llaniladigan texnologik yechimlar va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish.

Loyiha uchun zarur resurslar. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moddiy, texnik va inson resurslarini aniqlash.

3. Texnik-iqtisodiy asosnomani tayyorlash.

Bunda loyihaning texnik va iqtisodiy jihatlarini aniqlash zarur:

Texnik jihatlar - loyiha uchun zarur bo‘lgan texnik vositalar, uskunalar, materiallar va texnologiyalarni tanlash.

Iqtisodiy asoslar - loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar, xarajatlar va daromadlar prognozi.

Moliyaviy risklarni tahlil qilish - loyihaning moliyaviy jihatlari, risklar va xavf-xatarlarni aniqlash, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash.

4. Loyihaning moliyaviy asoslarini belgilash.

Loyihaning moliyaviy jihatlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish kerak:

Sarmoyalar va moliyaviy manbalar. Loyiha uchun zarur bo‘lgan sarmoyalarni va ularni qanday jalb qilishni belgilash.

Moliyaviy prognozlar. Loyiha xarajatlari va daromadlari, foyda va rentabellikni hisoblash.

Moliyaviy risklarni baholash. Loyihani moliyalashtirishdagi xatarlar va ularga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqish.

5. Loyihani ishlab chiqarishga tayyorlash.

Loyihani ishlab chiqarish jarayoniga tayyorlash va amalga oshirishni rejalashtirish quyidagilardan iboratdur:

Texnik reja va ishlab chiqarish jadvali. Loyiha bo‘yicha texnik reja va ishlab chiqarish jarayonlarini aniqlash.

Ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirish. Resurslarni samarali va oqilona taqsimlash, texnik va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish.

Qurilish va infratuzilma loyihalari. Zarur qurilish ishlari va infratuzilma ishlab chiqilishi.

6. Risklarni tahlil qilish.

Loyihani amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni va noaniqliklarni baholash:

Moliyaviy, texnik va ijtimoiy risklarni tahlil qilish. Loyihaning risklarini, shu jumladan moliyaviy, texnik, ijtimoiy va siyosiy risklarni aniqlash va ularga qarshi choralar ishlab chiqish.

Noaniqliklar va ularni boshqarish. Loyihada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noaniqliklarni va xavflarni aniqlash, ularni boshqarish usullarini ishlab chiqish.

7. Loyihani monitoringi va baholash.

Loyihani amalga oshirishdan oldin uning boshqaruvi va monitoringi tizimini ishlab chiqish:

Loyihani monitoring qilish bu loyiha jarayonini kuzatib borish, moliyaviy va texnik hisobotlarni tayyorlash.

Baholash mexanizmlarini ishlab chiqish bu loyihaning samaradorligini baholash va monitoring natijalariga asoslangan o‘zgarishlarni amalga oshirish.

8. Loyihani taqdim etish.

Loyihani manfaatdor tomonlar, investorlar va qaror qabul qiluvchi shaxslarga taqdim etish quyidagilardur:

Prezentatsiya tayyorlash. Loyihani investorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga taqdim etish uchun sifatli va aniq taqdimot materiallarini tayyorlash.

Biznes-reja va moliyaviy hisobotlar. Loyihani amalga oshirish uchun biznes-reja, moliyaviy hisob-kitoblar va foyda prognozlarini taqdim etish.

Tayyorlov bosqichi investitsiya loyihasining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga asos bo‘ladi. Loyihaning g‘oyasi, konsepsiyasi, texnik va iqtisodiy asosnomasi aniq va puxta ishlab chiqilgan bo‘lishi kerak. Bu bosqichda amalga oshirilgan tahlil, rejalashtirish va baholash jarayonlari loyiha boshqaruvining sifatini belgilaydi va uning muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Loyiha g‘oyasi jamiyat yoki bozor ehtiyojlariga qaratilgan bo‘lsa, konsepsiya bu g‘oyani amaliyotga tatbiq etish uchun zarur bo‘lgan yondashuvlarni va resurslarni belgilaydi.

Texnik-iqtisodiy asosnoma esa loyiha samaradorligini va moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun kerakli hisob-kitoblarni taqdim etadi. Bu bosqichlarning barchasi loyiha muvaffaqiyatining asosi bo‘lib, uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Tayyorlov bosqichi investitsiya loyihasining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga asos bo‘lib, uning barcha tafsilotlarini ishlab chiqish, rejalashtirish va tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda amalga oshiriladigan faoliyatlar loyiha g‘oyasining amaliyotga tatbiq etilishiga, resurslarni samarali taqsimlashga va kutilgan natijalarini olishga yordam beradi. Quyida tayyorlov bosqichining asosiy vazifalari va turlari keltirilgan.

Tayyorlov bosqichida loyihaning barcha asosiy jihatlari belgilab olinadi.

Bu vazifalar loyihani samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan reja va strategiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Ya’ni:

✧ loyiha g‘oyasini aniqlash, loyihaning maqsadlarini, ehtiyojlarini va kutilgan natijalarini aniqlash.

✧ bozorni tahlil qilish, loyihaga bo‘lgan bozor talabini, raqobatchilarni va bozorning imkoniyatlarini baholash.

✧ resurslarni aniqlash, loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moddiy, inson va moliyaviy resurslarni belgilash.

✧ texnik va iqtisodiy asoslarni ishlab chiqish, loyihaning texnik va iqtisodiy jihatlarini baholash, xarajatlar, daromadlar va rentabellikni hisoblash.

✧ risklarni baholash, loyihaning moliyaviy, texnik, ijtimoiy va siyosiy xavflarini tahlil qilish va ularga qarshi chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

✧ jarayonlarni optimallashtirish, loyiha uchun eng samarali texnologiyalar va ishlab chiqarish jarayonlarini tanlash.

✧ ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirlarni hisobga olish, loyihaning jamiyat va iqtisodiyotga kutilgan ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirini baholash.

Tayyorlov bosqichining turli faoliyatlarini to‘liq amalga oshirish loyiha muvaffaqiyatining asosi hisoblanadi. Bu faoliyatlar quyidagilarga bo‘linadi:

- bozor tadqiqotlari, loyihaning bozor ehtiyojlari va talabi, raqobatchilar, qiymat va talabni o‘rganish.
- texnik tahlil, loyihada qo‘llaniladigan texnologiyalar, uskunalar va jarayonlarni aniqlash.
- iqtisodiy tahlil, loyihani moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni hisoblash, rentabellik va foyda prognozlarini ishlab chiqish.
- resurslarni rejalashtirish, loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha resurslarni hisoblash va ularning samarali taqsimlanishini ta’minlash.
- risklarni boshqarish, loyihaning xavf-xatarlarini aniqlash va ularga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqish.
- ijtimoiy-iqtisodiy tahlil, loyihaning jamiyat va iqtisodiy barqarorlikka ta’sirini baholash.

Loyihani ishlab chiqish jarayonida quyidagi asosiy prinsiplarga rioya qilish zarur:

- *Samaralilik* loyiha maksimal foyda va minimal xarajat bilan amalga oshirilishi kerak. Samarali boshqaruv va resurslarni oqilona taqsimlash loyihaning muvaffaqiyatini ta’minlaydi.
- *Intensivlik* loyihaning ishlab chiqilish jarayoni intensiv bo‘lishi kerak, ya’ni barcha faoliyatlar tez va samarali amalga oshirilishi zarur.
- *Ishonchlilik* loyihaning barcha texnik va iqtisodiy hisob-kitoblari ishonchli va aniq bo‘lishi kerak. Loyihaning risklari va noaniqliklari aniqlangan va boshqarilgan bo‘lishi lozim.

- *Yashovchanlik* loyihaning uzoq muddat davomida ishlashga va rivojlanishga qodir bo‘lishi kerak. Yashovchan loyiha iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikka ega bo‘lishi zarur.
- *Soddalik* loyihani amalga oshirishda soddalik va samaradorlikni saqlash lozim. Texnik va iqtisodiy jihatlarda murakkablikdan qochish, loyihaning soddaligi muhimdir.
- *Boshqaruvchanlik* loyihani boshqarish jarayoni qulay va aniq bo‘lishi kerak. Loyihani amalga oshirish uchun boshqaruv tizimi aniq belgilangan va samarali ishlashga imkon yaratadigan bo‘lishi kerak.

Loyihani ishlab chiqishda asosiy e'tibor loyiha uchun yaratilgan strategiya va yo‘nalishlarga qaratiladi. Loyihasiz vaziyat bilan taqqoslaganda, loyiha o‘zining aniq maqsadlari, texnik-iqtisodiy asoslari, resurslarni taqsimlash va xavf-xatarlarni boshqarish bo‘yicha aniq yo‘nalishlarga ega bo‘ladi.

Loyihasiz vaziyatda - noaniqliklar va xatarlar ko‘proq bo‘ladi; ma’lumot yetishmasligi va qarorlar qabul qilishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin; resurslar noaniq taqsimlanadi va loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bosqichlar aniqlanmagan bo‘ladi; samarali boshqaruv tizimi yo‘q va loyihani amalga oshirishda samaradorlik past bo‘lishi mumkin.

Loyihani ishlab chiqish jarayonida - aniq rejalashtirish va maqsadlar belgilash orqali loyihani samarali amalga oshirish mumkin; Risklar boshqariladi va resurslar samarali taqsimlanadi; Boshqaruv tizimi orqali loyiha har bir bosqichda nazorat qilinadi; Rentabellik va samaradorlikni ta’minlash uchun barcha tahlil va hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Tayyorlov bosqichi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha muhim faoliyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu bosqichda loyiha g‘oyasi, konsepsiyasi va texnik-iqtisodiy asoslar ishlab chiqiladi, risklar baholanadi, resurslar taqsimlanadi. Loyihani ishlab chiqishning asosiy prinsiplari, samaralilik, ishonchlilik, intensivlik, yashovchanlik, soddalik va boshqaruvchanlikni ta’minlash orqali loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin.

4.3. Loyihani ishlab chiqish bosqichidagi vazifalar

Loyihani ishlab chiqish bosqichi — bu loyiha g‘oyasi va konsepsiyasini amaliyotga tatbiq etish, uning samarali amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan barcha texnik, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqaruv jihatlarini aniqlash va rejalashtirish bosqichidir. Ushbu bosqichda loyihaning barcha tafsilotlari ishlab chiqilib, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga asos bo‘ladigan hujjatlar va rejalar tayyorlanadi.

Quyida loyihani ishlab chiqish bosqichidagi asosiy vazifalar keltirilgan.

Loyihani ishlab chiqish jarayonida birinchi navbatda loyiha maqsadlari aniqlanadi. Bu maqsadlar loyiha tomonidan qondirilishi kerak bo‘lgan iqtisodiy yoki ijtimoiy ehtiyojlarni belgilaydi. Loyihada quyidagilarni aniqlash zarur:

- *Asosiy maqsadlar*. Loyiha qaysi muammolarni hal qilishi yoki qanday foyda keltirishi kerak.
- *Qisqa va uzoq muddatli maqsadlar*. Loyiha natijalari kutilgan vaqtda qanday o‘zgarishlarga olib kelishi lozim.

Loyihani ishlab chiqishda texnik jihatlar ham katta o‘rin tutadi. Bu bosqichda loyihaning texnik talablariga moslikni ta’minlash zarur:

- Texnologiyalar va uskunalar. Loyiha amalga oshirilishi uchun kerakli texnologiyalar va uskunalar tanlanadi.
- Infratuzilma va jarayonlar. Loyiha uchun zarur bo‘lgan infratuzilma (elektr energiyasi, suv ta’minoti, yo‘llar va h.k.) va ishlab chiqarish jarayonlari rejalashtiriladi.
- Texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar. Loyihaning texnik va iqtisodiy jihatlari hisoblanadi, shu jumladan xarajatlar va kutilayotgan daromadlar.

Moliyaviy rejalashtirish loyihaning muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar aniqlanadi va ularni jalb qilish manbalari belgilab olinadi:

- Bajonlarni hisoblash. Loyiha amalga oshirish uchun barcha xarajatlar (qurilish, jihozlar, xodimlar va h.k.) aniqlanadi.
- Investitsiya manbalari. Moliyalashtirish uchun kreditlar, o‘z mablag‘lari, investorlar yoki hukumat grantlari kabi manbalar aniqlanadi.
- Moliyaviy barqarorlik. Loyihaning moliyaviy xavf-xatarlarini tahlil qilish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash.

Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha resurslar (inson, moddiy, moliyaviy) aniqlanadi va samarali taqsimlanadi: Inson resurslari - loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ishchi kuchi va mutaxassislar aniqlanadi; Moddiy resurslar - loyiha uchun zarur bo‘lgan xom ashyo, materiallar va uskunalar belgilab olinadi; Moliyaviy resurslar - investitsiyalar, qarzlar, grantlar va boshqa moliyaviy manbalarni aniqlash va taqsimlash.

Risklarni tahlil qilish va boshqarishda e’tiborga olinadiga jarayonlar ham mavjud. Loyihaning amalga oshirilishida xavf-xatarlarni aniqlash va ularga qarshi chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarur:

- Xavf turlari: Loyihaning moliyaviy, texnik, siyosiy yoki ijtimoiy xavflarini aniqlash.
- Risklarni boshqarish strategiyasi: Risklarni kamaytirish yoki minimallashtirish uchun zarur choralarni ishlab chiqish.
- Zaxira rejasi: Noqulay holatlar yuzaga kelganida tezda javob berish uchun zaxira rejasini tuzish.

Loyihaning amalga oshirilishidan oldin uning samaradorligini tahlil qilish kerak:

- Rentabellikni baholash. Loyihadan kutilgan foyda va rentabellikni hisoblash.
- Sof foyda va qaytish muddati. Loyihaga kiritilgan investitsiyalarni qaytarish muddati va kutilayotgan sof foyda.
- Ijtimoiy-iqtisodiy ta’sir. Loyihaning jamiyatga va iqtisodiyotga ta’sirini baholash.

Loyihaning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ta’sirlarini baholashni ham amalga oshirishimiz zarurdir:

-Ijtimoiy ta’sir - Loyihaning aholi, ishchilar, jamiyat va iqtisodiyotga ta’siri.

-Atrof-muhit ta’siri - Loyihaning ekologik ta’sirlarini baholash va unga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqish.

Loyihaning huquqiy asoslarini belgilash, shu jumladan, barcha litsenziyalar, ruxsatnomalar, soliq va boshqa qonuniy talablarni ta’minlash:

- Litsenziyalar va ruxsatnomalar. Loyiha uchun kerakli barcha huquqiy ruxsatlarni olish.
- Me'yoriy hujjatlar. Loyiha amalga oshirishda taqdim etilishi zarur bo‘lgan hujjatlar va qoidalarni ishlab chiqish.

Loyihani ishlab chiqishda boshqaruv tizimi va monitoringning asosiy jihatlari belgilanadi:

- ✓ Boshqaruv tizimi. Unda loyihani amalga oshirish jarayonida boshqaruvni tashkil etish va amalga oshirish kerak.
- ✓ Monitoring. Bunda loyihaning rivojlanishiga doimiy nazorat o‘rnatish va samaradorligini baholash zarur.

Loyihani ishlab chiqish bosqichi — bu loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha texnik, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqaruv jihatlarini aniqlash va rejalashtirish bosqichidir. Ushbu bosqichda loyihaning maqsadlari, texnik jihatlari, moliyaviy rejalari, resurslar taqsimoti va xavf-xatarlar tahlil qilinadi. Loyihani samarali ishlab chiqish, resurslarni oqilona taqsimlash va kutilayotgan natijalarni aniq belgilash orqali uning muvaffaqiyatini ta’minlash mumkin.

Loyihani ishlab chiqishda yuqorida keltirilgan vazifalar juda muhim bo‘lib, har bir bosqichda aniq rejalashtirish va tahlil talab etiladi. Quyida har bir vazifa va unga tegishli asosiy faoliyatlar batafsil bayon etilgan.

1. Loyihaning maqsadlarini aniqlash — bu loyiha qanday muammolarni hal qilish yoki qanday ijtimoiy yoki iqtisodiy foyda keltirishni ko‘zda tutganini aniqlash jarayonidir. Loyiha maqsadlari quyidagi shakllarda bo‘lishi mumkin: Iqtisodiy maqsadlar - yangi ish o‘rinlari yaratish, ishlab chiqarish hajmini

oshirish, texnologik yangilanish; Ijtimoiy maqsadlar - aholining turmush darajasini oshirish, ta’lim, sog‘liqni saqlash, ekologik muhofaza.

Loyiha maqsadlarini o‘lchash uchun quyidagi miqdoriy ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi:

- Investitsiyalar hajmi (so‘m yoki dollar)
- Daromad va foyda darajasi
- Ish o‘rinlarining soni
- Resurslarning samaradorligi
- Atrof-muhitga ta’sir darajasi

2. Loyiha sohasini, maydonini yoki joylashish o‘rnini aniqlash.

Loyihaning amalga oshirilish joyi hamda uning o‘lchamlari (maydoni, hududi) aniq belgilanadi. Bu jarayonda quyidagi omillarni hisobga olish zarur:

- *Geografik joylashuv*. Loyiha amalga oshiriladigan hududni tanlash (shahar, qishloq, sanoat zonalari).
- *Infratuzilma*. Transport, energiya ta’minoti va boshqa infratuzilma imkoniyatlari.
- *Ekologik va ijtimoiy omillar*. Aholining ehtiyojlari, ekologik xavflar, davlat siyosati.

3. Loyihadan manfaat ko‘ruvchi potentsial shaxslarni aniqlash. Loyihadan manfaat ko‘ruvchilarni va ular qanday foyda olishlarini aniqlash kerak:

- Manfaatdor tomonlar. Investorlar, xodimlar, mahalliy aholi, hukumat organlari, ekologik tashkilotlar va boshqalar.
- Aholi guruhlari. Loyihadan foyda ko‘radigan yoki ta’sirlangan jamiyatlar, aholining ijtimoiy va demografik guruhi.

4. Loyihani amalga oshirish natijasida ta’sir etadigan aholi guruhini aniqlash. Loyihaning amalga oshirilishi natijasida ta’sirlanadigan guruhlarni aniqlash va ularning ehtiyojlarini hisobga olish zarur. Bu guruhlar quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin: mahalliy aholi - yangi ish o‘rinlari, ishlab chiqarish faolligi va boshqa ijtimoiy o‘zgarishlarga ta’sir; miqyosdagi ta’sirlar - atrof-muhit va ijtimoiy ta’sirlar.

5. Loyihada ishtirok etuvchi korxonalarni aniqlash. Loyihada ishtirok etuvchi korxonalar va tashkilotlar belgilanishi zarur. Bular quyidagi yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin: investorlar - loyihaga mablag‘ kiritadigan kompaniyalar; qurilish va ishlab chiqarish korxonalari - texnik xizmatlar, asbob-uskunalar va materiallarni ta’minlaydigan korxonalar; yuridik va konsalting xizmatlari - loyihani amalga oshirishda yordam beradigan yuridik va moliyaviy xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar.

6. Loyiha komponentlarini aniqlash va ishlab chiqish. Loyihaning asosiy komponentlari aniq belgilanishi kerak. Ular quyidagi shakllarda bo‘lishi mumkin: texnologik komponent - qanday texnologiyalar ishlatiladi va ular

qanday tartibda qo‘llaniladi; ijtimoiy komponent - aholi va jamiyat ehtiyojlari; moliyaviy komponent - investitsiyalar va ulardan olinadigan foyda.

7. Texnologiyalarni tanlash. Loyihada ishlatiladigan texnologiyalarni tanlash jarayoni: innovatsion texnologiyalar - yangi va ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash; mahalliy resurslar va imkoniyatlar - mahalliy ehtiyojlar va resurslarga asoslangan texnologiyalar; texnologik barqarorlik - texnologiyaning uzoq muddatli samaradorligi va barqarorligi.

8. Loyihaning natijalarini aniqlash. Loyihaning yakuniy natijalari va ular qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash: iqtisodiy natijalar - kutilayotgan daromad, foyda va iqtisodiy rivojlanish; ijtimoiy natijalar - ish o‘rinlari yaratish, aholi turmush darajasining oshishi; ekologik natijalar - atrof-muhitni muhofaza qilish.

9. Loyiha faoliyat grafigini tuzish. Loyihaning amalga oshirilishi uchun vaqt jadvali tuziladi. Bu jadvalda quyidagi ma’lumotlar bo‘lishi kerak: faoliyatlar ro‘yxati - loyiha davomida bajarilishi kerak bo‘lgan barcha vazifalar; muddatlar - har bir faoliyatning boshlanishi va tugash muddati; resurslar taqsimoti - har bir faoliyat uchun zarur bo‘lgan resurslar va mablag‘lar.

10. Loyihaning tashkiliy strukturasini va boshqaruv mexanizmini ishlab chiqish. Loyihani amalga oshirish uchun tashkiliy tuzilma va boshqaruv mexanizmi ishlab chiqiladi: boshqaruv jamoasi - loyihani boshqarish va kuzatib borish uchun mas’ul bo‘lgan shaxslar; boshqaruv mexanizmi - loyihani nazorat qilish va faoliyatni muvofiqlashtirish uchun jarayonlar.

11. Loyiha monitoring tizimini yaratish. Loyihaning bajarilishi davomida monitoring tizimi tashkil etiladi: monitoring jarayoni - loyihaning har bir bosqichini kuzatish. natijalarni baholash - loyiha faoliyatining natijalarini baholash va zarur chora-tadbirlar ko‘rish.

12. Bilvosita va bevosita xarajatlarni aniqlash va monitoring qilish. Loyihada yuzaga keladigan barcha xarajatlarni hisoblash va monitoring qilish: bevosita xarajatlar - loyihaning to‘g‘ridan-to‘g‘ri amalga oshirilishiga sarflanadigan xarajatlar (materiallar, ishchi kuchi); bilvosita xarajatlar - loyihani qo‘llab-quvvatlash, tashkilot xarajatlari va boshqalar.

Yuqoridagi barcha vazifalar loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun muhimdir. Har bir vazifa aniq rejalashtirilgan va boshqariladigan bo‘lishi kerak.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihasi nima va uning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati qanday?
2. Investitsiya loyihasining asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Investitsiya loyihasi va biznes-reja o‘rtasidagi farq nimada?
4. Investitsiya loyihasini rejalashtirish bosqichlari qanday amalga oshiriladi?

5. Loyihaning maqsad va vazifalarini aniqlashda qanday yondashuvlar qo‘llaniladi?
6. Investitsiya loyihasining strategik rejasi qanday ishlab chiqiladi?
7. Investitsiya loyihasida bozor tahlilining o‘rni qanday?
8. Loyihaning bozor talabi va taklifini baholash usullari qanday?
9. Raqobatchilarni o‘rganish investitsiya loyihasining muvaffaqiyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
10. Investitsiya loyihasini moliyalashtirish uchun qanday manbalar mavjud?
11. Moliyalashtirishning turli usullarining afzallik va kamchiliklari nimada?
12. Resurslarni samarali taqsimlash loyihaning muvaffaqiyatiga qanday ta’sir qiladi?
13. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini qanday aniqlash mumkin?
14. NPV, IRR, PI kabi ko‘rsatkichlar yordamida loyihani qanday baholash mumkin?
15. Payback Period usulining loyihani baholashdagi ahamiyati nimada?
16. Investitsiya loyihasini amalga oshirishda qaysi turdagi xavf-xatarlar paydo bo‘lishi mumkin?
17. Risklarni baholash va boshqarish usullari qanday?
18. Scenario Analysis va Sensitivlik tahlili yordamida risklarni qanday kamaytirish mumkin?
19. Texnik-iqtisodiy asoslash (TIA) jarayonida nimalarga e’tibor qaratiladi?
20. Investitsiya loyihasining texnik yechimlarini ishlab chiqish qanday amalga oshiriladi?
21. Operatsion samaradorlikni ta’minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshiriladi?
22. Ekologik ta’sirni baholash investitsiya loyihalarida qanday amalga oshiriladi?
23. Investitsiya loyihasining ijtimoiy jihatlari qanday tahlil qilinadi?
24. Barqaror rivojlanish loyihalarida ekologik omillarning ahamiyati qanday?
25. Investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayoni qanday tashkil etiladi?
26. Loyiha bajarilishini monitoring qilishning asosiy bosqichlari qanday?
27. Investitsiya loyihasi muvaffaqiyatini baholash uchun qanday ko‘rsatkichlar ishlatiladi?
28. Innovatsion investitsiya loyihalari tayyorlashda qaysi omillarni hisobga olish lozim?

29. Raqamli texnologiyalarning investitsiya loyihalariga ta’siri qanday?
30. Energiya samaradorligi va yashil texnologiyalarni hisobga olgan holda loyihalar qanday ishlab chiqiladi?

5-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARINI MOLIYAVIY-IQTISODIY BAHOLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI

5.1. Loyihani moliyaviy-iqtisodiy baholash.
5.2. Pulning vaqt o'tishi bilan qiymati o'zgarishi konstepstiyasi.
5.3. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan resurslarga talabni hamda amalga oshirish natijalarini baholash.

5.1. Loyihani moliyaviy-iqtisodiy baholash

Investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholash — bu loyihaning samaradorligini aniqlash uchun amalga oshiriladigan tahlil jarayonidir. Bu jarayonda loyihaning kutilayotgan iqtisodiy va moliyaviy natijalari, foydalari, xarajatlari va risklari baholanadi. Quyida investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy metodologik tamoyillari va usullari keltirilgan.

1. Moliyaviy baholash loyihaning moliyaviy jihatlarini, ya'ni uning foyda va xarajatlarini, investitsiyalarning qaytishini, daromadlarni va zararlarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon quyidagi usullarni o‘z ichiga oladi:

a. Sof foyda (Net Profit) loyihadan olingan umumiy daromadlar bilan xarajatlar orasidagi farqni ifodalaydi. Bu ko‘rsatkich loyihaning moliyaviy muvaffaqiyatini aniqlashda asosiy o‘lchovdir.

b. Ichki rentabellik normasi (IRR - Internal Rate of Return) — bu investitsiya loyihasi bo‘yicha barcha kelajakdagi naqd pul oqimlarining hozirgi qiymati teng bo‘ladigan darajani ko‘rsatadi. IRR yuqori bo‘lishi loyihaning moliyaviy jozibadorligini bildiradi.

c. To‘lov muddatini tahlil qilish (Payback Period) — bu loyiha boshlanishidan keyin investitsiya miqdori qaytariladigan vaqtni ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkich qisqa vaqt ichida to‘lanadigan investitsiyalarni afzal ko‘rgan investorlar uchun muhimdir.

d. Sof bugungi qiymat (NPV - Net Present Value) — bu loyiha tomonidan yaratiladigan naqd pul oqimlarining hozirgi qiymati (diskontlangan) bilan boshlang‘ich investitsiya miqdori o‘rtasidagi farqni hisoblaydi. Agar NPV ijobiy bo‘lsa, loyiha foydali deb hisoblanadi.

2. Iqtisodiy baholash investitsiya loyihasining jamiyat va iqtisodiyot uchun samaradorligini tahlil qiladi. Bu, moliyaviy baholashdan farqli o‘laroq, loyihaning davlat, iqtisodiy sektor va jamiyatga ta'sirini hisobga oladi. Iqtisodiy baholash quyidagi usullarni o‘z ichiga oladi:

a. Iqtisodiy rentabellik (Economic Rate of Return, ERR) — bu loyihaning iqtisodiy foydasini baholash uchun ishlatiladi va loyihaning iqtisodiy samaradorligini ko‘rsatadi. ERR yuqori bo‘lsa, loyiha iqtisodiyot uchun foydali hisoblanadi.

b. Ijtimoiy va iqtisodiy ta’sirlarni tahlil qilish — bu loyihaning jamiyatga qanday foyda keltirishi, aholi daromadlari va ish o‘rinlarini oshirish kabi ijtimoiy jihatlarini o‘rganishdir. Bu baholash davlat va mahalliy hokimiyatlar uchun ahamiyatlidir, chunki loyihaning ijtimoiy foydalari ko‘plab sektorlarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

*c. Mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish samaradorligini baholash*da loyihadan kutilayotgan mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishning samaradorligi va ularning iqtisodiy ahamiyati tahlil qilinadi. Bu, ayniqsa, infratuzilma va sanoat loyihalarida muhim ahamiyatga ega.

3. Investitsiya loyihasining **xarajatlari va daromadlarini baholash** jarayoni quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

a. *Investitsiya xarajatlari (Capital Expenditures, CapEx)* — loyiha uchun kerakli boshlang‘ich kapital miqdori, ya’ni qurilish, uskunalar, materiallar va boshqa infrastrukturaviy xarajatlar.

b. *Amaliy xarajatlar (Operational Expenditures, OpEx)* — loyihani amalga oshirish va uning faoliyatini davom ettirish uchun zarur bo‘lgan xarajatlar (ishchilarni maosh, energiya, materiallar va boshqa ekspluatatsiya xarajatlari).

c. *Daromadlar.* Loyihadan olinadigan daromadlar baholanadi, bu ko‘rsatkich loyiha natijasida kutilgan daromadlarning miqdorini ko‘rsatadi.

4. Risklarni Baholash. Investitsiya loyihasini moliyaviy-iqtisodiy baholashda risklarni tahlil qilish juda muhim ahamiyatga ega. Bu risklar quyidagicha turlarga bo‘linadi:

a. Bozor riski. Bozorning o‘zgaruvchanligi, talab va taklifning o‘zgarishi, iqtisodiy inqirozlar va boshqa bozor omillari investitsiya loyihasining samaradorligiga ta’sir qilishi mumkin.

b. Texnologik riski. Loyihada ishlatiladigan texnologiyaning ishlashida yuzaga keladigan muammolar, eski texnologiyalarning ishlatilishi yoki texnik yangilanishlarga moslashish zarurati.

c. Moliyaviy risklar, ya’ni valyuta kursining o‘zgarishi, foiz stavkalarining o‘zgarishi, kredit shartlarining yomonlashishi.

5. Investitsiya loyihasining monitoring va nazorati

Moliyaviy va iqtisodiy baholashning natijalariga asosan loyiha monitoringi va nazorati amalga oshiriladi. Bu loyiha davomida foyda va xarajatlar, vaqt va boshqa ko‘rsatkichlar ustidan nazorat qilishni o‘z ichiga oladi.

Investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashning metodologik asoslari loyihaning samaradorligini aniqlash, risklarni tahlil qilish, xarajatlarni va daromadlarni baholash, hamda loyiha natijalarini kuzatish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bu jarayon investorlarga va loyiha menejerlariga loyiha bo‘yicha to‘g‘ri qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Loyihani moliyaviy-iqtisodiy baholashdan kutilgan maqsad — bu loyiha yoki investitsiya loyihasining iqtisodiy samaradorligini, moliyaviy jozibadorligini, risk darajasini va ijtimoiy ta’sirini aniqlashdir. Baholash jarayonida loyihaning kelajakdagi daromadlari, xarajatlari, foydalari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinadi. Asosiy maqsadlar quyidagicha bo‘ladi:

1. Loyihaning moliyaviy samaradorligini baholash. Moliyaviy baholash orqali loyihaning kutilayotgan daromadlari va xarajatlari, uning foydalari, xarajatlarni qoplash va rentabellik darajasi aniqlanadi. Bu, investorlar uchun loyiha amalga oshirilishining iqtisodiy jihatdan foydali yoki foydasizligini aniqlashga yordam beradi. Asosiy ko‘rsatkichlar:

- Net bugungi qiymat (NPV) — loyihaning ijtimoiy va moliyaviy foydasini ifodalaydi.
- Ichki rentabellik normasi (IRR) — loyihaning ichki rentabelligini va investitsiyaning qanchalik samarali ekanligini ko‘rsatadi.
- To‘lov muddati — loyihaning boshlang‘ich kapitalini qachon qaytarishini hisoblaydi.

2. Loyihaning iqtisodiy samaradorligini aniqlash. Iqtisodiy baholash loyihaning jamiyatga keltiradigan foydasini tahlil qiladi. Bu orqali loyihaning nafaqat investorlar, balki keng jamiyat uchun qanday ijtimoiy va iqtisodiy foyda keltirishi aniqlanadi.

- Iqtisodiy rentabellik — loyihaning umumiy iqtisodiy foydasi va davlat uchun yaratadigan qiymati.
- Ijtimoiy ta’sir — loyihaning ish o‘rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish, atrof-muhitga ta’siri kabi ijtimoiy ahamiyati.

3. Risklarni aniqlash va tahlil qilish. Moliyaviy-iqtisodiy baholash jarayonida loyiha bilan bog‘liq bo‘lgan barcha potentsial risklar tahlil qilinadi. Bu risklarni minimallashtirish va ularni boshqarish usullarini ishlab chiqish maqsadida amalga oshiriladi. Risklar turlari:

- Bozor riski (talabning o‘zgarishi, narxlarning pasayishi);
- Texnologik riski (yangi texnologiyalarni joriy qilishdagi qiyinchiliklar);
- Moliyaviy riski (foiz stavkalarining o‘zgarishi, valyuta kursi).

4. Loyihani amalga oshirish uchun zarur resurslarni aniqlash. Moliyaviy-iqtisodiy baholash loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha resurslarni (kapital, texnologiya, xodimlar, vaqt va boshqalar) aniqlashga yordam beradi. Bu resurslar ehtiyojini samarali tarzda boshqarish va ulardan maksimal darajada foydalanish zarurati vujudga keladi.

5. Loyihaning yashovchanligini (samaradorligini) va jozibadorligini baholash. Baholash jarayoni loyihaning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ko‘rsatishga yordam beradi. Yashovchanlik va jozibadorlik — bu loyihaning

bozorda muvaffaqiyatga erishish darajasini ko‘rsatuvchi omillar. Shuningdek, loyiha boshqaruvi va amalga oshirishda yuzaga keladigan muammolarni hal qilish uchun tavsiyalar beradi.

6. Loyihaning amalga oshirish muddatini va fazalarini belgilash. Loyihani moliyaviy-iqtisodiy baholash jarayonida loyiha uchun zarur bo‘lgan vaqt, muddatlar va bosqichlar aniqlanadi. Bu, loyiha vaqtida amalga oshirilishi zarur bo‘lgan faoliyatlarni boshqarish va muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslarni ta’minlashni ta’minlaydi.

7. Jamiyat va atrof-muhitga ta’sirni baholash. Iqtisodiy baholashda loyiha jamiyatga qanday ta’sir ko‘rsatishini, ayniqsa ijtimoiy va ekologik jihatlarni tahlil qilish ham muhimdir. Bu orqali loyiha atrof-muhitni muhofaza qilish, atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish va ijtimoiy tenglikni ta’minlashga qaratilgan tadbirlarni belgilash mumkin bo‘ladi.

Investitsiya loyihasini moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy maqsadi loyiha samaradorligini, iqtisodiy foydaliligini, ijtimoiy va moliyaviy ta’sirini aniqlash, hamda loyiha bilan bog‘liq risklarni kamaytirish va amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslarni aniqlashdan iboratdir. Bu baholash loyihani amalga oshirishda muvaffaqiyatli qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

5.2. Pulning vaqt o’tishi bilan qiymati o’zgarishi konstepstiyasi

Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati o‘zgarishi (Time Value of Money, TVM) — bu moliyaviy va iqtisodiy tahlilda juda muhim tushuncha bo‘lib, pulning hozirgi qiymati kelajakda olingan pulga nisbatan yuqori ekanligini bildiradi. Bu konseptsiya, asosan, investitsiyalarni baholashda, loyihalarni tahlil qilishda va qaror qabul qilishda qo‘llaniladi. Quyidagi omillar pul qiymatiga ta’sir qiladi va ular loyiha tahlili uchun juda muhim ahamiyatga ega.

Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati o‘zgarishining loyiha tahlili uchun ahamiyati juda kattadur. Loyihani baholashda pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati o‘zgarishi tushunchasi quyidagi jihatlarga ta’sir qiladi:

❖ Diskontlash: Loyihadan kelajakdagi daromadlar va xarajatlar hozirgi qiymatga keltiriladi, bu esa loyiha samadorligini aniqroq baholash imkonini beradi.

❖ Investitsiya qiymatini aniqlash: Agar loyiha kelajakda foyda keltirsa ham, bu foyda hozirgi kunda kamroq qiymatga ega. Shu sababli, kelajakdagi naqd pul oqimlarini diskontlash va hozirgi qiymatni hisoblash lozim.

❖ Qaror qabul qilish: Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatining tushunilishi, qaror qabul qiluvchi shaxsga hozirgi investitsiyani kelajakdagi naqd pul oqimlarining hozirgi qiymatiga qarab baholash imkonini beradi.

Loyihalarni baholashda pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar quyidagilar:

a. Inflyatsiya — bu pulning qiymati vaqt o‘tishi bilan kamayishini anglatadi. Ya’ni, inflyatsiya ko‘tarilganida, hozirgi pul birligi kelajakda kamroq sotib olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, kelajakdagi pul oqimlarining hozirgi qiymati past bo‘ladi. Inflyatsiya baholashda hisobga olinishi kerak, chunki loyihaning kutilayotgan foydalari va xarajatlari inflyatsiya tufayli o‘zgarishi mumkin.

b. Foiz stavkasi — bu pulning o‘sish darajasini yoki investitsiyalarning rentabellik darajasini ko‘rsatadi. Agar investor pulni investitsiya qilish orqali daromad olishni xohlasa, foiz stavkasi qancha yuqori bo‘lsa, pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Foiz stavkasi kreditlar, depozitlar va boshqa moliyaviy vositalar orqali o‘lchanadi.

c. Tavakkal Xavfi (Risk) — bu loyiha yoki investitsiya bilan bog‘liq noaniqlik darajasi. Yuqori riskli loyihalar ko‘proq tavakkalni talab qiladi, bu esa diskontlash stavkasining yuqori bo‘lishiga olib keladi. Yuqori riskdagi loyihalarda kelajakdagi naqd pul oqimlarini hisoblashda yuqori diskontlash stavkasi qo‘llanadi, chunki investorlar yuqori riskni qoplash uchun yuqori rentabellikni talab qiladi.

Diskontlash — bu kelajakdagi pul oqimlarini hozirgi qiymatga keltirish jarayonidir. Diskontlashning maqsadi, vaqt o‘tishi bilan pulning qiymati kamayishini hisobga olishdir. Diskontlash konstepstiyasiga ko‘ra, kelajakdagi naqd pul oqimlarining qiymati bugungi kunda kamroq bo‘ladi. Bu usul quyidagi formulada ifodalanadi:

$$PV = \frac{FV}{(1+r)^n}$$

PV (Present Value) — hozirgi qiymat (diskontlangan qiymat).
FV (Future Value) — kelajakdagi qiymat yoki naqd pul oqimi.
r — diskontlash stavkasi (foiz stavkasi).
n — vaqt (yil, oy va h.k.)

Diskontlashning muhim jihatlari quyidagilardir: Diskontlash stavkasi (r) - bu stavka loyihaning risk darajasi, inflyatsiya darajasi va bozor sharoitlarini hisobga olgan holda tanlanadi; Vaqt (n) - loyihadagi vaqt oralig‘ini (yil, oy va h.k.) hisoblashda foydalaniladi; Kelajakdagi pul oqimlari - loyihadan olinadigan kutilayotgan daromadlar yoki xarajatlar.

Agar investor 1 yil ichida 1000 dollar olishini kutayotgan bo‘lsa va diskontlash stavkasi 10% bo‘lsa, unda kelajakdagi 1000 dollarning hozirgi qiymati quyidagicha hisoblanadi:

$$PV = \frac{1000}{(1+0.1)^1} = \frac{1000}{1.1} = 909.09$$

Bu holatda, hozirgi kunda 1000 dollar kelajakda 909.09 dollarga teng.

Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati o‘zgarishi konseptsiya, loyihalarni moliyaviy baholashda muhim rol o‘ynaydi. Inflyatsiya, foiz stavkasi va tavakkal xavfi kabi omillar bu qiymatga ta’sir ko‘rsatadi. Diskontlash usuli yordamida kelajakdagi naqd pul oqimlari hozirgi qiymatga keltiriladi, bu esa investitsiyalarni baholashda aniqroq va adolatli qarorlar qabul qilishga imkon beradi.

5.3. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo’ladigan resurslarga talabni hamda amalga oshirish natijalarini baholash

Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan resurslarga talabni hamda amalga oshirish natijalarini baholash loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida asosiy omillardan biridir. Bu jarayon loyihaning samaradorligini ta’minlash, xarajatlarni boshqarish va resurslarning optimal taqsimlanishini nazorat qilishda muhim rol o‘ynaydi. Quyida resurslarga talabni aniqlash va amalga oshirish natijalarini baholashning asosiy jihatlari ko‘rib chiqiladi.

1. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan resurslarga talabni aniqlash. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslar asosan moliyaviy, insoniy, texnologik, vaqt va tabiiy resurslarni o‘z ichiga oladi. Har bir resurs turining talabini aniqlash uchun quyidagi asosiy bosqichlar amalga oshiriladi:

a. Moliyaviy resurslar loyiha uchun zarur bo‘lgan barcha mablag‘larni o‘z ichiga oladi. Bu resurslarni aniqlash uchun quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

- Investitsiya miqdori. Loyihaga qanchalik ko‘p kapital sarflanishi kerakligini aniqlash.
- Qaytgan daromadlar. Loyihadan kelajakda olinadigan daromadlar.
- Xarajatlar. Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha xarajatlar (ishlab chiqarish xarajatlari, ish haqi, marketing, logistika va h.k.).
- Moliyaviy manbalar. Loyiha uchun mablag‘larni qayerdan olish mumkinligini aniqlash (bank krediti, aksiyalar chiqarish, investorlar).

b. Insoniy resurslar loyiha uchun zarur bo‘lgan xodimlar va malakali mutaxassislarni o‘z ichiga oladi. Bu resurslarni aniqlash uchun quyidagi jihatlar ko‘rib chiqiladi:

- Loyihaga zarur bo‘lgan xodimlar soni. Loyihani amalga oshirish uchun qancha mutaxassis kerakligini hisoblash.
- Xodimlar malakasi. Loyiha uchun zarur bo‘lgan texnik, menejment va boshqaruv malakalari.
- Ish vaqti va taqsimoti. Xodimlarning har bir bosqichda qancha vaqt sarflashini aniqlash.

c. Texnologik resurslar loyihaning samarali amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan texnik vositalar va jihozlarni o‘z ichiga oladi:

- Texnologiyalar. Loyiha uchun zarur bo‘lgan texnologik jihozlar va dasturlarni tanlash.
- Jihozlar. Texnik jihozlar va infrastrukturani sotib olish yoki ijaraga olish zarurati.
- Texnik xizmatlar. Texnologiyalarning ishlashini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan texnik xizmat va qo‘llab-quvvatlash.

d. Tabiiy resurslar loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan tabiiy resurslar, masalan, xom ashyo, energiya va yer maydonlarini o‘z ichiga oladi:

- Xom ashyo. Loyiha uchun zarur bo‘lgan xom ashyo miqdori va sifati.
- Energiya. Loyihani amalga oshirishda zarur bo‘lgan energiya manbalari.
- Maydon va infratuzilma. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan yer va infratuzilma.

2. Loyihani amalga oshirish natijalarini baholash loyihaning muvaffaqiyatini, rentabelligini va ijtimoiy ta’sirini aniqlashda muhimdir. Baholash quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

a. Moliyaviy natijalar loyihaning rentabelligi va daromadlarining baholanishini o‘z ichiga oladi. Loyihaning moliyaviy natijalarini baholash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar ishlatiladi:

- Net bugungi qiymat (NPV). Loyihadan keladigan barcha kelajakdagi naqd pul oqimlarini diskontlash orqali loyihaning hozirgi qiymatini hisoblash. Agar NPV ijobiy bo‘lsa, loyiha iqtisodiy jihatdan foydali deb hisoblanadi.
- Ichki rentabellik normasi (IRR). Loyihaning rentabelligini o‘lchaydi va investorlar uchun foydali yoki foydasizligini ko‘rsatadi.
- To‘lov muddati. Loyihaning boshlang‘ich investitsiyalari qachon to‘lanishi va foyda keltirishni boshlashi hisoblanadi.

b. Ijtimoiy natijalar. Loyihaning ijtimoiy ta’siri — bu loyihaning jamiyatga, iqtisodiyotga va atrof-muhitga qanday ta’sir ko‘rsatishini o‘rganishdir:

- Ish o‘rinlari yaratish. Loyihadan keladigan yangi ish o‘rinlari va iqtisodiy o‘sish.
- Jamiyatning farovonligi. Loyihaning aholi daromadlari, sog‘liqni saqlash va ta’lim sohalariga ta’siri.
- Atrof-muhit ta’siri. Loyihaning ekologik ta’sirini baholash, masalan, chiqindilarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va boshqalar.

c. Texnik natijalar loyihaning amalga oshirilishining texnik muvaffaqiyatini baholaydi:

- Texnologik samaradorlik. Loyihaning tanlangan texnologiyalari va jihozlarining ishlash va samaradorligi.
- Texnik muammolar. Loyihada texnik muammolarni hal qilish va texnologik resurslarni ta’minlash.

d. Loyihani amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan *risklarni baholash* va ularni boshqarish muhimdir. Risklar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Bozor riski. Talabning o‘zgarishi, narxlar va raqobat muhitidagi o‘zgarishlar.
- Moliyaviy riski. Kredit olish, foiz stavkalari va valyuta kursining o‘zgarishi.
- Texnologik riski. Texnologik innovatsiyalarni muvaffaqiyatli joriy qilishdagi qiyinchiliklar.

Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslarga talabni aniqlash va amalga oshirish natijalarini baholash loyihaning samarali boshqarilishini ta’minlashda asosiy omillardir. Bu jarayonlar loyihaning ijtimoiy, moliyaviy, texnik va ekologik jihatlarini hisobga olib, muvofiqlikni va muvaffaqiyatni ta’minlashga yordam beradi. Resurslarning samarali taqsimlanishi va natijalarni baholash loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishining kafolati bo‘ladi.

Tovarlarga va xizmatlarga bo‘lgan talab va taklifni baholash hamda raqobatni baholash investitsiya loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonlar bozor sharoitlarini tushunishga yordam beradi va loyihaning rentabelligi, narx siyosati va kelajakdagi iqtisodiy o‘sish imkoniyatlarini aniqlashda yordam beradi. Quyida bu jarayonlarda qo‘llaniladigan asosiy konseptlar, uslublar va atamalar hamda loyihaning talabga va bahoga ta’siri ko‘rib chiqiladi.

1. Talab va taklifni baholashning asosiy konseptsiyalari.

a. Talab (Demand) — bu iste’molchilarning ma’lum bir vaqtda ma’lum bir narxda biror tovar yoki xizmatni sotib olishga tayyorlik darajasidir. Talabni baholashda quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

- Narx. Tovar yoki xizmatning narxi talabni bevosita ta’sir qiladi. Narx oshgan sari talab kamayadi va aksincha (yoki elastik bo‘lsa, talab o‘zgaradi).
- Daromad. Aholining daromadlari oshgan sari talab o‘sishi mumkin, ayniqsa normal va yuqori sifatli tovarlar uchun.
- Imkoniyatlar. Bozordagi boshqa mahsulotlar va xizmatlar ta’siri (muqobil yoki komplementar tovarlar).
- Trendlar. Ijtimoiy va iqtisodiy tendensiyalar ham talabga ta’sir qiladi (masalan, ekologik mahsulotlarga bo‘lgan talabning o‘sishi).
- Inflyatsiya. Ahamiyatli inflyatsiya holatida talab real daromadlar bilan moslashadi.

b. Taklif (Supply) — bu ishlab chiqaruvchilarning ma’lum bir vaqtda ma’lum bir narxda tovar yoki xizmatni sotishga tayyor bo‘lish darajasidir. Taklifni baholashda hisobga olinadigan omillar:

- Narx. Taklif narxning ortishi bilan ko‘payadi, chunki ishlab chiqaruvchilar yuqori narxda ko‘proq ishlab chiqarishdan foyda ko‘rishadi.
- Texnologiyalar. Texnologik yangiliklar taklifni oshirishga yordam beradi, chunki samaradorlik va ishlab chiqarish quvvatlari ortadi.
- Xarajatlar. Ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi taklifni kamaytirishi mumkin.
- Subsidiyalar va soliq siyosati. Davlatning soliq va subsidiya siyosati ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish orqali taklifga ta’sir qiladi.

c. Bozor muvozanati (Market Equilibrium) talab va taklifning teng bo‘lgan nuqtasi bo‘lib, bunda bozor narxi va miqdori aniqlanadi. Agar talab taklifdan yuqori bo‘lsa, narxlar oshadi, aks holda narxlar pasayadi.

2. Raqobatni baholash, loyihaning bozor sharoitlarida qanday o‘rin tutishini va boshqa raqobatchilar bilan qanday kurashishi kerakligini aniqlashda yordam beradi. Raqobatni baholashda qo‘llaniladigan asosiy atamalar va uslublar quyidagilar:

a. Raqobat turlari.

- Mukammal raqobat (Perfect competition). Bozorda ko‘p sotuvchilar va xaridorlar mavjud, tovarlar teng sifatda va narxlari bo‘yicha farqlanmaydi.
- Monopolistik raqobat (Monopolistic competition). Bozorda bir nechta sotuvchilar mavjud, ammo har biri o‘z tovarini o‘zgacha tarzda taklif qiladi (brend yoki sifat farqlari mavjud).
- Monopolya (Monopoly). Bozorda faqat bitta sotuvchi mavjud, va u narxni o‘zi belgilaydi.
- Oligopolya (Oligopoly). Bir nechta yirik firmalar bozorni dominatsiya qiladi, va ular o‘rtasidagi raqobatga qarab narxlar va shartlar o‘zgaradi.

b. Porterning besh kuchi (Porter’s Five Forces).

Michael Porter tomonidan ishlab chiqilgan bu model bozordagi raqobat kuchlarini baholashda ishlatiladi:

1. Yangi raqobatchilarning kirishi (Threat of new entrants). Bozorda yangi firmalarning kirish osonmi yoki qiyinmi, yangi raqobatchilarni qabul qilish imkoniyatlari.
2. O‘zgartirish mumkin bo‘lgan mahsulotlar yoki xizmatlar (Threat of substitute products). Bozorda mahsulotlar o‘rniga kelishi mumkin bo‘lgan yangi mahsulotlar yoki xizmatlar mavjudligi.
3. Xaridorlarning sotib olish kuchi (Bargaining power of buyers). Xaridorlarning narxni pasaytirish yoki sifatni oshirishdagi ta’siri.

4. Sotuvchilarning sotish kuchi (Bargaining power of suppliers). Yetkazib beruvchilarning narxni oshirish yoki sifatni pasaytirishdagi ta’siri.
5. Raqobatchilar o‘rtasidagi raqobat (Industry rivalry). Bozorda mavjud raqobatchilar orasidagi raqobatning kuchliligi.

3. Loyihaning talabga ta’siri — bu loyihaning bozor sharoitlariga, tovar yoki xizmatga bo‘lgan talabga qanday ta’sir ko‘rsatishini o‘rganishdir.

Loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi quyidagi omillarni o‘z ichiga oladi:

- Yangi mahsulot yoki xizmat yaratish. Yangi tovar yoki xizmatning ishlab chiqarilishi talabni oshirishi mumkin, agar u bozorda mavjud bo‘lgan ehtiyojni qondirsa.
- Yaxshi sifat va innovatsiya. Yangi innovatsion texnologiyalar yoki sifatni yaxshilash orqali talabni oshirish mumkin.
- Marketing va reklama. Marketing va reklama strategiyalari orqali talabni kuchaytirish.

4. Loyihaning bahoga ta’siri — bu loyihaning narxlarni qanday o‘zgartirishini ko‘rsatadi. Loyihaning bahoga ta’siri quyidagi omillarga asoslanadi:

- Narxni belgilash strategiyasi. Yangi loyiha yoki mahsulot bozoriga kirishi orqali narxlarning o‘zgarishi mumkin. Masalan, yangi raqobatchilar yoki yangi mahsulotlar mavjud bo‘lsa, narxlar pasayishi mumkin.
- Taklif va talabning o‘zgarishi. Talabning o‘sishi yoki pasayishi bahoga ta’sir qiladi, ayniqsa agar bozor monopolistik yoki oligopolistik holatda bo‘lsa.
- Sifat va innovatsiya. Mahsulot yoki xizmatning sifatini yaxshilash va yangi texnologiyalarni joriy etish baholarni oshirishi yoki pasaytirishi mumkin.

Tovarlarga va xizmatlarga bo‘lgan talab va taklifni baholash, shuningdek, raqobatni tahlil qilish investitsiya loyihasining muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardir. Loyihaning talab va bahoga ta’siri bozorning o‘zgaruvchan sharoitlariga mos ravishda harakat qilishni talab qiladi. To‘g‘ri baholash va tahlil qilish orqali loyihaning rentabelligi va muvaffaqiyati ta’minlanishi mumkin.

Loyiha bahosini aniqlash va investitsiyalarni baholash jarayoni investitsiya loyihasining moliyaviy jihatlarini baholash uchun juda muhimdir. Bu jarayonlar loyihaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda, investorlar va menejerlarga to‘g‘ri qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Quyida investitsiyalarni baholash uslublari, diskontlashga asoslangan uslublar, sof keltirilgan qiymat, investitsiyalar rentabelligi, va ichki foyda normasi kabi asosiy tushunchalar va baholash metodlari ko‘rib chiqiladi.

1. Loyiha bahosini aniqlash — bu loyihaning iqtisodiy samaradorligini o‘lchash uchun foydalaniladigan moliyaviy va iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilishdir. Loyiha bahosi quyidagi maqsadlar uchun ishlatiladi:

- Loyihaning rentabelligini aniqlash.
- Loyiha sarmoya kiritish uchun samarali yoki yo‘qligini baholash.
- Loyihaning iqtisodiy va moliyaviy natijalarini solishtirish.
- Turli investitsion imkoniyatlarni taqqoslash.

2. Investitsiyalarni baholashda foydalaniladigan asosiy uslublar quyidagilar:

- Diskontlash uslubi (Discounted Cash Flow - DCF). Bu uslubda loyiha tomonidan kelajakda olinadigan barcha pul oqimlari (daromadlar) hozirgi kunga keltiriladi. Ushbu metodning maqsadi — investitsiyalarning qiymatini hozirgi vaqtda aniqlash va investitsiya qilish qarorlarini qabul qilish.
- Tahlil qilish uslubi (Payback Period). Bu uslubda loyihaning investitsiya xarajatlari qachon qaytarilishini hisoblashadi. Eng qisqa muddatda qaytarilgan investitsiyalar afzal ko‘riladi.
- Sof foyda tahlili (Net Profitability Analysis). Loyihadan olinadigan sof foyda va uning o‘sishi hisoblanadi.

3. Loyihalarni baholashning diskontlashga asoslangan uslublari.

Diskontlash uslubi investitsiyalarni baholashda eng keng tarqalgan metodlardan biridir. Bu uslubda kelajakdagi pul oqimlari (daromadlar) hozirgi vaqtda hisoblanadi. Diskontlashning asosiy maqsadi — kelajakda bo‘ladigan daromadlarni hozirgi vaqtda ular qanday qiymatga ega ekanligini aniqlash.

a. Sof Keltirilgan Qiymat (Net Present Value - NPV).

$$NPV = \sum \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0$$

Sof keltirilgan qiymat (NPV) — bu loyihadan olinadigan barcha kelajakdagi naqd pul oqimlarining hozirgi qiymatining jamlanmasidan loyihaga sarflangan dastlabki sarmoyaning ayirilgan qiymati.

Ct — t vaqtidagi pul oqimi.

r — diskont stavkasi (foiz stavkasi).

t — vaqt davri.

I_0 — dastlabki sarmoya.

Agar NPV > 0 bo‘lsa, loyiha rentabelli, ya’ni investitsiya qilish uchun maqbuldir. Agar NPV < 0 bo‘lsa, loyiha zararli, ya’ni investitsiya qilmaslik kerak.

b. Investitsiyalar Rentabelligi (Profitability Index - PI).

Rentabellik indeksi (PI) — bu loyihaning rentabelligini aniqlash uchun ishlatiladi va diskontlash uslubi bilan hisoblanadi. PI formulasi quyidagicha:

$$PI = \frac{\text{Sof keltirilgan qiymat}}{\text{Dastlabki sarmoya}}$$

Agar PI > 1 bo‘lsa, loyiha rentabelli hisoblanadi. Agar PI < 1 bo‘lsa, loyiha foyda keltirmaydi.

4. Ichki Foyda Normasi (Internal Rate of Return - IRR).

Ichki foyda normasi (IRR) — bu loyihadan olinadigan kelajakdagi pul oqimlarining diskontlanish stavkasi bo‘lib, loyiha sof keltirilgan qiymatini nolga tenglashtiradi. IRR loyihaning rentabelligini o‘lchashda ishlatiladi. IRR formulasi quyidagicha:

$$\sum \frac{C_t}{(1+IRR)^t} - I_0 = 0$$

IRR — bu diskont stavkasi bo‘lib, unda loyihaning NPV qiymati nolga teng bo‘ladi. IRR yuqori bo‘lsa, loyiha rentabelligi yuqori, demak, loyiha yaxshiroqdir. Agar IRR loyihaning minimal talab qilingan darajasidan yuqori bo‘lsa, loyiha amalga oshirilishi mumkin.

5. Investitsiya loyihalarini baholashda pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati (Time Value of Money) tushunchasi juda muhim. Pulning hozirgi qiymati kelajakdagi pul oqimlariga nisbatan yuqoriroqdir. Diskontlash va kapital xarajatlarini hisoblashda vaqtning o‘tkazilishi bilan qiymat o‘zgaradi.

Diskontlash uslubi yordamida kelajakdagi pul oqimlari hozirgi kunga keltiriladi, bu esa loyihaning rentabelligini aniq baholashga yordam beradi.

Loyihaning bahosini aniqlashda sof keltirilgan qiymat (NPV), investitsiyalar rentabelligi (PI) va ichki foyda normasi (IRR) kabi metodlar ishlatiladi. Ushbu metodlar yordamida loyihalar samaradorligini, rentabelligini va iqtisodiy jihatdan maqbul bo‘lishini baholash mumkin. Diskontlashga asoslangan uslublar pul oqimlarining vaqt bilan o‘zgarishini hisobga olgan holda loyihaning hozirgi qiymatini aniqlaydi, bu esa investitsiya qarorlarini qabul qilishda asosiy rol o‘ynaydi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Moliyaviy-iqtisodiy baholash qanday holatlarda investitsiya loyihasining muvaffaqiyatini kafolatlaydi?
3. Investitsiya loyihasining moliyaviy va iqtisodiy jihatlarini baholash o‘rtasidagi asosiy farqlar nimada?
4. NPV (Net Present Value) nima va u loyihaning qaysi jihatlarini baholashda ishlatiladi?

5. IRR (Internal Rate of Return) ko‘rsatkichi qanday aniqlanadi va uning cheklovlari qanday?
6. Payback Period usuli qanday qo‘llaniladi va uning afzalliklari hamda kamchiliklari nimalardan iborat?
7. Rentabellik indeksi (Profitability Index – PI) qanday hisoblanadi va qachon foydalaniladi?
8. Diskontlash nima va nima uchun investitsiya loyihasida qo‘llaniladi?
9. Diskont stavkasini tanlashda qaysi omillarni hisobga olish kerak?
10. Investitsiya loyihasining pul oqimlarini tahlil qilish qaysi usullardan foydalaniladi?
11. Diskontlangan pul oqimlari (DCF) usulining asosiy afzalliklari qanday?
12. Investitsiya loyihalarini baholashda xavf-xatarlarni qanday aniqlash mumkin?
13. Scenario Analysis va Sensitivlik tahlili moliyaviy-iqtisodiy baholash jarayonida qanday qo‘llaniladi?
14. Risklarni baholashda probabilistik yondashuv qanday ahamiyatga ega?
15. Loyihaning moliyaviy samaradorligini aniqlashda qaysi ko‘rsatkichlar muhim ahamiyatga ega?
16. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda ijtimoiy va ekologik omillar qanday hisobga olinadi?
17. Energiya va resurslar samaradorligini baholashning asosiy usullari qanday?
18. Investitsiya loyihasini moliyalashtirish uchun qaysi manbalar mavjud va ularni qanday baholash mumkin?
19. WACC (Weighted Average Cost of Capital) nima va u qanday hisoblanadi?
20. Moliyalashtirish manbalari rentabelligi loyihaga qanday ta’sir qiladi?
21. Raqamli texnologiyalar moliyaviy-iqtisodiy baholashda qanday imkoniyatlar yaratadi?
22. Haqiqiy variantlar tahlili (Real Options Analysis) usuli qanday qo‘llaniladi?
23. Yashil investitsiyalarni moliyaviy-iqtisodiy baholash qanday amalga oshiriladi?
24. Investitsiya loyihalarini baholashda ijtimoiy samaradorlik qanday o‘lchanadi?
25. Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan investitsiya loyihalarini baholashning o‘ziga xos jihatlari qanday?
26. Loyiha muvaffaqiyatini baholashda barqaror rivojlanish maqsadlari qanday hisobga olinadi?

6-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARINI MOLIYAVIY – IQTISODIY BAHOLASHNING ASOSIY USULLARI

6.1. Loyihalarni moliyaviy-iqtisodiy baholashning mohiyati va usullari.
6.2. Investistiya loyihalari va biznes rejalari.
6.3. Loyihalarni baholash va samarali loyihalar.
6.4. Loyihalarni moliyalashtirish manbalari. Loyiha tahlilining marketing, buxgalteriya hisobi. Moliya menejmenti, strategik menejment, moliyaviy hisobotlar.
6.5. Korxonani kredit olishdan oldingi holatini baholash. Investistiya loyihalarini baholash usullari va ularni amaliyotda qo'llanishi.

6.1. Loyihalarni moliyaviy-iqtisodiy baholashning mohiyati va usullari

Loyihalarni moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy maqsadi — loyiha amalga oshirilganda kutilayotgan daromad va xarajatlarni, iqtisodiy samaradorlikni va moliyaviy barqarorlikni aniqlashdir. Ushbu baholash loyiha tashabbuskorlari, investorlar va manfaatdor tomonlar uchun loyihaning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyatini baholashda muhim vosita hisoblanadi.

Mohiyatiga quyidagilarni e'tiborga olish maqsadga muvofiqdur:

1. *Moliyaviy jihatdan foydaliligini aniqlash.* Loyihaning daromad keltirishi va xarajatlarni qoplashi imkoniyatini baholash.

2. *Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash.* Loyihaning iqtisodiy rivojlanishga, bandlik darajasiga, daromadlarni oshirishga qo'shadigan hissasini tahlil qilish.

3. *Resurslarni oqilona taqsimlash.* Loyiha uchun zarur bo'lgan resurslarning optimal taqsimlanishini ta'minlash.

4. *Tavakkalchiliklarni aniqlash va kamaytirish.* Loyihaning muvaffaqiyatiga salbiy ta'sir qiluvchi xavflarni baholash va ularni boshqarish usullarini ishlab chiqish.

Investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashda turli uslublar qo'llaniladi. Har bir uslubning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari bor, shuning uchun loyihani baholashda bir nechta uslubni birgalikda ishlatish tavsiya etiladi. Sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki foyda normasi (IRR), investitsiya rentabelligi (PI) va to'liq qaytarish davri (Payback Period) kabi uslublar loyihaning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini aniqlashda asosiy vositalardir.

Investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy usullari loyiha samaradorligini, rentabelligini va uning iqtisodiy jihatdan foydaliligini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu baholash usullari investorlarga yoki menejerlarga loyihaga investitsiya qilish yoki undan voz kechish haqida qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Quyida investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy usullari keltirilgan:

1. Sof Keltirilgan Qiymat (NPV – Net Present Value) — bu kelajakdagi barcha pul oqimlarining hozirgi vaqtda hisoblangan qiymati va dastlabki sarmoya o‘rtasidagi farqni bildiradi. NPV investitsiya loyihasining rentabelligini baholash uchun ishlatiladi.

Formulasi:

$$NPV = \sum \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0$$

Bu yerda:

Ct — t vaqtidagi pul oqimi (daromad).

r — diskont stavkasi (foiz stavkasi).

t — vaqt davri.

I_0 — dastlabki sarmoya.

NPV > 0 bo‘lsa, loyiha foydali, ya’ni investitsiya qilish mumkin. NPV < 0 bo‘lsa, loyiha zararli, ya’ni investitsiya qilmaslik kerak.

Afzalliklari: Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatini hisobga oladi.

Kamchiliklari: Kelajakdagi pul oqimlarini aniq prognoz qilish qiyin.

2. Ichki Foyda Normasi (IRR – Internal Rate of Return) — bu investitsiya loyihasining kelajakdagi pul oqimlari diskont stavkasidir, bunda loyihaning sof keltirilgan qiymati (NPV) nolga teng bo‘ladi. IRR loyihani baholashda sarmoya kiritish uchun minimal foyda normasi sifatida ishlatiladi.

Formulasi:

$$\sum \frac{C_t}{(1+IRR)^t} - I_0 = 0$$

Agar IRR > minimal talab qilingan rentabellik bo‘lsa, loyiha amalga oshirilishi mumkin. IRR yuqori bo‘lsa, loyiha rentabelligi yuqori.

Tahliliy jihatdan qaraydigan bulsak:

- IRR > qo‘yilgan talab qilinadigan stavka. Loyiha qabul qilinadi.
- IRR = talab qilinadigan stavka.Loyiha neytral.
- IRR < talab qilinadigan stavka. Loyiha rad etiladi.

Afzalliklari: Minimal talab qilinadigan foyda normasini baholash imkonini beradi.

Kamchiliklari: Murakkab hisob-kitoblarni talab qiladi.

3. Rentabellik Indeksi (PI – Profitability Index) — bu loyihaning sof keltirilgan qiymatiga bo‘lgan nisbati bo‘lib, loyiha rentabelligini o‘lchashda ishlatiladi. Loyiha orqali har bir kiritilgan pul birligi qancha daromad keltirishini aniqlaydi.

Formulasi:

$$PI = \frac{\text{Sof keltirilgan qiymat}}{\text{Dastlabki sarmoya}}$$

$$PI = \frac{\sum_{t=1}^{n} \frac{C_t}{(1+r)^t}}{I_0}$$

Agar PI > 1 bo‘lsa, loyiha rentabelli, ya’ni foydali hisoblanadi. Agar PI < 1 bo‘lsa, loyiha foydasiz, ya’ni investitsiya qilishdan voz kechish kerak.

Afzalliklari: Rentabellikni oddiy va tez tahlil qilish imkonini beradi.

Kamchiliklari: O‘z-o‘zidan qaror qabul qilish uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin.

4. To‘liq Qaytarish Davri (Payback Period) — bu loyiha orqali kiritilgan sarmoyaning qaytarilish muddatini ko‘rsatadi. Loyihaga kiritilgan investitsiyaning qachon to‘liq qaytarilishini aniqlaydi. Ushbu uslubda, loyiha tomonidan olingan daromadlar kiritilgan investitsiyani qachon to‘liq qaytarishi hisoblanadi.

Payback Period qisqa bo‘lsa, loyiha tezda rentabellikni qaytaradi va xavf kamroq hisoblanadi. Payback Period uslubi soddaligi bilan afzal bo‘lsa-da, uning cheklangan jihatlari bor, chunki u pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatini hisobga olmaydi va faqat investitsiya qaytarilishi vaqtini hisoblaydi.

Formulasi:

$$\text{Payback Period} = \frac{\text{Dastlabki sarmoya}}{\text{Yillik sof pul oqimi}}$$

Afzalliklari: Soddaligi va tushunarli hisoblanadi.

Kamchiliklari: Pulning vaqt qiymatini hisobga olmaydi.

5. Sof Foyda (Net Profit) — bu loyiha orqali olinadigan daromaddan xarajatlar va soliq to‘lovlari chiqarilgandan so‘ng qolgan foyda. Loyiha samaradorligini baholashda sof foyda muhim ko‘rsatkichlardan biridir.

Sof foydaning ijobiy qiymati loyihaning foydali ekanligini ko‘rsatadi.

6. Diskontlangan Pul Oqimlari (Discounted Cash Flow - DCF) — bu kelajakdagi pul oqimlarini hozirgi kunga keltirish usulidir. Ushbu metod kelajakdagi har bir pul oqimini belgilangan diskont stavkasi yordamida hozirgi kunga keltiradi va umumiy qiymatini aniqlaydi.

Bu metod NPV hisoblashda ishlatiladi va loyihani baholash uchun muhimdir, chunki u pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatining o‘zgarishini hisobga oladi.

7. Sof keltirilgan qiymatning o’zgarishi (Sensitivity Analysis) — bu loyiha bahosini hisoblashda o‘zgaruvchilarni (masalan, diskont stavkasi, daromad, xarajatlar) o‘zgartirish va bu o‘zgarishlar loyihaga ta’sirini aniqlash usulidir. Bu uslub orqali loyiha samaradorligi va xavfi tahlil qilinadi.

8. Riskiy tahlil va variyatsion tahlil — bu investitsiya loyihasining risklari va noaniqligini hisobga olishda ishlatiladi. Ular loyihaga ta’sir etuvchi noaniqliklar, tavakkal risklarini tahlil qilishga yordam beradi.

9. Diskontlangan Qaytarish Davri (Discounted Payback Period) - kelajakdagi pul oqimlarining diskontlangan qiymati asosida investitsiyaning qaytarilish muddatini aniqlaydi. Oddiy qaytarish davridan farqli ravishda pulning vaqt qiymati hisobga olinadi.

Afzalliklari: Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatini hisobga oladi, tavakkal darajasi yuqori bo‘lgan loyihalar uchun muhim. Diskontlashni hisobga olgani uchun realroq tahlil beradi.

Kamchiliklari: Murakkabroq hisob-kitoblarni talab qiladi.

10. Rentabellik Ko‘rsatkichlari

Sof foyda normasi (Net Profit Margin) - loyihaning umumiy daromadga nisbatan sof foydasini o‘lchaydi.

$$\text{Net Profit Margin} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Daromad}} \times 100\%$$

Kapital rentabelligi (ROIC – Return on Invested Capital): Investitsiyalarning umumiy foyda normasi.

$$ROIC = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Kapital}} \times 100\%$$

11. Risklarni tahlil qilish (Risk Analysis) - loyihaga ta’sir qiluvchi noaniqliklar va xavflarni aniqlaydi hamda ularning oqibatlarini baholaydi.

Qo‘llaniladigan usullar:

- Scenario Analysis (Ssenariy tahlili).
- Sensitivity Analysis (Sezgirlik tahlili).
- Monte Carlo Simulation.

12. Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatini baholash

Diskontlash: Pulning kelajakdagi qiymatini hozirgi qiymatga keltirish usuli. Bu, loyihaning iqtisodiy jihatdan qanchalik foydali ekanligini aniqlashda muhimdir.

Inflyatsiya va xavf: Kelajakdagi pul oqimlariga ta’sir qiluvchi muhim omillar hisoblanadi.

13. Sof foyda va xarajat tahlili (Cost-Benefit Analysis) - loyihaning xarajatlari va undan olinadigan foydaning umumiy nisbatini tahlil qiladi. Uning qo‘llanishi ijtimoiy va davlat investitsiyalari uchun muhim.

14. Modifikatsiyalangan Ichki Foyda Normasi (Modified Internal Rate of Return, MIRR) - IRR usuliga qaraganda aniqroq hisob-kitob beradi, chunki pul oqimlarini qayta investitsiya qilish stavkasi hisobga olinadi.

Formulasi:

$$MIRR = \left(\frac{\sum \text{kelajak qiymatlari}}{\sum \text{hozirgi qiymatlari}} \right)^{1/n} - 1$$

Afzalliklari: Qayta investitsiya qilish stavkasi haqiqiyroq ko‘rsatiladi.

Diskontlash usullarining umumiy xususiyatlari

1. *Pulning vaqt qiymatini hisobga olish*: Diskontlashga asoslangan uslublar pul oqimlarini bugungi qiymatga keltirish orqali tahlil qiladi.

2. *Investitsiyalar samaradorligini aniqlash:* Ushbu usullar loyihaning foyda keltirish qobiliyatini baholashga imkon beradi.

3. *Xavf va inflyatsiya ta'sirini hisobga olish:* Diskont stavkasi orqali ushbu omillar inobatga olinadi.

Loyihalarni moliyaviy-iqtisodiy baholashning mohiyati loyiha samaradorligini, moliyaviy barqarorlikni va foydalilikni aniqlashdan iborat. Har bir baholash usulining o‘z afzallik va cheklovlari mavjud. Shuning uchun, real amaliyotda ko‘p hollarda bir nechta usulni birgalikda qo‘llash tavsiya etiladi. NPV, IRR, va PI loyihaning iqtisodiy jihatdan foydaliligini aniqlashda eng ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan hisoblanadi.

Pul tushumlarini diskontlashga asoslangan uslublar investitsiya loyihasining samaradorligini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Ushbu uslublar pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati o‘zgarishini hisobga oladi. Asosiy g‘oya shundan iboratki, kelajakda olinadigan pulning bugungi qiymati vaqt va xavf omillari tufayli kamayadi. Diskontlash usullari loyihaning moliyaviy barqarorligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Diskontlashga asoslangan uslublar investitsiya loyihasini moliyaviy-iqtisodiy baholashda ishonchli vosita bo‘lib xizmat qiladi. NPV, IRR, PI kabi usullar pulning vaqt qiymatini va loyihaning kutilayotgan daromadlarini aniq hisoblash imkonini beradi. Ularning qo‘llanilishi loyihaning rentabelligi, xavf darajasi va uzoq muddatli istiqbollarini baholashda muhim ahamiyatga ega.

6.2. Investistiya loyihalari va biznes rejalari

Investitsiya loyihasi – bu moliyaviy, moddiy va inson resurslarini birlashtirib, uzoq muddatli maqsadlar asosida amalga oshiriladigan tadbirlar majmuasidir. Ushbu loyiha yangi korxonani tashkil etish, texnologiyalarni joriy qilish, mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish yoki yangi bozorga chiqishni o‘z ichiga olishi mumkin.

Investitsiya loyihasining asosiy xususiyatlari:

- uzoq muddatli reja;
- katta miqdorda resurslar jalb qilinishi;
- aniq maqsad va natijalarga qaratilganlik;
- xavf va noaniqlik darajasi yuqoriligi.

Biznes reja nima?

Biznes reja – bu loyiha doirasida amalga oshirilishi rejalashtirilgan barcha tadbirlarni tizimli ravishda aks ettiruvchi hujjat. Unda quyidagi asosiy bo‘limlar keltiriladi:

- Kirish. Loyiha haqida umumiy ma’lumot.
- Bozor tahlili. Talab va taklif, raqobatchilarni o‘rganish.

- Ishlab chiqarish rejalari. Texnologik jarayonlar va resurslarni taqsimlash.
- Moliyaviy reja. Xarajatlar, daromadlar va foyda prognozlari.
- Tavakkalchilik tahlili. Potensial xavflarni aniqlash va boshqarish usullari.

Biznes reja nafaqat investorlarni jalb qilish vositasi, balki loyiha tashabbuskorlari uchun ham amaliy faoliyatni rejalashtirish va nazorat qilishda asosiy hujjat hisoblanadi.

6.3. Loyihalarni baholash va samarali loyihalar

Loyihalarni baholashning asosiy maqsadlari:

1. Moliyaviy samaradorlikni aniqlash. Loyihaning foyda keltirish qobiliyatini baholash.
2. Iqtisodiy ahamiyatini aniqlash. Loyiha natijasida yaratiladigan ijtimoiy va iqtisodiy qiymatni tahlil qilish.
3. Risklarni baholash. Loyihaning muvaffaqiyatiga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish.
4. Resurslarni optimal taqsimlash. Mablag‘ va moddiy resurslardan eng samarali foydalanish.

Samarali loyihalar nima?

Samarali loyiha – bu iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy jihatdan foydali natijalar beruvchi loyiha. Samaradorlikni aniqlash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tahlil qilinadi:

- Moliyaviy samaradorlik. Sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki foyda normasi (IRR) va qaytarish davri (Payback Period) kabi ko‘rsatkichlar yordamida aniqlanadi.
- Ijtimoiy samaradorlik. Bandlik darajasining oshishi, aholi daromadining ko‘payishi va boshqa ijtimoiy o‘zgarishlar baholanadi.
- Resurs samaradorligi. Investitsiyalardan olingan foyda ulushi.

Loyihalarni baholashning asosiy usullari quyidagilardir:

Diskontlashga asoslangan usullar:

- Sof keltirilgan qiymat (NPV).
- Ichki foyda normasi (IRR).
- Diskontlangan qaytarish davri (Discounted Payback Period).

Diskontlashsiz usullar:

- Oddiy qaytarish davri (Payback Period).
- Rentabellik ko‘rsatkichi (PI – Profitability Index).

Ijtimoiy-iqtisodiy usullar:

- Xarajat-va-foyda tahlili (Cost-Benefit Analysis).
- Ijtimoiy foyda va samaradorlik ko‘rsatkichlari.

Samarali loyihalar yaratish uchun muhim omillari quyidagilardan iborat:

- Aniq maqsad va strategiya. Loyiha doirasidagi maqsadlar aniq va o‘lchovli bo‘lishi lozim.
- Bozorni chuqur o‘rganish. Talab va taklif, iste’molchilar xatti-harakatlari tahlil qilinishi kerak.
- Moliyaviy barqarorlik. Loyiha daromadlari xarajatlardan oshib ketishi ta’minlanishi lozim.
- Innovatsion yondashuv. Zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv usullarini joriy qilish.
- Tavakkalchiliklarni boshqarish. Xavflarni kamaytirish va noaniqliklarni minimallashtirish.

Investitsiya loyihalari va biznes rejalari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular moliyaviy va iqtisodiy tahlil asosida samaradorlikni ta’minlaydi. Loyihalarni baholashda diskontlashga asoslangan va boshqa usullar qo‘llanilib, loyihaning foydaliligi, barqarorligi va xavfsizligi aniqlanadi. Samarali loyihalar ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi.

6.4. Loyihalarni moliyalashtirish manbalari. Loyiha tahlilining marketing va buxgalteriya hisobi

Loyihani moliyalashtirish – bu loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni aniqlash, jalb qilish va samarali boshqarish jarayoni. Moliyalashtirish manbalari loyihaning xususiyatiga, ko‘lami va maqsadiga qarab tanlanadi.

Loyihalarni moliyalashtirish manbalarining asosiy turlari:

Ichki manbalar:

1. Korxonaning foydasi. Amalga oshirilgan faoliyatdan olingan sof foyda loyihaga yo‘naltiriladi.
2. Amortizatsiya mablag‘lari. Asosiy vositalar eskirishi uchun yig‘ilgan mablag‘larni qayta investitsiyalash.
3. Zaxira jamg‘armalari. Korxonaning avvaldan to‘plangan kapitali.

Tashqi manbalar:

1. Bank kreditlari. Tijorat banklaridan olingan kreditlar.
2. Obligatsiyalar chiqarish. Korxona tomonidan qarz majburiyatlari chiqarish.
3. Aktsiyalar chiqarish. Korxonaning ustav kapitaliga investorlarni jalb qilish.
4. Davlat moliyalashtirishi. Hukumat grantlari, subsidiya va imtiyozli kreditlar.
5. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar. Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi va boshqa tashkilotlardan moliyaviy yordam.

Aralash manbalar:

1. Lizing. Uskuna yoki texnologiyani ijaraga olish orqali moliyalashtirish.

2. Projekt moliyalashtirish. Loyihaning o‘zidan olinadigan daromad hisobiga xarajatlarni qoplash.

Marketing tahlili:

Marketing tahlili loyihaning bozordagi muvaffaqiyati uchun zarur bo‘lgan asosiy jihatlarni baholaydi. Marketing faoliyati quyidagi sohalarni qamrab oladi:

- Bozor talabi. Tovar yoki xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash.
- Raqobat tahlili. Raqobatchilar va bozor segmentlarini o‘rganish.
- Narx strategiyasi. Loyihada ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmatning narxini belgilash.
- Reklama va savdo strategiyalari. Mahsulotni iste’molchilarga yetkazish yo‘llarini aniqlash.

Buxgalteriya hisobi:

Loyiha doirasidagi moliyaviy operatsiyalarni hisobga olish va nazorat qilish. Bu quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

- Xarajatlar hisobi. Resurslar va xarajatlarning tahlili.
- Daromadlar hisobi. Loyihaning daromad keltiruvchi qismini nazorat qilish.
- Moliyaviy hisob-kitob. Pul oqimlari va hisob-kitoblar tahlili.

Moliya menejmenti va strategik menejment

Moliya menejmenti:

Moliya menejmenti loyihaning moliyaviy resurslarini samarali boshqarishga qaratilgan. Asosiy vazifalari:

1. Moliyaviy rejani ishlab chiqish. Loyihaning daromad va xarajatlarini rejalashtirish.

2. Moliyaviy risklarni boshqarish. Foiz stavkalari, valyuta kurslari va boshqa omillarni inobatga olish.

3. Kapital strukturasini boshqarish. Qarz va o‘z kapital ulushini optimal taqsimlash.

4. Likvidlikni boshqarish. Loyiha davomida moliyaviy barqarorlikni saqlash.

Strategik menejment:

Loyiha maqsadlariga erishish uchun uzoq muddatli strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish. Asosiy yo‘nalishlar:

1. Strategik rejalashtirish. Bozor tendensiyalarini o‘rganish va loyiha maqsadlarini belgilash.

2. Resurslarni taqsimlash. Kapital, inson resurslari va vaqtni samarali boshqarish.

3. Tavakkalchiliklarni boshqarish. Loyihaga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi xavflarni minimallashtirish.

Moliyaviy hisobotlar

Moliyaviy hisobotlar loyihaning moliyaviy holatini baholash uchun tayyorlanadi. Asosiy moliyaviy hisobot turlari:

1. Daromad va xarajatlar hisobotlari. Loyihaning foyda yoki zarar holatini aks ettiradi.
2. Pul oqimlari hisobotlari. Pul mablag‘larining kelib chiqishi va sarflanishi.
3. Moliyaviy holat to‘g‘risida hisobot. Aktivlar, passivlar va kapitalning holati.
4. Tavakkal tahlil hisobotlari. Loyihaga ta’sir etuvchi moliyaviy xavflar va ularning ta’sir ko‘rsatish darajasi.

Loyihani moliyalashtirish uchun ichki va tashqi manbalarni aniq tanlash, marketing va buxgalteriya tahlilini chuqur o‘rganish zarur. Moliya menejmenti va strategik menejment loyihaning moliyaviy samaradorligi va uzoq muddatli muvaffaqiyati uchun muhimdir. Moliyaviy hisobotlar esa loyiha resurslari va natijalarini nazorat qilish imkonini beradi.

6.5. Korxonani kredit olishdan oldingi holatini baholash. Investistiya loyihalarini baholash usullari va ularni amaliyotda qo’llanishi

Korxonani kredit olishdan oldingi holatini baholash — bu korxonaning moliyaviy barqarorligi, kredit to‘lov qobiliyati va biznes faoliyatining samaradorligini aniqlash uchun amalga oshiriladigan tahlil. Ushbu jarayon moliyaviy tashkilotlar tomonidan qarz berish qarorini qabul qilishda asos bo‘ladi.

Asosiy tahlil yo‘nalishlariga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak quyidagilardir:

- Moliyaviy holatni tahlil qilish:

1. Likvidlik ko‘rsatkichlari. Korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash imkoniyati. Masalan, jory likvidlik koeffitsiyenti, tezkor likvidlik koeffitsiyenti.
2. Moliyaviy barqarorlik. Korxonaning qarz va o‘z kapital nisbati. Masalan, qarz va kapital koeffitsiyenti.
3. Likvid aktivlar. Pul mablag‘lari, qisqa muddatli investitsiyalar va boshqa likvid aktivlar ulushi.

- Operatsion samaradorlikni tahlil qilish:

1. Daromadlilik ko‘rsatkichlari. Savdo foydaliligi, sof foyda rentabelligi.
2. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish. Resurslar samaradorligi va mahsulot tannarxi tahlili.

- Kredit to‘lov qobiliyatini baholash:

1. Foizlarni qoplash koeffitsiyenti. Operatsion daromadning foiz to‘lovlariga nisbati.

2. Qarz xizmat qilish koeffitsiyenti (DSCR). Loyiha daromadlarining kredit to‘lovlariga nisbati.

- Risklarni tahlil qilish:

1. Ichki va tashqi xavflar, shu jumladan bozor, operatsion va moliyaviy xavflarni aniqlash.

2. Kredit olishning tavakkalchilik darajasi.

Investitsiya loyihalarini baholash usullari.

Investitsiya loyihasining iqtisodiy va moliyaviy jihatdan qanchalik samarali ekanligini aniqlash uchun turli usullar qo‘llaniladi. Ushbu usullar loyiha natijasida yaratiladigan qiymatni baholashga yordam beradi.

Baholashning asosiy usullari:

* Diskontlashga asoslangan usullar:

- Sof keltirilgan qiymat (NPV).
- Ichki foyda normasi (IRR).
- Profit indeks (PI).

* Diskontlashsiz usullar:

- Qoplash muddati (Payback Period).
- Rentabellik ko‘rsatkichi (ARR).

Tavakkal tahlili va noaniqlik sharoitlari:

1. Sensitivlik tahlili. Loyihaning asosiy parametrlari o‘zgarishiga nisbatan natijalarning sezuvchanligini baholash.

2. Stsenariy tahlili. Loyihaning turli holatlardagi natijalarini modellashtirish.

Baholash usullarining amaliyotda qo‘llanilishi quyidagilardan iborat:

* Kichik va o‘rta korxonalar loyihalari. Diskontlashsiz usullar qoplash muddatini aniqlash uchun qo‘llanadi, chunki ular oddiy va tez hisob-kitobni ta’minlaydi.

* Yirik investitsiya loyihalari. Diskontlashga asoslangan usullar (NPV, IRR) loyihaning uzoq muddatli moliyaviy natijalarini aniq baholash uchun ishlatiladi.

* Noaniqlik va tavakkalchilik sharoitlari loyihalari. Sensitivlik tahlili va stsenariy modellashtirish qo‘llanib, turli xavflarni oldindan ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Korxonani kredit olishdan oldingi holatini tahlil qilish moliyaviy barqarorlikni va kreditni qaytarish imkoniyatini aniqlash uchun muhim. Investitsiya loyihalarini baholashda diskontlashga asoslangan va oddiy usullarni birgalikda qo‘llash, shuningdek tavakkalchiliklarni tahlil qilish, loyihaning samaradorligini aniqlashda zarur hisoblanadi. Ushbu usullar amaliyotda loyihalar muvaffaqiyatini ta’minlash uchun samarali vositalar bo‘lib xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarini moliyaviy-iqtisodiy baholashning asosiy maqsadi nima?
2. Investitsiya loyihalarining moliyaviy samaradorligini tahlil qilishda qanday usullar qo‘llaniladi?
3. Moliyaviy va iqtisodiy baholash usullari o‘rtasidagi farqlar nimalardan iborat?
4. Pul oqimlari (Cash Flow) qanday tushuniladi va qanday ahamiyatga ega?
5. Investitsiya loyihasining pul oqimlarini hisoblashda qanday yondashuvlar qo‘llaniladi?
6. Diskontlangan pul oqimlari (DCF) usuli qanday qo‘llaniladi va uning afzalliklari qanday?
7. Diskontlash nima va nima uchun moliyaviy baholashda zarur?
8. Diskont stavkasini tanlashda qanday omillar hisobga olinadi?
9. Hozirgi sof qiymat (Net Present Value – NPV) qanday hisoblanadi va qanday talqin qilinadi?
10. NPV ko‘rsatkichining loyihani baholashdagi afzalliklari va cheklovlari qanday?
11. Ichki rentabellik normasi (Internal Rate of Return – IRR) qanday aniqlanadi?
12. IRR ko‘rsatkichining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
13. NPV va IRR ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik qanday tushuntiriladi?
14. Qoplanish muddati (Payback Period) usuli qanday ishlaydi?
15. Qoplanish muddatini hisoblash usulining afzalliklari va cheklovlari nimalardan iborat?
16. Diskontlangan qoplanish muddati nima va u odatiy usuldan qanday farq qiladi?
17. Rentabellik indeksi qanday hisoblanadi va qanday talqin qilinadi?
18. PI ko‘rsatkichining investitsiya loyihasini tanlashda ahamiyati qanday?
19. NPV va PI ko‘rsatkichlari qaysi hollarda bir-biriga zid bo‘lishi mumkin?
20. Sensitivlik tahlili (Sensitivity Analysis) qanday qo‘llaniladi?
21. Scenario Analysis usuli qanday amalga oshiriladi va qaysi hollarda qo‘llaniladi?
22. Monte-Karlo modeli moliyaviy-iqtisodiy baholashda qanday qo‘llaniladi?
23. Risklarni tahlil qilishda statistik usullarning ahamiyati qanday?
24. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda qaysi ko‘rsatkichlar ishlatiladi?

25. Ijtimoiy va ekologik omillar moliyaviy-iqtisodiy baholashda qanday inobatga olinadi?
26. Investitsiya loyihalarini baholashda xalqaro tajribada qaysi usullar keng qo‘llaniladi?
27. Real Options Analysis usuli qanday qo‘llaniladi va uning afzalliklari qanday?
28. Zamonaviy texnologiyalar va raqamli vositalar moliyaviy-iqtisodiy baholash jarayonida qanday imkoniyatlar yaratadi?
29. Investitsiya loyihalarini baholashda qaysi usullar birgalikda qo‘llanilishi mumkin?
30. Baholash jarayonida ko‘rsatkichlar ziddiyatli bo‘lsa, qanday qaror qabul qilinadi?

7-BOB. INVESTISTIYA LOYIHASINING BIZNES REJASI

7.1. Investitsiya loyihasining biznes rejasi, uning tadbirkorlikdagi roli va ahamiyati.
7.2. Biznes rejaning maqsadlari, turlari, ishlab chiqaruvchilari (yaratuvchilari).
7.3. Biznes rejaning tarkibi. Maketing tadqiqoti, marketing plani.
7.4. Biznesning boshqaruv tuzilmasi va kadrlar. Iqtisodiy rag'batlantirish tizimi.
7.5. Biznes-rejaning ishlab chiqarish texnologiyasi, xarajatlari va rejasi.
7.6. Biznes rejaning moliyaviy plani va moliyaviy ko'rsatkichlarni xisoblash.
7.7. Investistiya plani va kreditni qaytarish. Investistiya va ishlab chiqarishni prognozlash. Investistiya samaradorligini aniqlash.
7.8. Biznes planning rezumesi.

7.1. Investitsiya loyihasining biznes rejasi, unig tadbirkorlikdagi roli va ahamiyati

Biznes reja – bu investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayonida uni moliyaviy, iqtisodiy va operatsion jihatdan boshqarish uchun tayyorlanadigan hujjat. U loyiha bo‘yicha barcha strategik, moliyaviy va operatsion ma'lumotlarni o‘z ichiga oladi va loyiha muvaffaqiyatini ta'minlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Biznes rejaning maqsadi

1. Loyihani rejalashtirish - maqsadlarni, bosqichlarni va zarur resurslarni belgilash.
2. Investorlarni jalb qilish - moliyalashtirish uchun ishonchli hujjat sifatida xizmat qilish.
3. Loyihani boshqarish - loyiha bosqichlarini amalga oshirishda yo‘l-yo‘riq berish.
4. Tahlil qilish va nazorat - loyiha muvaffaqiyatini baholash mezonlarini aniqlash.

Biznes rejaning asosiy tarkibiy qismlari

Rezume (muqaddima):

1. Loyiha haqida qisqacha ma'lumot.
2. Loyihaning asosiy maqsadi va kutilayotgan natijalar.
3. Loyiha qiymati, moliyalashtirish manbalari va investorlar uchun foyda.

Loyihaning umumiy ta'rifi:

1. Loyihaning mohiyati va ahamiyati.
2. Asosiy faoliyat yo‘nalishi.
3. Loyiha maqsadlari va vazifalari.

Bozor tahlili:

1. Loyiha amalga oshiriladigan bozorning holati.
2. Talab va taklif tahlili.
3. Raqobatchilarni tahlil qilish.
4. Loyihaning bozorga ta’siri va undagi o‘rni.

Marketing rejasi:

1. Mahsulot yoki xizmat uchun narx belgilash strategiyasi.
2. Targ‘ibot va sotuv strategiyalari.
3. Bozorni egallash uchun yo‘l-yo‘riqlar.

Ishlab chiqarish rejasi:

1. Ishlab chiqarish texnologiyasi va usullari.
2. Zarur bo‘lgan jihozlar va resurslar.
3. Loyihaning joylashuvi va infratuzilma talablari.

Moliyaviy reja:

1. Investitsiya hajmi va uning tarkibi.
2. Pul oqimlari rejasi (Cash Flow).
3. Daromad va xarajatlar prognozi.
4. Loyihaning moliyaviy ko‘rsatkichlari: NPV, IRR, Payback Period.
5. Loyihani moliyalashtirish manbalari: kreditlar, qimmatli qog‘ozlar, grantlar.

Risklarni baholash va boshqarish:

1. Loyiha bilan bog‘liq tavakkalchiliklar.
2. Risklarni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar.
3. Sensitivlik va stsenariy tahlillari.

Tashkiliy reja:

1. Loyihaning boshqaruv strukturasini aniqlash.
2. Loyiha ishtirokchilari va ularning vazifalari.
3. Loyihani amalga oshirish bo‘yicha grafik.

Yuridik masalalar:

1. Litsenziyalar, ruxsatnomalar va sertifikatlar.
2. Huquqiy talablarga muvofiqlik.

Biznes rejani tayyorlash bosqichlari

✓ Ma’lumot yig‘ish va tahlil qilish. Bozor, moliyalashtirish manbalari va texnologiyalar haqida ma’lumot to‘plash.

✓ Rejani tuzish va tartibga solish. Rejaning barcha tarkibiy qismlarini birlashtirish va o‘zaro bog‘liq holda taqdim etish.

✓ Moliyaviy hisob-kitoblar. Diskontlash, foyda normasi va qoplash muddatlarini hisoblash.

✓ Biznes reja taqdimoti. Investorlar va manfaatdor tomonlar uchun vizual va tushunarli formatda taqdimot tayyorlash.

Biznes rejaning samaradorligi uchun tavsiyalar

- Haqiqiy ma’lumotlar. Faoliyatni rejalashtirishda o‘ta optimistik yoki noaniq ma’lumotlardan saqlaning.
- Qisqa va lo‘nda taqdimot. Investorlar uchun qiziqarli va tushunarli bo‘lishi lozim.
- Bozor tahliliga e’tibor. Mahsulot yoki xizmatni amalga oshirish imkoniyatlarini aniq ko‘rsatish zarur.
- Risklarni inobatga olish. Tavakkalchiliklarni baholab, ularga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqing.
- Moliyaviy hisob-kitoblarning ishonchliligi. Pul oqimlari va rentabellik prognozlari asosli bo‘lishi kerak.

Investitsiya loyihasining biznes rejasi loyiha muvaffaqiyatini ta’minlash uchun asosiy hujjat hisoblanadi. U barcha rejalashtirish, moliyalashtirish, risklarni boshqarish va marketing faoliyatini o‘z ichiga oladi. To‘g‘ri tuzilgan biznes reja investorlarni jalb qilishda va loyiha natijalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda katta rol o‘ynaydi.

Biznes rejaning tadbirkorlikdagi roli va ahamiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak quyidagilarni aytish mumkin.

Biznes reja — bu tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan strategik hujjat. U tadbirkorning maqsadlarini, ularning amalga oshirish usullarini va kutilayotgan natijalarni aniq belgilab beradi. Biznes reja nafaqat faoliyatni rejalashtirish va tashkil qilish vositasi, balki investorlar, kredit tashkilotlari va manfaatdor tomonlar bilan muloqot qilish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Biznes rejaning tadbirkorlikdagi asosiy roli - bu:

Strategik rejalashtirish:

1. Tadbirkorlik faoliyatining asosiy maqsadlarini belgilaydi.
2. Uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini shakllantiradi.
3. Resurslarni to‘g‘ri taqsimlashga ko‘maklashadi.

Faoliyatni tartibga solish:

1. Ish jarayonini samarali tashkil etadi.
2. Har bir bosqichda bajarilishi lozim bo‘lgan vazifalarni aniqlaydi.

Risklarni kamaytirish:

1. Tavakkalchiliklarni oldindan baholash va ularni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.
2. Muqobil stsenariylar yordamida loyihaning mustahkamligini tekshirish imkonini beradi.

Moliyalashtirish manbalarini jalb qilish:

1. Investorlar va kredit tashkilotlarini ishontirish uchun asosiy hujjat bo‘lib xizmat qiladi.
2. Loyihaning moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini isbotlaydi.

**Nazorat va monitoring:*

1. Amalga oshirilayotgan ishlarni rejalashtirilgan ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash imkoniyatini yaratadi.
2. Resurslarning optimal ishlatilishini ta’minlaydi.

Biznes rejaning ahamiyati to‘grisida fikrlar keltirishda quyidagilarni bayon etish maqsadga muvofiq bo‘lar edi:

Aniq maqsadlarni belgilash:

1. Biznes reja tadbirkorlik faoliyati uchun maqsadlarni belgilab, ularga erishish yo‘llarini ko‘rsatadi.
2. Uzoq muddatli istiqbolni belgilashda yordam beradi.

Bozorni tushunish va raqobatga tayyorlanish:

1. Bozorni o‘rganish orqali raqobatchilarni tahlil qilish imkonini beradi.
2. Mahsulot yoki xizmatga bo‘lgan talabni aniqlaydi.

Resurslarni samarali boshqarish:

1. Biznes reja resurslarni to‘g‘ri rejalashtirish va taqsimlash uchun vosita hisoblanadi.
2. Moliyaviy, insoniy va moddiy resurslarni optimallashtirish imkonini beradi.

Investorlar va kreditorlar uchun ishonchli hujjat:

1. Investorlar biznes reja orqali tadbirkorning niyatlari va loyihasining samaradorligini baholaydi.
2. Kredit olishda asosiy omil sifatida xizmat qiladi.

Tadbirkorning boshqaruv qarorlarini osonlashtirish:

1. Reja tadbirkorga o‘z faoliyatini nazorat qilish va muhim qarorlarni qabul qilishda yordam beradi.
2. Faoliyatda yuzaga keladigan muammolarni oldindan aniqlash va ularga javob choralarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Biznes rejaning tarkibiy qismlarining roli:

1. Rezume. Loyiha haqida qisqacha umumiy ma’lumot beradi va investorlarni qiziqtiradi.
2. Marketing strategiyasi. Bozorni o‘rganish va raqobat ustunligini aniqlashga yordam beradi.
3. Moliyaviy reja. Loyihaning moliyaviy barqarorligini isbotlaydi va tavakkalchiliklarni aniqlaydi.
4. Tashkiliy reja. Ish jarayonlarini muvofiqlashtirish va mas’uliyatlarni taqsimlashga xizmat qiladi.
5. Risklarni boshqarish. Potensial xavflarni oldindan aniqlash va ularga qarshi strategiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Biznes reja tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. U tadbirkorlikning strategik va operatsion jarayonlarini

boshqarish, risklarni kamaytirish, bozorni tahlil qilish va moliyaviy resurslarni jalb qilish kabi asosiy funksiyalarni bajaradi. To‘g‘ri tuzilgan biznes reja tadbirkorning maqsadlariga samarali erishishiga va uning loyihasi raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

7.2. Biznes rejaning maqsadlari, turlari va ishlab chiqaruvchilari (yaratuvchilari)

Biznes rejaning asosiy maqsadi tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli rejalashtirish va boshqarish uchun zarur strategiyani belgilashdir. Bu hujjat quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan:

Moliyalashtirishni jalb qilish:

1. Investorlar, banklar yoki boshqa kredit tashkilotlarini ishontirish uchun asosiy hujjat sifatida xizmat qiladi.
2. Loyiha yoki tadbirkorlik faoliyatining moliyaviy barqarorligini va samaradorligini ko‘rsatadi.

Risklarni baholash va kamaytirish:

1. Biznesda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni oldindan tahlil qiladi.
2. Muqobil yechimlarni taklif qiladi.

Bozorni tahlil qilish va maqsadli auditoriyani aniqlash:

1. Mahsulot yoki xizmatga bo‘lgan ehtiyojni va talabni aniqlashga yordam beradi.
2. Raqobatchilar va ularning strategiyalarini o‘rganish imkoniyatini beradi.

Resurslarni rejalashtirish:

Moliyaviy, moddiy va inson resurslarini samarali taqsimlash uchun strategiyalarni belgilaydi.

Boshqaruvni takomillashtirish:

1. Faoliyatning barcha bosqichlarida nazorat va monitoringni ta’minlaydi.
2. Tadbirkorning strategik qaror qabul qilishini osonlashtiradi.

Tadbirkorlik strategiyasini belgilash:

1. Korxonaning uzoq muddatli rivojlanish maqsadlarini aniqlaydi.
2. Innovatsiyalarni joriy qilish va raqobatbardoshlikni oshirish uchun yo‘nalish beradi.

Biznes rejaning turlari

Biznes rejalar tadbirkorlik faoliyatining turiga va maqsadlariga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi:

Boshlang‘ich biznes reja:

1. Yangi tashkil etilayotgan korxona uchun ishlab chiqiladi.

2. Faoliyatni boshlash uchun barcha asosiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Strategik biznes reja:

1. Uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini belgilash uchun yaratiladi.
2. Korxonaning istiqboldagi maqsadlari va vazifalarini o‘z ichiga oladi.

Moliyaviy biznes reja:

1. Moliyaviy resurslarni jalb qilish va samarali boshqarish uchun ishlab chiqiladi.
2. Moliyaviy prognozlar va tavakkalchiliklarni o‘z ichiga oladi.

Marketing reja:

1. Bozorni tahlil qilish va mahsulotni samarali sotishni tashkil etishga qaratilgan.
2. Reklama va mijozlar bilan ishlash strategiyalarini belgilaydi.

Ichki foydalanish uchun reja:

1. Korxona ichidagi jarayonlarni tartibga solish va nazorat qilish uchun ishlatiladi.
2. Asosan xodimlar va menejment uchun mo‘ljallangan.

Loyihaviy biznes reja:

1. Ma’lum bir loyiha yoki tadbirni amalga oshirish uchun tuziladi.
2. Loyiha resurslari va uning amalga oshirish muddatlarini ko‘rsatadi.

Ekspress biznes reja:

1. Investorlarga yoki kredit tashkilotlariga qisqacha ma’lumot taqdim etish uchun tuziladi.
2. Oddiy va ixcham formatda bo‘ladi.

Biznes reja ishlab chiqaruvchilari (yaratuvchilari).

Biznes rejani yaratishda ishtirok etuvchi shaxslar yoki tashkilotlar quyidagilardan iborat:

Tadbirkorlar:

1. O‘z faoliyatlari uchun biznes reja tuzadigan korxona egasi yoki tashkilot rahbarlari.
2. Rejaning umumiy strategik yo‘nalishini belgilaydi.

Loyiha menejerlari:

1. Loyiha bo‘yicha maxsus reja ishlab chiqadigan menejerlar.
2. Amalga oshirish bosqichlari va resurslarni aniqlash uchun mas’uldir.

Moliyaviy maslahatchilar:

1. Moliyaviy tahlil va prognozlarni amalga oshiruvchi mutaxassislar.
2. Investorlarni jalb qilish uchun rejaning moliyaviy bo‘limlarini tayyorlaydi.

Marketing mutaxassislari:

1. Mahsulot va xizmatlar uchun bozorni o‘rganish va marketing strategiyasini ishlab chiqadi.
2. Raqobatchilarni tahlil qilish va bozorni prognoz qilish bilan shug‘ullanadi.

Konsalting kompaniyalari:

1. Biznes reja tayyorlash xizmatlarini taqdim etadigan tashqi tashkilotlar.
2. Tadbirkorlarga professional ko‘mak beradi.

Huquqshunoslar:

1. Biznes faoliyati uchun qonuniy asoslarni tahlil qiladi.
2. Litsenziyalar va ruxsatnomalar bo‘yicha hujjatlarni ishlab chiqadi.

IT-mutaxassislar:

1. Rejaning texnologik jihatlarini ishlab chiqadi.
2. Elektron tijorat yoki axborot tizimlari bilan bog‘liq loyihalar uchun mas’uldir.

Korxona boshqaruv jamoasi:

1. Rejaning asosiy ijrochilari sifatida barcha bo‘limlar ishtirok etadi.
2. Rejaning turli qismlarini ishlab chiqishda faol qatnashadi.

Biznes reja tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan hujjat bo‘lib, u strategik maqsadlarni belgilash, resurslarni to‘g‘ri boshqarish, xavflarni kamaytirish va moliyaviy imkoniyatlarni baholashda asosiy vositadir. Uning turli turlari va ishlab chiqaruvchilari tadbirkorlik faoliyatining ko‘p qirraliligini hisobga olgan holda reja tayyorlashni ta’minlaydi.

To‘g‘ri tuzilgan biznes reja tadbirkorning raqobatbardoshligini oshirishga va uzoq muddatli muvaffaqiyatni kafolatlashga xizmat qiladi.

7.3. Biznes rejaning tarkibi. Maketing tadqiqoti va marketing rejasi.

Biznes reja turli bo‘limlardan tashkil topadi. Uning mazmuni loyiha yoki faoliyatning xususiyatlariga qarab o‘zgarishi mumkin, lekin odatda quyidagi asosiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

1. Sarlavha varag‘i (Titul varag‘i).

Bu qismda biznes rejaga oid asosiy ma’lumotlar keltiriladi:

- loyihaning nomi;
- tashkilot nomi, manzili va aloqa ma’lumotlari;
- loyihani tayyorlagan shaxs yoki guruh nomi;
- hujjatning tayyorlangan sanasi;
- maxfiylik haqida eslatma (agar kerak bo‘lsa).

2. Annotatsiya (Izoh).

Bu qisqa mazmun bo‘lib, biznes rejaning asosiy g‘oyalari va loyihaning mohiyatini o‘z ichiga oladi.

- Loyihaning asosiy maqsadi.
- Asosiy mahsulot yoki xizmatlar.
- Moliyalashtirish ehtiyoji va investorlar uchun kutilayotgan foyda.
- Umumiy tahlil natijalari.

3. Kirish (Umumiy ma’lumot).

Kirish qismida quyidagi ma’lumotlar keltiriladi:

- Tashkilotning qisqacha tarixi va maqsadi.
- Bozor va biznes imkoniyatlari haqida qisqacha tushuncha.
- Loyihaning afzalliklari va istiqbollari.

4. Biznesni tavsiflash.

- Mahsulot yoki xizmatlar. Mahsulot yoki xizmatning mohiyati, afzalliklari va uning mijozlarga qiymati.
- Innovatsion yondashuv. Loyihaning boshqa raqobatchilardan farqlanuvchi tomonlari.
- Tashkilot faoliyatining yo‘nalishlari. Bozor ehtiyojlariga moslashuvchanlik.

5. Marketing rejasi.

Marketing bo‘limi loyihaning bozor imkoniyatlarini baholash va maqsadli auditoriyani belgilash uchun tuziladi:

- Bozor tahlili:
  - Bozorning hajmi va rivojlanish tendensiyalari.
  - Maqsadli bozor va mijozlar xususiyatlari.
- Raqobat tahlili:
  - Raqobatchilarni o‘rganish va ularning kuchli va zaif tomonlari.
- Marketing strategiyasi:
  - Narx siyosati, reklama va targ‘ibot tadbirlari.
  - Mahsulotni bozorga chiqish rejalari.

6. Ishlab chiqarish rejasi.

- Ishlab chiqarish jarayonlari. Texnologiyalar, uskunalar, va ishlab chiqarish jarayonlarining tavsifi.
- Manbalar va ta’minot. Xom ashyo va uskunalarni ta’minlash manbalari.
- Logistika va ta’minot zanjiri. Mahsulotlarni ishlab chiqarishdan mijozlarga yetkazib berishgacha bo‘lgan jarayon.

7. Tashkiliy reja.

- Tashkiliy tuzilma. Korxona boshqaruv tizimining tavsifi.
- Jamoa. Loyihada ishtirok etuvchi shaxslar va ularning roli.
- Huquqiy masalalar. Tashkilotning qonuniy maqomi va litsenziyalari.

8. Moliyaviy reja.

- Moliyalashtirish talabi. Investitsiyaga bo‘lgan ehtiyoj va ularning manbalari.

- Moliyaviy prognozlar.
- Daromad va xarajatlar smetasi.
- Pul oqimlari.
- Rentabellik ko‘rsatkichlari.
- Risklarni baholash. Tavakkal xavflar va ularni kamaytirish rejalari.

9. Xatarlarni baholash va xavf boshqaruvi.

Bu bo‘limda:

- Loyihada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatarlar.
- Bu xatarlarni kamaytirish strategiyalari.
- Alternativ rejalar tavsiflanadi.

10. Ilovalar.

Biznes rejaning asosiy qismlarini to‘ldiruvchi qo‘shimcha hujjatlar va materiallar:

- Diagrammalar, grafiklar va jadval.
- Korxona rahbariyati haqidagi ma’lumotlar.
- Mahsulotning suratlari yoki prototiplari.
- Qo‘shimcha moliyaviy ma’lumotlar.

To‘g‘ri tuzilgan biznes reja nafaqat investorlarni jalb qilish vositasi, balki tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli boshqarish uchun strategik hujjatdir. U korxonaning rivojlanish yo‘nalishini aniq belgilashga, xatarlarni kamaytirishga va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Marketing tadqiqoti va marketing rejasi

Marketing tadqiqoti va marketing rejasi biznes rejaning muhim qismi bo‘lib, ular korxonaning bozor imkoniyatlarini aniqlash, maqsadli auditoriyani tushunish va muvaffaqiyatli marketing strategiyasini ishlab chiqish uchun zarurdir.

1. Marketing tadqiqoti

Marketing tadqiqoti – bu bozor va iste'molchilar haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va ularni biznes qarorlarini qabul qilishda qo‘llash jarayoni.

Marketing tadqiqotining bosqichlari:

1. Muammoni aniqlash:

Tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq muammoni aniqlash va tadqiqot maqsadini belgilash.

2. Ma’lumot yig‘ish usulini aniqlash:

- Birlamchi ma’lumotlar: So‘rovnomalar, intervyular, kuzatuvlar va tajribalar orqali yig‘iladi.
- Ikkinchi darajali ma’lumotlar: Oldindan mavjud bo‘lgan hisobotlar, statistikalar va ilmiy maqolalardan olinadi.

3. Ma’lumotlarni yig‘ish:

Maqsadli auditoriya, raqobatchilar, bozor hajmi va rivojlanish tendensiyalari haqida ma’lumot to‘plash.

4. Tahlil qilish:

Yig‘ilgan ma’lumotlarni statistik va iqtisodiy usullardan foydalanib tahlil qilish.

5. Xulosalar chiqarish va hisobot tuzish:

Maqsadga erishish uchun qanday strategiyalarni qo‘llash kerakligi aniqlanadi.

Marketing tadqiqotining asosiy yo‘nalishlari:

- Bozor hajmini baholash.
- Iste’molchilarning ehtiyoj va xohishlarini o‘rganish.
- Raqobatchilarni tahlil qilish.
- Mahsulot narxini belgilash uchun ma’lumot olish.
- Sotish kanallarini va reklama vositalarini aniqlash.

Marketing rejasi

Marketing rejasi – bu korxonaning bozorga chiqish strategiyasini ishlab chiqish uchun mo‘ljallangan hujjat. Bu reja maqsadlarni, ularni amalga oshirish vositalarini va natijalarni baholash usullarini o‘z ichiga oladi.

Marketing rejaning asosiy qismlari:

1. Kirish.
   - Korxona faoliyati va mahsulotning qisqacha tavsifi.
   - Marketing rejasining maqsadlari.
2. Bozor tahlili.
   - Iste’molchilarni segmentatsiya qilish.
   - Bozorning o‘sish sur’ati va tendensiyalarini o‘rganish.
   - Raqobatchilarni tahlil qilish.
3. Maqsadli auditoriyani aniqlash.
   - Maqsadli auditoriya demografikasi, geografiyasi va psixografiyasi.
   - Mijozlarning xatti-harakatlari va talablarini aniqlash.
4. Mahsulot strategiyasi.
   - Mahsulotning afzalliklari va uning bozordagi pozitsiyasini aniqlash.
   - Mahsulot sifatini va uning o‘ziga xosligini ta’minlash.
5. Narx siyosati.
   - Narxni belgilashda raqobatchilar va bozor talabidan kelib chiqish.
   - Chegirmalar va maxsus takliflar strategiyasi.
6. Sotuv kanallari.
   - An’anaviy va onlayn sotuv kanallari.
   - Distribyutorlik va chakana savdo tarmog‘i.
7. Reklama va targ‘ibot.
   - Reklama strategiyasi va byudjeti.
   - PR faoliyatlari va aksiyalar o‘tkazish.
   - Ijtimoiy media va raqamli marketing vositalari.
8. Amalga oshirish rejasi.

- Marketing faoliyatining bosqichma-bosqich grafigi.
- Mas’ul shaxslar va muddatlarni aniqlash.

9. Natijalarni baholash.

- Rejaning samaradorligini aniqlash uchun KPI (asosiy ko‘rsatkichlar).
- Savdo hajmi, mijozlar soni va bozor ulushidagi o‘zgarishlarni kuzatish.

Marketing rejasining ahamiyati.

- bozorda raqobatbardoshlikni oshiradi;
- savdo hajmini va mijozlar sonini ko‘paytiradi;
- strategik qarorlarni samarali amalga oshirishga yordam beradi;
- moliyaviy resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi.

Marketing tadqiqoti va rejani muvaffaqiyatli bozor strategiyasini ishlab chiqish, to‘g‘ri qarorlar qabul qilish va investitsiyalarning samaradorligini oshirish uchun zarurdir.

7.4. Biznesning boshqaruv tuzilmasi va kadrlar. Iqtisodiy rag‘batlantirish tizimi

Biznesning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning boshqaruv tizimi va kadrlar siyosatiga bog‘liq. Yaxshi tashkil etilgan boshqaruv tuzilmasi samarali boshqaruvni ta’minlaydi, kadrlar esa korxonaning asosiy resursi bo‘lib, maqsadlarni amalga oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Boshqaruv tuzilmasi korxona faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va nazorat qilish jarayonlarini amalga oshirish uchun mo‘ljallangan.

Boshqaruv tuzilmasining asosiy turlari:

Ierarxik tuzilma (vertikal boshqaruv):

1. Qat'iy boshqaruv zanjiri mavjud.
2. Qarorlar yuqoridan pastga qabul qilinadi.
3. Katta korxonalar va davlat tashkilotlariga mos.

Funksional tuzilma:

1. Bo‘limlar funksiyalar bo‘yicha ajratiladi (masalan, marketing, moliya, ishlab chiqarish).
2. Ixtisoslashuv va samaradorlikni oshiradi.

Matritsali tuzilma:

1. Xodimlar bir vaqtning o‘zida bir nechta loyihalarda ishtirok etadi.
2. Moslashuvchan, ammo murakkab boshqaruvni talab qiladi.

Tekis tuzilma (gorizontal boshqaruv):

1. Qatlamlar kam, xodimlar avtonom.
2. Kichik va o‘rta biznes uchun mos.

Loyiha asosidagi tuzilma:

1. Har bir loyiha uchun maxsus guruh tuziladi.
2. Loyiha tugashi bilan guruh tarqatiladi.

Samarali boshqaruv tuzilmasining xususiyatlari:

- Qat'iy vakolatlar taqsimoti;
- Mas'uliyat va majburiyatlarning aniq belgilanganligi;
- Qaror qabul qilish jarayonlarining moslashuvchanligi;
- Kadrlar o‘rtasidagi hamkorlik va o‘zaro muloqotni ta’minlash;

Kadrlar siyosati korxonaning inson resurslarini boshqarishga qaratilgan faoliyati bo‘lib, to‘g‘ri xodimlarni tanlash, o‘qitish, rivojlantirish va rag‘batlantirishni o‘z ichiga oladi.

Kadrlar siyosatining asosiy yo‘nalishlari:

Xodimlarni tanlash.

- Ishga yaroqli va ixtisoslashgan mutaxassislarni jalb qilish.
- Ishga qabul qilish jarayonida kompetensiyalarni tahlil qilish.

Malaka oshirish va rivojlantirish.

- Kasbiy ta’lim va treninglar tashkil etish.
- Xodimlarning shaxsiy va kasbiy o‘sishiga ko‘maklashish.

Rag‘batlantirish.

Moliyaviy (maosh, bonuslar) va nomoliyaviy (tanlov, e’tirof) rag‘batlarni ta’minlash.

Ish joyidagi motivatsiya.

- Xodimlarning ishga qiziqishini oshirish.
- Samarali muloqot va jamoaviy ish muhitini yaratish.

Iqtisodiy rag‘batlantirish tizimi

Iqtisodiy rag‘batlantirish – bu xodimlarning mehnat samaradorligini oshirish maqsadida ularni moddiy va moliyaviy mukofotlash tizimidir.

Iqtisodiy rag‘batlantirish tizimining asosiy turlari:

Moddiy rag‘batlantirish:

- Maosh va bonuslar.
- Mukofotlar va sovg‘alar.
- Qo‘shimcha nafaqa va ijtimoiy imtiyozlar.

Nomoddiy rag‘batlantirish:

- Xodimlarni e’tirof etish va mukofotlash.
- Martaba o‘sishi uchun imkoniyatlar yaratish.
- Ish muhitini yaxshilash va moslashuvchan ish soatini ta’minlash.

Rag‘batlantirish tizimini tashkil etish bosqichlari:

1. Xodimlarning ehtiyoj va kutilmalarini tahlil qilish.
2. Rag‘batlantirish turlarini ishlab chiqish.
3. Samarasini kuzatish va tahlil qilish.

Kadrlarni boshqarishdagi zamonaviy yondashuvlar

- Inson kapitaliga e’tibor: Kadrlar korxonaning asosiy aktivlari sifatida qaraladi.
- Innovatsion yondashuvlar: Raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirishni kadrlar boshqaruvida qo‘llash.
- Moslashuvchanlik: Bozor talablari o‘zgarishiga mos ravishda ishchi kuchini tashkil qilish.

Biznesning boshqaruv tuzilmasi va samarali kadrlar siyosati korxonaning rivojlanishiga xizmat qiladi. Iqtisodiy rag‘batlantirish esa xodimlarning motivatsiyasini oshirib, ularning samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu elementlarning uyg‘unlashuvi muvaffaqiyatli va barqaror biznes faoliyatining poydevorini tashkil etadi.

7.5. Biznes-rejaning ishlab chiqarish texnologiyasi, xarajatlari va rejasi

Biznes-rejaning ishlab chiqarish bo‘limi korxonaning mahsulot yoki xizmatlarini qanday ishlab chiqarishi, bu jarayonning texnologik jihatlari, xarajatlar tuzilmasi va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish rejalarini o‘z ichiga oladi. Bu bo‘lim investorlar va manfaatdor tomonlarga ishlab chiqarish jarayoni va uning samaradorligi haqida to‘liq tasavvur beradi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi – mahsulot yoki xizmatni yaratish jarayonida foydalaniladigan uskunalar, vositalar, materiallar va usullarni o‘z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish texnologiyasining asosiy elementlari:

1. Texnologik jarayonlar. Mahsulotni yaratish bosqichlari (xomashyodan tayyor mahsulotgacha).
2. Asbob-uskunalar va texnika:
   1. Yangi va samarali texnologiyalarni tanlash.
   2. Uskunalar narxi va xizmat muddati.
3. Xomashyo va materiallar:
   1. Sifatli xomashyo yetkazib berish zanjiri.
   2. Xomashyo va materiallarning miqdori va narxi.
4. Ishchi kuchi. Ishlab chiqarish jarayonida talab qilinadigan malakali va malakasiz ishchilarning soni.
5. Jarayonning avtomatlashtirilganligi. Zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

Texnologiyani tanlashda e’tibor beriladigan omillar:

- xarajatlar samaradorligi;
- innovatsion daraja;
- ishlab chiqarish hajmi va moslashuvchanlik;
- atrof-muhitga ta’siri.

Ishlab chiqarish xarajatlari – mahsulot yoki xizmatni yaratish uchun sarflangan barcha resurslar qiymati. Bu bo‘lim xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish va ularni kamaytirish imkoniyatlarini aniqlash uchun muhimdir.

Ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy turlari:

Doimiy xarajatlar (Fixed Costs).

- Uskunalar ijarasi.
- Ishlab chiqarish binosining amortizatsiyasi.
- Menejment ish haqi.

O‘zgaruvchan xarajatlar (Variable Costs).

- Xomashyo va materiallar xarajati.
- Ishchilarning soatbay ish haqi.
- Energiya va yoqilg‘i sarfi.

Aralash xarajatlar. Ba’zi xarajatlar doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarni birlashtiradi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash usullari:

1. To‘liq xarajatlar usuli.

Barcha xarajatlarni mahsulot birligiga taqsimlash.

2. Marjinal xarajatlar usuli.

Mahsulot qo‘shimcha birligini ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan xarajatlarni hisoblash.

3. Standart xarajatlar usuli.

Oldindan belgilangan standartlar asosida xarajatlarni tahlil qilish.

Ishlab chiqarish rejasi – korxona mahsulot yoki xizmatni qancha hajmda va qanday muddatda ishlab chiqarishi haqida ma’lumot beradi. Bu bo‘limda ishlab chiqarish jarayonining quvvat va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Ishlab chiqarish rejasining *tarkibiy qismlari*:

1. Ishlab chiqarish hajmi. Bozor talabi asosida mahsulot hajmini aniqlash.
2. Ishlab chiqarish quvvatlari:
   - Mavjud quvvatlardan foydalanish darajasi.
   - Yangi texnologiyalar yoki uskunalar sotib olish ehtiyoji.
3. Resurslar ta’minoti. Xomashyo, material va ishchi kuchi ta’minotini rejalashtirish.
4. Ishlab chiqarish jadvali. Mahsulot ishlab chiqarishning bosqichma-bosqich grafigi.

Rejani tuzishda foydalaniladigan *usullar*:

1. Prognozlash usuli. O‘tgan yillardagi ishlab chiqarish ma’lumotlariga asoslanadi.
2. Matematik modellashtirish. Samaradorlikni optimallashtiruvchi matematik modellarni qo‘llash.

3. Tizimli yondashuv. Ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarini birgalikda tahlil qilish.

Biznes-rejaning ishlab chiqarish bo‘limi korxonaning asosiy faoliyatini belgilaydi. Texnologiyaning tanlanishi, xarajatlarning nazorati va ishlab chiqarish jarayonining rejalashtirilishi umumiy samaradorlikka ta’sir ko‘rsatadi. Bu bo‘limni aniq, puxta va raqamli dalillar bilan boyitish, investorlarda korxonaning ishonchliligi va barqarorligi haqida ishonch hosil qiladi.

7.6. Biznes-rejaning moliyaviy plani va moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash

Biznes-rejaning moliyaviy plani loyihaning moliyaviy jihatlarini tahlil qilish va uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan resurslarni rejalashtirishni o‘z ichiga oladi. Moliyaviy reja korxonaning daromad va xarajatlari, investitsiya ehtiyojlari, pul oqimlari, foyda kutilmalari va boshqa moliyaviy ko‘rsatkichlarini qamrab oladi.

1. Moliyaviy planni tarkibiy qismlari.

1.1. Moliyalashtirish manbalari:

- Ichki manbalar:
  - O‘z mablag‘lari.
  - Oldindan sotuvlar yoki mavjud aktivlarni sotish.
- Tashqi manbalar:
  - Kreditlar.
  - Investitsiyalar (aksiya, obligatsiyalar, venchur kapital).
  - Davlat subsidiyalari yoki grantlar.

1.2. Daromad va xarajatlar prognozi:

- Daromadlar:
  - Sotilgan mahsulot yoki xizmatlar daromadi.
  - Qo‘shimcha daromad manbalari (royalti, litsenziya).
- Xarajatlar:
  - Doimiy xarajatlar (ijara, ma’muriy xarajatlar).
  - O‘zgaruvchan xarajatlar (xomashyo, ishchi kuchi).

1.3. Moliyaviy ko‘rsatkichlar:

- Kutilayotgan foyda.
- Xarajatlar tuzilmasi.
- Pul oqimlari (Cash Flow).

1.4. Investitsiya samaradorligi:

- Investitsiyadan olinadigan daromadni tahlil qilish.
- Moliyaviy barqarorlikni baholash.

Moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash usullari

1. Pul oqimi (Cash Flow) hisob-kitobi.

Pul oqimi hisobi daromad va xarajatlarning vaqtinchalik oqimini ko‘rsatadi.
Formulasi:

$$\text{Net Cash Flow (NCF)} = \text{Income} - \text{Expenses}$$

2. Sof keltirilgan qiymat (Net Present Value, NPV).

NPV loyihaning vaqt o‘tishi bilan daromad va xarajatlarini diskontlash orqali moliyaviy qiymatini aniqlashga imkon beradi.
Formulasi:

$$\text{NPV} = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - C_0$$

CFt: t-yildagi pul oqimi.
r: Diskont stavkasi.
C_0: Boshlang‘ich investitsiya.
3. Ichki foyda normasi (Internal Rate of Return, IRR).

Loyihaning investitsiyalangan kapitaliga mos tushuvchi daromadlilik darajasini aniqlash.
Shart: NPV = 0 bo‘ladigan r qiymati IRR hisoblanadi.
4. Investitsiya rentabelligi (Profitability Index, PI).

Investitsiyalangan har bir so‘mning keltirgan daromadini ko‘rsatadi.
Formulasi:

$$\text{PI} = \frac{\text{Discounted Cash Inflows}}{\text{Initial Investment}}$$

5. Qoplash muddati (Payback Period, PP).

Investitsiyalar qancha vaqt ichida qoplanishini aniqlash usuli.
Formulasi:

$$\text{PP} = \frac{\text{Initial Investment}}{\text{Annual Cash Inflows}}$$

6. Rentabellik darajasi (Return on Investment, ROI).

Investitsiyalarning umumiy daromadlilik darajasi.
Formulasi:

$$\text{ROI} = \frac{\text{Net Profit}}{\text{Total Investment}} \times 100\%$$

Moliyaviy rejaning asosiy tahlil vositalari.

1. Rentabellik tahlili (Break-Even Analysis). Korxona daromadlari va xarajatlari teng bo‘ladigan nuqtani aniqlash.
2. Sensitivlik tahlili (Sensitivity Analysis). Daromad va xarajatlardagi o‘zgarishlar loyiha samaradorligiga qanday ta’sir qilishini baholash.
3. Risklarni baholash. Loyihani amalga oshirishdagi potentsial xavflarni aniqlash va ularning moliyaviy oqibatlarini baholash.

Misol: Moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash.

- Boshlang‘ich investitsiya: 100 million so‘m.

- Yillik daromad: 30 million so‘m.
- Diskont stavkasi: 10%.
- Loyihaning davomiyligi: 5 yil.

NPV hisoblash:

$$NPV = \frac{30}{(1+0.1)^1} + \frac{30}{(1+0.1)^2} + \frac{30}{(1+0.1)^3} + \frac{30}{(1+0.1)^4} + \frac{30}{(1+0.1)^5} - 100$$

Natijada NPV ijobiy bo‘lsa, loyiha foydali hisoblanadi.

IRR aniqlash.

Diskont stavkasini o‘zgarishlarga moslashtirib, NPV=0 holatini topiladi.

Moliyaviy reja va moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish biznes-rejaning eng muhim qismlaridan biri hisoblanadi. U investorlarga loyihaning moliyaviy barqarorligi va rentabelligi haqida aniq tasavvur beradi. To‘g‘ri hisoblash va tahlil qilish orqali loyiha muvaffaqiyatini kafolatlash mumkin.

7.7. Investitsiya plani va kreditni qaytarish. Investistiya va ishlab chiqarishni prognozlash. Investistiya samaradorligini aniqlash.

Investitsiya rejasi va kreditni qaytarish mexanizmlari, biznes-loyiha muvaffaqiyatini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi. Investitsiya rejasi loyihani moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni aniqlaydi va bu mablag‘larni samarali boshqarishni rejalashtiradi. Kreditni qaytarish esa qarz mablag‘larining o‘z vaqtida va to‘liq to‘lanishini nazorat qiladi.

Investitsiya rejasi loyihaning boshlang‘ich bosqichlaridan muvaffaqiyatli amalga oshirilishigacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi. Bu reja quyidagi asosiy elementlarni o‘z ichiga oladi:

1. Loyiha maqsadlari va yo‘nalishlari:
   - Loyiha uchun tanlangan soha.
   - Investitsiya orqali erishilishi kutilayotgan maqsadlar.
2. Moliyalashtirish ehtiyojlari:
   - Loyiha uchun zarur umumiy xarajatlar.
   - Moliyalashtirish manbalari (o‘z mablag‘lari, kreditlar, investorlar hissasi).
3. Xarajatlar tuzilmasi:
   - Boshlang‘ich xarajatlar (asosiy vositalar, texnologiya sotib olish).
   - Operatsion xarajatlar (xomashyo, ishchi kuchi, ijara).
4. Investitsiya qoplanish muddati:
   - Investitsiyalarning daromadlar orqali qoplanish vaqti.
   - Qoplanish muddatini hisoblashda sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki foyda normasi (IRR) va boshqa ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Kreditni qaytarish rejasi

Kreditni qaytarish rejasi loyihada jalb qilingan qarz mablag‘larini to‘lash uchun ishlab chiqiladi. Bu reja qarzlarni o‘z vaqtida to‘lash va qarzga xizmat ko‘rsatishni optimallashtirishga yordam beradi.

1. Kredit turlariga qarab qaytarish shartlari.

Annulet to‘lov usuli (teng bo‘lib to‘lash). Har oy (yoki yil) davomida bir xil miqdorda qarz to‘lanadi.

Formulasi:

$$A = P \cdot \frac{r(1+r)^n}{(1+r)^n - 1}$$

Bu yerda:

A - har oygi to‘lov.

P - kredit summasi.

r - oylik foiz stavkasi.

n - to‘lovlar soni.

Differensial to‘lov usuli (qarz qoldig‘iga bog‘liq). Har oy to‘lov miqdori kamayib boradi, chunki foiz faqat qolgan asosiy qarz qoldig‘iga hisoblanadi.

2. Kreditni qaytarishni rejalashtirish.

- Kredit muddatini aniqlash.
- Foiz stavkalarini va qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarini hisoblash.
- To‘lov jadvalini ishlab chiqish (oylik, kvartal yoki yillik).

Kreditni qaytarishdagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar

1. Qarzni qoplash koeffitsiyenti (Debt Service Coverage Ratio, DSCR). Korxonaning qarzga xizmat ko‘rsatish qobiliyatini baholash uchun ishlatiladi.

Formulasi:

$$\text{DSCR} = \frac{\text{Operatsion daromad}}{\text{Yillik kredit to‘lovlari}}$$

Me’yor: DSCR > 1 bo‘lishi kerak.

2. Qoplash muddati (Payback Period). Investitsiyalangan mablag‘ning daromadlar orqali qaytish muddati.

Formulasi:

$$\text{PP} = \frac{\text{Boshlang‘ich investitsiya}}{\text{Yillik daromad}}$$

3. Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti. Bu koeffitsiyent qarz va o‘z mablag‘lar o‘rtasidagi muvozanatni ko‘rsatadi.

Formulasi:

$$\text{Moliyaviy barqarorlik} = \frac{\text{O‘z mablag‘lari}}{\text{Umumiy aktivlar}}$$

Moliyaviy barqarorlik=O‘z mablag‘lariUmumiy aktivlar\text{Moliyaviy barqarorlik}

Kreditni qaytarish strategiyalari.

1. Daromadlarni diversifikatsiya qilish. Yagona daromad manbaiga qaramlikni kamaytirish.
2. Foiz stavkalarini optimallashtirish. Past foizli kredit manbalarini izlash.
3. Qo‘shimcha mablag‘ jalb qilish:
   - Obligatsiyalar chiqarish.
   - Investorlarni jalb qilish.
4. Xarajatlarni optimallashtirish: Operatsion samaradorlikni oshirish orqali xarajatlarni qisqartirish.

Misol: Kredit to‘lov jadvalini hisoblash

Shartlar:

- Kredit summasi: 100 mln so‘m.
- Yillik foiz stavkasi: 15%.
- Kredit muddati: 5 yil.

Annulet to‘lov usuli bo‘yicha to‘lov miqdori:

$$A = 100 \cdot \frac{0.15(1+0.15)^5}{(1+0.15)^5-1} = 29.76 \,\text{mln so‘m/yil.}$$

Investitsiya rejasi va kreditni qaytarish strategiyalari samarali boshqaruvni talab qiladi. Kreditni qaytarish jadvalining to‘g‘ri hisoblanishi va moliyaviy ko‘rsatkichlarning muntazam tahlili loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Investitsiya va ishlab chiqarishni prognozlash iqtisodiy resurslarni samarali boshqarish, kelgusida kutilayotgan o‘zgarishlarni aniqlash, va strategik qarorlar qabul qilishda asosiy o‘rin tutadi. Ushbu jarayon korxona yoki milliy iqtisodiyot darajasida investitsiyalar va ishlab chiqarish hajmini aniqlash, ularga ta’sir qiluvchi omillarni baholash va turli xil rivojlanish ssenariylarini ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi.

Investitsiyani prognozlash jarayoni quyidagilarni aniqlashni o‘z ichiga oladi:

- Kelgusida investitsiyalarga ehtiyoj.
- Moliyaviy manbalar.
- Investitsiyalar oqimining ta’siri va samaradorligi.

Prognozlash usullari:

*Trend tahlili.

- O‘tgan yillardagi investitsiya dinamikasini o‘rganish.
- Statistika asosida o‘sish yoki pasayish sur’atlarini aniqlash.

*Regressiya tahlili.

- Investitsiyalar hajmini iqtisodiy ko‘rsatkichlarga bog‘liq holda aniqlash.
- Masalan, yalpi ichki mahsulot (YaIM), inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari.

*Ekspert tahlili. Mutaxassislar fikri asosida kelgusida kutilayotgan o‘zgarishlarni baholash.

*Modellashtirish. Turli iqtisodiy va moliyaviy stsenariylarni yaratib, natijalarni baholash.

Ishlab chiqarishni prognozlash bozor talablariga mos ravishda ishlab chiqarish hajmini va resurslarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash imkonini beradi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Talabni prognozlash.

- Bozor ehtiyojlari va talablari asosida ishlab chiqarish hajmini aniqlash.
- Iste’molchilar segmenti, narxlar va raqobatchilar faoliyati hisobga olinadi.

2. Resurslarni prognozlash.

- Ishchi kuchi, xomashyo, texnologiyalar va moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni hisoblash.
- Har bir resursning narxi va mavjudligi tahlil qilinadi.

3. Ishlab chiqarish quvvatlarini aniqlash.

- Korxonaning mavjud texnologik imkoniyatlari va ishlab chiqarish quvvatlari o‘rganiladi.
- Quvvatlarning samaradorligi va modernizatsiya ehtiyojlari aniqlanadi.

Investitsiya va ishlab chiqarishni prognozlashning asosiy bosqichlari.

Ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish:

- O‘tgan davr ko‘rsatkichlari va amaldagi bozor sharoitlari.
- Iqtisodiy va texnologik rivojlanish tendensiyalari.

Tahlil va modellashtirish:

- Dinamik tendensiyalarni aniqlash.
- Raqamli modellar va statistik metodlardan foydalanish.

Prognoz stsenariylarini ishlab chiqish:

- Optimistik, pessimistik va realistik stsenariylar.

Qabul qilingan prognozni baholash va takomillashtirish:

- Hisob-kitoblarni mavjud ma’lumotlar bilan taqqoslash.
- Talab va taklif o‘rtasidagi muvozanatni tekshirish.

Prognozlashda foydalaniladigan modellar va usullar

Statistik modellar:

- Trend va mavsumiy o‘zgarishlarni hisobga oluvchi vaqt qatorlari modeli.
- Dinamik regressiya modellari.

Iqtisodiy modellar:

- Solow modeli (iqtisodiy o‘sish va investitsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi).
- Harrod-Domar modeli (investitsiya va ishlab chiqarish o‘sishi).

Optimallashtirish usullari:

- Chiziqli va chiziqli bo‘lmagan dasturlash.
- Resurslarni samarali taqsimlash usullari.

Ekspert usullari:

- Delphi metodi.
- Sotsiologik so‘rovnomalar va ekspertlarning o‘rtacha fikrlari.

Prognozlash natijalaridan foydalanish.

1. Strategik rejalashtirish: Uzoq muddatli biznes rejalarini ishlab chiqishda.
2. Qaror qabul qilish: Resurslarni samarali boshqarishda.
3. Risklarni kamaytirish: Tavakkal darajasini aniqlash va boshqarishda.
4. Nazorat va monitoring: Iqtisodiy ko‘rsatkichlarning bajarilishini kuzatishda.

Investitsiya va ishlab chiqarishni prognozlash korxona yoki iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Mazkur jarayon kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan aniqlash va ularga moslashuvchan rejalashtirish imkonini beradi. Zamonaviy tahlil va prognoz usullaridan foydalanish bu jarayonning samaradorligini oshiradi.

Investitsiya samaradorligini aniqlash.

Investitsiya samaradorligi – bu investitsiyalarni amalga oshirish natijasida olinadigan daromadni yoki iqtisodiy foydani baholash jarayoni. Samaradorlikni aniqlash investitsiyalarni rejalashtirish, qabul qilish va amalga oshirishning asosiy bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon korxona yoki loyiha tomonidan foydalanilgan resurslarning qanchalik samarali ishlatilganligini ko‘rsatadi.

Investitsiya samaradorligini baholash maqsadi.

- Moliyaviy ko‘rsatkichlarni aniqlash. Investitsiyadan olinadigan foyda hajmini baholash.
- Qaror qabul qilish. Investitsiya loyihasining maqsadga muvofiqligini aniqlash.
- Risklarni boshqarish. Loyihaning tavakkal darajasini aniqlash va kamaytirish.
- Resurslarni optimallashtirish. Investitsiyalarning eng samarali yo‘nalishlarini aniqlash.

Investitsiya samaradorligini baholashda ishlatiladigan asosiy ko‘rsatkichlar.

Sof keltirilgan qiymat (SKQ) / Net Present Value (NPV). Loyihaning umumiy daromadi va xarajatlari o‘rtasidagi farqni diskontlash orqali aniqlaydi.

Formula:

$$NPV = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - C_0$$

Bu yerda:

CFt – t-yildagi pul tushumlari,

r – diskont stavkasi,

C_0 – boshlang‘ich investitsiyalar.

Talqin:

Agar NPV>0NPV > 0NPV>0, loyiha qabul qilinadi;

Agar NPV<0NPV < 0NPV<0, loyiha rad etiladi.

Ichki foyda normasi (IRR). Loyihaning daromadliligini ko‘rsatadigan ichki stavka. Loyihaning qaysi daromadlilik foizida qabul qilinishi mumkinligini ko‘rsatadi. IRR loyihaning minimal talab qilinadigan rentabellik darajasini aniqlaydi.

Talqin: IRR diskont stavkasidan yuqori bo‘lsa, loyiha qabul qilinadi.

Investitsiya rentabelligi (PI) / Profitability Index: Har bir sarmoya birligi uchun qancha foyda keltirishini ko‘rsatadi.

Formula:

$$PI = \frac{\text{Diskontlangan daromadlar}}{\text{Diskontlangan xarajatlar}}$$

Talqin: Agar PI>1PI > 1PI>1, loyiha qabul qilinadi.

Qoplash muddati (PB) / Payback Period. Investitsiya qaytarilishi uchun talab qilinadigan vaqt. Investitsiyaning qancha vaqt ichida qoplanishini aniqlashga yordam beradi.

Talqin: Qisqa muddatli qoplash muddati afzal hisoblanadi.

Diskontlangan qoplash muddati (DPB). Qoplash muddatini diskontlangan naqd oqimlar asosida hisoblaydi. Loyihaning qoplash muddati diskontlangan daromadlar asosida hisoblanadi.

Tavakkal darajasi (Risk Analysis). Investitsiya loyihasining noaniqlik va xavflarga ta’sirini o‘rganish.

Investitsiya samaradorligini aniqlash usullari.

Statistik usullar o‘rtacha rentabellik, foyda normasi va sof daromad hajmi kabi oddiy ko‘rsatkichlar asosida aniqlanadi.

Dinamik usullar diskontlash tamoyiliga asoslanadi. Masalan, NPV, IRR, DPB.

Tahliliy usullar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Ssenariy tahlili (optimistik, pessimistik va realistik stsenariylar);
- Sensitivlik tahlili (asosiy parametrlarning o‘zgarishiga loyiha samaradorligining ta’sirini baholash).

Risklarni baholash usullari variantlarni taqqoslash va eng kam xavfli loyihani tanlashdan iboratdir.

Investitsiya samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar.

Makroiqtisodiy omillar: inflyatsiya, foiz stavkalari, iqtisodiy o‘sish sur’ati.

Bozor sharoitlari: talab va taklif dinamikasi, raqobat muhit.

Moliyalashtirish shartlari: kredit shartlari, kapital tuzilmasi.

Texnologik omillar: yangi texnologiyalarni joriy qilish imkoniyati.

Ichki omillar: loyiha boshqaruvi, resurslarning samarali taqsimlanishi.

Investitsiya samaradorligini tahlil qilishning bosqichlari.

Ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish. Loyihaning moliyaviy va texnik ko‘rsatkichlarini o‘rganish.

Tahlil qilish va hisoblash. Diskontlash tamoyili asosida ko‘rsatkichlarni aniqlash.

Qaror qabul qilish. Loyihaning samaradorligi va maqbulligini aniqlash.

Monitoring va nazorat. Loyihaning amalga oshirilishi davomida samaradorlikni kuzatish.

Investitsiya samaradorligini aniqlash iqtisodiy qaror qabul qilish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Diskontlash tamoyiliga asoslangan zamonaviy usullar va tahlil vositalaridan foydalanish loyihalarning daromadliligini aniq baholash imkonini beradi. Bunday tahlil moliyaviy resurslarni samarali boshqarishga yordam beradi va korxona yoki investor uchun maksimal foyda ta’minlaydi.

Biznes rejada investitsiya samaradorligini aniqlash.

Biznes reja investitsiya loyihasining asosiy hujjati sifatida loyihaning samaradorligini ko‘rsatib beradi. Unda investitsiyalarning iqtisodiy va moliyaviy jihatlari, tavakkalchilik darajalari, kutilayotgan foyda va boshqa ko‘rsatkichlar aniqlanadi. Investitsiya samaradorligini tahlil qilish biznes rejada loyihaning hayotiyligini va investorga maqsadga muvofiqligini isbotlash uchun muhim bo‘lgan qism hisoblanadi.

Investitsiya samaradorligini baholashning biznes rejadagi roli.

- Moliyaviy natijalarni rejalashtirish. Loyihadan olinadigan daromadni aniqlash.
- Risklarni baholash. Loyihaning xavf darajasini aniqlash va boshqarish.
- Investorlarni jalb qilish. Investorlarga loyiha imkoniyatlarini isbotlash.
- Resurslardan foydalanishni optimallashtirish. Moliyaviy va moddiy resurslardan samarali foydalanishni rejalashtirish.

Biznes rejada investitsiya samaradorligini baholash bosqichlari.

Loyiha xarajatlarini aniqlash:

- Loyihaning umumiy qiymatini belgilash.

- Birlamchi xarajatlar, joriy xarajatlar va operatsion xarajatlarni hisoblash.

Daromadlarni prognozlash:

- Mahsulot yoki xizmatning bozor narxlarini tahlil qilish.
- Potentsial daromad va foyda hajmini aniqlash.

Moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash. loyihaning moliyaviy natijalari, jumladan foyda, xarajatlar va sof daromadni hisoblash.

Investitsiya samaradorligini baholash. moliyaviy ko‘rsatkichlar yordamida loyihaning daromadlilik darajasini baholash.

Biznes rejada investitsiya samaradorligini aniqlash uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlar.

Bozor va marketing ma’lumotlari:

- Talab va taklif prognozlari.
- Mahsulot yoki xizmatning raqobatbardoshlik darajasi.

Moliyaviy ma’lumotlar:

- Kapital xarajatlar, operatsion xarajatlar, soliqlar va boshqa to‘lovlar.
- Moliyalashtirish manbalari va ularga xizmat ko‘rsatish xarajatlari.

Texnik ma’lumotlar. Loyiha uchun zarur bo‘lgan texnologiyalar va ularning narxi.

Risklarni tahlil qilish. Loyihaning moliyaviy va operatsion tavakkalchilik darajasini aniqlash.

Biznes rejada samaradorlik tahlilining usullari.

Statik usullar:

- Foyda normasi, sof foyda kabi oddiy ko‘rsatkichlar.
- Tavakkal darajasi past bo‘lgan loyihalarda ishlatiladi.

Dinamik usullar:

- Diskontlash tamoyiliga asoslangan NPV, IRR, PI va DPB kabi usullar.
- Uzoq muddatli va murakkab loyihalarda qo‘llaniladi.

Sensitivlik tahlili. Loyihaning asosiy parametrlarining o‘zgarishiga bo‘lgan sezgirligini tahlil qilish.

Risklarni baholash usullari. Tavakkalchilik va noaniqlik sharoitida loyihaning barqarorligini baholash.

Investitsiya samaradorligini taqdim qilish.

Biznes reja investorlar va manfaatdor tomonlarga loyiha samaradorligini tushuntiruvchi aniq va lo‘nda shaklda taqdim etilishi kerak. Samaradorlikni taqdim qilishda quyidagi omillar inobatga olinadi:

- Moliyaviy model. Xarajatlar, daromadlar va pul oqimlarini ko‘rsatadigan grafik va jadvallar.
- Natijalar. Loyihaning kutilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy foydalari.

- Risklarni boshqarish choralari. Tavakkalchiliklarni kamaytirish bo‘yicha rejalashtirilgan choralar.

Biznes rejaning samaradorlik tahlili qismi loyihaning iqtisodiy asoslanganligini ko‘rsatadi. Ushbu qism investorlarga va loyiha boshqaruvchilarga qaror qabul qilishda yordam beradi, loyihaning barqarorligini va moliyaviy jihatdan qanchalik maqbulligini aniqlash imkonini beradi. Diskontlashga asoslangan zamonaviy usullar va ko‘rsatkichlar tahlilni yanada ishonchli qiladi.

7.8. Biznes planning rezumesi

Rezume (Summary) – biznes-rejaning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, unda loyiha haqida qisqacha, lekin tushunarli ma’lumotlar keltiriladi. Bu qism investorlarga va boshqa manfaatdor tomonlarga biznes-rejaning mazmunini tezda anglashga yordam beradi. Odatda, rezume biznes-rejaning boshida joylashtiriladi, lekin rejaning barcha bo‘limlari tayyor bo‘lgach, yoziladi.

Rezume tuzilmasi

Loyihaning asosiy maqsadi:

1. Loyihaning asosiy g‘oyasi va uni amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar.
2. Muammo va uni yechish usuli (masalan, bozorda mavjud bo‘lgan ehtiyojni qondirish).

Mahsulot yoki xizmatning tavsifi:

1. Taklif qilinayotgan mahsulot yoki xizmatning qisqacha tavsifi.
2. Mahsulotning raqobatbardoshlik ustunliklari.

Bozor va marketing strategiyasi:

1. Bozor hajmi va maqsadli auditoriya.
2. Mahsulot yoki xizmatni bozorga chiqarish usullari.

Investitsiya va moliyalashtirish:

1. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan investitsiya miqdori.
2. Moliyalashtirish manbalari (masalan, kreditlar, investitsiyalar, o‘z mablag‘lari).

Loyihaning iqtisodiy samaradorligi:

1. Daromadlar va xarajatlarning asosiy prognozlari.
2. Sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki foyda normasi (IRR), qoplash muddati (PB).

Loyihaning boshqaruv jamoasi. Loyiha boshqaruvida ishtirok etuvchi asosiy shaxslar va ularning tajribasi.

Risklarni baholash. Loyihaga ta’sir qiluvchi asosiy tavakkalchiliklar va ularni boshqarish strategiyasi.

Rezume yozishda e’tibor qaratish lozim bo‘lgan jihatlar.

Qisqalik va aniqlik. Rezume 1–2 sahifadan oshmasligi lozim. Unda faqat eng asosiy va muhim ma’lumotlar berilishi kerak.

Ishonchlilik. Berilgan ma’lumotlar ishonchli va aniq bo‘lishi, maqsad va natijalar haqiqiylikka mos kelishi kerak.

Diqqatni jalb qilish. Rezume shunday yozilishi kerakki, investor yoki boshqa tomonlar biznes-rejani o‘qishni davom ettirishga qiziqsin.

Logik tuzilma. Ma’lumotlar mantiqiy ketma-ketlikda taqdim etilishi kerak.

Rezume misoli

Loyiha nomi. “GreenTech Solutions” – ekologik toza energiya uskunalarini ishlab chiqarish.

Loyihaning maqsadi. O‘zbekistonda qayta tiklanadigan energiya manbalariga talabni qondirish uchun ekologik toza uskunalar ishlab chiqarish.

Mahsulotning tavsifi:

- Quyosh panellari va shamol turbinalari.
- Innovatsion texnologiyalar yordamida ishlab chiqarilgan yuqori samarador mahsulotlar.

Bozor imkoniyatlari:

- 2025-yilga kelib O‘zbekistonda qayta tiklanadigan energiyaga talab 25% ga oshishi prognoz qilinmoqda.
- Maqsadli auditoriya – sanoat korxonalari, fermer xo‘jaliklari, shaxsiy uy egalari.

Investitsiya miqdori:

- Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan investitsiya:

2 million AQSh dollari.

- Investitsiyalar uskunalar sotib olish va marketing faoliyatiga yo‘naltiriladi.

Iqtisodiy samaradorlik:

- Yillik daromad: 1,5 million AQSh dollari.
- Qoplash muddati: 3 yil.
- Ichki foyda normasi (IRR): 18%.

Boshqaruv jamoasi:

- Loyiha rahbari: Jahongir Karimov, 10 yillik tajriba.
- Texnik direktor: Sarvar Raxmatov, qayta tiklanadigan energiya texnologiyalarida ekspert.

Xulosa:

“GreenTech Solutions” loyihasi barqaror rivojlanish tamoyillariga mos keladi va O‘zbekiston bozorida katta talabga ega. Investitsiya qilingan mablag‘lar qisqa muddat ichida o‘zini qoplaydi va yuqori daromad keltiradi.

Rezume loyihaning “yuzi” bo‘lib, muvaffaqiyatli taqdimotning muhim qismidir. Qisqa, lo‘nda va ishonchli ma’lumotlarni o‘z ichiga olishi, loyihaning asosiy jihatlarini ta’kidlashi kerak.

Nazorat savollari:

1. Biznes-reja nima va uning asosiy maqsadlari qanday?
2. Investitsiya loyihasi uchun biznes-rejaning ahamiyati nimada?
3. Biznes-rejaning asosiy tarkibiy qismlari qaysilar?
4. Biznes-rejani tuzishda qanday tamoyillarga amal qilish lozim?
5. Investitsiya loyihasining tavsifi qanday tuziladi?
6. Biznes-rejada loyihaning maqsadi va vazifalari qanday aks ettiriladi?
7. Loyihaning huquqiy va tashkiliy jihatlari biznes-rejada qanday yoritiladi?
8. Biznes-rejada bozor tahlilini o‘tkazishning ahamiyati qanday?
9. Maqsadli auditoriyani aniqlash uchun qanday usullardan foydalanish mumkin?
10. Marketing strategiyasini tuzishda qanday omillar hisobga olinadi?
11. Raqobatchilar tahlili qanday amalga oshiriladi va uning biznes-rejadagi o‘rni qanday?
12. Biznes-rejada moliyaviy reja qanday tuziladi?
13. Biznes-rejada daromadlar va xarajatlar prognozi qanday ko‘rsatiladi?
14. Loyihaning moliyalashtirish manbalari va ulardan foydalanish tartibi qanday aks ettiriladi?
15. Moliyaviy tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari (NPV, IRR, PI) biznes-rejada qanday yoritiladi?
16. Biznes-rejada naqd pul oqimlarini (Cash Flow) rejalashtirish qanchalik muhim?
17. Biznes-rejada loyihaning asosiy xavf-xatarlari qanday aniqlanadi?
18. Risklarni boshqarish bo‘yicha strategiyalarni ishlab chiqish qanday amalga oshiriladi?
19. Loyihaning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun qanday choralar ko‘riladi?
20. Biznes-rejada loyihaning tashkiliy tuzilmasi qanday ifodalanadi?
21. Loyiha jamoasini shakllantirish va xodimlar bo‘yicha rejalashtirish qanday amalga oshiriladi?
22. Biznes-rejada amalga oshirish grafigi qanday ko‘rsatiladi?
23. Loyihaning texnologik ta’minoti biznes-rejada qanday yoritiladi?
24. Innovatsion elementlar va ular loyihaning muvaffaqiyatiga ta’siri qanday aks ettiriladi?
25. Biznes-rejada loyihaning ijtimoiy ta’siri qanday ko‘rsatiladi?
26. Loyihaning ekologik ta’siri va uni kamaytirish choralari qanday ifodalanadi?
27. Biznes-rejada ma’lumotlarning aniq va asosli bo‘lishi uchun qanday yondashuvlar qo‘llaniladi?

28. Investorlarni jalb qilish uchun biznes-rejada qanday elementlar alohida ta’kidlanishi kerak?
29. Biznes-rejada loyiha muvaffaqiyatini baholash mezonlari qanday aks ettiriladi?
30. Biznes-reja qachon va qanday holatlarda qayta ko‘rib chiqilishi kerak?

8-BOB. RAQOBATLASHUVCHI INVESTISTIYALAR

8.1. Raqobatlashuvchi investistiyalar haqida tushuncha.
8.2. Bir-birini inkor etuvchi investistiya loyihalarini baholash. Muqobil investistiyalar.
8.3. Investistiya loyihalarining amal qilish muddatlaridagi farqlar. Xarajatlarga ko'ra samaradorlikni baholash usuli.
8.4. Uskunalarni ta'mirlash yoki almashtirish haqidagi qarorlarni asoslash. Xarajatlarni kamaytirish bo'yicha loyihalarni baholash.

8.1. Raqobatlashuvchi investistiyalar haqida tushuncha

Raqobatlashuvchi investitsiyalar – bu bir-biriga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi, o'zaro bog'liq investitsion loyihalar. Ushbu investitsiyalar orasidagi bog'liqlik ularning natijalari va samaradorligiga ta'sir qiladi, chunki bitta loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilishi boshqa loyihalarning daromadini pasaytirishi yoki ularga ehtiyojni kamaytirishi mumkin.

Raqobatlashuvchi investitsiyalar turlariga quyidagilar kiradi:

Mahsulot darajasida raqobatlashuvchi investitsiyalar. Bir xil yoki o'xshash mahsulot ishlab chiqarish loyihalari. Misol: Bir hududda ikkita avtomobil ishlab chiqaruvchi zavod qurilishi.

Bozor darajasida raqobatlashuvchi investitsiyalar. Bir xil bozorga yo'naltirilgan loyihalar. Misol: O'zbekiston bozorida ikkita yirik savdo markazi loyihasining amalga oshirilishi.

Resurslar uchun raqobatlashuvchi investitsiyalar. Bir xil resurslarni talab qiluvchi loyihalar. Misol: Ikkita zavod bitta tabiiy gaz manbai uchun raqobat qilishi.

Geografik raqobatlashuvchi investitsiyalar. Bir xil hududda joylashgan loyihalar o'zaro infratuzilma yoki iste'molchilarni bo'lishib foydalanadi. Misol: Hududda ikkita kurort majmuasi qurilishi.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarni tahlil qilishning muhim *omillar*i

Bozor salohiyati:

1. Bozorning hajmi va uning investitsiyalarni qabul qilish qobiliyati.
2. Har bir loyiha uchun bozor talabi va ulushining prognozi.

Resurslar yetarliligi:

1. Raqobatlashuvchi loyihalar talab qiladigan resurslarning cheklovlari.
2. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi.

Investitsion muhit:

1. Hududdagi iqtisodiy va siyosiy barqarorlik.
2. Raqobatlashuvchi loyihalarning amalga oshirilishi bo'yicha davlat siyosati.

Moliyaviy natijalar:

1. Har bir loyihaning sof keltirilgan qiymati (NPV), ichki foyda normasi (IRR), qoplash muddati va boshqa moliyaviy ko‘rsatkichlari.
2. Loyiha muvaffaqiyatining ehtimolligi.

Strategik ustuvorlik:

1. Loyiha kompaniya strategiyasiga qanday ta’sir ko‘rsatadi.
2. Kompaniyaning uzoq muddatli maqsadlariga mos kelish darajasi.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarni boshqarish strategiyalari quyidagilardir:

Portfolio yondashuvini qo‘llash. Investitsion portfelni shakllantirish orqali loyihalarni diversifikatsiya qilish.

Bozor segmentatsiyasi. Bozorni segmentlarga ajratish va har bir segment uchun mos loyihalarni tanlash.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish. Resurslarni optimallashtirish orqali har bir loyiha samaradorligini ta’minlash.

Tahlil va modellashtirish. Loyihalar o‘rtasidagi raqobatning moliyaviy va bozor ta’sirini modellashtirish.

*Strategik hamkorlik***.** Raqobatlashuvchi loyihalar o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish yoki birlashtirish.

Raqobatlashuvchi investitsiyalar misoli tariqasida, bir hududda ikkita yirik savdo markazi qurilishi loyihasini olaylik:

- Ikkala loyiha bir xil mijozlarga xizmat ko‘rsatishni maqsad qilgan.
- Agar har ikki loyiha amalga oshirilsa, iste’molchilarning har bir markazga borish ehtimoli pasayishi mumkin.
- Ikkala loyiha bo‘yicha NPV hisob-kitob qilinadi va qaysi biri yuqori daromad keltirishi aniqlanadi.
- Eng yaxshi natija uchun resurslarni birlashtirish va faqat bitta loyiha amalga oshirilishi tavsiya etilishi mumkin.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarni boshqarishda chuqur tahlil, strategik yondashuv va resurslarni optimal taqsimlash muhim ahamiyatga ega. Bunday investitsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun iqtisodiy, moliyaviy va bozor sharoitlarini batafsil o‘rganish talab etiladi.

Raqobatlashuvchi investitsiyalar – bu bir-biriga ta’sir ko‘rsatadigan, resurslar, bozor yoki mahsulot nuqtai nazaridan bir-biriga raqobat qiluvchi investitsion loyihalar. Bu turdagi investitsiyalar odatda bir xil iste’molchilar auditoriyasi, geografik hudud, yoki cheklangan resurslar uchun kurash olib boradi.

Raqobatlashuvchi investitsiyalar orasidagi tanlov kompaniyaning strategik maqsadlariga, bozor salohiyatiga va loyihaning iqtisodiy samaradorligiga asoslanadi.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarning *xususiyatlar*i quyidagilar:

-Cheklangan resurslarga bog‘liqlik. Ikkita yoki undan ortiq loyiha bir xil resurslar talab qiladi (masalan, xomashyo, moliyaviy kapital yoki inson resurslari).

-Bozor ulushi uchun raqobat. Bir xil mijozlar yoki bozorda joylashgan mahsulotlar uchun raqobatlashish.

-Hududiy cheklovlar. Loyihalar bir xil geografik hududda amalga oshirilsa, ularning o‘zaro ta’siri kuchayadi.

-O‘zaro mustaqillik. Bir loyiha muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi boshqa loyiha natijalariga ta’sir qilishi mumkin.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarning *turlari* quyidagilardir:

- ✧ Bozor darajasida raqobatlashuvchi investitsiyalar - Bir xil yoki o‘xshash mahsulotlarni ishlab chiqaradigan loyihalar.
- ✧ Geografik hududlar bo‘yicha raqobatlashuvchi loyihalar - Bir xil hududda joylashib, bir xil iste’molchilarni jalb qilishga intilgan investitsiyalar.
- ✧ Resurslar uchun raqobatlashuvchi loyihalar - Bitta resurs manbasiga ega loyihalar (masalan, suv, elektr energiyasi, xomashyo).
- ✧ Strategik ustuvorlik bo‘yicha raqobatlashuvchi loyihalar - Kompaniya strategiyasi nuqtai nazaridan bir-biriga raqobat qiluvchi loyihalar.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarni tahlil qilishda e’tibor qaratiladigan jihatlar ham mavjud, ular quyidagilardan iborat:

Moliyaviy ko‘rsatkichlar. Har bir loyihaning sof keltirilgan qiymati (NPV), ichki foyda normasi (IRR) va qoplash muddati hisoblab chiqiladi.

Bozor salohiyati va raqobat. Loyihaning bozordagi ulushi va boshqa loyihalarga ta’siri o‘rganiladi.

Resurslarni taqsimlash. Resurslarning yetarliligi va ularni samarali foydalanish imkoniyatlari baholanadi.

Strategik moslik. Loyihaning kompaniyaning uzoq muddatli strategiyasiga mos kelishi aniqlanadi.

Risk va noaniqlik. Loyihalar amalga oshirilganda yuzaga keladigan risklar va noaniqlik darajasi tahlil qilinadi.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarni boshqarishda misol qilib quyidagini korib chiqsak.

Bir hududda ikkita yirik supermarket qurilishi loyihasini ko‘rib chiqaylik:

- Har ikkala loyiha bir xil mijozlar uchun mo‘ljallangan.
- Har bir loyiha bo‘yicha moliyaviy tahlil o‘tkaziladi.
- Bozor salohiyati cheklangan bo‘lsa, faqat bitta loyihani amalga oshirish tavsiya qilinadi.
- Raqobatni yumshatish uchun loyihalarni birlashtirish yoki ular orasida kelishuvga erishish mumkin.

Raqobatlashuvchi investitsiyalarni boshqarish samaradorlikni oshirish va resurslarni optimal taqsimlashga qaratilgan tahliliy yondashuvni talab qiladi. Bu turdagi investitsiyalarni boshqarishda strategik ustuvorlik va iqtisodiy samaradorlikni hisobga olish juda muhimdir.

8.2. Bir-birini inkor etuvchi investistiya loyihalarini baholash. Muqobil investistiyalar

Bir-birini inkor etuvchi investitsiya loyihalari – bu loyihalarning o‘zaro bog‘liqligi shunchalik kuchliki, birini tanlash boshqasini avtomatik ravishda rad etishga olib keladi. Bunday loyihalar ko‘pincha cheklangan moliyaviy resurslar, hududiy yoki texnologik cheklovlar sababli tanlovga duch keladi.

Bir-birini inkor etuvchi loyihalarning xususiyatlari:

Resurslar uchun raqobat. Loyihalar bir xil resurslar yoki mablag‘ talab qiladi.

Strategik tanlov. Har bir loyiha kompaniyaning strategiyasiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi, shuning uchun bitta loyiha amalga oshiriladi.

O‘zaro bog‘liq natijalar. Bir loyihaning amalga oshirilishi boshqa loyiha uchun talabni yoki imkoniyatni yo‘q qiladi.

Faoliyat hududi cheklanganligi. Loyihalar bir xil hudud yoki mijozlar guruhiga qaratilgan bo‘lib, ikkalasini bir vaqtda amalga oshirish amaliy bo‘lmasligi mumkin.

Baholashda foydalaniladigan asosiy usullar

Sof keltirilgan qiymat (Net Present Value, NPV). Har bir loyiha uchun kutilayotgan barcha pul oqimlari (daromad va xarajatlar) diskontlanadi.

1. Loyihalardan eng yuqori NPV ko‘rsatkichiga ega bo‘lgan loyiha tanlanadi.

$$NPV = \sum_{t=1}^{n} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_0$$

Bu yerda:

1. CFt – har yildagi kutilayotgan pul oqimi,
2. r – diskont stavkasi,
3. I_0 – dastlabki investitsiya qiymati.

Ichki foyda normasi (Internal Rate of Return, IRR). Loyihaning IRR ko‘rsatkichi diskont stavkasi bilan solishtiriladi. Yuqori IRRga ega loyiha tanlanadi.

Profitability Index (PI): Loyihalarning daromadliligini o‘lchaydi.

Formula:

$$PI = \frac{NPV + I_0}{I_0}$$

PI > 1 bo‘lgan loyihalar qabul qilinadi, lekin bir-birini inkor etuvchi loyihalarda PI qanchalik yuqori bo‘lsa, tanlanishi shunchalik ehtimolli.

Qoplash muddati (Payback Period). Har bir loyiha uchun dastlabki investitsiyalarni qoplashga qancha vaqt kerakligi aniqlanadi. Eng qisqa qoplash muddatiga ega loyiha tanlanadi.

Diskontlangan qoplash muddati. Pul oqimlari diskontlanadi va qoplash muddati hisoblanadi.

Shartli rentabellik indeksi. Agar loyihalar moliyaviy resurslar cheklangan bo‘lsa, rentabellik indeksi asosida qaror qabul qilinadi.

Bir-birini inkor etuvchi loyihalarni tanlash bo‘yicha misol keltirib o‘tamiz.

Ikki loyiha: A va B

Loyiha A: Dastlabki investitsiya = $100,000; NPV = $50,000; IRR = 15%

Loyiha B: Dastlabki investitsiya = $80,000; NPV = $40,000; IRR = 18%

Agar NPV bo‘yicha qaror qabul qilinsa, Loyiha A tanlanadi, chunki uning NPV ko‘rsatkichi yuqori.

Ammo, agar IRR bo‘yicha qaror qabul qilinsa, Loyiha B tanlanadi, chunki uning IRR ko‘rsatkichi yuqori.

Shuning uchun qaror kompaniyaning strategik maqsadlariga va kapitalning qiymatiga bog‘liq bo‘ladi.

Baholashda e’tiborga olinadigan jihatlar

Diskont stavkasi tanlovi. Diskont stavkasi noto‘g‘ri belgilansa, tanlov ham xato bo‘lishi mumkin.

Risk va noaniqlik. Loyihalar risklarini tahlil qilish va noaniqlik darajasini hisobga olish kerak.

Bozor va raqobat muhiti. Loyihalar bozor talabiga va raqobatchilar harakatlariga mos kelishi kerak.

Strategik ustuvorlik. Kompaniya strategiyasiga ko‘proq mos keluvchi loyiha tanlanadi.

Bir-birini inkor etuvchi investitsiya loyihalarni tanlashda faqat moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan cheklanmaslik lozim. Loyihalarning strategik ahamiyati, risk darajasi va uzoq muddatli natijalari ham hisobga olinishi kerak. Baholash usullari integratsiyalashgan yondashuv bilan qo‘llanganda, tanlangan loyiha samaradorligi yuqori bo‘ladi.

Muqobil investitsiyalar – bu an'anaviy investitsiya vositalaridan (aksiyalar, obligatsiyalar, depozitlar) farq qiluvchi, yuqori daromad olish yoki portfelni diversifikatsiya qilish maqsadida qo‘llaniladigan sarmoya turlari. Ushbu investitsiyalar odatda yuqori darajadagi tavakkal bilan bog‘liq, ammo investorlar uchun yuqori foyda keltirish imkonini beradi.

Muqobil investitsiyalar – bu an’anaviy bo‘lmagan, ya’ni aksiyadorlik bozori, obligatsiyalar yoki bank omonatlari kabi klassik investitsiya vositalaridan farq qiladigan investitsiya usullari va aktivlar sinfidir. Muqobil

investitsiyalar diversifikatsiyani oshirish va yuqori daromad olish maqsadida sarmoyadorlar tomonidan tanlanadi.

Muqobil investitsiyalarning asosiy xususiyatlari:

-an'anaviy bo‘lmagan vositalar - ushbu investitsiyalar aksiyalar va obligatsiyalardan tashqari, turli sohalarni qamrab oladi.

-yuqori tavakkal va yuqori daromad - potensial daromad ancha yuqori, ammo tavakkal darajasi ham shunga mos ravishda katta.

-diversifikatsiya imkoniyati - investorlar o‘z portfelini diversifikatsiya qilishda ushbu vositalardan foydalanadilar.

-o‘zgarmaslik va o‘ziga xoslik - muqobil investitsiyalar bozorda kamroq likvidlikka ega va ularga talab ko‘pincha cheklangan bo‘ladi.

Muqobil investitsiyalarning xususiyatlari:

*Diversifikatsiya. Klassik bozor vositalariga nisbatan kam bog‘liqlik (korelyatsiya) mavjud.

*Likvidlikning pastligi. Muqobil investitsiyalar odatda uzoq muddatli sarmoyalarni talab qiladi va osonlik bilan naqdlashtirilmaydi.

*Yuqori tavakkalchilik. Ushbu turdagi investitsiyalar yuqori foyda keltirishi bilan birga yuqori xavfga ega.

*Murakkab baholash. Aktivlarning haqiqiy qiymatini aniqlash qiyin bo‘lishi mumkin.

Muqobil investitsiyalarning asosiy turlari:

Ko‘chmas mulk (Real Estate).

1. Turar-joy va tijorat binolari, yer uchastkalari, ijaraga beriladigan mulklar.
2. Barqaror daromad manbai bo‘lib, uzoq muddatli investitsiyalar uchun foydalidir.

Xususiy kapital (Private Equity).

1. Jamoat aksiyadorlik jamiyatlari bo‘lmagan kompaniyalarga kiritilgan mablag‘lar.
2. Venchur kapitali va xususiy kompaniyalarga sarmoya kiritishni o‘z ichiga oladi.

Xedge fondlari (Hedge Funds). Raqobat strategiyalari asosida yuqori daromad olishga mo‘ljallangan fondlar.

Tovar bozorlari (Commodities).

1. Qimmatbaho metallar (oltin, kumush), energetik resurslar (neft, gaz), qishloq xo‘jaligi mahsulotlari.
2. Valyuta xatarlariga va inflyatsiyaga qarshi yaxshi himoya vositasi hisoblanadi.

Infratuzilma loyihalari. Energetika, transport, kommunikatsiya va boshqa sohalarda uzoq muddatli investitsiyalar.

San’at asarlari va kollektsiyalar (Art and Collectibles). Rassomlik asarlari, antikvar buyumlar, vintage avtomobillar, qimmatbaho zargarlik buyumlari va boshqa qimmatli narsalar.

Kriptoaktivlar va blokcheyn texnologiyasi.

1. Kriptovalyutalar (Bitcoin, Ethereum va boshqalar) va tokenlashgan raqamli aktivlar.
2. Yuqori tavakkal va yuqori foyda potensiali.

Startaplar va venchur kapital. Yangi tashkil etilgan, yuqori o‘sish imkoniyatiga ega kompaniyalarga sarmoya.

Impact Investing (Ijtimoiy ta’sir investitsiyalari). Ijtimoiy yoki ekologik foyda keltiruvchi loyihalar.

Muqobil investitsiyalarning *afzalliklari* ham mavjuddir. Ular quyidagilarni ifodalaydi:

Diversifikatsiya. An'anaviy investitsiyalarga nisbatan risklarni kamaytirish imkonini beradi. An’anaviy bozor o‘zgarishlaridan mustaqil ravishda daromad olishga yordam beradi.

Yuqori daromad imkoniyati. Yuqori foyda olishga intiluvchi investorlar uchun jozibador vosita hisoblanadi. Risk yuqori bo‘lsa ham, daromad foizi ham odatda yuqori bo‘ladi.

Inflyatsiyaga qarshi himoya. Ba’zi muqobil aktivlar (masalan, oltin) inflyatsiya ta’sirini kamaytiradi. Ko‘chmas mulk va qimmatbaho metallar kabi aktivlar inflyatsiya xavfini kamaytiradi.

Innovatsiyalar va texnologiyalar bilan bog‘liqlik. Yangi texnologiyalar va sohalarga kirish imkoniyati beradi.

Ijtimoiy va ekologik foyda. Impact investing orqali ijtimoiy va ekologik ta’sirga erishish mumkin.

Muqobil investitsiyalarning *kamchiliklari* ham bor, ular quyidagilardir:

Tavakkalchilikning yuqoriligi. Uzoq muddatli muvaffaqiyat kafolatlanmagan.

Likvidlikning pastligi. Aktivlarni tez naqdlashtirish qiyin.

Murakkab boshqaruv. Aktivlarni o‘rganish va boshqarish uchun yuqori darajada bilim va tajriba talab qilinadi.

Yuqori xarajatlar. Bunday investitsiyalarni amalga oshirishda boshqaruv, operatsion va tranzaksiya xarajatlari yuqori bo‘ladi.

Muqobil investitsiyalarni tanlashda e’tibor qaratiladigan omillar ham bo‘lib quyidagilar xisoblanadi:

Sarmoyadorning maqsadlari, ya’ni daromad olish, kapitalni saqlab qolish yoki ijtimoiy ta’sir keltirish maqsadlari.

Risk darajasi, ya’ni aktivlar bilan bog‘liq xavflar tahlil qilinadi.

Mablag‘ hajmi, ya’ni muqobil investitsiyalar odatda katta miqdordagi sarmoyani talab qiladi.

Davomiylik, ya’ni aktivning muddati va sarmoya muddatiga mosligi hisobga olinadi.

O‘zbekistonda muqobil investitsiyalarga qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, quyidagi sohalar sarmoyadorlar uchun jozibali hisoblanadi:

- Ko‘chmas mulk bozori. Yangi qurilishlar va ijara bozorining rivojlanishi.
- Qishloq xo‘jaligi. Yerga investitsiya qilish va organik mahsulotlar ishlab chiqarish.
- Quyosh va shamol energiyasi loyihalari. Yashil texnologiyalarga e’tibor kuchaymoqda.
- San’at buyumlari. Madaniy va antiqa buyumlar investitsiyasi.

Muqobil investitsiyalar an’anaviy sarmoya turlarini to‘ldiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Ularning xavfi yuqori bo‘lsa ham, diversifikatsiya va yuqori daromad olish imkoniyati sarmoyadorlarni jalb etadi. To‘g‘ri tahlil va strategik yondashuv orqali muqobil investitsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin.

8.3. Investistiya loyihalarining amal qilish muddatlaridagi farqlar. Xarajatlarga ko’ra samaradorlikni baholash usuli.

Investitsiya loyihalarining amal qilish muddati – bu loyiha davomida amalga oshiriladigan barcha bosqichlar, jumladan, tayyorgarlik, bajarilish, ishlatilish va yopilish bosqichlarini o‘z ichiga olgan davr. Amal qilish muddatlari loyihalarning xarakteri, ko‘lami, sohasiga qarab farq qiladi va investitsion tahlil uchun muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Amal qilish muddatlari bo‘yicha tasniflasak, ular quyidagilardir:

- ❖ Qisqa muddatli loyihalar (1 yildan kam). Bu turdagi loyihalar tez amalga oshiriladi va odatda kichik moliyaviy hajmga ega. Misollar: Reklama kampaniyalari, kichik biznes investitsiyalari, maishiy xizmatlar.
- ❖ O‘rta muddatli loyihalar (1 yildan 5 yilgacha). O‘rta darajadagi resurslar talab qiladi va o‘z samaradorligini qisqa muddatda ko‘rsatadi. Misollar: Yangi ishlab chiqarish liniyasini ishga tushirish, ma’lum bozorni o‘zlashtirish loyihalari.
- ❖ Uzoq muddatli loyihalar (5 yildan ko‘p). Ko‘p kapital talab qiladigan va uzoq vaqt davomida amalga oshiriladigan loyihalar. Misollar: Ko‘chmas mulk, infratuzilma, energetika sohasidagi investitsiyalar.

Loyihalarning amal qilish muddati bo‘yicha farqlar ham bo‘lib, quyidagicha jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

Ko‘rsatkich	Qisqa muddatli loyihalar	O‘rta muddatli loyihalar	Uzoq muddatli loyihalar
Moliyaviy hajm	Kichik	O‘rtacha	Yuqori
Risk darajasi	Past	O‘rta	Yuqori
Likvidlik	Yuqori	O‘rta	Past
Qaytarilish muddati	Tez (bir yil yoki undan kam)	O‘rtacha	Uzoq
Tahlil qilish murakkabligi	Oddiy	O‘rta	Yuqori
Resurslar talab qilinishi	Kam	O‘rta	Ko‘p

Amal qilish muddatlari bo‘yicha loyihalar farqlanishining sabablari ham mavjud. Ular:

- ✧ Sohaviy xususiyatlar. Infratuzilma va texnologiya loyihalari uzoq muddatli bo‘lsa, xizmat ko‘rsatish sohasida qisqa muddatli loyihalar ustunlik qiladi.
- ✧ Kapital hajmi. Qisqa muddatli loyihalar kam kapital talab qiladi, uzoq muddatli loyihalar esa katta miqdorda mablag‘ni talab etadi.
- ✧ Bozor sharoiti. Tez o‘zgaruvchan bozorlar qisqa muddatli loyihalarni talab qiladi, barqaror bozorlar esa uzoq muddatli loyihalarni.
- ✧ Risk darajasi. Uzoq muddatli loyihalar ko‘proq noaniqlik va risklarga duch keladi, qisqa muddatli loyihalar esa nisbatan barqaror.
- ✧ Daromad hajmi va davomiyligi. Uzoq muddatli loyihalar yuqori daromad keltirishi mumkin, ammo uni olish uchun vaqt talab etiladi.

Amal qilish muddatining investitsiya tahliliga ta’sirini ham ko‘rsak bo‘ladi, ya’ni:

- ✓ diskontlash va pul oqimlari - amal qilish muddati uzoq bo‘lsa, pul oqimlarini diskontlash orqali ularning hozirgi qiymatini hisoblash muhim ahamiyatga ega bo‘ladi;
- ✓ riskni boshqarish - qisqa muddatli loyihalar kamroq tavakkalga ega, uzoq muddatli loyihalar esa tavakkal boshqaruvini talab qiladi;
- ✓ resurs taqsimoti - uzoq muddatli loyihalar katta resurslar talab qilganligi sababli ularni moliyalashtirish uchun aniq strategiyalar ishlab chiqiladi;
- ✓ samaradorlik tahlili - amal qilish muddati uzoq bo‘lganda, loyiha samaradorligini baholashda sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki foyda normasi (IRR) va diskontlangan foyda xarajatlar nisbatidan foydalaniladi.

Investitsiya loyihasining amal qilish muddati ularning murakkabligi, resurs talab qilinishi, risk va daromadga bevosita ta’sir qiladi. Har bir loyiha

uchun uning amal qilish muddati to‘g‘ri aniqlanib, ushbu muddat davomida kutiladigan natijalar tahlil qilinishi zarur. Bu investitsion qarorlarning samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Xarajatlarga ko‘ra samaradorlikni baholash usuli

Xarajatlarga ko‘ra samaradorlikni baholash usuli (Cost-Effectiveness Analysis, CEA) investitsiya loyihalari yoki tashabbuslarning samaradorligini xarajatlar bilan bog‘lab tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy yondashuvlardan biridir. Ushbu usul loyiha yoki faoliyat natijalarini moliyaviy yoki nomoliyaviy ko‘rsatkichlarda baholash orqali qabul qilinadigan eng maqbul qarorni tanlashga yordam beradi.

Xarajatlarga ko‘ra samaradorlikni baholash usuli – investitsiya loyihalarining maqsadga muvofiqligini va samaradorligini aniqlash uchun xarajatlar hajmini maqsadga erishish darajasi bilan taqqoslashga asoslangan iqtisodiy baholash usuli. Bu usul asosan loyihaning sof daromadini aniqlash qiyin yoki daromad olishdan tashqari boshqa maqsadlarga qaratilgan loyihalarda qo‘llaniladi.

Metodologik asoslar. Xarajatlarga asoslangan samaradorlik usuli quyidagi omillarni tahlil qiladi:

1. Umumiy xarajatlar. Loyiha amalga oshirilishi uchun ketadigan barcha moliyaviy, texnik va boshqa resurslarning qiymati.
2. Natijalar. Loyihadan kutilayotgan ijtimoiy, ekologik, iqtisodiy yoki boshqa foydalar.
3. Nisbat: Xarajatlar va natijalarning bir-biriga bog‘liq holda baholanishi.

Ushbu usulning mohiyati, ya’ni xarajatlarga ko‘ra samaradorlik usuli loyihaning maqsadlariga erishish uchun qancha xarajatlar talab etilishini aniqlaydi. Bu yondashuvda quyidagilar asosiy o‘rin tutadi:

1. Ma’lum natijaga erishish uchun zarur bo‘lgan minimal xarajatlar aniqlanadi.
2. Bir xil natija keltiruvchi turli xil loyihalar qiyoslanadi.
3. Moliyaviy va nomoliyaviy foydalarni xarajat bilan solishtirish orqali eng maqbul loyiha tanlanadi.

Baholash jarayoniga e’tibor beradigan bo‘lsak, quyidagilarni bilishimiz kerak.

Loyihaning maqsadini aniqlash. Loyiha qanday muammoni hal qilishi va qanday natijalar keltirishi lozimligini belgilash.

Xarajatlarni aniqlash:

1. Moliyaviy xarajatlar (asosiy va joriy xarajatlar).
2. Noaniq xarajatlar (atrof-muhitga ta’sir, vaqt resurslari).

Alternativ variantlarni aniqlash. Muqobil loyihalarni yoki usullarni baholab, ularning xarajatlarini solishtirish.

Samaradorlik ko‘rsatkichlarini hisoblash:

1. Xarajatlarni natijalar bilan taqqoslash: Xarajat va natija koeffitsienti yoki natijaga erishishning o‘rtacha xarajati hisoblanadi.

2. Eng past xarajat usuli: Maqsadga erishish uchun eng arzon usulni tanlash.

Baholash bosqichlarida bir nechta jarayonga e’tibor qilish zarur.

- maqsadlarni aniqlash - loyiha yoki faoliyatdan erishilmoqchi bo‘lgan natijalar aniq belgilanadi.
- alternativlarni tanlash - loyihani amalga oshirishning bir nechta usullari yoki variantlari ko‘rib chiqiladi.
- xarajatlarni aniqlash - har bir loyiha yoki alternativ uchun barcha bevosita va bilvosita xarajatlar baholanadi.
- natijalarni aniqlash - loyihadan kutiladigan natijalar o‘lchanadi (masalan, ishlab chiqarish hajmi, xizmat ko‘rsatish samaradorligi).
- xarajatlar va natijalar nisbatini hisoblash - har bir alternativ uchun xarajatlar va erishilgan natijalar o‘rtasidagi nisbat aniqlanadi.
- qiyoslash va qaror qabul qilish - eng past xarajat bilan eng yuqori samaradorlikni ta’minlaydigan alternativ tanlanadi.

Xarajatlarga ko‘ra samaradorlik tahlilining usullari quyidagilardan iborat:

Minimal xarajatlar usuli (Cmin). Maqsadga erishish uchun eng kam xarajat talab qiladigan variant tanlanadi.

$$C_{\min} = \text{Eng past xarajatli variant}$$

Xarajat-samaradorlik nisbati (CER). Har bir natija birligi uchun qancha xarajat ketishini hisoblash.

$$CER = \frac{\text{Umumiy xarajatlar}}{\text{Natija birligi}}$$

Solishtirma xarajatlar usuli. Bir nechta muqobil variantlarning xarajatlarini natija miqdoriga bo‘lib, ularni taqqoslash.

$$S = \frac{\text{Xarajatlar}}{\text{Natija o‘lchovi}}$$

Hayotiy tsikl xarajatlari usuli. Loyiha hayotiy sikli davomida kelib chiqadigan barcha xarajatlarni hisobga oladi. Bu usul uzoq muddatli loyihalar uchun muhimdir.

Qo‘llanilish sohalari haqida keng fikrlar bayon etiladi, ya’ni:

1.Ijtimoiy loyihalar. Sog‘liqni saqlash tizimi; Ta’lim va infratuzilma rivojlanishi.

2.Ekologik loyihalar. Atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha tadbirlar.

3.Davlat dasturlari. Ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan investitsiya loyihalari.

4.Muqobil variantlarni taqqoslash. Turli loyihalar yoki texnologiyalar samaradorligini solishtirish.

Afzalliklari:

- Natijalarning daromad o‘lchoviga bog‘liq bo‘lmagan holatlarida samaradorlikni baholash imkoniyati.
- Kam xarajat talab qiluvchi samarali variantlarni tanlashga yordam beradi.
- Noaniq daromadli loyihalarni baholashda qo‘llash qulay.

Kamchiliklari:

- Natijalarni miqdoriy ifodalash qiyin bo‘lishi mumkin.
- Subyektivlik ehtimoli yuqori.
- Pul qiymatining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini hisobga olish murakkab.

Xarajatlarga ko‘ra samaradorlik usuli investitsiya loyihalari samaradorligini daromad olishdan tashqari maqsadlar bilan bog‘liq holda baholash imkonini beradi. Bu usul davlat, ijtimoiy va ekologik loyihalarni rejalashtirishda keng qo‘llaniladi. Samarali qaror qabul qilish uchun xarajatlar va natijalar o‘rtasidagi nisbatni aniq hisoblash zarur.

8.4. Uskunalarni ta’mirlash yoki almashtirish haqidagi qarorlarni asoslash. Xarajatlarni kamaytirish bo’yicha loyihalarni baholash.

Uskunalarni ta’mirlash yoki almashtirish haqidagi qarorlar korxonaning samaradorligi, ishlab chiqarish quvvati va moliyaviy barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu qarorlar, odatda, iqtisodiy va texnik mezonlar asosida qabul qilinadi. Qaror qabul qilishning asosiy omillari ham mavjud, ular quyidagilar:

Amaldagi uskuna holati:

1. Ishlash samaradorligi pasayganmi?
2. Uskunaning texnik jihatdan eskirishi darajasi.
3. Ta’mirlash uchun talab qilinadigan vaqt va xarajatlar.

Ishlab chiqarish talablari:

1. Yangi texnologiyalarni joriy etish zarurati.
2. Ishlab chiqarish quvvatini oshirish ehtiyoji.
3. Bozor talablariga mos kelish darajasi.

Moliyaviy omillar:

1. Ta’mirlash va almashtirish bilan bog‘liq xarajatlar.
2. Yangi uskuna sotib olish uchun mavjud mablag‘.
3. Eskirgan uskuna olib kelayotgan bevosita va bilvosita xarajatlar.

Iqtisodiy samaradorlik:

1. Yangi uskuna bilan daromad va rentabellikni oshirish imkoniyati.

2. Eskirgan uskunaning texnik nosozligi sababli ishlab chiqarishning to‘xtashi natijasidagi yo‘qotishlar.

Atrof-muhit va energiya samaradorligi:

1. Yangi uskunalarning energiya tejash xususiyatlari.
2. Ekologik talablarga muvofiqligi.

Uskunalarni ta’mirlash va almashtirishning iqtisodiy taqqoslash usullari.

Umumiy xarajatlarni taqqoslash. Ta’mirlash xarajatlari va eskirgan uskunadan foydalanish bilan bog‘liq operatsion xarajatlar, yangi uskunani sotib olish va o‘rnatish xarajatlari bilan taqqoslanadi.

$$T_{\text{ta'mirlash}} + O_{\text{operatsion}} \text{ vs } C_{\text{yangi uskuna}}$$

Diskontlangan naqd pul oqimi (NPV).Yangi uskuna olib keladigan kelajakdagi naqd oqimlarning hozirgi qiymatini hisoblash orqali qaror qabul qilinadi.

$$NPV = \sum_{t=1}^{T} \frac{CF_t}{(1+r)^t} - C_{\text{boshlang‘ich}}$$

Ichki foyda normasi (IRR). Ta’mirlash yoki almashtirish variantlarining foyda darajasi baholanadi.

Amortizatsiya tahlili. Yangi uskuna uchun amortizatsiya xarajatlari va eskirgan uskunani ta’mirlashdan kelib chiqadigan amortizatsiya farqlari hisoblanadi.

O‘rtacha yillik xarajatlar usuli. Har bir variantning yillik xarajatlarini hisoblash orqali eng qulay variant aniqlanadi.

$$AC = \frac{C_{\text{umumiy}}}{n}$$

Qaror qabul qilishning *bosqichlar*i

Hozirgi uskuna holatini baholash:

1. Texnik ekspertiza.
2. Ishlab chiqarish samaradorligi va nosozlik darajasi.

Moliyaviy tahlil:

1. Har ikkala variant uchun xarajatlar va daromadlarni hisoblash.
2. Kapital mablag‘ va operatsion xarajatlarni baholash.

Texnik tahlil:

1. Yangi uskunaning mahsuldorligi va texnik imkoniyatlarini o‘rganish.
2. Amaldagi uskunaning modernizatsiya qilish imkoniyati.

Alternativalarni baholash:

1. Bozorning eng yaxshi uskunalarini tahlil qilish.
2. Alternativ usullar bilan tanishish.

Qaror qabul qilish: Xarajat va foyda tahlili asosida eng samarali variantni tanlash.

Ta’mirlashni tanlash uchun sabablar:

- Ta’mirlash xarajatlari almashtirishdan ancha kam;
- Uskunaning xizmat muddatini uzaytirish imkoniyati mavjud;
- Ishlab chiqarish talablarini qondira oladi.

Almashtirishni tanlash uchun sabablar:

- Yangi texnologiyalarga ehtiyoj mavjud;
- Ta’mirlash xarajatlari yuqori yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas;
- Eskirgan uskuna ishlab chiqarishni to‘xtatishi xavfi mavjud;
- Energiya va resurslarni tejash maqsadida yangi uskuna zarur.

Uskunalarni ta’mirlash yoki almashtirish haqidagi qarorlar texnik, iqtisodiy va strategik tahlillarga asoslanishi kerak. Moliyaviy va texnik imkoniyatlarni inobatga olgan holda, korxona uchun uzoq muddatli foyda keltiruvchi variant tanlanadi. Shuningdek, qaror qabul qilishda ekologik talablar va raqobatbardoshlik omillari ham e’tiborga olinishi lozim.

Xarajatlarni kamaytirish bo‘yicha loyihalarni baholash

Xarajatlarni kamaytirish bo‘yicha loyihalar korxonalarda resurslarni tejash, samaradorlikni oshirish va foyda darajasini ko‘tarishga qaratilgan. Ushbu loyihalarni baholash, odatda, iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy tahlil, va strategik ustunlikka asoslanadi.

Baholash maqsadi:

1. Resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish.
2. Operatsion xarajatlarni qisqartirish va foyda marjasini ko‘paytirish.
3. Loyiha orqali raqobatbardoshlikni oshirish.
4. Uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash.

Loyihalarni baholash *bosqichlari*

Maqsadlarni aniqlash:

1. Qaysi xarajatlarni qisqartirish lozim?
2. Qisqartirishning operatsion va strategik afzalliklari qanday?

Xarajatlar tahlili:

1. Amaldagi xarajatlar strukturasini aniqlash (materiallar, ishchi kuchi, energiya, xizmatlar).
2. Qisqartirishning mumkin bo‘lgan sohalarini topish.

Loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholash:

1. Loyihaga sarmoya kiritishning moliyaviy oqibatlarini hisoblash.
2. Investitsiyalarning qaytarish muddati (payback period).

Diskontlash usullari yordamida baholash:

1. Sof keltirilgan qiymat (Net Present Value, NPV).
2. Ichki foyda normasi (Internal Rate of Return, IRR).
3. Xarajat va foyda nisbatini hisoblash (Benefit-Cost Ratio, BCR).

Alternativ tahlil:

1. Bir nechta variantlarni taqqoslash.
2. Qaysi loyiha iqtisodiy, ekologik va strategik jihatdan eng samarali ekanligini aniqlash.

Tavakkalchilikni baholash:

1. Loyiha muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, moliyaviy va operatsion yo‘qotishlarni tahlil qilish.
2. Risklarni minimallashtirish strategiyalarini ishlab chiqish.

Baholash usullari

1. Xarajat-tejamkorlik tahlili (Cost-Effectiveness Analysis, CEA):
- Maqsadga erishish uchun ketadigan xarajatlarni tahlil qiladi.
- Masalan, energiya sarfini kamaytirish uchun amalga oshirilgan sarmoyaning natijasida tejash miqdori.

2. Sof keltirilgan qiymat usuli (NPV):
- Loyihaning kelajakdagi naqd pul oqimlari hozirgi qiymat bilan taqqoslanadi.
- Ijobiy NPV loyihaning foydali ekanligini ko‘rsatadi.

3. Ichki foyda normasi (IRR):
- Loyihadan olinadigan maksimal foyda darajasini aniqlaydi.
- IRR yuqori bo‘lsa, loyiha moliyaviy jihatdan foydali hisoblanadi.

4. Amortizatsiya tahlili:
- Xarajatlarni kamaytirish uchun uskunalarning amortizatsiya xarajatlarini tahlil qilish.
- Eski uskunalarni almashtirish yoki ta’mirlash samaradorligini baholash.

5. Benefit-Cost Ratio (BCR):
- Loyiha natijasida olinadigan foyda va xarajatlar nisbati aniqlanadi.
- Agar BCR > 1 bo‘lsa, loyiha maqsadga muvofiq hisoblanadi.

6. Operatsion xarajatlarni tahlil qilish:
- Ishlab chiqarish jarayonidagi xarajatlarni tahlil qilish.
- Kamaytirish mumkin bo‘lgan jarayonlar yoki bo‘limlarni aniqlash.

Xarajatlarni kamaytirishning asosiy yo‘nalishlari

Materiallar va xom ashyolar:
- Arzon va sifatli alternativalarni topish.
- Materiallarni tejash usullarini joriy etish.

Energiya tejash:
- Energiya samaradorligini oshirish uchun texnologiyalarni modernizatsiya qilish.
- Energiya manbalarini optimallashtirish.

Ishchi kuchi samaradorligi:
- Avtomatlashtirish va texnologik jarayonlarni takomillashtirish.
- Kadrlar malakasini oshirish va motivatsion dasturlar.

Logistika va yetkazib berish:

- Optimal logistika tizimlarini joriy etish.
- Transport va saqlash xarajatlarini minimallashtirish.

Ishlab chiqarish jarayonlari:

- Jiddiy nosozliklar va ishlab chiqarishning to‘xtab qolishini oldini olish.
- Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish orqali mahsuldorlikni oshirish.

Xarajatlarni kamaytirish bo‘yicha loyihalarni baholashda iqtisodiy, moliyaviy, va strategik ko‘rsatkichlar birgalikda tahlil qilinadi. Loyihalar korxonaning uzoq muddatli manfaatlari, raqobatbardoshligi va barqarorligini ta’minlashga xizmat qilishi lozim. Optimal qaror qabul qilish uchun loyihalarni baholashda barcha muhim omillar inobatga olinishi shart.

Nazorat savollari:

1. Raqobatlashuvchi investitsiyalar nima va ular qanday tavsiflanadi?
2. Investitsiyalarni raqobatlashuvchi deb hisoblash uchun qanday mezonlar qo‘llaniladi?
3. Raqobatlashuvchi investitsiyalarni baholashning asosiy maqsadlari qanday?
4. Raqobatlashuvchi investitsiya loyihalarini tanlashda qanday omillar hisobga olinadi?
5. Cheklangan moliyaviy resurslar sharoitida loyihalar o‘rtasida qanday tanlov amalga oshiriladi?
6. Bir-birini istisno qiluvchi loyihalarni baholashda qanday yondashuvlar qo‘llaniladi?
7. NPV (sof joriy qiymat) raqobatlashuvchi loyihalarni baholashda qanday qo‘llaniladi?
8. IRR (ichki daromad normasi) bir-birini istisno qiluvchi loyihalarda qanday qaror qabul qilishga yordam beradi?
9. Payback Period (qoplanish muddati) ko‘rsatkichi raqobatlashuvchi investitsiyalarni baholashda qanchalik muhim?
10. Profitability Index (rentabellik indeksi) yordamida loyihalar o‘rtasida qanday taqqoslash amalga oshiriladi?
11. Diskontlangan pul oqimlari usuli raqobatlashuvchi investitsiyalarni baholashda qanday qo‘llaniladi?
12. Ko‘p mezonli baholash yondashuvi qanday amalga oshiriladi va uning afzalliklari nimalardan iborat?
13. Sensitivlik tahlili va xavf-xatarlarni baholash raqobatlashuvchi loyihalarda qanday qo‘llaniladi?
14. Resurs cheklovlari (moliya, vaqt, texnologiya) loyihalar tanloviga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

15. Atrof-muhit va ijtimoiy omillar raqobatlashuvchi loyihalarni baholashda qanday hisobga olinadi?
16. Alternativ loyihalarni birgalikda amalga oshirish imkoniyatlari qanday baholanadi?
17. Investitsiya portfelini optimallashtirish jarayonida raqobatlashuvchi loyihalar qanday tanlanadi?
18. Klassik yondashuv va zamonaviy yondashuvlar raqobatlashuvchi investitsiyalarni baholashda qanday farqlanadi?
19. Raqobatlashuvchi loyihalar uchun qaror qabul qilish jarayonida texnologik o‘zgarishlar qanday hisobga olinadi?
20. Raqobatlashuvchi investitsiyalarni noto‘g‘ri baholash natijasida qanday muammolar yuzaga kelishi mumkin?
21. Misol sifatida turli investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatsizlik yoki muvaffaqiyat sabablarini qanday tahlil qilish mumkin?

9-BOB. TEXNIK TAHLIL

9.1. Texnik tahlilning maqsad va vazifalari, loyihani, uning resurslarini va qo'llanilayotgan texnologiyalarni tasarruf qilish, loyiha ko'lami.
9.2. Texnik tahlil strukturasi.
9.3. Texnologik jarayon sxemasi va texnik iqtisodiy tahlil.
9.4. Ko'p komponentli loyihalar, loyihaning joylashish o'rni tahlili, loyihaning texnologik paketi, moliyaviy xarajatlar mezonlari va cheklovchilari, xarajatlardagi o'zgarishlar, loyihalarni amalga oshirish bo'yicha ishlar grafigi.
9.5. Ishlab chiqarish rejasi, loyihaning zararsizlik nuqtasi va uning tahlili.

9.1. Texnik tahlilning maqsad va vazifalari, loyihani, uning resurslarini va qo'llanilayotgan texnologiyalarni tasarruf qilish, loyiha ko'lami

Texnik tahlil — bu investitsiya loyihalarini baholashda qo‘llaniladigan usul bo‘lib, loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan texnik, texnologik va uskunaviy talablarni aniqlash, shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini baholashga yo‘naltirilgan. Texnik tahlil orqali loyiha uchun eng mos texnologiya, uskunalar, jarayonlar va resurslar tanlanadi, ularning samaradorligi, ishonchliligi va rentabelligi aniqlanadi. Texnik tahlil — bu investitsiya loyihasining texnologik va resurs jihatlarini aniqlash va baholashni maqsad qilgan jarayondir. U loyihaning texnik imkoniyatlari va resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlashga yo‘naltirilgan.

Texnik tahlilning maqsadlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

-Loyihaning texnik imkoniyatlarini baholash, loyiha uchun kerakli texnologiyalar, uskunalar va ishlab chiqarish usullarining imkoniyatlarini aniqlash.

-Texnologik jarayonlarning samaradorligini tahlil qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, qaysi jarayonlarni yaxshilash yoki yangilash zarurligini aniqlash.

-Ishlab chiqarish quvvatini baholash, kerakli ishlab chiqarish quvvatlari, resurslar va moddiy ehtiyojlarni tahlil qilish.

-Ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish, texnik tahlil orqali jarayonlarni yaxshilash va ularni optimallashtirish imkoniyatlarini aniqlash, shu orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

-Samarali texnik resurslarni tanlash, loyiha uchun zarur bo‘lgan texnik resurslarni, uskunalar va materiallarni tanlash.

-Texnik xavf va tavakkalchiliklarni aniqlash, loyihada texnik nosozliklar, xavflar va ularni minimallashtirish usullarini ishlab chiqish.

-Loyihaning texnik jihatlarini tahlil qilish, loyiha doirasidagi barcha texnik o‘zgarishlar, texnologiyalar va resurslarni izchil tahlil qilish, ularning ishlash muddatini va amaldagi samaradorligini o‘rganish.

Texnik tahlilning asosiy bosqichlariga to‘htalib o‘tsak.

Texnologiyaning tanlanishi:

1. Loyiha uchun kerakli texnologiyani tanlashda uning samaradorligi, rentabelligi, texnik jihatdan ishonchliligi, va ishlab chiqarish jarayonlariga mosligi e’tiborga olinadi.
2. Texnologiyaning takomillashishi va rivojlanishi ham hisobga olinadi.

Ishlab chiqarish uskunalarini tanlash va tahlil qilish:

1. Loyiha uchun zarur bo‘lgan asbob-uskunalarni aniqlash, ularning ish faoliyatini va texnik xususiyatlarini tahlil qilish.
2. Uskunalarni yangilash, ta’mirlash yoki almashtirish kerakligi baholanadi.

Jarayonlar va operatsiyalarni optimallashtirish:

1. Ishlab chiqarish jarayonlari va operatsiyalarni yaxshilash imkoniyatlari aniqlanadi.
2. Kamxarj ishlab chiqarishni ta’minlash uchun innovatsion texnologiyalar va uslublar qo‘llanadi.

Ishlab chiqarish quvvatlarini hisoblash:

1. Loyihaning ishlab chiqarish quvvati va ehtiyojlarini aniqlash.
2. Kerakli resurslar (ishchi kuchi, materiallar, energiya) hisoblanadi.

Xarajatlar va resurslarni hisoblash:

1. Texnik tahlil doirasida ishlab chiqarish xarajatlari, uskunalar, xom ashyo, va boshqa resurslarning narxi hisoblanadi.
2. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun imkoniyatlar aniqlanadi.

Tavakkalchilik va xavf tahlili:

1. Texnik tahlil orqali texnologik jarayonlardagi tavakkalchiliklar aniqlanadi.
2. Nosozliklar, quvvat yetishmasligi yoki ishlab chiqarishning to‘xtab qolishi kabi xavflar baholanadi.

Texnik tahlilda foydalaniladigan metodlar ham bir qancha. Ular:

<u>Ekspert baholashlari:</u>

1. Texnik ekspertlardan foydalanib, texnologiya va uskunalar bo‘yicha baholar olish.
2. Ular orqali muammolarni oldindan aniqlash va tavsiyalar olish.

<u>SWOT tahlili:</u>

Texnologiya va uskunalar tanlovida kuchli tomonlar, zaifliklar, imkoniyatlar va tahdidlarni tahlil qilish.

Simulyatsiya va modellash:

Ishlab chiqarish jarayonlarini model qilish orqali resurslar, xarajatlar va ishlab chiqarish samaradorligini ta’minlash.

Xarajatlar tahlili (Cost Analysis):

Texnologiya yoki uskunalarni tanlashda barcha xarajatlarni, shu jumladan, ekspluatatsiya, ta’mirlash, amortizatsiya va saqlash xarajatlarini hisoblash.

Foyda va zarar tahlili (Benefit-Cost Analysis):

Loyiha va uning texnik parametrlarining iqtisodiy foydasi va xarajatlarini taqqoslash.

Texnik tahlilning natijalaridan foydalanish quyidagilardan iboratdir:

Loyihani amalga oshirishning texnik jihatlarini baholash. Texnik tahlil asosida loyihaning amalga oshirilishida yuzaga keladigan muammolar va xavflar aniqlanadi.

Investitsiya qarorlarini qabul qilish. Texnik tahlil natijalari investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim o‘rin tutadi. Loyiha uchun optimal texnologiya va resurslar tanlanadi.

Loyihaning samaradorligini oshirish. Loyiha amalga oshirilgach, texnik tahlil natijalari jarayonlarni yanada takomillashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Texnik tahlil investitsiya loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan texnologik, operatsion va iqtisodiy omillarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Loyihaning texnik jihatlari tahlil qilinmasdan, samarali va uzoq muddatli investitsiya qilish imkonsiz. Buning uchun aniq va ishonchli texnik baholashlar, uskunalar va jarayonlar optimallashtirilgan holda amalga oshirilishi kerak.

Texnik tahlilning vazifalari quyidagilardir:

Loyihaning texnik resurslarini aniqlash:

1. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan resurslar (xom ashyo, energiya, ishchi kuchi va uskunalar)ni tahlil qilish.
2. Resurslar hajmi, ularga bo‘lgan talab va ularni qanday ta’minlashni rejalashtirish.

Qo‘llaniladigan texnologiyalarni baholash:

1. Loyihada ishlatiladigan texnologiyalarni tahlil qilish, ularning samaradorligi va rentabelligini aniqlash.
2. Texnologiyalarning yangiligi, sifat darajasi va rivojlanish potentsialini o‘rganish.

Loyihaning texnik talablarini aniqlash:

1. Loyiha uchun kerakli bo‘lgan texnik xususiyatlar va talablarga mos texnologiya va uskunalarni tanlash.
2. Loyiha amalga oshirilganida, texnik jihatdan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni va xavflarni baholash.

Ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish:

1. Ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish uchun imkoniyatlarni aniqlash.

2. Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarish bosqichlarini optimallashtirish va soddalashtirish.

Xarajatlarni baholash:

1. Texnik tahlil doirasida loyiha uchun kerakli bo‘lgan barcha resurslar va ularning xarajatlarini hisoblash.

2. Texnologiya va uskunalarni tanlashda xarajatlarni, amortizatsiya va ekspluatatsiya xarajatlarini aniqlash.

Loyihani, uning resurslarini va qo‘llanilayotgan texnologiyalarni tasarruf qilish bo‘yicha toh‘talib o‘tamiz.

Resurslardan samarali foydalanish. Loyiha amalga oshirilganda, barcha resurslar (xom ashyo, energiya, uskunalar)ni tejash va samarali ishlatish uchun texnik tahlil qilinadi. Bu ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi.

Texnologiyalarning samaradorligi. Tanlangan texnologiyalarni baholash orqali, ularning samaradorligini, ishlab chiqarish jarayonlariga ta’sirini va rentabelligini tekshirish. Shu bilan birga, texnologiyalarning innovatsion xususiyatlarini va rivojlanish potensialini tahlil qilish.

Energiyani va materiallarni tejash. Loyiha jarayonlarida energiya va materiallardan maksimal darajada foydalanish. Bu investitsiyaning rentabelligini oshirish va resurslar tejashga imkon beradi.

Texnik ta’minot va qismlarning ishlash muddatini oshirish. Uskenalarning ishlash muddatini uzaytirish va ularni optimal tarzda ishlatish uchun texnik tahlil qilinadi. Bu uskunalarning nosozliklaridan oldin aniqlash va ta’mirlash xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Loyiha ko‘lami

Loyiha ko‘lami — bu loyiha doirasidagi barcha texnik, iqtisodiy va tashkiliy talablarni, resurslarni va jarayonlarni o‘z ichiga olgan parametrlarning majmui. Loyiha ko‘lamini aniqlash texnik tahlilning muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Ishlab chiqarish quvvatlari loyiha ko‘lamini belgilashda ishlab chiqarish quvvatlari va ularni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslar hisobga olinadi.

Texnologiya va uskunalar loyiha ko‘lamida qo‘llaniladigan texnologiya va uskunalar, ularning ishlab chiqarish quvvati va samaradorligi belgilanishi kerak.

Resurslar hajmi loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan xom ashyo, energiya, ishchi kuchi va boshqa resurslar ko‘lami aniqlanadi.

Ishlab chiqarish bosqichlari va jarayonlar loyiha ko‘lamida ishlab chiqarish bosqichlari va texnologik jarayonlar tavsiflanadi va ularni samarali tashkil etish uchun tahlil qilinadi.

Texnik xavflar va tavakkalchiliklar loyihaning texnik jihatlari bilan bog‘liq xavflar va tavakkalchiliklar aniqlanadi, bu xavflarni minimallashtirish uchun choralar ishlab chiqiladi.

Texnik tahlil loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan texnologik va resurs jihatlarni baholashni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon loyiha ko‘lamini aniqlash, resurslarni samarali tasarruf qilish, texnologiyalarni tanlash va jarayonlarni optimallashtirishga yordam beradi.

Texnik tahlil orqali investitsiya loyihalarining samaradorligini oshirish va uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash mumkin.

9.2. Texnik tahlil strukturasi

Texnik tahlil strukturasining asosiy komponentlari investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun texnologik, resursli, iqtisodiy va boshqaruv jihatlaridan samarali baholashni o‘z ichiga oladi. Quyida texnik tahlilning asosiy tarkibiy qismlari ko‘rsatilgan:

1. Loyihaning texnik tavsifi

Loyihaning maqsadi va vazifalari: Loyihaning texnik jihatlari, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarini belgilash. Bunga texnologiya va jarayonlar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar, shuningdek, loyiha bajarilishidagi maqsadlar kiradi.

Loyihaning ko‘lami: Loyihani amalga oshirishda kerak bo‘lgan resurslar, texnologiyalar va ishlab chiqarish quvvatlari haqida umumiy ma’lumotlar. Loyiha uchun zarur bo‘lgan xom ashyo, texnologik jarayonlar va ish quvvatlari tahlil qilinadi.

2. Texnologiya va uskunalar

Tanlangan texnologiyalar: Loyiha uchun tanlangan texnologiyaning tavsifi, uning samaradorligi, yangiligi va ishlab chiqarish jarayoniga ta’siri. Shu bilan birga, texnologiyaning mosligini, rivojlanish imkoniyatlarini va kelajakdagi ehtiyojlarni hisobga olish kerak.

Ishlab chiqarish uskunalari: Loyiha uchun kerak bo‘lgan uskunalar va ularning texnik xususiyatlari, quvvati, texnologik jarayonlardagi roli va ishlash muddatlari. Uskunalarni yangilash yoki almashtirish zarurati ham tahlil qilinadi.

3. Ishlab chiqarish jarayonlari

Jarayonlarning tavsifi: Loyiha doirasidagi ishlab chiqarish jarayonlarining tasnifi va tahlili. Har bir jarayonning ishlash tartibi, talab qilinadigan resurslar va texnologik bosqichlar aniqlanadi.

Ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish: Ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, ularni soddalashtirish va texnik imkoniyatlar yordamida samaradorlikni oshirish.

4. Resurslar va resurslardan foydalanish

Resurslarning tahlili: Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslar (xom ashyo, ishchi kuchi, energiya, uskunalar)ni aniqlash va ularning miqdori, sifatini, xarajatlari va ta’minlanishini baholash.

Resurslarni optimallashtirish: Resurslardan samarali foydalanish usullarini ishlab chiqish, shu jumladan energiya va materiallar tejash, ishlab chiqarish jarayonlarida resurslarni maksimal darajada ishlatish.

5. Texnik xavflar va risklar

Xavf tahlili: Texnik tahlil jarayonida loyihaga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan xavflar va tavakkalchiliklar aniqlanadi. Masalan, uskunalar nosozligi, ishlab chiqarish jarayonidagi to‘xtab qolishlar yoki texnologiyalarning ishlashdagi muammolar.

Xavflarni boshqarish: Xavflarni aniqlash, ularni kamaytirish yoki oldini olish uchun zarur choralarni ishlab chiqish, shu jumladan texnik vositalar, jarayonlarni yaxshilash va zaxira rejalarini yaratish.

6. Ishlab chiqarish quvvati va ishlab chiqarish rejalari

Ishlab chiqarish quvvati: Loyihaning ishlab chiqarish quvvatlarini belgilash va ularni hisoblash. Bu, loyiha bo‘yicha ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi, texnik imkoniyatlar va ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini baholashni o‘z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish rejasi: Ishlab chiqarish rejasi va uning amaliyotda qanday amalga oshirilishini ta’minlash. Bu, resurslarni ta’minlash, ishlab chiqarish jarayonlarining rejalashtirilgan muddatlarga mos kelishini ta’minlash.

7. Xarajatlar va budjetlash

Xarajatlarni baholash: Loyiha doirasida texnik tahlil yordamida amalga oshiriladigan barcha xarajatlarni hisoblash. Bunga uskunalar, materiallar, ishchi kuchi va energiya xarajatlari kiradi.

Moliyaviy resurslarni ta’minlash: Texnik tahlil davomida zarur bo‘lgan moliyaviy resurslar va ularni qanday ta’minlashni rejalashtirish.

8. Loyiha ko‘lamini nazorat qilish

Loyihaning amalga oshirilish jarayonini nazorat qilish: Loyihaning texnik qismlarini va resurslardan foydalanishni boshqarish. Bu, ishlab chiqarish jarayonlarini, texnologik o‘zgarishlarni va resurslar ishlatilishini kuzatish va nazorat qilish.

Loyihaning monitoring va baholash tizimi: Loyiha faoliyatining doimiy monitoringi, texnik ko‘rsatkichlar va resurslarning samaradorligini baholash.

Xulosa qilib aytganda, texnik tahlilning strukturasini to‘g‘ri tuzish, loyiha uchun zarur bo‘lgan texnologiya, uskunalar, resurslar va ishlab chiqarish

jarayonlarini tahlil qilish, shuningdek, texnik xavflarni aniqlash va boshqarish loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydi. Texnik tahlil loyihaning samaradorligini oshirish va investorlar uchun xavflarni kamaytirish imkoniyatini yaratadi.

9.3. Texnologik jarayon sxemasi va texnik iqtisodiy tahlil

Texnologik jarayon sxemasi va texnik iqtisodiy tahlil investitsiya loyihalarini amalga oshirishda texnik va iqtisodiy jihatlarni baholashning muhim qismlaridir. Quyida har birini alohida ko‘rib chiqamiz.

Texnologik jarayon sxemasi – bu ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarini, resurslardan foydalanish va ularning bir-biriga bog‘lanishini ko‘rsatadigan grafik yoki diagrammadir. Texnologik jarayon sxemasi quyidagi elementlardan iborat bo‘lishi mumkin:

-Jarayonning boshlanishi va tugashi. Sxemada jarayonning boshlanishi va tugash nuqtalari aniqlanadi. Masalan, xom ashyoni tayyorlashdan tortib, mahsulot tayyor bo‘lguncha.

-Jarayon bosqichlari. Mahsulot yoki xizmatni ishlab chiqarishning har bir bosqichi ko‘rsatiladi (xom ashyoni tayyorlash, ishlab chiqarish, yig‘ish, saqlash va tarqatish).

-Resurslar va materiallar oqimi. Har bir jarayon bosqichida foydalaniladigan xom ashyo, materiallar, energiya va boshqa resurslar ko‘rsatiladi. Bu resurslar jarayonni davom ettirish uchun zarur.

-Qurilmalar va texnologiyalar. Har bir jarayonga mos keladigan texnologiya, uskuna va apparatlar, shuningdek, ularning vazifalari ko‘rsatiladi.

-Vaqt va xarajatlar. Har bir bosqichda sarflanadigan vaqt va resurslar, shu jumladan, xarajatlar, baholanadi.

Misol. Agar loyiha zavodda mahsulot ishlab chiqarishni nazarda tutsa, texnologik jarayon sxemasi quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lishi mumkin:

- Xom ashyo kirib kelishi
- Sotib olish va saqlash
- Ishlab chiqarish jarayoni
- Mahsulotni paketlash
- Mahsulotni taqdim etish

Texnik iqtisodiy tahlil loyihaning texnik jihatlarini iqtisodiy jihatdan baholash va ularning samaradorligini o‘lchashga qaratilgan. Ushbu tahlil ishlab chiqarish jarayonlari, resurslardan foydalanish va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganadi. Texnik iqtisodiy tahlil quyidagi asosiy komponentlardan iborat bo‘lishi mumkin:

Texnik jihatlarni baholash quyidagilarda ifodalanadi:

Ishlab chiqarish uskunalari va texnologiyalar. Tanlangan texnologiyaning samaradorligi, innovatsionligi, va ishlab chiqarish quvvati. Uskunalar va texnologiyalarning xarajatlar, ta’mirlash, almashinish muddatlari tahlil qilinadi.

Jarayonlarni optimallashtirish. Texnologik jarayonlarning samaradorligini oshirish va resurslardan tejamkor foydalanish imkoniyatlari. Bu jarayonlarni yangilash, takomillashtirish yoki soddalashtirishni o‘z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish quvvati. Mahsulot ishlab chiqarish quvvatini hisoblash va uning o‘sish potensiali. Texnik iqtisodiy tahlil ishlab chiqarish quvvatlarining maksimal darajada ishlashini ta’minlashga qaratilgan.

Iqtisodiy jihatlarni baholash esa quyidagilardir:

Xarajatlar tahlili. Ishlab chiqarishning barcha xarajatlarini hisoblash (xom ashyo, energiya, ishchi kuchi, amortizatsiya, texnologiya va boshqa resurslar). Xarajatlar va daromadlarni tahlil qilish va rentabellikni baholash.

Moliyaviy baholash. Loyiha uchun kutilayotgan foyda, sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki foyda normasi (IRR) va foyda olish davri (payback period) kabi moliyaviy ko‘rsatkichlar yordamida loyiha samaradorligini baholash.

Risklar va xavflarni baholash. Texnik va iqtisodiy risklarni aniqlash, ularning loyiha natijalariga ta’siri va xavflarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish. Masalan, texnologiyaning eskirishi, uskunalar nosozligi, xom ashyo yetishmasligi.

Investitsiyalarni samaradorligini baholash. Investitsiya qilinadigan mablag‘larning qaytarilishi va moliyaviy natijalar. Bu, investitsiya qarorlarini asoslash va samaradorligini hisoblash uchun kerak.

Texnik iqtisodiy tahlilning amaliyoti haqida ham o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Shundan kelib chiqqan holda quyidagilarga tohtalamiz:

*Loyiha samaradorligini aniqlash. Loyihaning texnik iqtisodiy tahlilidan olingan natijalar, loyiha uchun kerakli sarmoya miqdori, xarajatlar va foydani aniqlashda yordam beradi. Ushbu tahlil asosida investorlar va menejment loyihaning muvaffaqiyatini prognoz qilishlari mumkin.

*Strategik qarorlar qabul qilish. Loyiha bo‘yicha qarorlar (masalan, texnologiya tanlash, uskunalar sotib olish) texnik iqtisodiy tahlil asosida qabul qilinadi. Bu tahlil bozor ehtiyojlarini, texnologik imkoniyatlarni va moliyaviy resurslarni hisobga olib, qarorlarni eng optimal yo‘nalishda qabul qilishga yordam beradi.

Texnologik jarayon sxemasi va texnik iqtisodiy tahlil investitsiya loyihalarini samarali rejalashtirish va amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega. Texnologik jarayon sxemasi yordamida ishlab chiqarish bosqichlari va resurslar oqimi aniqlanadi, texnik iqtisodiy tahlil esa loyihaning moliyaviy samaradorligini va risklarini baholash imkonini beradi. Bu tahlil loyihaning iqtisodiy jihatdan samarali va xavfsiz bo‘lishini ta’minlashga yordam beradi.

9.4. Ko’p komponentli loyihalar, loyihaning joylashish o’rni tahlili, loyihaning texnologik paketi, moliyaviy xarajatlar mezonlari va cheklovchilari, xarajatlardagi o’zgarishlar, loyihalarni amalga oshirish bo’yicha ishlar grafigi

Ko‘p komponentli loyihalar kompleks tizimlarni tashkil etadi, ularda bir nechta komponentlar yoki bosqichlar mavjud. Har bir komponent o‘ziga xos vazifani bajaradi va butun loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun hammasi o‘z o‘rnini to‘ldirishi kerak. Ko‘p komponentli loyihalarni samarali boshqarish uchun turli tahlil usullarini qo‘llash zarur.

Quyida ko‘p komponentli loyihalar, komponentlarning turlari, joylashish o‘rnini tahlil qilish, texnologik paket, moliyaviy xarajatlar va loyihani amalga oshirish grafigi kabi muhim mavzularni ko‘rib chiqamiz:

Ko‘p komponentli loyihalar - bu bir nechta alohida, ammo o‘zaro bog‘liq bo‘lgan komponentlardan iborat loyihalar. Har bir komponentning o‘zining texnik, moliyaviy va vaqt jihatlari mavjud bo‘lib, ular umumiy loyiha maqsadlariga xizmat qiladi.

Komponentlarning turlari:

- ✓ **Mustaqil komponentlar.** Bu komponentlar bir-biriga ta’sir qilmaydi va alohida ishlashga imkon beradi. Masalan, biror bir mahsulotning ishlab chiqarilishi yoki xizmatning taqdim etilishi o‘zining mustaqil jarayonidir.
- ✓ **Bir-birini to‘ldiruvchi komponentlar.** Bu komponentlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, biri boshqa birining ishlashini ta’minlaydi. Masalan, ishlab chiqarish va sotish jarayonlari bir-birini to‘ldirishi mumkin.
- ✓ **Bir-birining o‘rnini bosuvchi komponentlar.** Bu komponentlar o‘rtasida almashinuv mavjud bo‘lib, biri muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, boshqa komponent uni almashtirishi mumkin. Masalan, uskunaning bir turi ishlamay qolsa, uning o‘rniga boshqa bir turdagi uskunani ishlatish mumkin.

Loyihaning joylashish o‘rnini tahlil qilish loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim ahamiyatga ega. Joylashish o‘rnini tanlash bir qancha omillarga ta’sir qiladi:

-Geografik omillar-Mahsulotni ishlab chiqarish va tarqatishda transport va logistika xarajatlari, bozorlar yaqinligi va ishlab chiqarish resurslarining mavjudligi.

-Ijtimoiy va iqtisodiy omillar-Mahalliy aholining ijtimoiy ehtiyojlari, mehnat bozoridagi vaziyat, soliq siyosati va huquqiy normativlar.

-Ekologik omillar-Atrof-muhitga ta’siri, ekologik xavfsizlik va barqarorlik.

-Infratuzilma-Yaxshi rivojlangan kommunikatsiyalar, elektr energiyasi, suv ta’minoti va boshqa muhim infratuzilma komponentlari mavjudligi.

Loyihaning joylashishini tahlil qilishda yuqoridagi barcha omillarni inobatga olish zarur, chunki noto‘g‘ri joylashish loyiha xarajatlarini oshirishi va qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Loyihaning texnologik paketi oyihaning texnik tarkibiy qismini tashkil etadi. Bu, odatda, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Texnologiya va uskunalar. Loyihada ishlatiladigan texnologiyalar, uskunalar va apparatlar tanlovi.

Ishlab chiqarish jarayoni. Mahsulotni ishlab chiqarish uchun kerakli jarayonlar, texnologik sxemalar, materiallar oqimi va jarayonlarning samaradorligini oshirish usullari.

Ishlab chiqarish resurslari. Xom ashyo, energiya va boshqa materiallar, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlari uchun zarur bo‘lgan texnik xizmatlar va ta’minot.

Texnologik paketni ishlab chiqish va tahlil qilish loyihaning samaradorligini ta’minlash uchun zarurdir, chunki texnologik xatoliklar yoki noto‘g‘ri texnologiya tanlovi loyiha muvaffaqiyatini xavf ostiga qo‘yishi mumkin.

Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan **moliyaviy xarajatlar** quyidagi mezonlar va cheklovchilarga bog‘liq bo‘ladi:

Xarajatlar me’yorlari. Loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha moliyaviy resurslar. Xarajatlar quyidagi bo‘limlarga bo‘linadi:

- Dastlabki investitsiyalar (uskunalar, texnologiyalar va binolar)
- Ishlab chiqarish xarajatlari (xom ashyo, ishchi kuchi, energiya)
- Boshqa operatsion xarajatlar (boshqaruv, marketing, ta’minot)

Cheklovchilar. Moliyaviy cheklovlar – bu loyiha amalga oshirilishida yuzaga keladigan budjet va resurslarga oid cheklovlar. Bu cheklovlar xarajatlarning oshishi, valyuta kursining o‘zgarishi, inflyatsiya va boshqa omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin.

Loyihaning **xarajatlaridagi o‘zgarishlar** vaqt o‘tishi bilan yuzaga kelishi mumkin. Bunday o‘zgarishlar:

- Inflatsiya - xizmatlar va materiallar narxining oshishi xarajatlarni ko‘taradi.
- Xom ashyo narxining o‘zgarishi - xom ashyo yoki yarim tayyor mahsulotlar narxining oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini ko‘taradi.
- Uskunalar va texnologiya yangilanishi - texnologiyalar va uskunalar yangilanishi xarajatlarni kamaytirishi yoki oshirishi mumkin.
- Mehnat haqi o‘zgarishi - ishchi kuchi narxining o‘zgarishi ishlab chiqarish xarajatlarini ta’sir qiladi.

Bunday o‘zgarishlarni aniqlash va oldindan hisoblash, loyihaning moliyaviy barqarorligini ta’minlashga yordam beradi.

Loyihani amalga oshirish bo‘yicha ishlar grafigi loyiha doirasidagi barcha bosqichlar, resurslar, vaqt va vazifalarni aniq ko‘rsatadi. Grafigi tuzishda quyidagilarni hisobga olish kerak:

*Loyiha bosqichlari. Har bir bosqichning boshlanishi va tugash vaqti.

*Vazifalar va mas'uliyatlar. Har bir vazifani kim bajarishi va qanday resurslar kerakligi.

*Vaqt mezonlari. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan vaqt (mavjud vaqtni optimallashtirish).

*Monitoring va boshqaruv. Loyihani amalga oshirishda monitoring qilish va boshqarish uchun zarur bo‘lgan mexanizmlar.

Loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun ishlar grafigi aniq va muvofiqlashtirilgan bo‘lishi zarur.

Ko‘p komponentli loyihalar murakkab tizimlarni tashkil etadi va ularni samarali boshqarish uchun yuqorida keltirilgan komponentlarni tahlil qilish zarur. Loyihaning joylashish o‘rnini tahlil qilish, texnologik paketni tanlash, moliyaviy xarajatlarni hisoblash va ishlar grafigini tuzish loyiha muvaffaqiyatining asosiy omillaridir. Har bir bosqichda o‘zgarishlarni oldindan prognoz qilish va ularni nazorat qilish loyihaning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta’minlaydi.

Ishlab chiqarish rejasi va **zararsizlik nuqtasi** loyihaning moliyaviy va iqtisodiy muvaffaqiyatini ta’minlash uchun muhim tushunchalardir. Ularning har biri loyihani samarali boshqarish va optimallashtirishga yordam beradi. Quyida har birining mohiyati va tahlili keltirilgan.

9.5. Ishlab chiqarish rejasi, loyihaning zararsizlik nuqtasi va uning tahlili

Ishlab chiqarish rejasi — bu ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini ta’minlash uchun barcha zaruriy texnik, iqtisodiy va tashkiliy chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan reja. Ishlab chiqarish rejasining maqsadi — mahsulotni kerakli hajmda, sifatda va belgilangan muddatda ishlab chiqarish, resurslardan samarali foydalanish va xarajatlarni minimallashtirish.

Ishlab chiqarish rejasining asosiy tarkibiy qismlari:

Ishlab chiqarish hajmi va rejalashtirish, mahsulotlar hajmini va ishlab chiqarishning umumiy miqdorini rejalashtirish. Bu ma’lumotlar marketing tadqiqotlari va bozor tahlillari asosida aniqlanadi.

Texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish jarayonining texnik va texnologik bosqichlarini, uskunalar va texnologiyalarni aniqlash. Ushbu jarayonni optimallashtirish va resurslardan samarali foydalanish zarur.

Xarajatlarni rejalashtirish, ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichidagi xarajatlar, jumladan, xom ashyo, ishchi kuchi, energiya va boshqa operatsion xarajatlar aniqlanadi.

Resurslarni ta’minlash, ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun zarur bo‘lgan xom ashyo, materiallar va mehnat resurslari.

Ishlab chiqarish muddatlari va jadvali, ishlab chiqarishning umumiy jadvali, ya’ni mahsulotlarni ishlab chiqarish va etkazib berish muddatlarini belgilash.

Sifatni nazorat qilish, mahsulotning sifatini ta’minlash va yuqori standartlarga mos kelishini nazorat qilish.

Zararsizlik nuqtasi (Break-even point)— bu loyiha yoki korxonaning zararsiz faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi yoki savdo hajmini bildiradi. Boshqacha aytganda, zararsizlik nuqtasi — bu daromadlar va xarajatlar teng bo‘ladigan nuqta, ya’ni kompaniya na foyda, na zarar ko‘radi. Bu nuqta sotilgan mahsulotlarning umumiy qiymati doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarni qoplashga yetarli bo‘lishi kerak.

Zararsizlik nuqtasining hisoblanishi uchun kerakli ma’lumotlar quyidagilardan iborat:

Doimiy xarajatlar (Fixed Costs): Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlardir. Masalan, ijaraga olingan binoning to‘lovi, maoshlar, sug‘urtalar va boshqa majburiyatlar.

O‘zgaruvchan xarajatlar (Variable Costs): Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lib, mahsulot yoki xizmat miqdorining oshishi bilan oshadi. Masalan, xom ashyo, energiya, ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan materiallar.

Sotish narxi (Selling Price): Mahsulot yoki xizmatning bir dona sotish narxi.

Bir dona mahsulotning o‘zgaruvchan xarajati (Variable Cost per Unit): Mahsulotning ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan o‘zgaruvchan xarajatlar miqdori.

Zararsizlik nuqtasini hisoblashning formulasi quyidagicha:

$$\text{Zararsizlik nuqtasi (Q)} = \frac{\text{Doimiy xarajatlar (FC)}}{\text{Sotish narxi (P)} - \text{Bir dona mahsulotning o‘zgaruvchan xarajati (VC)}}$$

Zararsizlik nuqtasining tahlili.

Zararsizlik nuqtasi loyihaning moliyaviy barqarorligini baholashda muhim vosita bo‘lib, quyidagi tahlillarni amalga oshirishga imkon beradi:

Xarajatlarni optimallashtirish: Zararsizlik nuqtasi ko‘rsatkichi, korxonani zararsiz faoliyatga erishish uchun qancha mahsulot sotish kerakligini aniqlashga yordam beradi. Bu tahlil asosida ishlab chiqarish va xarajatlarni optimallashtirish choralarini ko‘rish mumkin.

✧ Foyda olish imkoniyati: Zararsizlik nuqtasidan oshgan daromadlar kompaniyaning foydasi bo‘ladi. Bu nuqtani aniqlash, kompaniyaga foyda olish uchun qanday daromadga erishish kerakligini tushunishga yordam beradi.

- ✧ Xarajatlar va savdo hajmi o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rish: Zararsizlik nuqtasi kompaniyaning savdo hajmi va xarajatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Agar savdo hajmi zararsizlik nuqtasidan past bo‘lsa, kompaniya zarar ko‘rishi mumkin.
- ✧ Risklarni baholash: Zararsizlik nuqtasini hisoblash risklarni baholashda yordam beradi. Agar ishlab chiqarish hajmi yoki savdo o‘zgarsa, bu zararsizlik nuqtasining qanday o‘zgarishini ko‘rish mumkin.
- ✧ Tahlil va qarorlar qabul qilish: Zararsizlik nuqtasining tahlili asosida kompaniya ishlab chiqarish hajmini va narxlarni qanday belgilashni, shuningdek, doimiy xarajatlarni qanday boshqarishni qaror qilishi mumkin.

Xulosa o‘rnida quyidagilarni aytish mumkin. Ishlab chiqarish rejasi loyihaning samarali amalga oshirilishini ta’minlash uchun muhim vosita bo‘lib, texnologik jarayonlarni, xarajatlarni va resurslarni rejalashtirishni o‘z ichiga oladi.

Zararsizlik nuqtasi loyihaning moliyaviy barqarorligini baholash uchun zarur, chunki bu nuqta kompaniyaga qancha mahsulot sotish kerakligini, xarajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan daromadni ko‘rsatadi.

Zararsizlik nuqtasining tahlili ishlab chiqarish va xarajatlarni optimallashtirish, risklarni baholash va foyda olish imkoniyatlarini aniqlashda yordam beradi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarini texnik tahlili nima va uning asosiy maqsadlari qanday?
2. Texnik tahlil iqtisodiy va moliyaviy tahlildan qanday farq qiladi?
3. Texnik tahlil jarayonida qanday ma’lumotlar to‘planadi va ishlatiladi?
4. Texnik imkoniyatlarni aniqlashda qanday omillar hisobga olinadi?
5. Loyihada foydalaniladigan texnologiyalarni tanlashda qanday mezonlar muhim?
6. Texnologik jarayonlarning samaradorligini qanday baholash mumkin?
7. Loyihaning texnik rejasini ishlab chiqishda qanday bosqichlar mavjud?
8. Texnik dizayn va infratuzilma talablari qanday aniqlanadi?
9. Resurslarning mavjudligi va sifatini texnik nuqtai nazarnazarnazarnazardan qanday baholash mumkin?
10. Loyiha uchun uskunalar va texnologik vositalarni tanlashda qanday omillar e’tiborga olinadi?
11. Uskunalarning ishonchliligi va texnik xizmat ko‘rsatish talablari qanday baholanadi?

12. Transport va logistika masalalari texnik tahlilda qanday ko‘rib chiqiladi?
13. Texnik tahlilda qo‘llaniladigan asosiy usullar qaysilar?
14. Loyihaning texnik-iqtisodiy asoslanganligini qanday baholash mumkin?
15. Texnik parametrlar bo‘yicha alternativ variantlarni qanday solishtirish kerak?
16. Texnik tahlilda xavf-xatarlar qanday aniqlanadi va baholanadi?
17. Texnologik risklarni boshqarish uchun qanday choralar ko‘riladi?
18. Texnik talablarga javob bermaydigan holatlar qanday aniqlanadi va hal qilinadi?
19. Texnik tahlilda atrof-muhitga ta’sir qanday baholanadi?
20. Texnologiyalarning ekologik xavfsizligi qanday ta’minlanadi?
21. Texnik qarorlar qabul qilishda ijtimoiy ta’sirlar qanday hisobga olinadi?
22. Texnik tahlil davomida ko‘p uchraydigan xatolar va ularni oldini olish usullari qanday?
23. Texnik tahlil natijalari asosida qanday qarorlar qabul qilinadi?
24. Real hayotiy loyihalarda texnik tahlilning muvaffaqiyatli qo‘llanilgan misollarini qanday o‘rganish mumkin?

10-BOB. EKOLOGIK TAHLIL

10.1. Ekologik tahlilning maqsadi, vazifalari va xususiyati.
10.2. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish. Umumiy masalalar: potenstial, bevosita va bilvosita oqibatlar, mavjud ekologik vaziyat, atrof muhitni muhofaza qilishning minimal standartlari, atrof muhitni muhofaza qilish tizimlari, oldini oluvchi, yumshatuvchi va kompensastion choralar.
10.3. Loyihaning ekologik xavfi (qaltisligi)ni tahlil etish va loyiha komponentlarini qayta ko'rib chiqishda loyihalardan manfaat ko'ruvchilar ishtiroki.
10.4. Atrof muxitni himoya qilishni moliyalashtirish. Ekologik zararlarni qoplab berish. Ekologiya uchun subsidiyalar.
10.5. Ekologik tahlillarning investistiya qarorlarini qabul qilishga ta'siri.

10.1. Ekologik tahlilning maqsadi, vazifalari va xususiyati

Ekologik tahlil — bu investitsiya yoki loyiha amalga oshirilishi jarayonida atrof-muhitga, uning resurslariga va ekologik tizimlarga qanday ta'sir ko'rsatishini baholash va tahlil qilish jarayonidir. Ekologik tahlil loyihaning ijtimoiy va ekologik barqarorligini ta'minlash uchun zarur bo'lib, ayniqsa ishlab chiqarish jarayonlari yoki infratuzilma loyihalari kabi katta miqyosdagi loyihalar uchun muhimdir.

Ekologik tahlilning asosiy maqsadi — loyihalar va investitsiyalar amalga oshirilganida atrof-muhitga salbiy ta'sirlarni kamaytirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlash. Ushbu tahlil, shuningdek, ijtimoiy farovonlikni oshirish va ekologik resurslarni saqlashga yordam beradi.

Ekologik tahlil quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

1. Atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish — loyihalar orqali yuzaga keladigan salbiy ekologik ta'sirlarni kamaytirish. Loyihalar amalga oshirilganda atrof-muhitga zarar etkazmaslikni ta'minlash, tabiiy resurslarni saqlash va ekologik barqarorlikni ta'minlash.
2. Barqaror rivojlanishni ta'minlash — loyihalar orqali barqaror iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni ta'minlash. Ekologik tahlil yordamida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ijtimoiy hamda iqtisodiy rivojlanishning ekologik muvofiqligini ta'minlash.
3. Ekologik risklarni aniqlash — atrof-muhitga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni aniqlash va ularni boshqarish usullarini ishlab chiqish. Loyiha jarayonida yuzaga keladigan ekologik xavf-xatarlarni aniqlash va ularni minimallashtirish uchun samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

4. Loyihani ekologik jihatdan toza qilish — ekologik tahlil orqali loyihalarni ekologik jihatdan toza texnologiyalar bilan amalga oshirish, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlashni kuchaytirish.

Ekologik tahlilning asosiy *bosqichlari* quyidagilardir:

Ekologik ta’sirlarni aniqlash. Loyiha amalga oshirilganda atrof-muhitga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash. Masalan, yerning deformatsiyasi, havo, suv va yer resurslarining ifloslanishi, biologik xilma-xillikka ta’siri va iqlim o‘zgarishiga hissa qo‘shishi.

Ekologik ta’sirlarning tahlili. Loyiha natijasida yuzaga keladigan ekologik o‘zgarishlarni baholash va ularning jiddiyligini aniqlash. Masalan, issiqlik chiqindilari, chiqindilarni boshqarish va atrof-muhitni muhofaza qilish choralarini tahlil qilish.

Alternativalar va ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish. Loyiha amalga oshirishda foydalanilishi mumkin bo‘lgan ekologik jihatdan toza va energiyani tejaydigan texnologiyalarni ko‘rib chiqish. Yoki alternativ, ekologik xavf-xatarsiz usullarni ishlab chiqish.

Ekologik risklarni baholash. Ekologik xavf-xatarlar, masalan, suv resurslarining taqsimlanishi, biologik xilma-xillikning yo‘qolishi, tuproqning zaharlanishi kabi tahdidlarni aniqlash va baholash. Ushbu xavflarga qarshi zarur choralar ko‘rish.

Ekologik monitoring va nazorat. Loyiha amalga oshirilgandan keyin ekologik ta’sirlarni kuzatish va monitoring qilish. Monitoring davomida zarur choralar ko‘rish va ekologik tahlil natijalariga qarab tuzatishlar kiritish.

Ekologik tahlilning *tarkibi* quyidalardan iborat:

-Mahalliy ekologik holatni baholash. Loyiha amalga oshiriladigan hududning ekologik holatini o‘rganish, shu jumladan, yerning unumdorligi, suv resurslari, biologik xilma-xillik va boshqa ekologik faktorlarga ta’sir.

-Ijtimoiy va iqtisodiy ta’sirni baholash. Ekologik tahlil faqat tabiiy resurslarga ta’sirni emas, balki jamiyat va iqtisodiyotga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Misol uchun, ijtimoiy salbiy oqibatlarni kamaytirish.

-Qonuniy va ekologik standartlarga muvofiqlik. Loyiha barcha mavjud ekologik qonunlar, standartlar va me'yorlarga mos kelishiga ishonch hosil qilish. Bunga, masalan, chiqindilarni kamaytirish va chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha me'yorlar kiradi.

-Ekologik toza texnologiyalarni joriy etish. Loyiha davomida ekologik toza texnologiyalarni qo‘llash va zararli chiqindilarning kamayishiga erishish. Masalan, qayta ishlanadigan energiya manbalaridan foydalanish, chiqindilarni kamaytirish texnologiyalarini ishlab chiqish.

Ekologik tahlilning *ahamiyati* bir nechta jarayonlarga bog‘liqdir, ya’ni:

Barqaror rivojlanish - Ekologik tahlil barqaror rivojlanishning asosi bo‘lib, atrof-muhitni muhofaza qilish bilan birga iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy farovonlikni ta’minlaydi.

Risklarni boshqarish - Ekologik tahlil orqali ekologik xavflarni oldindan aniqlash va kamaytirish mumkin, bu esa loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi.

Xalqaro va milliy qonunlarga moslik - Ekologik tahlil loyihaning xalqaro va milliy ekologik qonunlarga mosligini ta’minlaydi va atrof-muhitni muhofaza qilishning eng yaxshi amaliyotlarini qo‘llashga yordam beradi.

Investorlarni jalb qilish - Ekologik tahlil natijalari loyiha bo‘yicha investorlar uchun ijobiy ko‘rsatkich bo‘lishi mumkin. Ekologik barqarorlikka e'tibor qaratish kompaniyaning ijtimoiy mas'uliyatini ko‘rsatadi va investorlar uchun ishonchli loyiha sifatida qabul qilinishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ekologik tahlil — bu har qanday loyihaning atrof-muhitga ta’sirini baholash, ekologik xavflarni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan jarayon. Loyihalarni amalga oshirishda ekologik tahlilni e'tiborga olish, ijtimoiy va iqtisodiy farovonlikni ta’minlash bilan birga atrof-muhitni saqlab qolish uchun muhim qadamdir. Bu tahlil nafaqat tabiiy resurslarga ta’sirni aniqlash, balki yangi texnologiyalarni joriy etish va ekologik risklarni boshqarishga ham yordam beradi.

Ekologik tahlil — bu loyiha yoki faoliyatning atrof-muhitga ta’sirini o‘rganish va baholash, shuningdek, bu ta’sirni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun zarur choralarni ishlab chiqish jarayonidir. Ekologik tahlilning asosiy maqsadi loyihaning ekologik xavflarini aniqlash, ularga qarshi samarali choralar ko‘rish va atrof-muhitni muhofaza qilishdir.

Ekologik tahlil — bu loyihaning amalga oshirilishi jarayonida atrof-muhitga, uning resurslariga va ekologik tizimlarga qanday ta’sir ko‘rsatishini baholash va tahlil qilish jarayonidir. Ekologik tahlil, asosan, loyihaning ekologik xavfsizligini ta’minlash, atrof-muhitning holatini yaxshilash va uning barqarorligini saqlash maqsadlariga qaratilgan.

Ekologik tahlilning *vazifalari* bosqichlardan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkin, ya’ni quyidagicha yoritishimiz maqsadga muvofiqdur:

-Atrof-muhitga ta’sirni baholash. Loyiha amalga oshirilganda atrof-muhitga bo‘ladigan ta’sirni aniqlash va baholash, shu jumladan havo, suv, yer resurslariga va biologik xilma-xillikka ta’siri.

-Xavflarni aniqlash va boshqarish. Ekologik tahlil orqali loyihaga bog‘liq xavf-xatarlar, masalan, ifloslanish, biologik xilma-xillikning kamayishi yoki tuproq degradatsiyasi, tuproq eroziyasi, suvning ifloslanishi va boshqalar kabi omillarni aniqlash va ularni boshqarish.

-Alternativ usullarni ishlab chiqish. Ekologik xavflarni kamaytirish maqsadida ekologik jihatdan toza texnologiyalar va alternativ usullarni joriy qilish.

-Yuqori sifatli va barqaror yechimlar ishlab chiqish. Loyihalarni amalga oshirishda ekologik jihatdan barqaror yechimlarni taqdim etish, energiyani tejash va chiqindilarni kamaytirish. Salbiy ekologik ta’sirlarni kamaytirish uchun zarur choralar va boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish.

-Monitoring tizimini yaratish. Loyihani amalga oshirish jarayonida ekologik ta’sirlarni kuzatish va monitoring qilish, kerakli choralar ko‘rish.

-Qonunlarga muvofiqlikni ta’minlash. Ekologik tahlil orqali loyiha barcha mavjud ekologik qonunlar, normativlar va standartlarga muvofiq amalga oshirilishini ta’minlash.

-Barqaror rivojlanishni ta’minlash. Loyiha davomida ekologik barqarorlikni saqlash, iqtisodiy va ijtimoiy farovonlikni yaxshilash.

-Ekologik risklarni boshqarish. Ekologik xavf-xatarlar va ularning oldini olish uchun zarur choralarni ko‘rish. Bu risklarni minimallashtirish uchun texnologiyalarni joriy etish.

Ekologik tahlilning *xususiyatlari* haqida fikrlar yuritishimizda quyidagilarni aytib o‘tish joizdir:

Multidissipliner yondashuv - ekologik tahlil, ekologiya, iqtisodiyot, ijtimoiy fanlar, huquqshunoslik va texnologiyalarni o‘z ichiga olgan keng yondashuvni talab qiladi. Bu loyiha va uning ta’sirini turli nuqtai nazardan o‘rganishga imkon beradi.

Foydalanuvchilarning o‘zaro bog‘liqligi - ekologik tahlil, turli foydalanuvchilarning (masalan, hukumati, tadbirkorlar, ekologik tashkilotlar) birgalikda ishlashini talab qiladi. Loyihaning ekologik tahlili turli manfaatdor tomonlar orasida hamkorlikni kuchaytiradi.

Uzun muddatli natijalar - ekologik tahlilning asosiy xususiyatlaridan biri — bu uning uzun muddatli natijalarni aniqlashi. Atrof-muhitga ta’sirning uzoq muddatli o‘zgarishlarini va loyihaning ekologik barqarorligini baholashga imkon beradi.

Rejalashtirish va monitoringning birligi - ekologik tahlil loyihaning barcha bosqichlarida (rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring) davom etadi. Loyihaning amalga oshirilishi davomida ekologik ta’sirlar doimiy ravishda monitoring qilinadi.

Innovatsion yondashuvlar - ekologik tahlilda ekologik xavflarni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun innovatsion texnologiyalar va yondashuvlar qo‘llaniladi. Bu texnologiyalarni tanlash va joriy etish tahlilning bir qismi hisoblanadi.

Xulosa o‘rnida, ekologik tahlil — bu atrof-muhitga ta’sirni tahlil qilish va ekologik xavf-xatarlarni kamaytirish uchun zarur bo‘lgan jarayon. U ekologik

xavfsizlikni ta’minlash va barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Ekologik tahlilning vazifalari va xususiyatlari uning har bir loyihada amaliyotga tatbiq etilishi uchun zarur asoslarni yaratadi.

10.2. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish — bu iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy sohalarda barqaror o‘sish va farovonlikni ta’minlash maqsadida amalga oshiriladigan rivojlanish jarayonidir. Barqaror rivojlanish iqtisodiy resurslarni samarali boshqarish, ijtimoiy adolatni ta’minlash, atrof-muhitni saqlash va kelajak avlodlar uchun yashash sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan. Barqaror rivojlanish tamoyillari bir-birini to‘ldiruvchi uchta asosiy omildan iborat: iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy adolat va ekologik muvozanat.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning asosiy tamoyillari

Iqtisodiy samaradorlik. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda resurslardan samarali foydalanish juda muhim. Iqtisodiy o‘sish barqaror bo‘lishi uchun, ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlarida resurslarni tejash va ularni samarali taqsimlash zarur. Bu, o‘z navbatida, energiya tejash, chiqindilarni kamaytirish va qayta tiklanadigan energiya manbalarini qo‘llashni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy adolat. Barqaror rivojlanish, ijtimoiy tenglik va adolatni ta’minlashga qaratilgan. Bu, o‘z navbatida, barcha aholiga teng imkoniyatlar yaratish, qashshoqlikni kamaytirish, ta’lim, sog‘liqni saqlash va ish bilan ta’minlashga e'tibor qaratishni anglatadi. Barqaror iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy o‘sishni, balki jamiyatning barcha qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashni ham nazarda tutadi.

Ekologik muvozanat. Ekologik barqarorlik, atrof-muhitni asrash va tabiiy resurslarni davomiy ravishda boshqarish orqali ta’minlanadi. Barqaror iqtisodiyotning asosiy prinsipi — ekologik ta’sirlarni kamaytirish va ekologik tizimlarni barqaror ravishda qo‘llab-quvvatlashdir. Bu, qayta tiklanadigan energiyalarga, ekologik toza texnologiyalarga va chiqindilarni qayta ishlashga asoslangan tizimlarni rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari:

Resurslarni samarali boshqarish - Barqaror rivojlanish resurslarni yanada samarali boshqarishni talab qiladi. Bu, ayniqsa, energetika, suv resurslari va yerlarni boshqarishda muhimdir. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish va ekologik toza ishlab chiqarish jarayonlarini joriy etish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin.

Yashil iqtisodiyot - Yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanishning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Bu — iqtisodiy o‘sishni atrof-muhitga zarar keltirmasdan ta’minlashni anglatadi. Yashil iqtisodiyot o‘z ichiga energiya

samaradorligi, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va tabiiy resurslarni tejashni oladi.

Ijtimoiy barqarorlik - bu jamiyatdagi adolat, tenglik va farovonlikni ta’minlashdir. Bu, o‘z navbatida, mehnat huquqlarini himoya qilish, ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimlarini yaxshilash, qashshoqlikni kamaytirish va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishni kengaytirishni talab qiladi.

Texnologik innovatsiyalar - arqaror iqtisodiyotga erishish uchun texnologik innovatsiyalar muhim rol o‘ynaydi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarishda energiya va resurslarni tejash, chiqindilarni kamaytirish, ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning ahamiyati bo‘yicha quyidagilarni aytib o‘tamiz.

- **Kelajak avlodlar uchun resurslarni saqlash**: Barqaror rivojlanish modelining asosiy maqsadi — hozirgi avlodning ehtiyojlarini qondirish bilan birga, kelajak avlodlar uchun resurslarni saqlash va ularni samarali ishlatishdir.
- **Ijtimoiy farovonlikni oshirish**: Barqaror rivojlanish jamiyatdagi ijtimoiy farovonlikni oshirish, ta’lim, sog‘liqni saqlash, mehnat bozori va boshqa ijtimoiy tizimlarni rivojlantirishga yordam beradi.
- **Ekologik barqarorlikni ta’minlash**: Atrof-muhitni asrash, ekologik muvozanatni saqlash va tabiiy resurslarni barqaror ishlatish iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning ajralmas qismidir.

Demak, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish — bu faqat iqtisodiy o‘sishni emas, balki ijtimoiy va ekologik farovonlikni ham ta’minlaydigan kompleks yondashuvdir. Barqaror rivojlanishning asosiy tamoyillari iqtisodiy samaradorlik, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy adolatni birlashtiradi. Bu, o‘z navbatida, resurslarning tejashini, ekologik ta’sirlarni kamaytirishni, ijtimoiy tenglikni va farovonlikni ta’minlashni talab qiladi. Barqaror iqtisodiyotga erishish uchun innovatsion texnologiyalar va samarali boshqaruvni qo‘llash muhimdir.

Potentsial, bevosita va bilvosita oqibatlar, mavjud ekologik vaziyat, atrof muhitni muhofaza qilishning minimal standartlari, atrof muhitni muhofaza qilish tizimlari, oldini oluvchi, yumshatuvchi va kompensatsion choralar - bular atrof-muhitni saqlash va himoya qilish, ekologik xavf-xatarlarni boshqarish va ekologik barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan muhim tushunchalardir. Ushbu masalalarni aniq tushunish va boshqarish, atrof muhitni asrash va barqaror rivojlanishning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi.

Umumiy masalalar ekologik barqarorlik va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan kompleks yondashuvni o‘z ichiga oladi. Bularning barchasi atrof-muhitni himoya qilish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va barqaror

rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Quyida umumiy masalalar bo‘yicha asosiy tushunchalar va yo‘nalishlar keltirilgan:

Potenstial oqibatlar — bu ma’lum bir faoliyat yoki qarorning kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan, lekin hali aniq bo‘lmagan ekologik ta’sirlaridir. Bularni oldindan bashorat qilish va minimallashtirish uchun tahlil qilish zarur.

Potentsial oqibatlar — bu ekologik tizimga yoki jamiyatga salbiy ta’sir qilish ehtimoli bo‘lgan, lekin hali yuzaga kelmagan holatlarni anglatadi. Bu oqibatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri aniqlanmagan yoki sezilarli darajada kam bo‘lishi mumkin. Masalan, yangi texnologiyalarni joriy etish yoki resurslardan ortiqcha foydalanish potentsial ekologik muammolarga olib kelishi mumkin.

Bevosita oqibatlar — bu faoliyatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sirlaridir. Masalan, chiqindilarni tashlash, suv resurslarining ifloslanishi yoki yerning buzilishi kabi holatlar bevosita oqibatlarga misol bo‘ladi. Bular odatda faoliyat darhol amalga oshirilganidan so‘ng yuzaga keladi.

Bevosita oqibatlar — bu atrof-muhitga yoki jamiyatga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan, darhol yuzaga keladigan salbiy yoki ijobiy o‘zgarishlardir. Masalan, korxonaning chiqindilari yoki sanoat ishlab chiqarishining natijasida havoga, suvga yoki yerga zararli moddalar chiqarilishi bevosita oqibatlarga kiradi.

Bilvosita oqibatlar — bu faoliyatning dolzarb natijalari emas, balki unga bog‘liq bo‘lgan yanada kengroq yoki uzoq muddatli ta’sirlar. Misol uchun, biokozmosistdagi o‘zgarishlar yoki iqtisodiy tizimdagi uzoq muddatli ijtimoiy ta’sirlar.

Bilvosita oqibatlar — bu bevosita oqibatlarning natijasi bo‘lib, ular uzoq muddatda yoki dolzarb bo‘lmagan muammolarga olib keladi. Masalan, ifloslanish darajasining oshishi, ijtimoiy muammolar yoki biologik tarmoqdagi o‘zgarishlar bilvosita oqibatlar sifatida ko‘riladi.

- **Mavjud ekologik vaziyat** atrof-muhitning hozirgi holatini va ekologik tizimlarning barqarorligini baholashni anglatadi. Bu, havoning, suvning, tuproqning, biologik xilma-xillikning va boshqa tabiiy resurslarning holatini o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Mavjud ekologik vaziyatni baholash ekologik barqarorlikni ta’minlash uchun zaruriy choralarni belgilashda muhimdir.
- Mavjud ekologik vaziyat — bu atrof-muhitning hozirgi holati, undagi resurslar, ekologik tizimlar va inson faoliyatining ekologik tizimlarga ta’siri haqida ma’lumotni o‘z ichiga oladi. Bu vaziyatni tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash, ekologik salbiy oqibatlarning oldini olish va atrof-muhitni saqlash uchun strategiyalar ishlab chiqish uchun zarurdir.

Atrof-muhitni muhofaza qilishning minimal standartlari.

- Minimal standartlar — atrof-muhitni himoya qilishga oid qonunchilik va normativ hujjatlar bilan belgilangan eng past darajadagi talablar

va qoidalar. Bu, misol uchun, chiqindilarni qayta ishlash, ifloslantiruvchi moddalar chegarasini belgilash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitga zarar keltirmaslikni ta’minlashni o‘z ichiga oladi.

- Atrof-muhitni muhofaza qilishning minimal standartlari — bu atrof-muhitga zarar yetkazmaslik va ekologik tizimlarning muhofazasini ta’minlash uchun davlat yoki xalqaro miqyosda belgilangan talablar va qoidalar to‘plamidir. Bu standartlar atrof-muhitga ta’sir ko‘rsatadigan barcha sohalarda (sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport) minimal ekologik xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan.
- **Atrof-muhitni muhofaza qilish tizimlari** ekologik xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan tartib-qoidalardan iborat kompleks tizimlardir. Bularda ekologik monitoring, tashqi ta’sirlarni baholash, chiqindilarni boshqarish, energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanadigan resurslarni rivojlantirish kabi jarayonlar mavjud.
- Atrof-muhitni muhofaza qilish tizimlari ekologik xavf-xatarlarni monitoring qilish, oldini olish, ta’sirlarni kamaytirish va tiklashga qaratilgan kompleks mexanizmlardir. Bu tizimlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
  - Atrof-muhitni monitoring qilish tizimi — atrof-muhitdagi o‘zgarishlarni kuzatish va baholash;
  - Chiqindilarni boshqarish tizimi — sanoat va maishiy chiqindilarni to‘plash, qayta ishlash va utilizatsiya qilish;
  - Energiyani tejash va qayta tiklanadigan manbalar tizimi — energiya iste'molini kamaytirish va ekologik toza energiya manbalarini joriy etish.
- **Oldini oluvchi choralar** — bu atrof-muhitga salbiy ta’sirlarning oldini olishga qaratilgan choralar. Bular ekologik salbiy oqibatlarning yuzaga kelishidan oldin amalga oshiriladigan faoliyatlar. Misol: chiqindilarni kamaytirish, texnologik yangiliklarni joriy etish, ekologik xavfsizlik talablariga rioya qilish.
- **Yumshatuvchi choralar** — bu atrof-muhitga ta’sir ko‘rsatgan holda, salbiy oqibatlarning salohiyatini kamaytirishga qaratilgan choralardir. Bularning maqsadi — mavjud ekologik salbiy holatlarni yumshatish. Masalan, atrof-muhitga zarar yetkazgan holatlarda chiqindilarni kamaytirish yoki tiklash ishlari, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish.
- **Kompensatsion choralar** — bu ekologik zararni tiklash yoki uning ta’sirini kamaytirish uchun amalga oshiriladigan faoliyatlardir. Kompensatsiya qilishning maqsadi — atrof-muhitga yetkazilgan zararlarni kamaytirish yoki bartaraf etishdir. Masalan, zararlangan hududni reabilitatsiya qilish, biologik xilma-xillikni tiklash, ekosistemalarni tiklash choralari.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta’minlash nafaqat hukumatning, balki barcha korxonalar va jamiyatning ham mas'uliyatidir. Oldini oluvchi, yumshatuvchi va kompensatsion choralar barqaror

rivojlanishning asosiy qismidir va ekologik xavf-xatarlarni minimallashtirishga yordam beradi. Ekologik tahlil va atrof-muhitni muhofaza qilish tizimlarini rivojlantirish, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikni saqlashning muhim asosi hisoblanadi.

10.3. Loyihaning ekologik xavfi (qaltisligi)ni tahlil etish va loyiha komponentlarini qayta ko'rib chiqishda loyihalardan manfaat ko'ruvchilar ishtiroki

Loyihaning **ekologik xavfi** (qaltisligi)ni tahlil etish — bu atrof-muhitga bo'lgan ta'sirlarni baholash va loyihaning amalga oshirilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ekologik muammolarni oldini olish yoki kamaytirish uchun kerakli choralarning belgilanishi jarayonidir. Ushbu tahlil loyihaning barcha bosqichlarida, ayniqsa loyiha boshlanishidan oldin va uning amalga oshirilish jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Loyihaning ekologik xavfini tahlil qilishda quyidagi asosiy omillar hisobga olinadi:

*Loyihaning atrof-muhitga ta'siri. Loyihaning amalga oshirilishi atrof-muhitga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligi, shu jumladan ifloslanish, resurslardan ortiqcha foydalanish, bioxilma-xillikning kamayishi va boshqa ekologik o'zgarishlar aniqlanadi.

*Xavf-xatarlarning aniqlanishi. Loyihadan kelib chiqadigan potentsial xavf-xatarlar (masalan, kimyoviy chiqindilar, gazlarni chiqarish, yer yuzasining o'zgarishi) va ularning atrof-muhitga ta'siri aniqlanadi.

*Loyihaning zararsizlik nuqtasi. Loyihaning atrof-muhitga minimal ta'sir ko'rsatadigan, ekologik zararlarni kamaytiradigan yoki bartaraf etadigan nuqtasi aniqlanadi.

*Texnologiyalar va resurslarni tanlash. Texnologiyalar va ishlab chiqarish jarayonlari tanlanayotganda, ekologik xavflarni kamaytirishga qaratilgan eng yaxshi amaliyotlar va eng zamonaviy texnologiyalarni qo'llash zarurligi.

*Xavf-xatarlarni yumshatish strategiyalari. Agar ekologik xavf mavjud bo'lsa, ularni yumshatish va oldini olish uchun choralar ko'rish zarur. Bu choralarga chiqindilarni qayta ishlash, energiyani tejash, chiqindilarning minimalizatsiyasi va boshqalar kiradi.

Loyihaning ekologik xavfini tahlil qilishda **loyiha komponentlarini qayta ko'rib chiqish** va **manfaat ko'ruvchilarning ishtiroki** muhim ahamiyatga ega. Buning uchun quyidagi bosqichlarni amalga oshirish kerak:

Manfaat ko'ruvchilarning aniqlanishi. Loyihadan foyda ko'rishi mumkin bo'lgan barcha shaxslar va guruhlarni aniqlash. Bular atrof-muhitga ta'sir etuvchi bevosita ishtirokchilar (sanoat korxonalari, ishchilar) va bilvosita manfaatdor tomonlar (mahalliy aholi, ekologik tashkilotlar, hukumat organlari) bo'lishi mumkin.

Manfaat ko‘ruvchilarni jalb qilish. Loyihani amalga oshirishdan oldin va davomida manfaat ko‘ruvchilarni jalb qilish zarur. Bu ularning ehtiyojlarini va ekologik xavflarga bo‘lgan munosabatlarini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, loyihadan kelib chiqadigan salbiy oqibatlar haqida xabardor qilish va shu oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan choralarni ko‘rish.

Manfaat ko‘ruvchilarga atrof-muhit holati to’g’risida ma’lumot berish. Mahalliy aholi, ekologik tashkilotlar va boshqa manfaatdor tomonlarga loyihaning atrof-muhitga bo‘lgan ta’siri haqida ma’lumot berish zarur. Bu ma’lumotlar loyihaning ijtimoiy va ekologik jihatlarini o‘z ichiga oladi va jamiyatni ekologik mas'uliyatga o‘rgatish uchun foydalidir. Misol uchun:

1. Loyihaning amalga oshirilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan atrof-muhitdagi o‘zgarishlar (inflyatsiya, ifloslanish, bioxilma-xillikning kamayishi va h.k.);
2. Yuzaga keladigan ekologik xavflarni kamaytirish uchun ko‘rilayotgan choralar;
3. Mahalliy ekologik tizimlarga bo‘lgan ta’sirni baholash.

Ekologik xavflarni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar. Loyihadan manfaat ko‘ruvchilarni jalb qilish jarayonida, ular bilan birga, ekologik xavflarni kamaytirish bo‘yicha o‘zaro kelishuvlar va tavsiyalar ishlab chiqish. Bu masalalar atrof-muhitni himoya qilishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Loyihaning ekologik xavfini tahlil qilish va manfaat ko‘ruvchilarning ishtirokini ta’minlash ekologik xavf-xatarlarni kamaytirish va loyihaning barqarorligini ta’minlash uchun muhimdir. Mahalliy aholi, ekologik tashkilotlar, sanoat va boshqa manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qilish loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish va ekologik xavflarni minimalizatsiya qilishga yordam beradi. Shuningdek, loyihaning amalga oshirilishi davomida ekologik xavf va atrof-muhitning holati bo‘yicha doimiy monitoring va nazoratni o‘rnatish zarur.

10.4. Atrof muxitni himoya qilishni moliyalashtirish. Ekologik zararlarni qoplab berish. Ekologiya uchun subsidiyalar

Atrof-muhitni himoya qilishni moliyalashtirish — bu ekologik barqarorlikni ta’minlash, atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish va ekologik xavflarni boshqarish maqsadida amalga oshiriladigan moliyaviy va tashkiliy choralardir. Atrof-muhitni himoya qilishning moliyaviy ta’minoti, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni, resurslarni to‘g‘ri taqsimlashni va samarali boshqaruvni talab qiladi.

Atrof-muhitni himoya qilishni moliyalashtirish — bu ekologik xavflarni kamaytirish va atrof-muhitning barqarorligini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni jalb qilish jarayonidir. Bu moliyalashtirish atrof-muhitni muhofaza qilish, chiqindilarni qayta ishlash, tabiatni tiklash, ifloslanishni kamaytirish va

ekologik ta’sirlarni boshqarish bo‘yicha amalga oshiriladigan turli choralarga qaratilgan bo‘lishi kerak. Atrof-muhitni himoya qilishni moliyalashtirish uchun bir nechta usullar mavjud.

1. Davlat moliyalashtirishi

Davlat atrof-muhitni himoya qilishga yo‘naltirilgan davlat dasturlari va subsidiyalarini taqdim etadi. Bu mablag‘lar:

- Ekologik soliq va yig‘imlar: Korxonalardan yoki shaxsiy sektorlar tomonidan to‘lanadigan ekologik soliq va yig‘imlar. Masalan, atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to‘lanadigan soliq, chiqindilarni qayta ishlash solig‘i.
- Davlat grantlari va subsidiyalar: Atrof-muhitni himoya qilishga qaratilgan loyihalar uchun davlat tomonidan ajratilgan grantlar. Bu mablag‘lar ekologik loyihalarni amalga oshirish uchun subsidiyalar yoki yordam sifatida taqdim etiladi.
- Ekologik investitsiya dasturlari: Davlat tomonidan joriy etilgan ekologik investitsiya dasturlari orqali ekologik risklarni kamaytirishga qaratilgan mablag‘lar ajratiladi.

2. Xususiy sektor va korxonalar

Xususiy sektor atrof-muhitni himoya qilishga mablag‘ ajratishi mumkin. Buning asosiy yo‘nalishlari:

- Korxonalar tomonidan ko‘rsatiladigan ekologik xizmatlar: Korxonalar atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadida ekologik xizmatlar, ya’ni chiqindilarni qayta ishlash, energiya tejash, ifloslanishni kamaytirish kabi loyihalarni amalga oshirish uchun mablag‘ ajratishlari mumkin.
- Xususiy investitsiyalar: Atrof-muhitni himoya qilishga yo‘naltirilgan xususiy investitsiyalar. Bunga atrof-muhitni saqlashga mo‘ljallangan texnologiyalar, ekologik jihatdan toza ishlab chiqarish jarayonlarini joriy etish kiradi.

3. Xalqaro moliyalashtirish

Xalqaro tashkilotlar va donorlar atrof-muhitni himoya qilish loyihalarini moliyalashtirishi mumkin:

- Xalqaro moliya tashkilotlari: Jahon banki, BMTning ekologiya bo‘yicha tashkilotlari (masalan, BMTning Atrof-muhit dasturi), xalqaro ekologik jamg‘armalar atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha moliyaviy yordam ko‘rsatishlari mumkin.
- Donor tashkilotlar va NNTlar: Atrof-muhitni himoya qilishga qaratilgan xalqaro grantlar va moliyaviy yordamlar. Ko‘plab notijorat tashkilotlar va xalqaro donorlar ekotizimni tiklash yoki barqaror rivojlanish uchun mablag‘ ajratadi.

4. Ekologik obligatsiyalar va sertifikatlar

Ekologik obligatsiyalar (green bonds) — bu ekologik loyihalarni moliyalashtirish uchun chiqariladigan obligatsiyalar. Ular investorlarga

barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash maqsadida atrof-muhitni muhofaza qilish loyihalariga mablag‘ ajratish imkonini beradi. Ekologik sertifikatlar esa korxonalarga o‘zlarining ekologik tizimlarini yaxshilash va ularni qayta ishlashga yordam beruvchi ekotizim loyihalariga sarmoya kiritishni rag‘batlantiradi.

5. Korxona ichki moliyalash manbalari

Korxonalarning o‘z mablag‘larini atrof-muhitni muhofaza qilishga sarflash imkoniyati mavjud. Bu mablag‘lar ichki investitsiyalar, qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish, ifloslanishni kamaytirish kabi maqsadlar uchun sarflanadi.

6. Ekologik innovatsiyalarni joriy etish

Ekologik texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etish atrof-muhitni himoya qilishning samarali usullaridan biridir. Bu quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Yashil texnologiyalarni qo‘llash: Tezkor ekologik texnologiyalarni rivojlantirish, chiqindilarni qayta ishlashning yangi usullarini ishlab chiqish, energiya manbalarini tejash va barqaror resurslarni ishlatish.
- Energiyani tejash texnologiyalari: Boshqa texnologik yutuqlar, masalan, quyosh va shamol energiyasi, elektr energiyasini tejash uchun yangi qurilmalar yaratish.

Xulosa qilib aytganda, atrof-muhitni himoya qilishni moliyalashtirish — bu ekologik xavflarni kamaytirish, tabiatni tiklash, resurslarni saqlash va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni yig‘ish jarayonidir. Ushbu mablag‘lar davlat, xususiy sektor, xalqaro tashkilotlar va ekologik innovatsiyalar orqali ajratilishi mumkin. Ekologik loyihalarni moliyalashtirishda barcha tomonlarning, jumladan, davlat, xususiy sektor va xalqaro tashkilotlarning o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Ekologik zararlarni qoplash — bu atrof-muhitga yetkazilgan salbiy ta’sirlarni kamaytirish, tiklash yoki to‘liq bartaraf etish maqsadida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuasidir. Ekologik zararlar ko‘pincha sanoat faoliyati, qurilish, er uchastkalarining noto‘g‘ri foydalanilishi, chiqindilarni chiqarish va iqlim o‘zgarishi kabi omillar tufayli yuzaga keladi. Ekologik zararlarni qoplashning asosiy maqsadi atrof-muhitga ta’sirning salbiy oqibatlarini kamaytirish va tiklashdir.

Ekologik zararlarni qoplashning asosiy usullari:

Oldini olish va yengillashtirish (preventiv chora-tadbirlar)

1. Ehtiyot choralarini ko‘rish: Atrof-muhitga zarar yetkazilishini oldini olish uchun maxsus standartlar va me'yorlarni ishlab chiqish. Masalan, chiqindilarni qayta ishlash, suv resurslarini boshqarish, energiya tejash.

2. Texnologik yangilanishlar: Ekologik zararlarni kamaytirish uchun yangi texnologiyalarni joriy etish, masalan, chiqindilarni to‘g‘ri boshqarish va qayta ishlash, atrof-muhitni ifloslantiruvchi materiallardan voz kechish.

Ekologik ta’mirlash (rekultivatsiya)

1. Erlarni rekultivatsiya qilish: o‘zgartirilgan va ifloslangan erlarni tiklash, masalan, sanoat chiqindilari yoki kimyoviy moddalar bilan ifloslangan yerlarni qayta tiklash.

2. Suv resurslarini tiklash: Ifloslangan suv manbalarini tozalash va tiklash, ko‘llar, daryolar va boshqa suv manbalarini qayta tiklash choralari.

3. Tabiatni tiklash va yashil hududlar yaratish: Yashil hududlarni tiklash, o‘rtacha va iqlimga mos o‘simliklarni ekish, qirg‘oqni himoya qilish va o‘rmonlarni tiklash.

Ekologik zararni kompensatsiya qilish

1. Ekologik kompensatsiya va zamonaviy ekotizimlar: Ekologik zarar yetkazgan korxonalar yoki tashkilotlar tomonidan zararni qoplash uchun ekologik kompensatsiya to‘lash. Bu kompensatsiya atrof-muhitni himoya qilishga yo‘naltirilgan faoliyatlarga mablag‘ ajratish, masalan, yangi yashil hududlar yaratish yoki biologik xilma-xillikni tiklash.

2. Tashqi ta’sirlarni qoplash: Masalan, iqlim o‘zgarishi sababli yerdagi yashash muhiti o‘zgarishi yoki hayvonlar uchun zarar yetkazilishi, bu kabi holatlarda moliyaviy va texnik chora-tadbirlar orqali zararlarni kompensatsiya qilish.

Atrof-muhitni nazorat qilish va monitoring

1. Doimiy monitoring va nazorat: Ekologik zararlarni aniqlash va oldini olish uchun doimiy monitoring tizimini yaratish. Bu yer osti va usti suvlari, havoning ifloslanishi, biologik xilma-xillikni saqlash uchun tizimli kuzatuvlar olib borishni o‘z ichiga oladi.

2. Zararlangan hududlarni kuzatish: Ekologik zarar yetkazilgan hududlar ustida doimiy nazorat olib borish, zararni qoplash va ta’mirlash bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlarning samaradorligini tahlil qilish.

Ekologik qonunchilik va soliq mexanizmlari

1. Ekologik soliq va yig‘imlar: Ekologik zarar yetkazgan korxonalar yoki tashkilotlar uchun soliq va yig‘imlar belgilash. Bu mablag‘lar ekotizimlarni tiklash yoki zararlarni qoplashga sarflanadi.

2. Yuridik javobgarlik: Ekologik zararlarni qoplash uchun zarur yuridik chora-tadbirlarni amalga oshirish. Bu korxonalar yoki tashkilotlarni ekologik zarar uchun javobgarlikka tortish, ya’ni ekotizimni tiklash yoki ekologik kompensatsiya to‘lashni majbur qilishni o‘z ichiga oladi.

Ekologik ta’lim va xabardorlik. Ijtimoiy ongni oshirish, aholi va korxonalarni ekologik zararlarni kamaytirish uchun mas'uliyatni tushunishga

o‘rgatish. Bu ekologik zararni oldini olish va uni kamaytirish bo‘yicha treninglar, kampaniyalar va targ‘ibot ishlarini o‘z ichiga oladi.

Ekologik zararni qoplashda muammolar ham mavjud. Ular:

- Mablag‘ yetishmasligi. Ekologik zararni to‘liq qoplash ko‘pincha katta moliyaviy resurslarni talab qiladi, bu esa davlat va xususiy sektorlar uchun katta yuk bo‘lishi mumkin.
- Texnik va ilmiy qiyinchiliklar. Ba’zi ekologik zararlarni tiklash yoki kompensatsiya qilish uchun ilg‘or texnologiyalar va ilmiy yondoshuvlar talab etiladi, bu esa vaqt va mablag‘ni ko‘p sarflashni anglatadi.
- Yuridik va ijtimoiy to‘siqlar. Ekologik zararni qoplashda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik, qonunchilikdagi kamchiliklar yoki ijtimoiy qarshiliklar muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ekologik zararlarni qoplash atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish, tiklash va kompensatsiya qilish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu jarayon oldini olish, ta’mirlash, kompensatsiya qilish va monitoring kabi turli usullarni o‘z ichiga oladi. Ekologik zararni qoplash uchun samarali yondoshuvlar va moliyaviy manbalar zarur bo‘lib, bu jarayonni amalga oshirishda barcha tomonlarning hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Ekologiya uchun subsidiyalar — bu davlat yoki boshqa tashkilotlar tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik barqarorlikni ta’minlash va tabiiy resurslardan samarali foydalanishni rag‘batlantirish maqsadida ajratiladigan moliyaviy yordam yoki to‘lovlardir. Subsidiyalar, asosan, ekologik zararlarni kamaytirish, yashil texnologiyalarni joriy etish va ekologik barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash uchun mo‘ljallangan.

Ekologiya uchun subsidiyalarning asosiy maqsadlari mavjud, ular:

1. Yashil texnologiyalarni rivojlantirish: Ekologik zararlarni kamaytirish va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun yangi, ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni rag‘batlantirish.
2. Tabiiy resurslardan samarali foydalanish: Tabiiy resurslarni tejash, qayta tiklanadigan energiya manbalarini (quyosh, shamol, biomassa) rivojlantirish va ularni kengroq qo‘llash.
3. Iqlim o‘zgarishi bilan kurashish: Karbon emissiyalarini kamaytirish, ekologik toza va energiya samarali infratuzilma yaratish, global iqlim o‘zgarishining salbiy ta’sirlarini yengillashtirish.
4. Biyologik xilma-xillikni saqlash: o‘rmonlarni, suv manbalarini, hayvonlar va o‘simliklar turlarini saqlash va ularga zarar etkazishni kamaytirish.
5. Atrof-muhitni ifloslanishdan himoya qilish: Havo, suv va yerning ifloslanishini kamaytirish, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlashni rag‘batlantirish.

Ekologiya uchun subsidiyalarni turlari quyidagilardan iborat:

Bevosita subsidiyalar:

1. Ekologik loyiha yoki tadbirlarni amalga oshiradigan korxona yoki tashkilotlarga bevosita moliyaviy yordam. Masalan, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish uchun ajratiladigan grantlar yoki mablag‘lar.

2. Ko‘pincha bu subsidiyalar ekologik zararlarni kamaytirish yoki muayyan ekologik maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan loyiha yoki tadbirlarni amalga oshirish uchun ajratiladi.

Soliq imtiyozlari va to‘lovlar:

1. Ekologik toza faoliyatni qo‘llab-quvvatlash uchun soliq imtiyozlari yoki kamaytirilgan soliq stavkalari. Masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni rag‘batlantirish uchun soliq imtiyozlari.

2. Soliq xabarlarini yoki aksizlarni kamaytirish, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishga qo‘llaniladi.

Yashil investitsiyalar uchun subsidiyalar:

Ekologik barqaror rivojlanishni rag‘batlantirish uchun investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash. Masalan, quyosh panellari, shamol elektr stantsiyalarini qurish yoki energiya samarali qurilishlarni rivojlantirish uchun subsidiyalar.

Kreditlar va moliyaviy yordam:

1. Ekologik jihatdan foydali loyihalarni amalga oshirish uchun uzoq muddatli imtiyozli kreditlar. Bu krediyalar odatda past foiz stavkalari bilan ajratiladi.

2. Ekologik innovatsiyalarni amalga oshirish uchun kichik va o‘rta bizneslarga yordam.

Tabiiy resurslardan foydalanishni rag‘batlantiruvchi subsidiyalar: Qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish, suvni tejash va o‘rmonlarni tiklash kabi tadbirlarni qo‘llab-quvvatlash uchun ajratiladigan subsidiyalar.

Ekologiya uchun subsidiyalarni ajratish mexanizmlari ham bo‘lib, ular:

1. Davlat byudjeti orqali: Ko‘plab davlatlar ekologik subsidiyalarni davlat byudjeti orqali ajratadilar. Bu subsidiyalar turli ekologik maqsadlarga xizmat qiladi, jumladan, iqlim o‘zgarishi bilan kurashish, chiqindilarni qayta ishlash va tabiiy resurslardan samarali foydalanish.

2. Xalqaro tashkilotlar va grantlar: BMT, Jahon Banki va boshqa xalqaro tashkilotlar ekologik loyihalarni qo‘llab-quvvatlash uchun grantlar ajratadi. Bu grantlar ko‘pincha rivojlanayotgan mamlakatlar va ekologik inqirozga uchragan hududlar uchun mo‘ljallangan.

3. Maxsus fondlar: Ekologik dasturlar va loyihalar uchun maxsus fondlar va mablag‘lar ajratilishi mumkin. Masalan, iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq jamg‘armalar va global yashil iqtisodiyotni rivojlantirish uchun tashkil etilgan fondlar.

Ekologiya uchun subsidiyalarning afzalliklari:

- Ekologik barqarorlikni ta’minlash. Ekologiya uchun subsidiyalar tabiiy resurslarning tejab foydalanilishi va atrof-muhitni himoya qilishga yordam beradi.
- Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish. Yashil texnologiyalarni rivojlantirish, karbon emissiyalarini kamaytirish va energiya samaradorligini oshirish kabi maqsadlarga erishish imkoniyatini yaratadi.
- Ijtimoiy va iqtisodiy foyda. Ekologik subsidiyalar yangi ish o‘rinlarini yaratish, bizneslarni rivojlantirish va iqtisodiy o‘sish uchun imkoniyatlar yaratadi.
- Innovatsiyalarni rag‘batlantirish. Ekologik texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish uchun moliyaviy yordam olish imkoniyatlarini yaratadi.

Ekologiya uchun subsidiyalarning muammolari:

- Byudjetda cheklovlar. Ekologik subsidiyalarni ajratish uchun davlat byudjetidagi cheklovlar subsidiyalarning miqdorini kamaytirishi mumkin.
- Imtiyozlar noteng taqsimlanishi. Ba’zi subsidiyalar faqat katta korxonalar yoki rivojlangan hududlarga ajratilishi mumkin, bu esa kichik va o‘rta bizneslar uchun imtiyozlarni qiyinlashtirishi mumkin.
- Subsidiyalarning samaradorligi. Ba’zida subsidiyalar noto‘g‘ri maqsadlar uchun ishlatilishi mumkin, bu esa ekologik zararlarga olib kelishi yoki subsidiyaning ta’sirini kamaytirishi mumkin.

Ekologiya uchun subsidiyalar atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik barqarorlikni ta’minlash va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish uchun samarali moliyaviy vosita hisoblanadi. Ular yangi texnologiyalarni rivojlantirish, resurslardan samarali foydalanishni rag‘batlantirish va ekologik xavflarni kamaytirish uchun muhimdir. Biroq, subsidiyalarning samaradorligini oshirish va ularning taqsimlanishini yanada adolatli qilish uchun samarali nazorat va boshqaruv mexanizmlari zarur.

10.5. Ekologik tahlillarning investistiya qarorlarini qabul qilishga ta’siri

Ekologik tahlillarning investitsiya qarorlarini qabul qilishga ta’siri deganda biz atrof-muhitga bo‘lgan ta’sirni hisobga olgan holda investitsiya loyihalarini baholash va ularni amalga oshirish jarayonidagi muhim qadamni tushunishimiz maqsadga muvofiqdir. Ekologik tahlillar nafaqat iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlarni, balki ekologik xavflar va barqarorlikni ham e'tiborga oladi. Bu tahlillarni amalga oshirish orqali investitsiya qarorlarini yanada ongli va mas'uliyatli qabul qilish mumkin bo‘ladi.

Ekologik tahlillarning investitsiya qarorlarini qabul qilishga ta’siri quyidagilardir:

Atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish:

1. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ekologik tahlillar atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligini ta’minlashga yordam beradi. Tahlil jarayonida loyihaning chiqindilari, ifloslanish darajasi, resurslardan foydalanish va ekologik xavflar aniqlanadi. Bu holat investitsiyalarning ekologik xavfsizligini va barqarorligini ta’minlash uchun zarur choralarni ko‘rishga yordam beradi.

2. Masalan, qishloq xo‘jaligida yoki sanoat ishlab chiqarishida ekologik xavf tahlili bajarilishi, zararsiz texnologiyalarni tanlash yoki chiqindilarni kamaytirishga qaratilgan texnologiyalarga investitsiya qilishga imkon beradi.

Yashil investitsiyalarni rag‘batlantirish:

1. Ekologik tahlillar orqali yangi, atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan "yashil" investitsiyalarni rag‘batlantirish mumkin. Bu energiya samaradorligi, qayta tiklanadigan energiya manbalari (quyosh, shamol, biomassa) yoki ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirish kabi sohalarga qaratilgan investitsiyalarni o‘z ichiga oladi.

2. Ekologik tahlilni amalga oshirish orqali, korxonalar va investorlarga "yashil" investitsiyalarga sarmoya kiritishni tavsiya qilish mumkin, bu esa uzoq muddatda iqtisodiy va ekologik foyda keltiradi.

Risklarni aniqlash va minimallashtirish:

1. Ekologik xavflar va o‘zgarishlar (masalan, iqlim o‘zgarishi, suv ta’minoti, havo ifloslanishi) investitsiya risklarini oshiradi. Ekologik tahlillar yordamida bu xavflar aniqlanib, ularni minimallashtirish uchun choralar ko‘rish mumkin.

2. Masalan, iqlim o‘zgarishining ta’sirini hisobga olish va unga moslashtirilgan investitsiya strategiyalarini ishlab chiqish (masalan, suv ta’minoti muammolariga qarshi yechimlar) muhimdir.

Samaradorlik va resurslarni optimallashtirish:

1. Ekologik tahlil loyihaning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash va energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha tahlil qilish orqali biznes xarajatlarini kamaytirish mumkin.

2. Tahlil jarayonida ishlab chiqarish jarayonlari va texnologiyalarni yanada ekologik va samarali tarzda optimallashtirish imkoniyatlari ochiladi, bu esa investitsiyaning rentabelligini oshiradi.

Ijtimoiy mas'uliyatni oshirish:

1. Investitsiya qarorlarida ekologik tahlillar ijtimoiy mas'uliyatni oshiradi. Atrof-muhitga zarar yetkazmaslik va ekologik xavflarni kamaytirish ijtimoiy jihatdan ham mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

2. Korxonalar ekologik jihatdan to‘g‘ri qarorlar qabul qilgan holda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlab, jamiyatning ekologik ongini oshiradi. Bu esa brendni rivojlantirishga va uzoq muddatda foydani oshirishga yordam beradi.

Yashil sertifikatlar va subsidiyalar:

Ekologik tahlil asosida investitsiya loyihalari uchun ekologik sertifikatlar olish va davlat subsidiyalariga ega bo‘lish mumkin. Masalan, qayta tiklanadigan energiya loyihalari uchun hukumat subsidiyalari yoki "yashil" sertifikatlar berilishi mumkin, bu esa qo‘shimcha daromad olish imkoniyatlarini yaratadi.

Mijozlar va investorlar uchun motivatsiya:

Hozirgi kunda ko‘plab mijozlar va investorlar ekologik jihatdan toza mahsulotlar va xizmatlarga qiziqishadi. Ekologik tahlilni amalga oshirish orqali kompaniyalar o‘zlarining ekologik mas'uliyatlarini ko‘rsatishlari va bozorga moslashishlari mumkin. Bu esa mijozlar va investorlar orasida ishonchni oshiradi.

Ekologik tahlillar investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi, chunki ular atrof-muhitga bo‘lgan ta’sirni kamaytirish, ijtimoiy mas'uliyatni oshirish va ekologik xavflarni minimallashtirish imkoniyatlarini yaratadi. Ekologik tahlillarni to‘g‘ri bajarish orqali investitsiya loyihalarining uzoq muddatli samaradorligini va barqarorligini ta’minlash mumkin. Shu bilan birga, yashil investitsiyalarni rag‘batlantirish, risklarni aniqlash va resurslardan samarali foydalanishni optimallashtirish kabi ijobiy ta’sirlarni ko‘rsatadi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarini ekologik tahlili nima va uning asosiy maqsadlari qanday?
2. Ekologik tahlil investitsiya loyihasining boshqa tahlillari bilan qanday bog‘langan?
3. Loyihaning ekologik ta’sirini baholash qachon va qanday bosqichda amalga oshiriladi?
4. Investitsiya loyihasining atrof-muhitga ta’siri qanday aniqlanadi?
5. Loyiha faoliyatida ekologik xavflarni keltirib chiqaruvchi omillar qanday tahlil qilinadi?
6. Loyihani amalga oshirish jarayonida qanday ekologik muammolar yuzaga kelishi mumkin?
7. Ekologik tahlilda qanday mezonlar asosiy hisoblanadi?
8. Loyihaning atrof-muhitga ta’sirini baholashda qanday usullar qo‘llaniladi?
9. Ekologik tahlil natijalarini loyihaning boshqa ko‘rsatkichlari bilan qanday taqqoslash mumkin?

10. Loyihaning ekologik xavfsizligini ta’minlash uchun qanday chora-tadbirlar ko‘riladi?
11. Tabiiy resurslardan samarali foydalanish qanday rejalashtiriladi?
12. Loyihaning chiqindilarni boshqarish strategiyasi qanday ishlab chiqiladi?
13. Ekologik tahlilni tartibga soluvchi qonunchilik normalari qanday?
14. Loyiha faoliyatida ekologik standartlarga rioya qilishni qanday ta’minlash mumkin?
15. Ekologik audit va ekspertiza nima, va ular qanday amalga oshiriladi?
16. Ekologik tahlil jarayonida qanday bosqichlar mavjud?
17. Loyiha faoliyatining atrof-muhitga uzoq muddatli ta’sirini qanday baholash mumkin?
18. Ekologik tahlil natijalarini loyiha hujjatlariga qanday kiritish kerak?
19. Ekologik tahlil davomida alternativ variantlar qanday ishlab chiqiladi?
20. Tabiiy muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish uchun qanday yechimlar taklif qilinadi?
21. “Yashil” texnologiyalarning loyihada qo‘llanish imkoniyatlari qanday baholanadi?
22. Ekologik tahlilning ijtimoiy-iqtisodiy ta’siri qanday baholanadi?
23. Loyihaning ekologik ta’sirini kamaytirish bo‘yicha takliflarning iqtisodiy foydasi qanday aniqlanadi?
24. Atrof-muhitga ta’sirini kamaytiruvchi texnologiyalarni joriy qilishning iqtisodiy samaradorligi qanday hisoblanadi?
25. Ekologik tahlilda qaysi real loyihalarni o‘rganish foydali?
26. O‘zbekiston sharoitida ekologik tahlilga oid muvaffaqiyatli misollar qanday?
27. Loyihaning ekologik tahlil natijalari asosida qanday qarorlar qabul qilinadi?

11-BOB. INSTITUTSIONAL TAHLIL

11.1. Investistiya loyihasini ishlab chiqish jarayonida institustional tahlilning maqsadi va vazifalari.
11.2. Institustional tahlilning asosiy ko’rsatkichlari.
11.3. Tahlil qilinishi zarur bo’lgan asosiy muammolar
11.4. Jahon banki loyihalarida institutstional tahlil tartibi va tajribasi.

11.1. Investistiya loyihasini ishlab chiqish jarayonida institustional tahlilning maqsadi va vazifalari

Institutsional tahlil — bu tashkilot yoki loyiha muhitida faoliyat yuritayotgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy institutlarning o‘zaro ta’siri va ularning investitsiya jarayonidagi roli tahlili. Bu tahlil turli institutlarning loyihani amalga oshirishdagi imkoniyatlari, cheklovlari va ta’sirlarini o‘rganadi. Institutsional tahlil, asosan, qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshilash, investitsiya muhiti va tizimlarning samaradorligini oshirish maqsadida qo‘llaniladi.

Investitsiya loyihasini ishlab chiqish jarayonida institutsional tahlilning maqsadi va vazifalari loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ijtimoiy muhitni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Bu tahlil investitsiya loyihalarining samaradorligini oshirish, resurslarni to‘g‘ri taqsimlash va ishonchli boshqaruvni ta’minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Institutsional tahlilning maqsadi va ahamiyatini quyidagilarda korishimiz mumkin, ya’ni:

Institutsional muhitni baholash:

1. Institutsional tahlil iqtisodiy va huquqiy tizimlarning samaradorligini o‘rganadi, shu jumladan davlat siyosati, qonunchilik, regulyator tizim va boshqa tegishli institutlarning faoliyatini.
2. Bu tahlil orqali loyihalar amalga oshiriladigan mintaqada faoliyat yuritayotgan barcha institutlar (hukumat organlari, moliyaviy muassasalar, regulyatorlar, xalqaro tashkilotlar) va ularning bir-biriga ta’siri aniqlanadi.

Loyihaning muvaffaqiyatiga ta’sir qiluvchi institutlar:

1. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha resurslar va imkoniyatlar, shuningdek, hukumat tomonidan belgilangan qonunlar, qoidalar va siyosatlar ko‘rib chiqiladi.
2. Misol uchun, loyihani amalga oshirishda kerakli moliyaviy resurslar, ishchi kuchi, texnologiyalar va boshqa infrastrukturaviy imkoniyatlar va ular bilan bog‘liq institutlar (masalan, banklar, davlat idoralari, tijorat muassasalari) baholanadi.

Siyosiy va iqtisodiy tahlil:

1. Loyihaning siyosiy muhitini o‘rganish ham muhim. Bu, masalan, hukumatning investitsiyalarni rag‘batlantirishga qaratilgan siyosati, korruptsiya darajasi, siyosiy barqarorlik va boshqa ijtimoiy omillarni o‘z ichiga oladi.

2. Iqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlar (inflyatsiya, foiz stavkalari, valyuta kursi va hokazo) ham institutlar va loyihalar o‘rtasidagi aloqani shakllantiradi.

-Huquqiy tahlil:

1. Huquqiy muhitning tahlili loyihaning amalga oshirilishiga to‘sqinlik qiluvchi qonuniy cheklovlar va normativlar haqida ma’lumot beradi. Yuridik tizimning ishonchliligi va muvofiqligi investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatiga ta’sir qiladi.

2. Misol uchun, korxona huquqi, soliq siyosati, muomalaga kiritilgan qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar hamda ularning loyihalarga ta’siri.

Samaradorlikni baholash:

1. Institutsional tahlil tizimlarning samaradorligini o‘lchash uchun ishlatiladi. Bu jarayonlarda hamkorlik, tartibga solish va islohotlar tizimi ishlatiladi. Shuningdek, mahalliy va global darajadagi me'yorlar va standartlar tahlil qilinadi.

2. Masalan, yirik sanoat loyihalari uchun korruptsiya va noto‘g‘ri boshqaruvni kamaytirish maqsadida mavjud institutlarning rolini o‘rganish.

Barqarorlik va ijtimoiy mas'uliyat:

1. Loyihalarni amalga oshirishda barqaror rivojlanish va ijtimoiy mas'uliyat ham e'tiborga olinadi. Institutsional tahlil loyihaning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik barqarorligini ta’minlaydigan institutlarni aniqlashga yordam beradi.

2. Shu bilan birga, ijtimoiy mas'uliyatni yuksaltirish va loyiha doirasida muvofiqlikni ta’minlashda kerakli tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Institutsional tahlilning asosiy bosqichlariga e’tibor beradigan bo‘lsak, quyidagilarni aytib o‘tish maqsadga muvofiqdir:

Muammolarni aniqlash. Loyihaning muvaffaqiyatiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan barcha muammolar va cheklovlar aniqlanadi. Bularni iqtisodiy, huquqiy, siyosiy va ijtimoiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqish zarur.

Institutsional tizimni tahlil qilish. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha institutlar (banklar, davlat organlari, regulyatorlar va boshqalar) va ularning o‘zaro aloqasi tahlil qilinadi.

Tizimning samaradorligini o‘lchash. Har bir institutning funksiyasi va samaradorligi baholanadi. Ularning ishlash tartibi, iqtisodiy va siyosiy barqarorlikka ta’siri hamda ijtimoiy mas'uliyatni oshirish bo‘yicha qo‘llaniladigan chora-tadbirlar o‘rganiladi.

Raqobat va hamkorlik imkoniyatlarini o‘rganish. Loyihaga raqobat qiluvchi institutlar va hamkorlar, ularning roli va aloqalarini o‘rganish

muhimdir. Bu tahlil loyihani amalga oshirishdagi potentsial hamkorlar va raqobatchilarning ta’sirini aniqlash imkonini beradi.

Ijtimoiy va ekologik omillarni hisobga olish. Institutlarning ijtimoiy va ekologik mas'uliyatini tahlil qilish va loyihaning bu sohalarda qanday ta’sir qilishi mumkinligini baholash.

Institutsional tahlil investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy tizimlarni o‘rganishga imkon beradi. Bu tahlil orqali loyihaning muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan tizimlar va ularning o‘zaro aloqalari aniqlanadi. Institutsional tahlil qaror qabul qilishda to‘g‘ri yo‘nalishlarni belgilash, samaradorlikni oshirish, resurslarni taqsimlash va ijtimoiy mas'uliyatni yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega.

Institutsional tahlilning **maqsadi**:

Loyihaning tashkiliy va huquqiy asoslarini aniqlash:

1. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha qonuniy va normativ talablarni aniqlash. Bu, huquqiy me'yorlar, litsenziyalar, sertifikatlar, ruxsatnomalar va boshqa hujjatlarni o‘z ichiga oladi.
2. Loyiha doirasida ishlash uchun zarur bo‘lgan regulyator tizimi va yuridik strukturani shakllantirish.

-Investitsiya muhiti va tashkilotlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni tahlil qilish:

1. Loyiha amalga oshiriladigan mintaqadagi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy muhitni tahlil qilish. Bu tahlil orqali loyiha uchun kerakli resurslar va imkoniyatlar, shuningdek, ularga ta’sir etuvchi omillar aniqlanadi.
2. Loyiha bilan bog‘liq barcha tashkilotlar, masalan, hukumat, moliyaviy institutlar, regulyatorlar va biznes sub'ektlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar tahlil qilinadi.

Iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni baholash:

Loyiha muvaffaqiyatining kalit omillaridan biri — bu iqtisodiy va siyosiy barqarorlik. Institutsional tahlil loyihaning amalga oshirilishiga to‘sqinlik qilishi mumkin bo‘lgan siyosiy va iqtisodiy xatarlarni aniqlashga yordam beradi.

Mahalliy va global me'yorlar va talablarni hisobga olish:

Loyihaning ijtimoiy va ekologik mas'uliyatini oshirish uchun mahalliy va global me'yorlar va talablar tahlil qilinadi. Bu tahlil, ayniqsa, atrof-muhitni himoya qilish va ijtimoiy mas'uliyatni oshirish bo‘yicha loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradi.

Institutsional tahlilning **vazifalari** quyidagilardir:

Loyihaning huquqiy asoslarini yaratish.

1. Loyiha amalga oshiriladigan mintaqada mavjud bo‘lgan huquqiy talablar va regulyatorlar bilan muvofiqlikni ta’minlash.

2. Loyiha uchun zarur bo‘lgan litsenziyalar, ruxsatnomalar va boshqa huquqiy hujjatlar bo‘yicha tahlil olib borish.

Loyihani amalga oshirish uchun kerakli moliyaviy resurslarni aniqlash.

Loyiha uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslar va ularni taqdim etadigan institutsiyalarni tahlil qilish. Bu banklar, moliyaviy muassasalar, investitsiya kompaniyalari va davlat organlarini o‘z ichiga oladi.

Raqobat va hamkorlikni o‘rganish.

Loyihaga raqobat qiluvchi yoki uni qo‘llab-quvvatlash mumkin bo‘lgan tashkilotlar, masalan, boshqa investitsiya loyihalari, raqobatchilar yoki hamkorlar haqida ma’lumot yig‘ish va tahlil qilish.

Siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni tahlil qilish.

Loyihaga ta’sir qiluvchi siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni baholash. Masalan, inflyatsiya, soliq siyosati, hukumat siyosatidagi o‘zgarishlar va boshqa tashqi omillarni hisobga olish.

Institutsional resurslarni taqsimlash va boshqarish.

Loyiha uchun zarur bo‘lgan barcha resurslarni to‘g‘ri taqsimlash va boshqarishni ta’minlash. Bu odam resurslari, texnik resurslar, moliyaviy va moddiy resurslarni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy va ekologik ta’sirni baholash.

Loyihaning ijtimoiy va ekologik ta’sirini baholash. Bu, ayniqsa, atrof-muhitni himoya qilish, ijtimoiy mas'uliyatni oshirish va mahalliy aholiga ta’sir ko‘rsatadigan barcha omillarni o‘rganishga yordam beradi.

Institutsional tahlil investitsiya loyihasini ishlab chiqish jarayonida muhim ahamiyatga ega, chunki bu loyiha uchun zarur bo‘lgan barcha tashkiliy, huquqiy, iqtisodiy va siyosiy omillarni tahlil qilishga imkon beradi. Bu tahlil loyihaning muvaffaqiyatini ta’minlash, xavf-xatarlarni kamaytirish va resurslarni samarali boshqarish uchun zarur bo‘lgan strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

11.2. Institutsional tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari

Institutsional tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari investitsiya loyihasining muvaffaqiyatini ta’minlash va amalga oshirish jarayonida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy omillarni hisobga olishga yordam beradi. Bu ko‘rsatkichlar loyihaning barqarorligi, ishonchliligi va ijtimoiy-ekologik mas'uliyatini baholashda muhim ahamiyatga ega. Uni qiyidagicha ifodalashmizmumkin:

Huquqiy va normativ talablar:

1. Loyiha amalga oshiriladigan hududda mavjud bo‘lgan qonunlar, me'yorlar va regulyator talablarining tahlili.

2. Loyiha uchun zarur bo‘lgan ruxsatnomalar, litsenziyalar va sertifikatlarni olish jarayonini baholash.

3. Mahalliy va xalqaro huquqiy me'yorlar, masalan, atrof-muhitni himoya qilishga oid talablar va me'yorlar.

Siyosiy barqarorlik va hukumatning roli:

1. Siyosiy tizimning barqarorligi va hukumatning loyihaga ta’siri. Siyosiy o‘zgarishlarning loyihaga ta’siri, hukumatning investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash yoki cheklash siyosati.

2. Loyiha amalga oshiriladigan hududdagi hukumatning iqtisodiy va investitsion siyosatiga oid ko‘rsatkichlar.

Iqtisodiy barqarorlik:

1. Mintaqaning iqtisodiy holati: inflyatsiya, iqtisodiy o‘sish sur'ati, pul birjalari, valyuta kurslari va boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlar.

2. Mintaqada mavjud bo‘lgan iqtisodiy resurslar va investitsion muhitning barqarorligi.

Ijtimoiy mas'uliyat va ijtimoiy omillar:

1. Loyiha amalga oshiriladigan hududdagi ijtimoiy omillar: ishsizlik darajasi, daromad taqsimoti, ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa ijtimoiy ko‘rsatkichlar.

2. Loyihaning mahalliy aholi va jamiyatga ta’siri: yangi ish o‘rinlarini yaratish, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, mahalliy aholi bilan hamkorlik qilish.

Atrof-muhitni himoya qilish va ekologik holat:

1. Loyiha ekologik barqarorlikni ta’minlaydimi yoki ekologik xavf-xatarlarni oshiradimi.

2. Loyiha amalga oshirilayotgan hududda ekologik xavf-xatarlar, atrof-muhitni himoya qilish me'yorlari, resurslarni barqaror ishlatish ko‘rsatkichlari.

Texnologik imkoniyatlar va infratuzilma:

1. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan texnologiyalar va infratuzilmaning mavjudligi va rivojlanishi.

2. Texnologik innovatsiyalar, yuqori samarali texnologiyalarni qo‘llash imkoniyati va texnik qo‘llab-quvvatlashning mavjudligi.

Moliyaviy va moliyalashtirish manbalari:

1. Loyiha uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni aniqlash, ularni taqdim etadigan moliyaviy institutlar (banklar, investorlar, moliyaviy bozorlar) va ularga ta’sir etuvchi omillar.

2. Loyiha moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar va ularni jalb qilish imkoniyatlari.

Korruptsiya va boshqaruv tizimi:

1. Loyiha amalga oshirilayotgan hududda mavjud bo‘lgan korruptsiya darajasi va uning loyihaga ta’siri.

2. Boshqaruv tizimining samaradorligi, loyihaning boshqaruv tuzilmasi va ijro etish tizimi.

Mahalliy resurslar va infratuzilma:

1. Loyiha amalga oshiriladigan hududda mavjud bo‘lgan tabiiy, iqtisodiy va inson resurslari.

2. Mahalliy infratuzilmaning darajasi, transport tizimi, kommunikatsiya va energetika resurslarining mavjudligi.

Institutsional tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari loyiha amalga oshiriladigan hududning iqtisodiy, huquqiy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlarini tahlil qilish orqali loyihaning muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Bu ko‘rsatkichlar loyihalarning barqarorligini oshirish, ularni xavf-xatarlar bilan bog‘liq bo‘lgan noaniqliklardan himoya qilish va resurslarni samarali boshqarishni ta’minlashga xizmat qiladi.

11.3. Tahlil qilinishi zarur bo’lgan asosiy muammolar

Tahlil qilinishi zarur bo‘lgan asosiy muammolar institutsional tahlilning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun muhimdir. Ular loyiha amalga oshiriladigan hududdagi institutsional muhitni, mavjud qonunlarni va siyosatni chuqur tahlil qilishni talab qiladi. Quyidagi muammolarni tahlil qilish kerak:

1. Mavjud institutlarga baho berish:

- Institutsional tuzilma: Loyiha amalga oshiriladigan hududdagi mavjud davlat va xususiy tashkilotlarning funksiyalari, vazifalari va roli.
- Institutsional salohiyat: Loyiha uchun zarur bo‘lgan xizmatlar, ruxsatnomalar, sertifikatlar va boshqa tartib-qoidalarni ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘lgan institutlar.
- Qonunlar va tartiblar: Mahalliy va xalqaro darajadagi qonunlar, me'yorlar va tartiblarni tahlil qilish, ularning loyiha faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini aniqlash.

2. Institutsional kuchli va zaif tomonlarni aniqlash (inson, fizik, texnik, ma’muriy va boshqaruv jihatlari):

- Inson resurslari: Loyiha uchun zarur bo‘lgan mutaxassislar, menejerlar va boshqa malakali xodimlarning mavjudligi, ularning tajribasi, bilimlari va kompetentsiyalari.
- Fizik resurslar: Loyiha uchun zarur bo‘lgan fizik infratuzilma (yo‘llar, binolar, kommunikatsiya tizimlari, elektr energiyasi va boshqalar) mavjudligi va ularning holati.
- Texnik imkoniyatlar: Loyiha amalga oshiriladigan hududda mavjud texnologiyalar, uskunalar va texnik resurslarning samaradorligi va yangilanish imkoniyatlari.
- Ma’muriy va boshqaruv tizimi: Mavjud boshqaruv tizimining samaradorligi, qarorlar qabul qilish jarayoni, muammolarni hal etish va loyihani boshqarishdagi qobiliyat.

3. Qonunlar, qonuniy aktlar va siyosatni o‘rganish:

- Qonuniy bazalar: Loyiha uchun zarur bo‘lgan qonunlar, qarorlar va normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish. Ularning loyihaga to‘g‘ri kelishi, mosligi va yuridik jihatdan ta’siri.
- Siyosiy omillar: Hududdagi siyosiy vaziyat, hukumatning iqtisodiy siyosati, investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash siyosati va boshqa siyosiy qarorlar. Loyiha uchun foydali yoki salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan siyosiy o‘zgarishlar.
- Qonunlar va siyosatdagi o‘zgarishlar: Yangi qonunlar va siyosiy tartiblar, mavjud qonunlarning yangilanishi yoki o‘zgarishi, bu o‘zgarishlarning loyiha faoliyatiga qanday ta’sir qilishini aniqlash.

4. Ularning loyihani amalga oshirishga ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ta’siriga baho berish:

- Qonunlarning ta’siri: Loyiha amalga oshirilishida mavjud qonunlarning qanday qo‘llanilishi, ularning loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan yuridik ruxsatlarni ta’minlashda qanday yordam berishi.
- Siyosiy muhitning ta’siri: Siyosiy qarorlar, hukumatning moliyaviy va iqtisodiy siyosati loyihaning amalga oshirilishiga qanday yordam berishi yoki to‘siqlar yaratishi mumkinligini baholash.
- Institutsional tizimning ta’siri: Mahalliy va xalqaro institutsiyalar orqali beriladigan ruxsatnomalar, litsenziyalar, sertifikatlar va boshqa tartib-qoidalarning loyiha amalga oshirilishidagi roli va ta’siri.
- Ijtimoiy ta’sir: Mavjud ijtimoiy va madaniy omillar, ularning loyiha faoliyatiga ta’siri va loyiha manfaatdor tomonlarining ijtimoiy ehtiyojlari bilan moslashishi.

Institutsional tahlil loyihaning amalga oshirilishida mavjud bo‘lgan barcha normativ, siyosiy va ijtimoiy tizimlarni hisobga olishga yordam beradi. Tahlil qilish zarur bo‘lgan asosiy muammolar orqali loyiha uchun ijtimoiy, iqtisodiy va yuridik xavf-xatarlarni minimallashtirish, samarali qarorlar qabul qilish va muvaffaqiyatli natijalarni ta’minlash mumkin.

Mavjud institutlarning ish yuritish tartibi, ularning tashkiliy strukturasiga o‘zgarishlar kiritish, resurslar bilan ta’minlash borasida takliflar kiritishda quyidagilarni aytish lozim:

Ish yuritish tartibini tahlil qilish:

1. Har bir institutning ish yuritish tartibi va amaliyotini tekshirish, ishlash jarayonlari va huquqiy-texnik asoslarini baholash.
2. Hisob-kitob va hisobotlar tizimi, hujjatlarni rasmiylashtirish, xodimlarning mas'uliyati va vakolatlarini aniq belgilash.
3. Yangi texnologiyalarni, axborot tizimlarini va boshqaruv metodlarini tatbiq etish orqali ish yuritish samaradorligini oshirish.

4. Jarayonlarni optimallashtirish. Mavjud ish yuritish jarayonlarini tahlil qilish orqali ortiqcha qadamlar va vaqtni sarflayotgan jarayonlarni aniqlash. Ish jarayonlarini soddalashtirish va avtomatlashtirish uchun texnologik yechimlarni joriy etish.

5. Axborot tizimlari va boshqaruvning yaxshilanishi. Ma'lumotlarni boshqarish va saqlash tizimini modernizatsiya qilish, ma'lumotlarni tez va samarali almashish uchun elektron tizimlarni yaratish. Bu institutlarning ish jarayonlarini tezlashtirish va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

6. Ko'rsatuvchi indikatorlar va natijalar. Institutlar faoliyatining samaradorligini o'lchash uchun aniq ko'rsatkichlar belgilash, bu ko'rsatkichlar asosida ish yuritish jarayonlarini qayta ko'rib chiqish va optimallashtirish.

Tashkiliy strukturasiga o'zgarishlar kiritish:

1. Mavjud tashkiliy strukturaning samaradorligini tahlil qilish va bo'limlar o'rtasida aloqalar, vazifalar va mas'uliyatlarni aniqlash.

2. Zarur bo'lsa, tashkiliy struktura va bo'limlar orasidagi vazifalarni qayta taqsimlash, ierarxik tizimda o'zgarishlar kiritish.

3. Ko'proq moslashuvchanlik va tezkor qarorlar qabul qilish uchun markazlashmagan boshqaruvni ko'rib chiqish.

4. Struktura va vazifalarni qayta taqsimlash. Agar institutning tashkiliy tuzilmasi samarali bo'lmasa, bo'limlar va xodimlar o'rtasida vazifalarni qayta taqsimlash zarur. Samarali ishlash uchun ierarxik tizimda moslashuvchanlik yaratish va bo'limlar o'rtasida muloqotni yaxshilash.

5. Markazlashgan va markazlashmagan boshqaruvni muvozanatlash. Ko'p hollarda, markazlashmagan boshqaruv yaxshiroq natijalarga olib keladi, ayniqsa tezkor qarorlar qabul qilish zarur bo'lgan holatlarda. Tashkiliy tuzilmani ko'proq moslashuvchan qilish va lokal darajadagi qarorlarni qo'llab-quvvatlash.

6. Komanda tuzilmasini mustahkamlash. Har bir bo'lim yoki jamoa o'zining maqsadlariga erishish uchun yagona maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Tashkiliy tuzilmalarda ijobiy o'zgarishlar jamoaviy ishni yaxshilashga yordam beradi.

Resurslar bilan ta'minlash borasida takliflar:

1. Resurslarni tahlil qilish, zarur bo'lgan moliyaviy, insoniy va texnik resurslarni aniqlash.

2. Resurslarning samarali taqsimlanishini va ishlatilishini ta'minlash uchun resurslarni boshqarish va taqsimlash jarayonini optimallashtirish.

3. Resurslar bilan ta'minlashni takomillashtirish uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash, texnik ta'lim va malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish.

4. Moliyaviy resurslarni samarali boshqarish. Boshqaruv tizimida moliyaviy resurslarning optimal taqsimlanishini ta'minlash uchun moliyaviy rejalar ishlab chiqish. Moliyaviy resurslarni taqsimlashda ustuvorlikni aniqlash,

xususan, strategik loyihalar va tashkiliy islohotlar uchun ajratilgan mablag‘larni to‘g‘ri sarflash.

5. Inson resurslari bilan ta’minlash. Xodimlar malakasini oshirish va yangi kadrlarni tayyorlash uchun trening va ta’lim dasturlarini ishlab chiqish. Xodimlarning bilim va ko‘nikmalarini yangilash orqali institutning samaradorligini oshirish.

6. Texnik resurslar. Texnologiyalarni yangilash va samarali ishlashni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan texnik resurslar (kompyuter tizimlari, dasturiy ta’minot va boshqalar) bilan ta’minlash. Institutning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur texnik infratuzilmani yaratish.

7. Yashil va barqaror resurslarni boshqarish. Resurslar bilan ta’minlashda ekologik jihatlarni inobatga olish, atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish va barqaror rivojlanish strategiyalarini joriy etish.

-Takliflar va amaliyotni qo‘llab-quvvatlash:

- Strategik rejalashtirish. Resurslar bilan ta’minlashni optimallashtirish uchun strategik rejalashtirish tizimini joriy etish. Resurslarning samarali taqsimlanishiga erishish uchun uzoq muddatli va qisqa muddatli rejalashtirishni muvofiqlashtirish.
- Monitoring va nazorat tizimi. Resurslar taqsimoti va ishlatilishini monitoring qilish tizimini yaratish. Har bir jarayonning samaradorligini tahlil qilish va o‘z vaqtida tuzatishlar kiritish uchun monitoringni doimiy ravishda amalga oshirish.
- Innovatsion yondashuvlar. Resurslarni taqsimlash va boshqarishda innovatsion yondashuvlarni joriy etish. Masalan, onlayn tizimlar, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan jarayonlar yordamida resurslarni yanada samarali boshqarish.

Shunday qilib, institutsional tahlilni va resurslar bilan ta’minlashni takomillashtirish orqali tashkilotlarning samaradorligini oshirish, ishlash jarayonlarini soddalashtirish va ijtimoiy, iqtisodiy manfaatlarni ko‘zlab yangi strategiyalarni amalga oshirish mumkin bo‘ladi.

Loyihalarni tayyorlash va amalga oshirishda ijtimoiy va xususiy sektorning nisbiy rolini o‘rganishimiz, quyidagilarni yoritilishiga asos bo‘ladi. Loyihalarni tayyorlash va amalga oshirishda ijtimoiy va xususiy sektorlarning nisbiy roli har bir sektorning o‘ziga xos funksiyalari, resurslari va imkoniyatlariga bog‘liq. Ijtimoiy sektor va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik va ularning har biri tomonidan bajariladigan vazifalar loyihaning samarali amalga oshirilishiga ta’sir qiladi. Quyida har ikki sektorning nisbiy roli va ularning o‘zaro ta’siri ko‘rib chiqiladi:

Ijtimoiy sektorning roli:

1. Ijtimoiy sektor, asosan, davlatning tashabbuslari, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va ijtimoiy xizmatlarni taqdim etishda muhim rol o‘ynaydi.

2. Ijtimoiy sektor, shu jumladan, jamoat tashkilotlari, uyushmalar va notijorat sektorlari loyihalarni amalga oshirishda ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olish, tenglik va adolatni ta’minlashga qaratilgan yondashuvni ilgari suradi.

3. Boshqaruvning oshirilgan shaffofligi va ijtimoiy manfaatlar uchun hisobdorlik.

Ijtimoiy sektor, odatda, davlat tomonidan boshqariladi va davlat manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan. Ijtimoiy sektorning loyihalarda nisbiy roli quyidagilardan iborat:

Regulyatsiya va qonunlar: Ijtimoiy sektor (davlat) loyihalarni amalga oshirishda muhim roldan birini o‘ynaydi, chunki u loyihalarning qonuniy va ijtimoiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lishini ta’minlashni o‘z zimmasiga oladi. Bu, o‘z navbatida, yuridik va normativ bazani yaratish, loyiha faoliyatini tartibga solish va investitsiya qarorlarini qo‘llab-quvvatlashni anglatadi.

Infrastruktura yaratish: Ijtimoiy sektor ko‘pincha yirik infratuzilma loyihalarini, shu jumladan transport tarmoqlari, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalaridagi loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etadi. Bunday loyihalar, odatda, jamoat manfaatlariga xizmat qiladi va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi.

Moliyaviy ko‘mak: Ijtimoiy sektor, ko‘pincha, ijtimoiy yoki umumiy foyda keltiruvchi loyihalar uchun moliyaviy ko‘mak ko‘rsatadi. Davlat subsidiyalari, grantlar yoki qarzlar orqali loyiha muammolarini hal qilishda yordam beradi.

Ijtimoiy manfaatlarni himoya qilish: Ijtimoiy sektor ijtimoiy adolatni ta’minlash, tenglikni saqlash, ekologik xavfsizlikni nazorat qilish va kam ta’minlangan guruhlarga yordam ko‘rsatishda ahamiyatga ega.

*Xususiy sektorning roli:

1. Xususiy sektor ko‘pincha loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etadi, innovatsiyalarni joriy etish va texnologik rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydi.

2. Xususiy sektor loyihalarga samarali boshqaruv va resurslarni ajratish orqali tezroq natijalarga erishishda yordam beradi.

3. Xususiy sektordan olingan tajriba va bilimlar, iqtisodiy samaradorlik va rentabellikni oshirish uchun muhimdir.

Xususiy sektor, o‘z navbatida, foyda olish va innovatsiyalarni yaratishga qaratilgan bo‘lib, u loyihalarning amalga oshirilishida quyidagi rolni bajaradi:

Moliyaviy resurslar ta’minlash: Xususiy sektor ko‘pincha moliyaviy resurslarni jalb qiladi va loyihalarni moliyalashtiradi. Banklar, investitsiya

kompaniyalari va boshqa moliya institutlari loyihalarga sarmoya kiritadi, ayniqsa, foyda olish imkoniyati mavjud bo‘lgan sohalarda.

Texnologiya va innovatsiyalar: Xususiy sektor yangi texnologiyalarni joriy etishda, innovatsion yechimlar va samarali ishlab chiqarish usullarini taklif qilishda ishtirok etadi. Bu, o‘z navbatida, loyihani tezroq va arzonroq amalga oshirish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish va operatsiyalarni boshqarish: Xususiy sektor ko‘pincha loyiha ishlab chiqarish va operatsiyalarni samarali boshqarish uchun zarur bo‘lgan resurslarni ta’minlaydi. Shuningdek, u loyihalarning tijorat muvaffaqiyatini oshirish uchun ishlab chiqarish tizimlarini optimallashtiradi.

Risklarni o‘z zimmasiga olish: Xususiy sektor ko‘pincha risklarni o‘z zimmasiga olishda faol ishtirok etadi. U investitsiyalarning o‘zini oqlashiga, foyda keltirishiga va bozor sharoitlariga moslashishga intiladi.

Ijtimoiy va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik:

Loyihalarni amalga oshirishda ijtimoiy va xususiy sektorlarning hamkorligi zarur, chunki ular bir-birini to‘ldiradi. Ularning har biri o‘zining kuchli tomonlari bilan loyiha muvaffaqiyatiga hissa qo‘shadi.

Public-Private Partnerships (PPP): Ijtimoiy va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik, masalan, jamoat-xususiy hamkorlik (PPP) shaklida amalga oshirilishi mumkin. Bu turdagi hamkorlikda davlat (ijtimoiy sektor) loyihani rejalarini ishlab chiqadi va qonuniy asos yaratadi, xususiy sektor esa moliyaviy resurslarni ta’minlab, operatsiyalarni amalga oshiradi.

Loyihalarni xususiy sektorning texnologik tajribasi va ijtimoiy sektorning normativ imkoniyatlari bilan boyitish: Ijtimoiy sektorning me'yoriy va qonuniy nazorati, xususiy sektorning texnologiya va tijoratlashtirish tajribasi bilan boyitilgan loyihalar ko‘pincha samarali bo‘ladi. Har ikkala sektor ham loyihaning amalga oshirilishida bir-birini to‘ldiradi va loyihaning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan resurslarni taqdim etadi.

4. Xususiy va ijtimoiy sektorlarning loyihalardagi mas'uliyatlarini aniq belgilash:

Ijtimoiy sektor:

- Loyihaning yuridik, normativ va ijtimoiy jihatlarini boshqarish.
- Davlat mablag‘larini taqdim etish va moliyaviy resurslarni jalb qilish.
- Ijtimoiy manfaatlarni himoya qilish va ekologik xavfsizlikni ta’minlash.

Xususiy sektor:

- Moliyaviy resurslarni taqdim etish, ishlab chiqarish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish.
- Tijorat muvaffaqiyatini oshirish va operatsiyalarni boshqarish.
- Risklarni o‘z zimmasiga olish va resurslarni samarali boshqarish.

Shunday qilib, ijtimoiy va xususiy sektorlar o‘rtasida samarali hamkorlik va mas'uliyatlarni aniq taqsimlash loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirishga xizmat qiladi, bu esa iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarni ta’minlaydi.

Loyihalarni amalga oshirishda tegishli agentliklar o‘rtasidagi muvofiqlashtirish va markaziy hamda mahalliy hukumat o‘rtasidagi nazorat mexanizmi juda muhim ahamiyatga ega. Ushbu mexanizm loyihaning samarali va qonuniy amalga oshirilishini ta’minlash, resurslarni samarali taqsimlash va ijtimoiy, iqtisodiy maqsadlarga erishishni kafolatlash uchun zarur. Tegishli agentliklar ichida shuningdek, bu agentliklar bilan markaziy va mahalliy hukumat o‘rtasidagi muvofiqlashtirish va nazorat qilish mexanizmini ham yoritadigan bo‘lsak, quyidagi fikrlarni keltirib o‘tamiz:

1. Agentliklar ichidagi muvofiqlashtirish:

1. Har bir agentlikning o‘zining vazifalari va mas'uliyatlarini aniq belgilash va ular o‘rtasidagi samarali aloqalarni ta’minlash.
2. Agentliklar o‘rtasida ma’lumot almashinuvi va koordinatsiyani tashkil etish, natijalarga erishish uchun birgalikda ishlashni ta’minlash.

Loyihalarni amalga oshirishda turli agentliklar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik va muvofiqlashtirish juda muhim. Agentliklar o‘rtasida yaxshi muvofiqlashtirilgan ish tizimi loyihaning muvaffaqiyatiga hissa qo‘shadi. Quyidagi nuqtalarda muvofiqlashtirishni ta’minlash zarur:

Loyiha boshqaruvining markazlashtirilgan tizimi: Markaziy hukumat tomonidan loyihani boshqarishning umumiy tizimi yaratilishi kerak. Bunda turli agentliklar o‘rtasida resurslar va ma’lumotlarni almashish, vaqtni va harajatlarni tejashga yordam beruvchi mexanizm mavjud bo‘lishi lozim.

Resurslarni samarali taqsimlash: Agentliklar o‘rtasida moliyaviy va texnik resurslarni samarali taqsimlash, loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha shart-sharoitlarni yaratadi. Agentliklar bir-biriga yordam berishlari, masalan, resurslarni taqdim etish va qo‘llab-quvvatlash orqali loyihaning maqsadlariga erishish uchun birgalikda ishlashlari lozim.

Koordinaqiy vazifalar: Har bir agentlikning o‘z vazifalari aniq belgilanishi kerak. Misol uchun, bir agentlik moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni ta’minlashi, boshqasi texnik yordam ko‘rsatishi va boshqasi ijtimoiy masalalarni ko‘rib chiqishi mumkin. Bunday holatda har bir agentlik o‘z roli va mas'uliyatini bilib, bir-birini to‘ldiradi.

2. Markaziy va mahalliy hukumat o‘rtasidagi muvofiqlashtirish:

1. Markaziy hukumat va mahalliy hukumat o‘rtasida samarali aloqa va hamkorlik o‘rnatish.
2. Mahalliy darajadagi ehtiyojlarni va maxsus shart-sharoitlarni hisobga olish, shuningdek, markaziy hukumatning keng ko‘lamdagi siyosiy va iqtisodiy strategiyalarini amalga oshirishda yordam berish.

3. Nazorat va monitoring tizimlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, mahalliy va markaziy darajadagi nazorat organlarining rolini aniqlash.

Markaziy va mahalliy hukumat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar loyihani amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi, chunki har ikki daraja turli xil mas'uliyatlarni bajaradi. Markaziy hukumat davlat siyosatini ishlab chiqadi, xukumat siyosatini belgilaydi va moliyaviy ta’minotlarni boshqaradi. Mahalliy hukumat esa loyihalarni amalga oshirishda bevosita ishtirok etadi va lokal darajadagi masalalarni hal qiladi.

Markaziy hukumatning roli: Markaziy hukumat umumiy siyosatni ishlab chiqadi, normativ-huquqiy bazani yaratadi va loyiha uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni ajratadi. Buning ustiga, markaziy hukumat loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini nazorat qiladi va kerakli bo‘lsa, normativ o‘zgartirishlar kiritadi.

Mahalliy hukumatning roli: Mahalliy hukumat loyihaning joylashgan hududida bevosita ishlarni amalga oshiradi, mahalliy resurslarni boshqaradi va ijtimoiy muammolarni hal qiladi. Mahalliy hukumat xalq bilan bevosita muloqotda bo‘lib, loyiha maqsadlariga erishishni osonlashtiradi.

Kommunikatsiya va axborot almashish: Markaziy va mahalliy hukumat o‘rtasida samarali kommunikatsiya va axborot almashish tizimi bo‘lishi zarur. Bu orqali loyihaning barcha jarayonlari va qarorlar ko‘rib chiqiladi va to‘g‘ri muvofiqlashtiriladi.

3. Nazorat qilish mexanizmi:

Nazorat mexanizmi loyihaning har bir bosqichida to‘g‘ri qarorlar qabul qilish, xatoliklarni oldini olish va loyiha maqsadlariga erishishni ta’minlash uchun zarur. Nazorat qilish mexanizmi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘lishi kerak:

Boshqaruv tizimi: Loyihaning ijrosini nazorat qilish uchun markaziy va mahalliy hukumatlar o‘rtasida ko‘rsatilgan mas'uliyatlar va vazifalarni aniq belgilash zarur. Bu orqali loyiha resurslari va vaqtning optimal sarflanishi ta’minlanadi.

Monitoring va baholash: Loyihani amalga oshirishning har bir bosqichida uning holatini muntazam ravishda monitoring qilish va baholash tizimi o‘rnatilishi kerak. Monitoring natijalariga asoslanib, zarur choralar ko‘riladi.

Hisobot berish va tekshirish: Har bir agentlik va hukumat darajasi loyihaning amalga oshirilishiga doir muntazam hisobotlar taqdim etadi. Bu hisobotlar loyihaning barcha jarayonlarini tekshirish va nazorat qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tegishli auditorlar tomonidan tekshiruvlar o‘tkazilishi mumkin.

Xatoliklar va muammolarni hal qilish: Loyihani amalga oshirishda yuzaga keladigan xatoliklar yoki muammolarni aniqlash va bartaraf etish uchun

vaqtincha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Nazorat mexanizmi bu xatoliklar tezda aniqlanib, tuzatilishiga imkon yaratadi.

4. Tegishli agentliklar va hukumatlar o‘rtasida hamkorlik:

Qonun chiqaruvchi organlar: Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan qonuniy o‘zgartirishlar va huquqiy hujjatlar ishlab chiqiladi. Bu jarayonda markaziy hukumat qonun chiqaruvchi organlar bilan hamkorlik qiladi.

Ijtimoiy va ekologik masalalar: Loyihaning ijtimoiy va ekologik xavfsizligini ta’minlash uchun mahalliy hukumatlar va ijtimoiy tashkilotlar bilan yaqindan hamkorlik qilish zarur. Bu, o‘z navbatida, loyihaning har tomonlama barqarorligini ta’minlaydi.

Yuqoridagi mexanizmning samarali ishlashi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga, resurslarning samarali taqsimlanishiga, barcha jarayonlarning tegishli darajada nazorat qilinishiga yordam beradi.

11.4. Jahon banki loyihalarida institutsional tahlil tartibi va tajribasi

Jahon Banki, investitsiya loyihalarini amalga oshirishda institutsional tahlilni muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Bu tahlil loyiha samaradorligini oshirish va mavjud tizimlarni yaxshilashga qaratilgan. Jahon Bankining tajribasi quyidagilardan iborat:

Loyihalarni amalga oshirishga tayyorlik:

1. Jahon Banki loyihalarida institutsional tahlil loyihaning o‘z vaqtida va samarali amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarur resurslarni aniqlashga yordam beradi.

2. Loyihalar uchun zarur bo‘lgan resurslarni, tizimlarni, qonuniy va normativ bazalarni o‘rganib chiqish va ularni loyihaga moslashtirish.

Resurslarni samarali taqsimlash:

Jahon Banki institutlarining o‘zaro muvofiqlashtirilgan ishlash tartibi, ayniqsa, xususiy va davlat sektorlarining o‘zaro hamkorligini ta’minlash orqali samarali resurslarni taqsimlashni ko‘zda tutadi.

Siyosiy va iqtisodiy tahlil:

Jahon Banki loyihalarida siyosiy va iqtisodiy tahlil, mahalliy siyosiy va iqtisodiy sharoitlarni baholash, shuningdek, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi ro‘yxatlarni aniqlash.

Tajribalarni baholash va kengaytirish:

Loyihalar amalga oshirilganidan keyin, Jahon Banki o‘zining metodologiyalarini qayta baholaydi va kerak bo‘lsa, yangi innovatsion yondashuvlarni joriy etadi.

Shu bilan birga, Jahon Banki institutlari va mahalliy hukumatlar o‘rtasida aniq va samarali kommunikatsiya tizimlarini yaratish, loyiha jarayonining barcha bosqichlarida izlanishlar olib borish orqali loyiha natijalarini o‘lchab, yaxshilashga harakat qiladi.

Jahon Banki loyihalarida instituttsional tahlil tartibi va tajribasi juda muhim o‘rin tutadi, chunki instituttsional tahlilning samarali amalga oshirilishi loyihalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydi. Jahon Banki instituttsional tahlilni loyihalarni boshqarish, ijtimoiy va iqtisodiy maqsadlarga erishish, resurslarni samarali taqsimlash va qarorlar qabul qilishda qo‘llaydi. Quyida Jahon Banki loyihalarida instituttsional tahlilning tartibi va tajribasiga oid ba’zi asosiy jihatlar keltirilgan.

Instituttsional tahlilning tartibi:

Jahon Banki loyihalarida instituttsional tahlil quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Institutsional muhitni o‘rganish: Loyiha amalga oshiriladigan mintaqaning yoki davlatning mavjud institutlariga baho berish. Bunda hukumat tizimi, normativ-huquqiy baza, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi aloqalar, loyiha uchun zarur bo‘lgan tashkilotlarning mavjudligi, ularning imkoniyatlari va cheklovlari aniqlanadi.

Tashkiliy strukturani tahlil qilish: Loyiha amalga oshiriladigan davlat yoki mintaqadagi hukumat va xususiy sektor agentliklarining tashkiliy strukturalari va ularning kuchli va zaif tomonlari o‘rganiladi. Bu jarayonda agentliklarning ichki va tashqi aloqalari, resurslarga bo‘lgan talab va taklif, mas'uliyatlarning aniq taqsimlanishi baholanadi.

Qonuniy va siyosiy muhitni tahlil qilish: Qonunlar, siyosat va davlatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturlarini o‘rganish. Loyiha amalga oshirilishiga ta’sir ko‘rsatadigan siyosiy, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy faktorlar baholanadi. Jahon Banki, o‘z navbatida, hukumatning siyosiy barqarorligi va ijtimoiy me'yorlarni qabul qilishga tayyorligini ham tahlil qiladi.

Institutsional qobiliyatni baholash: Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan institutlar va agentliklarning ish yuritish samaradorligi, boshqaruv va boshqaruv tizimlarining ishonchliligi, texnik va moliyaviy resurslarga ega bo‘lishi baholanadi.

Boshqaruv mexanizmlarini ko‘rib chiqish: Loyihani amalga oshirishda boshqaruv mexanizmlarining samaradorligini tekshirish, loyiha doirasida rahbarlikni ta’minlash, strategik qarorlar qabul qilish va resurslarni boshqarish masalalari tahlil qilinadi.

Jahon Banki tajribasidagi asosiy ko‘rsatkichlar:

Jahon Banki instituttsional tahlilni amalga oshirishda bir qator asosiy ko‘rsatkichlar va metodologiyalarga tayanadi:

Institutsional qobiliyat: Jahon Banki, mavjud institutlarning resurslarini va salohiyatini, ularning loyiha amalga oshirishdagi potensialini baholaydi. Bu tahlil, o‘z navbatida, loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan institutlar va resurslarning mavjudligini ta’minlaydi.

Siyosiy barqarorlik: Siyosiy barqarorlikni ta’minlash va hukumatning loyihaga doir siyosatlarni ishlab chiqishga tayyorligini o‘rganish. Bu, o‘z navbatida, loyihaning to‘g‘ri yo‘nalishda amalga oshirilishiga yordam beradi.

Normativ-huquqiy muhit: Davlat tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar, qoidalar va siyosatlar loyihalarga ta’sir etishi mumkin. Jahon Banki instituttsional tahlilning bu qismida mavjud huquqiy muhitni o‘rganadi va zarur huquqiy o‘zgartirishlarni ko‘rib chiqadi.

Boshqaruv va tashkiliy strukturani ko‘rib chiqish: Jahon Banki, tashkilotlarning boshqaruv tizimini, mas'uliyatlarni aniq taqsimlashni, qarorlar qabul qilish tizimini baholaydi. Bu, ayniqsa, loyihalarning samarali amalga oshirilishini ta’minlashda muhimdir.

Resurslarga bo‘lgan talab va taklif: Resurslarning taqsimlanishini tahlil qilish, loyiha amalga oshirishda resurslar yetishmasligi yoki ortiqcha resurslarning mavjudligini aniqlash.

Tajribaviy holatlar:

Jahon Banki instituttsional tahlilni o‘zining turli loyihalarida muvaffaqiyatli qo‘lladi. Masalan, rivojlanayotgan davlatlardagi infratuzilma loyihalarida, atrof-muhitni muhofaza qilish yoki qishloq xo‘jaligi bo‘yicha loyihalarda, Jahon Banki instituttsional tahlil orqali resurslarni optimal taqsimlash va samarali boshqaruv tizimlarini yaratish uchun ko‘plab ijobiy natijalarga erishdi.

Misol: Bir qator mamlakatlarda Jahon Banki orqali amalga oshirilgan infratuzilma loyihalarida, davlatning mavjud institutlaridan foydalanish va ularni modernizatsiya qilishga yo‘naltirilgan tahlillar olib borilgan. Bu orqali ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishda jamiyatni qo‘llab-quvvatlash tizimlarini yanada samarali yaratish mumkin bo‘ldi.

Jahon Banki loyihalarida instituttsional tahlil, loyiha muvaffaqiyatini ta’minlash uchun muhim bosqichdir. Bu tahlil, nafaqat resurslarni taqsimlash va samarali boshqaruv tizimlarini yaratishga yordam beradi, balki hukumat va ijtimoiy tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, shuningdek, loyihani amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldini olishga yordam beradi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarini institutsional tahlili nima va uning asosiy vazifalari qanday?
2. Institutsional tahlilning boshqa tahlil turlari bilan bog‘liqligi qanday namoyon bo‘ladi?
3. Investitsiya loyihalarida institutsional muhitning ahamiyati nimadan iborat?

4. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda qaysi normativ-huquqiy hujjatlar muhim hisoblanadi?
5. Qonunchilikning investitsiya loyihalari uchun qulayligini qanday baholash mumkin?
6. O‘zbekistonning investitsion muhiti va huquqiy bazasi qanday xususiyatlarga ega?
7. Investitsiya loyihasida qaysi asosiy institutsional tashkilotlar ishtirok etadi?
8. Loyihada davlat, xususiy sektor va jamoatchilik tashkilotlarining o‘rni qanday baholanadi?
9. Manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar qanday boshqariladi?
10. Moliyaviy institutlarning investitsiya loyihalaridagi roli qanday?
11. Investitsion loyihalar uchun xalqaro moliyaviy institutlar qanday yordam ko‘rsatadi?
12. Moliyalashtirish manbalarini ta’minlashda qaysi vositalar muhim hisoblanadi?
13. Investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatini ta’minlash uchun qanday institutsional tuzilmalar zarur?
14. Tashkiliy strukturalarning samaradorligini baholash mezonlari qanday?
15. Loyihani boshqarish tizimining institutsional jihatlarini qanday shakllantirish mumkin?
16. Davlat va xususiy sektor sherikligi (PPP) investitsiya loyihalarida qanday ahamiyatga ega?
17. Tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni samarali boshqarish usullari qanday?
18. Xalqaro hamkorlik investitsiya loyihalariga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
19. Institutsional tahlilda qaysi usullar qo‘llaniladi?
20. Institutsional muhitning barqarorligi qanday baholanadi?
21. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni qanday aniqlash mumkin?
22. Institutsional muhitning loyihaning raqobatbardoshligiga ta’siri qanday baholanadi?
23. Investitsiya loyihalarining institutsional jihatdan iqtisodiyotga ta’siri qanday?
24. Loyihaning institutsional barqarorligini ta’minlash bo‘yicha qanday chora-tadbirlar qo‘llaniladi?
25. O‘zbekiston sharoitida institutsional tahlil bo‘yicha muvaffaqiyatli loyihalarga misollar keltiring.
26. Loyihaning institutsional jihatdan muvaffaqiyatini aniqlovchi asosiy omillar qanday?

12-BOB. IJTIMOIY TAHLIL

12.1. Ijtimoiy tahlilning maqsad va vazifalari.
12.2. Ijtimoiy tahlilning asosiy ko’rsatkichlari.
12.3. Loyihalarning maqsadli guruhi va mahalliy jamoa tavsifi; ijtimoiy - madaniy va demografik tavsiflar; ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilot; madaniy nuqtai nazardan loyihaning mos kelishi va aholining loyihani amalga oshirishda ishtirok etishga tayyorligi.
12.4. Ijtimoiy strategiyani aniqlash. Investistiya loyihalarida ishtirok etish masalasi.
12.5. Maxsus dasturlar; ijtimoiy sug’urtalash tizimi, majburiy ko’chirish, loyiha doirasida o’tkazilayotgan tadbirlarda ayollarning roli.

12.1. Ijtimoiy tahlilning maqsad va vazifalari

Ijtimoiy tahlil investitsiya loyihalarining ijtimoiy ta’sirini, ijtimoiy tenglikni, aholi farovonligini va atrof-muhitga bo‘lgan ijtimoiy ta’sirlarni o‘rganishga qaratilgan tahlil jarayonidir. Bu tahlil, loyihalarni amalga oshirishda odamlar va jamoalar uchun foydali bo‘lgan natijalarga erishishni ta’minlash maqsadida, turli ijtimoiy omillarni va ijtimoiy oqibatlarni baholashni o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy tahlilning maqsadi — loyihaning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham muvaffaqiyatli bo‘lishini ta’minlashdir. Ijtimoiy tahlilning maqsadlari va vazifalari loyihaning ijtimoiy ta’sirini o‘rganish, uning ijtimoiy samaradorligini oshirish va aholi farovonligini ta’minlashga qaratilgan. Ijtimoiy tahlil, asosan, loyihaning ijtimoiy va madaniy omillarini, mahalliy aholi va jamiyatning turli guruhlariga qanday ta’sir qilishini baholaydi.

Ijtimoiy tahlil quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan:

Ijtimoiy ta’sirlarni baholash. Ijtimoiy tahlilning asosiy maqsadi loyihaning jamiyatga ta’sirini aniqlashdir. Bu, loyihaning aholi farovonligi, turmush sharoitlari, iqtisodiy holat, salomatlik va boshqa ijtimoiy omillarga qanday ta’sir qilishini baholashni o‘z ichiga oladi. Loyihaning ijtimoiy ta’sirini aniqlash va bu ta’sirlarning ijobiy yoki salbiy ekanligini baholash. Misol uchun, loyiha yangi ish o‘rinlarini yaratishi, ta’lim tizimini yaxshilashi yoki aholining turmush sharoitlarini yaxshilashga yordam berishi mumkin.

Ijtimoiy tenglikni ta’minlash. Loyiha ijtimoiy tenglikni qanday ta’minlaydi? Bu yerda ijtimoiy guruhlar o‘rtasida resurslar va manfaatlar taqsimoti muhim rol o‘ynaydi. Loyihaning kambag‘allikka qarshi kurashish, jinsiy tenglikni ta’minlash yoki etnik guruhlar o‘rtasidagi tenglikni saqlashga yordam berishiga e'tibor qaratiladi. Loyihalar ko‘pincha turli ijtimoiy guruhlarga, masalan, jinslar, etnik guruhlar, yoshlar yoki qashshoq qatlamlarga ta’sir qiladi. Ijtimoiy tahlil bu ta’sirlarni o‘rganib, tenglikni ta’minlash uchun choralar ko‘rishga yordam beradi.

Ijtimoiy xavf va muammolarni aniqlash. Loyiha amalga oshirilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy muammolarni, masalan, ko‘chirishlar, erkinlikning cheklanishi yoki qishloq aholisining shaharga ko‘chib ketishi kabi xavflarni aniqlash. Ijtimoiy tahlil loyihadan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy xavflarni aniqlaydi va ularni kamaytirish yoki oldini olish uchun strategiyalarni ishlab chiqadi.

Mahalliy aholini jalb qilish va ishtirokini oshirish. Ijtimoiy tahlil, mahalliy jamoalarni loyihalarga jalb qilish va ularning ehtiyojlarini hisobga olishni maqsad qilgan. Bu loyihaning ijtimoiy jihatdan qabul qilinishini oshirishga yordam beradi.

Ijtimoiy manfaatlarni oshirish. Loyihani amalga oshirishdan foydalanadigan ijtimoiy guruhlarni aniqlash va bu guruhlarga qanday foyda keltirishi mumkinligini o‘rganish. Loyiha mahalliy aholiga, yoshi katta kishilarga, qizlar yoki etnik guruhlarga foyda keltirishi mumkin. Loyihalarning ijtimoiy manfaatlarini maksimal darajada oshirishga harakat qilish. Bu, ijtimoiy resurslarning taqsimotini yaxshilash, yangi ish o‘rinlari yaratish, ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xizmatlarni yaxshilashni o‘z ichiga oladi.

Aholi salomatligini va farovonligini baholash. Loyiha ijtimoiy va salomatlik masalalariga qanday ta’sir qiladi, masalan, sog‘liqni saqlashni yaxshilash, xavfli holatlarning oldini olish yoki yangi kasalliklarning tarqalishini kamaytirish kabi. Ijtimoiy tahlil, loyiha ijtimoiy farovonlikni qanday oshirishini o‘rganadi. Bu, iqtisodiy o‘sish, ta’lim imkoniyatlari, ish o‘rinlari va boshqa farovonlik mezonlarini o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy tahlilni o‘rganishda quyidagi asosiy elementlar ko‘rib chiqiladi:

- ✓ Loyihaning ta’siri - Loyihaning ijtimoiy jihatdan qanday ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu ta’sirlar ijtimoiy, madaniy, demografik va etnik xususiyatlarga asoslangan bo‘lishi mumkin.
- ✓ Jinsiy tenglik - Loyiha jinsiy tenglikni ta’minlashga yordam bera oladimi? Ayollarni ishga joylashtirish, ta’lim olish va o‘zaro tenglikni ta’minlash masalalari ham ijtimoiy tahlilning muhim qismidir.
- ✓ O‘zgartirishlar va muammolar - Loyiha amalga oshirilishi natijasida yuzaga keladigan o‘zgarishlar yoki muammolarni aniqlash, masalan, ko‘chirishlar, resurslarning taqsimlanishi yoki yangi inshootlarning qurilishi.
- ✓ Ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi taqsimot - Loyihadan qanday ijtimoiy guruhlar foydalanadi? Ularning foydalari qanday taqsimlanadi? Bu yerda daromadlar, ish o‘rinlari va boshqa iqtisodiy resurslar taqsimotiga e'tibor qaratiladi.
- ✓ Mahalliy jamiyatning qatnashishi - Mahalliy jamoalarni loyihaga jalb qilish, ularning ehtiyojlarini va fikrlarini inobatga olish. Bu ijtimoiy jihatdan samarali loyihalarni yaratish uchun zarur.

Ijtimoiy tahlilning turli metodologiyalarini qo‘llash mumkin. Bu metodologiyalar loyihaning turiga, miqyosi va maqsadlariga qarab farq qiladi:

- ✧ Sotsiologik tadqiqotlar: So‘rovlar, intervyular, guruh muhokamalari va boshqa ijtimoiy tadqiqot metodlari orqali ma’lumot to‘plash.
- ✧ Qarorlar qabul qilish modeli: Loyihani amalga oshirishdan oldin va keyin ijtimoiy guruhlarning qaror qabul qilish jarayonlarini baholash.
- ✧ Boshqaruv tizimining tahlili: Loyihaning boshqaruv tizimining ijtimoiy aspektlarini o‘rganish, masalan, ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun mas'ul bo‘lgan tashkilotlar va agentliklar bilan aloqalar.
- ✧ Ijtimoiy foyda va zararlarni tahlil qilish: Loyihaning barcha ijtimoiy manfaatlarini va zararlarini baholash va ularni ijtimoiy guruhlar o‘rtasida taqsimlash.

Ijtimoiy tahlilning natijalari loyihalarning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Quyidagi natijalar kutilishi mumkin:

- ➢ Loyihaning ijtimoiy foydalari va zararlari aniq belgilanadi.
- ➢ Jinsiy tenglik, etnik tenglik va boshqa ijtimoiy muammolarni hal qilish bo‘yicha takliflar kiritiladi.
- ➢ Ijtimoiy xavf-xatarlar va risklar aniqlanadi, ularga qarshi choralar ishlab chiqiladi.
- ➢ Mahalliy jamiyatning loyihada ishtirok etish darajasi va ularning fikrlari hisobga olinadi.

Ijtimoiy tahlilning loyihalar uchun ahamiyati:

- Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash. Loyiha ijtimoiy tenglikni, xavfsizlikni va aholi farovonligini ta’minlaydi, bu esa loyiha muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biridir.
- Loyihaning ijtimoiy qabul qilinishini ta’minlash. Jamiyatning loyihaga nisbatan munosabatini aniqlash va ijtimoiy ko‘rsatkichlarni optimallashtirish.
- Ruxsatnomalar va siyosatni qo‘llab-quvvatlash. Loyihalarni amalga oshirishda jamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi uchun zarur ijtimoiy va siyosiy shartlarni yaratish.

Ijtimoiy tahlil loyihaning iqtisodiy va ekologik ta’sirlarini qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. U loyihaning aholi uchun foydali bo‘lishini, ijtimoiy tenglikni ta’minlashni va xavf-xatarlarni kamaytirishni maqsad qiladi. Bu tahlil ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishda hamkorlikni ta’minlash va jamiyatning loyihaga qo‘llab-quvvatlashini oshirishga yordam beradi.

Ijtimoiy tahlilning vazifalari:

Loyihalarning ijtimoiy samaradorligini baholash. Loyihalar ijtimoiy foyda keltirishi uchun ularning samaradorligini baholash zarur. Ijtimoiy tahlil

loyihaning ijtimoiy samaradorligini aniqlaydi va ijtimoiy foydalarga erishish uchun qanday choralar ko‘rilishini ko‘rsatadi.

-Resurslarni taqsimlashni o‘rganish. Loyihalarning resurslar va manfaatlar taqsimoti ijtimoiy tenglikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ijtimoiy tahlil loyiha resurslarining qanday taqsimlanishini va qanday ijtimoiy guruhlar undan foydalana olishligini baholaydi.

-Ijtimoiy xavf va salbiy oqibatlarni aniqlash. Loyihalar amalga oshirilganda ijtimoiy xavflar va salbiy oqibatlar yuzaga kelishi mumkin. Ijtimoiy tahlil ushbu xavflarni aniqlash va ularni kamaytirish uchun zarur choralarni ko‘rishga yordam beradi.

-Mahalliy jamiyat bilan hamkorlikni o‘rnatish. Mahalliy jamiyatning loyihaga jalb qilinishi uning muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy tahlil, mahalliy jamoalar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikni o‘rnatish va ular bilan aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi.

-Loyihaning ijtimoiy xavf-xatarlarini tahlil qilish. Ijtimoiy tahlilning vazifalaridan biri loyiha jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy xavf-xatarlarni tahlil qilishdir. Bu xavflar o‘zgarishlar, ko‘chirishlar yoki boshqa salbiy ijtimoiy oqibatlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

-Ijtimoiy monitoring va baholash tizimini yaratish. Ijtimoiy tahlil loyihalarni amalga oshirishdan keyin ijtimoiy ta’sirlarni monitoring qilish va baholashni o‘z ichiga oladi. Bu tizim ijtimoiy manfaatlarni kuzatib borish va loyihaning davomida yuzaga kelgan muammolarni aniqlashga yordam beradi.

Ijtimoiy tahlilning maqsadlari va vazifalari loyihalarning ijtimoiy barqarorligini ta’minlash, ijtimoiy tenglikni oshirish va jamiyatning farovonligini yaxshilashga qaratilgan. Bu tahlil orqali loyihalar ijtimoiy jihatdan samarali bo‘lishi va ijtimoiy xavf-xatarlardan xoli bo‘lishi uchun zarur chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

12.2. Ijtimoiy tahlilning asosiy ko’rsatkichlari

Ijtimoiy tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari loyihaning ijtimoiy ta’sirini o‘rganish va uning aholi, jamiyat va atrof-muhitga qanday ta’sir qilishini baholashga yordam beradi. Bu ko‘rsatkichlar loyihaning muvaffaqiyatini va ijtimoiy samaradorligini aniqlashda qo‘llaniladi. Quyidagi ko‘rsatkichlar ijtimoiy tahlilda muhim ahamiyatga ega:

1. Ijtimoiy tenglik va adolat

- Daromadlar taqsimoti: Loyihaning ijtimoiy guruhlar orasidagi daromadlar taqsimotiga ta’siri. Bu ko‘rsatkich qashshoqlikni kamaytirish va jamiyatdagi tenglikni ta’minlash uchun muhimdir.
- Aholi guruhlarining teng huquqligi: Jins, yosh, etnik kelib chiqishi yoki boshqa ijtimoiy omillarga qarab loyihaning ta’siri tengmi yoki yo‘qligini aniqlash.

- Xizmatlarga kirish imkoniyati: Turli ijtimoiy guruhlarning ta’lim, sog‘liqni saqlash, ish o‘rinlari va boshqa xizmatlarga kirish imkoniyatlari.

2. Ijtimoiy ta’sir va jamiyat farovonligi

- Sog‘liqni saqlash ta’siri: Loyihaning sog‘liqni saqlash sohasidagi ta’siri, masalan, infektsiyalarning kamayishi, umumiy salomatlik darajasining oshishi.
- Ta’lim darajasi: Loyihaning ta’lim imkoniyatlariga ta’siri va yangi ta’lim yutuqlarini yaratish.
- Ish o‘rinlari yaratish: Loyihalar yangi ish o‘rinlarini yaratish va ish bilan ta’minlashni qanday ta’sir qilishi.
- Mehnat sharoitlari: Loyihalar mehnat sharoitlarini yaxshilash va ishchilarning farovonligini oshirishga yordam berishi kerak.

3. Ijtimoiy xavf-xatarlar va salbiy oqibatlar

- Ijtimoiy barqarorlikka ta’sir: Loyihaning ijtimoiy barqarorlikka ta’siri, masalan, jamoada ijtimoiy nizolar yoki beqarorlikni keltirib chiqarish ehtimoli.
- Ko‘chirish va migratsiya: Agar loyiha aholi ko‘chirishni yoki migratsiyani talab qilsa, bu ijtimoiy tahlil uchun muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.
- Mahalliy madaniyat va urf-odatlarga ta’siri: Loyihaning mahalliy madaniyatga yoki an'anaviy ijtimoiy tuzilmalarga ta’sirini o‘rganish.

4. Ijtimoiy qatlamlarga ta’sir

- Ayollar va qizlarning ishtiroki: Ayollar va qizlarga loyihaning ta’siri, ular uchun yangi imkoniyatlar yaratish va gender tengligini ta’minlash.
- Nogironlar va qiyinchiliklarga duchor bo‘lgan guruhlar: Loyihaning nogironlar yoki boshqa qiyinchiliklarga duchor bo‘lgan guruhlarga ta’sirini o‘rganish.
- Kambag‘allikni kamaytirish: Loyihaning kambag‘allikni kamaytirishga qanday ta’sir qilishini baholash.

5. Ijtimoiy resurslar va infratuzilma

- Infratuzilma rivojlanishi: Yangi infratuzilma loyihasi (yo‘llar, elektr ta’minoti, ichimlik suvi va boshqalar) mavjud ijtimoiy sharoitlarni qanday o‘zgartiradi.
- Ehtiyojlar va resurslar taqsimoti: Aholi ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo‘lgan resurslar va ularni taqsimlash usullari.
- Yashash sharoitlarini yaxshilash: Loyihaning yashash sharoitlariga ta’siri va aholi farovonligini oshirishga qaratilgan choralar.

6. Ijtimoiy monitoring va baholash

- Monitoring tizimlari: Loyihaning ijtimoiy ta’sirini kuzatish uchun monitoring tizimining mavjudligi.
- Ijtimoiy baholash metodologiyasi: Loyihalarni ijtimoiy jihatdan baholash va ularni ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiqligini tekshirish.

- Aholi ishtiroki: Loyihaning muvaffaqiyatini baholashda mahalliy jamoalar va aholi guruhlarining ishtiroki.

7. Mahalliy jamiyat bilan aloqalar

- Mahalliy manfaatlar: Loyihalarning mahalliy jamiyatga qanchalik foyda keltirishi va aholi manfaatlariga mosligi.
- Jamiyatning loyihaga nisbatan qabul qilish darajasi: Mahalliy jamoalar loyihaga qanday munosabatda bo‘lishi va ularga qanday ijtimoiy ta’sir ko‘rsatishi.

8. Ijtimoiy barqarorlik va davomiylik

- Loyihaning uzoq muddatli ta’siri: Loyihaning jamiyatga uzoq muddatli ta’siri va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashdagi roli.
- Ijtimoiy tizimlarni mustahkamlash: Loyihalar jamiyatdagi ijtimoiy tizimlarni va tuzilmalarni mustahkamlashda qanday yordam beradi.

Ijtimoiy tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari orqali loyihalarning ijtimoiy ta’sirini baholash, ijtimoiy tenglikni ta’minlash va jamiyatning turmush darajasini oshirishga erishish mumkin. Bu ko‘rsatkichlar loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi va jamiyat uchun foydaliligi uchun muhim ahamiyatga ega.

12.3. Loyihalarning maqsadli guruhi va mahalliy jamoa tavsifi

Loyihalarning maqsadli guruhi va mahalliy jamoa tavsifi loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi, chunki ularning ehtiyojlari, manfaatlari va loyihaga bo‘lgan munosabatini tushunish loyihani rejalashtirish va amalga oshirish jarayonini to‘g‘ri yo‘naltirishga yordam beradi. Quyida loyihaning maqsadli guruhi va mahalliy jamoaning tavsifini aniqlashda e'tiborga olinadigan asosiy jihatlar keltirilgan:

Maqsadli guruh – bu loyiha amalga oshirilishidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita foyda ko‘radigan yoki loyihadan ta’sirlanadigan shaxslar, guruhlar yoki tashkilotlardir. Loyiha maqsadli guruhini aniqlash loyihani muvaffaqiyatli rejalashtirish va amalga oshirish uchun juda muhim.

Maqsadli guruhni aniqlashda e'tiborga olinadigan omillar:

- Demografik omillar: Aholi tarkibi (yosh, jins, oila a’zolari soni, etnik guruhlar, kasb va faoliyat turidagi farqlar).
- Ijtimoiy-iqtisodiy holat: Daromad darajasi, ta’lim darajasi, mehnat bozori ishtiroki, uy-joy sharoitlari, kambag‘allik darajasi.
- Geografik joylashuv: Mahalliy aholi guruhlari va ularning yashash hududlari, shaharlik va qishloqlik farqlar.
- Aholining ehtiyojlari: Ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va texnik ehtiyojlar, ya’ni aholining sog‘liqni saqlash, ta’lim, ish o‘rinlari, infratuzilma va boshqa xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlari.

- Sotsial tenglik va tengsizlik: Maqsadli guruhda mavjud bo‘lgan ijtimoiy tengsizlik (jinsiy, etnik, yosh yoki boshqa guruhlarga qarshi diskriminatsiya) va tenglikni ta’minlashga bo‘lgan ehtiyoj.

Maqsadli guruhni aniqlashdagi maqsadlar:

✓ Foyda keltirish. Loyihadan kimlar yoki qanday guruhlar bevosita yoki bilvosita foyda ko‘rishi, ular uchun nima foyda keltirilishi (daromadni oshirish, yangi imkoniyatlar yaratish, ekologik sharoitlarni yaxshilash).

✓ Ijtimoiy ta’sir. Maqsadli guruhga ta’sir etuvchi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillarni baholash. Masalan, loyiha iqtisodiy barqarorlikni oshirishi yoki yangi ish o‘rinlari yaratishi mumkin.

✓ Ijtimoiy jihatdan muhim loyihalar. Maqsadli guruhga oid ijtimoiy tenglik, qashshoqlikni kamaytirish, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalaridagi muammolarni hal etish.

Mahalliy jamoaning tavsifi

Mahalliy jamoa - bu loyihaning amalga oshirilishi yoki uning ta’siri ostida bo‘lgan atrof-muhit, jamiyat, tashkilotlar va odamlar jamlanmasi. Mahalliy jamoa loyihaga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Mahalliy jamoaning asosiy xususiyatlari:

∴ Geografik hudud: Mahalliy jamoaning joylashgan hududi, ya’ni qishloq yoki shahar joylashuvi.

∴ Madaniyat va an'analar: Mahalliy jamoaning madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va turmush tarzlari. Jamoaning ijtimoiy tuzilmasi, qadriyatlar va an'analarga hurmat.

∴ Jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi: Mahalliy jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy guruhlar (oilalar, qabilalar, jamoalar) va ularning o‘zaro aloqalari, ijtimoiy tarmoq va tashkilotlar (ma’lum sohalarda ishlovchi kooperativlar yoki ijtimoiy tashkilotlar).

∴ Ehtiyojlar va muammolar: Mahalliy jamoaning ehtiyojlari va muammolarini aniqlash (misol uchun, iqtisodiy rivojlanish, ekologik muammolar, infratuzilma etishmasligi).

∴ Raqobat va resurslar: Mahalliy jamoaning resurslarga nisbatan o‘zaro raqobati va loyiha uchun mavjud bo‘lgan resurslarni aniqlash (yer, suv, ishchi kuchi, moliyaviy resurslar).

∴ Siyosiy va iqtisodiy tizimlar: Mahalliy hukumatning siyosiy va iqtisodiy tizimi, qonunlar, siyosatlar va moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning mavjudligi.

Mahalliy jamoa bilan ishlash

Loyihaning muvaffaqiyati mahalliy jamoa bilan samarali hamkorlikda bog‘liqdir. Mahalliy jamoa loyihani qanday qabul qilishini va unga qanday reaksiyalar bo‘lishini hisobga olish kerak.

- Mahalliy jamoaning ishtiroki - Loyihaga mahalliy jamoaning faolligi, masalan, jamoaviy qarorlar qabul qilishda, resurslarni taqsimlashda, monitoringda ishtirok etish.
- Maqsadli guruhlar bilan hamkorlik - Mahalliy jamoa va maqsadli guruhlar orasidagi hamkorlikni rivojlantirish, loyihani amalga oshirishda ular bilan muhokama qilish va ular uchun foydali imkoniyatlarni yaratish.
- o‘zgarishlarga moslashish - Mahalliy jamoaning ijtimoiy va madaniy moslashuvini loyihaga qanday ta’sir ko‘rsatishini baholash va bu jarayonni muvofiqlashtirish.

Mahalliy jamoa bilan loyiha boshqaruvi -

- Boshqaruv tizimi - Mahalliy jamoa bilan samarali boshqaruv tizimini yaratish, ya’ni ular bilan aloqalar o‘rnatish va loyiha faoliyatini ularning ehtiyojlari asosida boshqarish.
- Ijtimoiy barqarorlik - Mahalliy jamoaning ijtimoiy barqarorligini ta’minlash, ularni loyihaga jalb qilish va loyiha natijalarini davom ettirish.

Maqsadli guruh va mahalliy jamoaning ehtiyojlarini, manfaatlarini va o‘zaro aloqalarini tushunish loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur. Bu jamoalarga asoslanib loyihani rejalashtirish, resurslarni taqsimlash, ta’sirlarni baholash va monitoring tizimini yaratish mumkin.

Ijtimoiy-madaniy va demografik tavsiflar — bu jamiyatning ijtimoiy va madaniy tuzilmasi, aholi tarkibi, ularning qadriyatlari, urf-odatlari va demografik ko‘rsatkichlarini tavsiflash uchun ishlatiladigan atamalardir. Bu tavsiflar loyihalarni amalga oshirishda, ayniqsa ijtimoiy tahlil va rejalashtirish jarayonida, aholi ehtiyojlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Quyida ijtimoiy-madaniy va demografik tavsiflarning asosiy jihatlari keltirilgan:

Ijtimoiy-madaniy tavsiflar jamiyatning madaniy va ijtimoiy tuzilmasini, qadriyatlarini, urf-odatlarini, turmush tarzini, turli guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni va ijtimoiy farqlarni o‘z ichiga oladi. Ular quyidagi jihatlarni o‘z ichiga olishi mumkin:

a. Madaniy qadriyatlar

- Jamiyatning asosiy madaniy qadriyatlari va urf-odatlari (din, ta’lim, an'analar, oilaviy qadriyatlar, munosabatlar).
- Madaniy xilma-xillik va turli guruhlarning o‘zaro aloqalari (etnik, diniy, tillar, urf-odatlar va boshqalar).
- Madaniy resurslar va o‘ziga xosliklar, masalan, san'at, musiqalar, bayramlar va milliy festivallar.

b. Sotsial strukturasi

- Ijtimoiy sinflar, guruhlar va ularning o‘zaro aloqalari (boy, kambag‘al, o‘rta sinf, oilaviy ijtimoiy holat).
- Aholining ijtimoiy pozitsiyasi (masalan, erkaklar va ayollar o‘rtasidagi tenglik, yoshlar va keksa avlod o‘rtasidagi farqlar).

- Ijtimoiy guruhlar (siyosiy, iqtisodiy, etnik va diniy guruhlar).

c. Oilaviy tuzilma

- Oilalarning tuzilishi (yagona oilalar, keng oilalar, yadro oilalar).
- Oila a’zolari o‘rtasidagi rol va mas'uliyatlar (ota-ona, farzandlar, qarindoshlar o‘rtasidagi munosabatlar).
- Ayollarning va erkaklarning o‘zaro huquq va majburiyatlari.

d. Ijtimoiy mobilitet va tenglik

- Jamiyatda ijtimoiy ko‘tarilish yoki pasayish imkoniyatlari (ta’lim, kasb tanlash, yashash sharoitlari).
- Ijtimoiy tenglikka e'tibor, ijtimoiy adolat va tengsizlik.

e. Sotsial xizmatlar va infratuzilma

- Mahalliy aholi uchun ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta’minot, uy-joy, transport va boshqa xizmatlar mavjudligi.
- Infratuzilma holati va uning ijtimoiy ahamiyati (yo‘llar, elektr, suv, sanitariya).

Demografik tavsiflar aholi tarkibi, uning yoshi, jinsi, etnik tarkibi, ta’lim darajasi, oilaviy holat va boshqa ahamiyatli ko‘rsatkichlarni tavsiflashni o‘z ichiga oladi. Demografik tavsiflar quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

a. Aholining yoshi

- Aholining yoshi bo‘yicha taqsimoti: yosh bolalar, o‘smirlar, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, keksa yoshdagilar.
- Yosh guruhlarining o‘zaro aloqalari va ehtiyojlari (bolalar uchun ta’lim, yoshlarga imkoniyatlar, keksa aholi uchun tibbiy yordam).

b. Jinsiy tarkib

- Aholining jinsiy taqsimoti: erkaklar va ayollar soni va ularning o‘zaro munosabatlari.
- Jinsiy tenglik darajasi: ayollarning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtiroki.

c. Etnik va milliy tarkib

- Aholining etnik tarkibi: turli etnik guruhlarning mavjudligi (yangi va eski avlodlar, qabila va xalq guruhlari).
- Milliy va diniy xilma-xillik: etnik va diniy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar va ularning integratsiyasi.

d. Ta’lim darajasi

- Aholining ta’lim darajasi: maktabni tamomlaganlar, o‘rta va oliy ta’lim olganlar soni.
- Aholining o‘qish-yozish darajasi va malaka oshirish imkoniyatlari.

e. Mehnat bozori va iqtisodiy faollik

- Aholining mehnatga layoqatli qismining taqsimoti (ishchilar, ish beruvchilar, bezoravandlar).

- Iqtisodiy faoliyatda ishtirok etayotgan yoshlar, ayollar va boshqa guruhlar.

f. Oila va uy-joy holati

- Oila tarkibi va o‘zgarishlar (ajrimlar, yangi oilalar, yosh oilalar).
- Uy-joy ehtiyojlari: shaharlik va qishloqlik farqlari, uylanish darajasi, kvartiralar va uylar holati.

g. Tug‘ish darajasi va aholi o‘sishi

- Tug‘ish darajasi: tug‘ilganlar soni va aholi o‘sishi, shuningdek, aholi zichligi va migratsiya ko‘rsatkichlari.
- Aholi harakati va migratsiya (ichki va tashqi migratsiya).

h. Sog‘liqni saqlash va umr ko‘rish davomiyligi

- Aholining sog‘liqni saqlash holati: kasalliklar, o‘lim darajasi, tibbiy yordamning mavjudligi.
- Umr ko‘rish davomiyligi: erkaklar va ayollar uchun umuman umr ko‘rish davomiyligi va farqlar.

Ijtimoiy-madaniy va demografik tavsiflarning loyihalar uchun ahamiyati

- Loyihaning ijtimoiy ahamiyatini aniqlash. Ijtimoiy-madaniy va demografik tavsiflar loyihalarning aholi ehtiyojlariga mosligini, ularning ta’sirini va qabul qilinishini aniqlashda yordam beradi.
- Tahlil va rejalashtirish. Aholining ehtiyojlarini tahlil qilib, loyihalarni yanada aniqroq va samarali rejalashtirish mumkin.
- Barqaror rivojlanish. Demografik va ijtimoiy-madaniy tavsiflar loyiha ta’sirini ijtimoiy tenglik, iqtisodiy barqarorlik va barqaror rivojlanish nuqtai nazaridan baholashga yordam beradi.

Bu tavsiflar loyiha davomida resurslarni samarali taqsimlash, ta’sirni boshqarish va mahalliy jamoa bilan hamkorlikda muvaffaqiyatli amalga oshirishda juda muhim.

Ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlar — bu ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi muhim komponentlardir, ular turli sohalarda faoliyat yuritib, jamiyatning rivojlanishida va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ishlab chiqarish tashkilotlari iqtisodiy jarayonlarni amalga oshirishga, ijtimoiy tashkilotlar esa jamiyatni tashkil etish va ijtimoiy munosabatlarni boshqarishga qaratilgan. Ularning o‘zaro aloqasi va o‘zaro ta’siri jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarish tashkilotlari iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradigan va mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqarish, tarqatish va sotishni tashkil etuvchi ijtimoiy tuzilmalardir. Ularning asosiy maqsadi — foyda olish, ishlab chiqarishni optimallashtirish va jamiyatning ehtiyojlarini qondirishdir. Ishlab chiqarish tashkilotlari quyidagicha tasniflanadi:

a. Sanoat tashkilotlari:

- Oziq-ovqat, mashinasozlik, kimyo sanoati va boshqalar.

- Bu turdagi tashkilotlar mahsulotlarning keng doirasini ishlab chiqaradi va iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo‘shadi.

b. Xizmatlar sektori tashkilotlari:

- Banklar, ta’lim muassasalari, sog‘liqni saqlash markazlari va boshqalar.
- Bu tashkilotlar xizmatlar ko‘rsatish orqali jamiyat ehtiyojlarini qondiradi.

c. Kichik va o‘rta biznes tashkilotlari:

- Mahalliy va kichik bizneslar, shuningdek, yangi tadbirkorlik tashabbuslari.
- Bu tashkilotlar ko‘pincha iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishida va ish o‘rinlarini yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

d. Yirik korxonalar:

- Multinazional kompaniyalar, yirik ishlab chiqarish va tijorat tashkilotlari.
- Ular global bozorlarda raqobatbardosh bo‘lib, iqtisodiy o‘sish va rivojlanishga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy tashkilotlar jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga, ijtimoiy adolatni ta’minlashga va umuman jamiyatni yaxshilashga qaratilgan. Ijtimoiy tashkilotlar quyidagicha turlanadi:

a. Ijtimoiy himoya tashkilotlari:

- o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarda kambag‘allarga yordam ko‘rsatish, nogironlar va qariyalar uchun xizmatlar taqdim etish.
- Bular ijtimoiy adolatni ta’minlash va ijtimoiy tenglikni yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

b. Ta’lim va ilmiy tadqiqot tashkilotlari:

- Maktablar, universitetlar, ilmiy tadqiqot markazlari va boshqalar.
- Bu tashkilotlar ijtimoiy taraqqiyotning asosi bo‘lib, inson resurslarini rivojlantirish va kelajakda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda katta ahamiyatga ega.

c. Madaniyat va san'at tashkilotlari:

- Madaniy markazlar, teatrlar, muzeylar, san'at galereyalari.
- Bular ijtimoiy va madaniy taraqqiyotga hissa qo‘shadi va jamiyatning madaniy qadriyatlarini saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

d. Siyosiy va fuqarolik tashkilotlari:

- Siyosiy partiyalar, fuqarolik jamiyati tashkilotlari, inson huquqlari bo‘yicha tashkilotlar.
- Bu tashkilotlar demokratik jarayonlarni amalga oshiradi, fuqarolarning huquqlarini himoya qiladi va siyosiy islohotlarga hissa qo‘shadi.

e. Ekologik tashkilotlar:

- Atrof-muhitni himoya qilish, ekologik barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan tashkilotlar.
- Ular tabiiy resurslarni tejash, ifloslanishni kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar

Ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jamiyatda adolatli iqtisodiy va ijtimoiy tizimni yaratishga yordam beradi. Masalan:

- Iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy tenglik. Ishlab chiqarish tashkilotlari iqtisodiy o‘sish uchun zarur bo‘lgan resurslarni taqdim etadi, ijtimoiy tashkilotlar esa bu o‘sishni ijtimoiy tenglikni saqlagan holda amalga oshiradi.
- Mehnat bozoridagi hamkorlik. Ishlab chiqarish tashkilotlari yangi ish o‘rinlarini yaratadi, ijtimoiy tashkilotlar esa mehnat resurslarini qo‘llab-quvvatlaydi va mehnat huquqlarini himoya qiladi.
- Infratuzilma va xizmatlar. Ishlab chiqarish sektorining rivojlanishi ijtimoiy xizmatlar va infratuzilmaning samarali ishlashiga ta’sir qiladi (masalan, transport, sog‘liqni saqlash, ta’lim).

Ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlarning muvaffaqiyatli hamkorligi

Ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlar samarali hamkorlikda bo‘lishi, bir-birini to‘ldiruvchi bo‘lsa, jamiyatning barqaror rivojlanishi va umumiy farovonlikka erishish uchun imkoniyatlar yaratadi. Bu hamkorlikni quyidagi yo‘llar bilan ta’minlash mumkin:

- ✓ Strategik rejalashtirish - Ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlar uchun o‘zaro mos strategiyalarni ishlab chiqish.
- ✓ Resurslarni taqsimlash - Resurslar va imkoniyatlarni samarali taqsimlash orqali iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning muvozanatini saqlash.
- ✓ o‘zaro ta’sir va monitoring - Ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda o‘zaro ta’sirlarni tahlil qilish, samarali monitoring tizimlarini yaratish.

Shunday qilib, ishlab chiqarish va ijtimoiy tashkilotlar jamiyatning turli sohalaridagi ehtiyojlarni qondirish, ijtimoiy barqarorlikni saqlash va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda birgalikda muhim rol o‘ynaydi.

Madaniy nuqtai nazardan loyihaning mos kelishi va aholining loyihani amalga oshirishda ishtirok etishga tayyorligi – bu ijtimoiy va madaniy omillarning loyihani amalga oshirishdagi ahamiyatini o‘rganadigan tahlil. Bunday tahlil loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy va madaniy holatni va uning atrof-muhitdagi odamlar tomonidan qanday qabul qilinishini aniqlashga yordam beradi. Loyihani ishlab chiqishda va amalga oshirishda ijtimoiy va madaniy aspektlar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular jamiyatning yirik qismiga ta’sir qiladi va muvaffaqiyatli natijalarga erishishda muhim omil bo‘lishi mumkin.

Madaniy nuqtai nazardan loyihaning mos kelishi kerak. Madaniy moslik loyihaning o‘ziga xos ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday amalga oshirilishini, shuningdek, aholi tomonidan qanday qabul qilinishini o‘z ichiga oladi. Loyihalar, ularning maqsadi va amalga oshirilish usuli, mavjud madaniy qadriyatlar, an'analar va urf-odatlar bilan mos kelishi kerak. Agar loyiha mahalliy madaniyatga mos bo‘lmasa, bu uning amalga oshirilishini murakkablashtirishi yoki rad etilishiga olib kelishi mumkin.

Madaniy moslikni tahlil qilishda quyidagi jihatlar hisobga olinadi:

- *Mahalliy qadriyatlar va urf-odatlar*. Loyiha ijtimoiy normalarga mos kelishi, odamlar tomonidan qabul qilinishi va ularning kundalik hayotiga zarar yetkazmasligi kerak. Masalan, biror madaniy yoki diniy an'analarga qarshi chiqadigan faoliyatlar loyihani amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.
- *Mahalliy tillar va kommunikatsiya usullari*. Loyiha orqali jamoaga yetkaziladigan ma’lumotlar va targ‘ibotlar mahalliy til va muloqot usullariga mos bo‘lishi lozim. Madaniy nuqtai nazardan, bu loyihaning aholi orasida tushunilishi va qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlaydi.
- *Ijtimoiy struktura*. Mahalliy ijtimoiy tuzilmalarga (yosh guruhlari, gender roli, oilaviy tuzilma) e'tibor berish zarur. Bular loyihaning maqsadli guruhiga qanday ta’sir qilishini va uning amalga oshirilishini qanday boshqarish kerakligini tushunishga yordam beradi.

Aholining loyihani amalga oshirishda ishtirok etishga tayyorligi, uning jamoatchilikning ehtiyojlariga va foydaliligiga qarab, asosiy omil hisoblanadi. Ishtirok etishga tayyorlik aholi o‘rtasida loyihaga bo‘lgan ishonch va xohish-iroda darajasini bildiradi. Ishtirok etishga tayyorlikni baholash uchun quyidagi omillarni hisobga olish lozim:

- **Aholining loyihaga bo‘lgan ishonchi**. Agar jamoat loyihaning foydasiga ishonmasa yoki uning amalga oshirilishiga ishonchsiz bo‘lsa, ishtirok etishga tayyorlik past bo‘lishi mumkin. Aholining loyihaga bo‘lgan ishonchini oshirish uchun tashkiliy va kommunikatsiya faoliyatlari zarur.
- **Aholining ijtimoiy va iqtisodiy holati**. Aholining iqtisodiy holati, ishlab chiqarish yoki xizmatlar sohasidagi mavjud imkoniyatlari, ular loyihaga qanday munosabatda bo‘lishini aniqlaydi. Masalan, agar loyiha ko‘p resurslarni talab qilsa yoki iqtisodiy jihatdan foydasiz bo‘lsa, aholi ishtirok etishga tayyor bo‘lmasligi mumkin.
- **Edukatsiya va treninglar**. Aholining loyiha maqsadlari va uning foydasi haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lishi, shu bilan birga, loyihada ishtirok etish uchun zarur bo‘lgan bilimlarni olish imkoniyatining mavjudligi, ishtirok etishga tayyorlikni oshiradi.
- **Jamoaning ishtirok etish mexanizmlari**. Loyihada aholi qanday ishtirok etishi, qanday rol o‘ynashi va ular uchun qanday foydalar taqdim

etilishi aniq bo‘lishi lozim. Aholining qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etishi loyihaga bo‘lgan qiziqish va tayyorlikni oshiradi.

Madaniy nuqtai nazardan loyihani amalga oshirishda muvaffaqiyatli bo‘lish uchun tavsiyalar:

- Madaniy moslikni ta’minlash. Loyiha jarayonida madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarni hisobga olish, barcha kommunikatsiya va targ‘ibot materiallarini mahalliy sharoitga moslashtirish zarur.
- Ochiq muloqot. Aholi bilan samarali muloqot va loyihaning foydasi haqida tushuncha berish orqali ishtirok etishga tayyorlikni oshirish. Bu loyihaning to‘g‘ri qabul qilinishini ta’minlaydi.
- Mahalliy jamiyat bilan hamkorlik. Mahalliy tashkilotlar va ijtimoiy guruhlar bilan hamkorlikda ishlash, loyihani amalga oshirishda aholi ishtirokini oshiradi.
- o‘qitish va bilim berish. Aholiga loyiha haqida aniq, aniq va tushunarli ma’lumotlar berish, ularni loyihaning maqsadlari, foydalari va amalga oshirish jarayonlari haqida xabardor qilish.

Madaniy nuqtai nazardan loyihaning mos kelishi va aholining ishtirok etishga tayyorligi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun juda muhimdir. Agar loyiha mahalliy madaniyatga mos kelmasa yoki jamoat ishtirok etishga tayyor bo‘lmasa, bu loyihaning muvaffaqiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, loyiha jarayonida ijtimoiy va madaniy jihatlarni chuqur tahlil qilish va ularni loyihaga integratsiyalash zarur.

12.4. Ijtimoiy strategiyani aniqlash. Investistiya loyihalarida ishtirok etish masalasi

Ijtimoiy strategiyani aniqlash — bu jamiyatni yoki ma’lum bir ijtimoiy guruhni rivojlantirish, muammolarini hal qilish va yaxshilash maqsadida ishlab chiqilgan, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning istiqbolli yo‘llarini belgilovchi reja va choralar majmuasidir. Ijtimoiy strategiya jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga yo‘naltirilgan tadbirlarni o‘z ichiga oladi va uning maqsadi ijtimoiy barqarorlik, adolat va ijtimoiy farovonlikni ta’minlashdir.

Ijtimoiy strategiyaning asosiy maqsadi jamiyatda mavjud ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muammolarni hal qilish, ijtimoiy tenglikni ta’minlash, aholining barcha qatlamlarini rivojlantirish va ularning farovonligini oshirishdir. Ijtimoiy strategiya yordamida hukumatlar, tashkilotlar va jamiyatlar ijtimoiy rivojlanishning aniq yo‘nalishlarini belgilashga, resurslarni samarali taqsimlashga va jamiyatda barqaror o‘sishni ta’minlashga yordam beradi.

Ijtimoiy strategiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiy tenglikni ta’minlash. Har bir fuqaroning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatlaridan teng foydalanishi uchun zarur choralar ko‘rish. Jamiyatdagi ijtimoiy tengsizliklarni bartaraf etish.

2. Ta’lim va sog‘liqni saqlashni rivojlantirish. Ijtimoiy strategiya jamiyatning ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalariga alohida e'tibor qaratadi, bu sohalarda barqarorlik va yaxshilanishni ta’minlash uchun dasturlarni ishlab chiqadi.

3. Ijtimoiy himoya tizimini yaratish. Yordamga muhtoj bo‘lgan qatlamlarga, ya’ni kam ta’minlangan oilalar, nogironlar, ishsizlar va boshqalarga ijtimoiy yordamni ko‘rsatish.

4. Barqaror iqtisodiy rivojlanish. Ijtimoiy strategiya iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish va ijtimoiy barqarorlikni saqlash maqsadida iqtisodiyotni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

5. Aholi farovonligini oshirish. Ijtimoiy strategiyaning maqsadi aholi farovonligini oshirish, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy holatini yaxshilashdir.

Ijtimoiy strategiyani ishlab chiqishning asosiy bosqichlari:

Ijtimoiy tahlil. Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy holatni tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal qilish uchun strategiyalarni ishlab chiqish. Bu bosqichda statistik ma’lumotlar, so‘rovlar, tahlillar yordamida ijtimoiy ehtiyojlar aniqlanadi.

Ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish. Aholi va jamiyatning turli qatlamlari orasida mavjud bo‘lgan farqlarni va ijtimoiy muammolarni aniqlash. Bu bosqichda ijtimoiy siyosatning zaruriy o‘zgarishlari va yangilanishlari belgilanishi kerak.

Ma’lum ehtiyojlar va imkoniyatlar aniqlanishi. Ijtimoiy strategiyani amalga oshirish uchun mavjud resurslar va ehtiyojlarni aniqlash. Resurslarni samarali taqsimlash va ulardan maksimal darajada foydalanish zarur.

Ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish. Maqsadli guruhlar uchun ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish, ta’lim, sog‘liqni saqlash, iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy yordam va boshqalar sohalarda ijtimoiy dasturlarni yaratish.

Strategiyani amalga oshirish. Ishlab chiqilgan ijtimoiy strategiyani amalga oshirish uchun harakatlar rejasini tuzish va tizimli ravishda ijtimoiy dasturni hayotga tadbiq etish. Bu bosqichda tashkiliy tuzilmalar va resurslar kerak bo‘ladi.

Natijalarni baholash va monitoring. Loyihaning samaradorligini baholash, maqsadga erishilganligini aniqlash va kerak bo‘lsa, strategiyaning turli jihatlarini o‘zgartirish yoki yangilash. Natijalar doimiy ravishda monitoring qilib borilishi kerak.

Ijtimoiy strategiyaning asosiy ko‘rsatkichlari:

1. Ijtimoiy barqarorlik. Jamiyatdagi barcha qatlamlarning barqaror hayot kechirish imkoniyatiga ega bo‘lishi.

2. Ijtimoiy farovonlik. Aholi turmush darajasi va farovonligining oshishi.

3. Ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi. Ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimining sifat va imkoniyatlarini yaxshilash.

4. Iqtisodiy o‘sish. Ijtimoiy strategiyaning iqtisodiy taraqqiyotga qo‘shgan hissasi.

5. Ijtimoiy integratsiya. Turli ijtimoiy guruhlar o‘rtasida bir-biriga bo‘lgan tushunish va qo‘llab-quvvatlash.

6. Tenglik. Jamiyatdagi ijtimoiy tenglikni ta’minlash.

Ijtimoiy strategiyani aniqlash jamiyatning hozirgi holatini tahlil qilish, ijtimoiy ehtiyojlarni aniqlash va ularni hal qilish uchun kompleks choralar ishlab chiqishni talab qiladi. Bunday strategiyalar jamiyatni yaxshilash va barqaror rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olib ishlab chiqiladi.

Investitsiya loyihalarida ishtirok etish masalasi: tenglik, ishonchlilik — bu loyihani amalga oshirishda barcha ishtirokchilarning adolatli va samarali ishtirok etishiga qaratilgan muhim tushunchalar. Ular loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi va loyiha davomida yuzaga keladigan ijtimoiy, iqtisodiy va boshqaruv masalalarini hal qilishda asosiy rol o‘ynaydi.

Tenglik, investitsiya loyihalarida barcha ishtirokchilarning, jumladan, manfaatdor tomonlar, ishchilar, jamoalar, tashkilotlar va boshqa manfaatdor guruhlarning teng huquqliligi va adolatli munosabatda bo‘lishini ta’minlashga qaratilgan prinsipdir. Loyihalarni amalga oshirishda tenglikni ta’minlash, ko‘pincha quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

-Resurslarga teng kirish - Barcha ishtirokchilarga resurslardan, imkoniyatlardan va foydalardan teng darajada foydalanish huquqi berilishi kerak. Bu nafaqat moliyaviy resurslar, balki ta’lim, texnologiyalar, boshqaruv imkoniyatlari kabi boshqa resurslarga ham tegishli.

-Ijtimoiy va iqtisodiy tenglik - Loyihalarda ijtimoiy va iqtisodiy tenglikni ta’minlash, resurslarni adolatli taqsimlash va loyihalardan manfaat ko‘ruvchilarni teng sharoitda muvozanatlashga yordam beradi. Bu, ayniqsa, kambag‘al va zaif guruhlarning loyihalardan foyda ko‘rishini ta’minlash uchun zarurdir.

-Gender tengligi - Loyihalar gender tengligini ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak, ya’ni ayollar va erkaklarning loyihalarga teng darajada ishtirok etishi, ularning manfaatlarini hisobga olish muhim.

Investitsiya loyihalarida **ishonchlilik** — bu loyihaga jalb qilingan barcha tomonlar o‘rtasida ishonchning mavjudligi, shuningdek, loyihaning ijtimoiy, iqtisodiy va moliyaviy barqarorligini ta’minlashga qaratilgan bir qator omillardir. Ishonchlilikning ta’minlanishi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi:

-Loyihaga ishonch. Ishonchlilik loyihaga jalb qilingan barcha tomonlarning ishonchini oshiradi. Bu, ayniqsa, investorlar, kredit beruvchilar,

davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar uchun muhimdir. Loyihaga ishonch borasidagi o‘zgarishlar, shuningdek, uning muvaffaqiyatini prognozlash va kelajakdagi daromadlarni oshirishga yordam beradi.

-Tashkiliy ishonchlilik. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan tashkilotlar va boshqaruv tizimining ishonchliligi muhim. Bu, loyiha boshqaruvchilari, mutaxassislar va tashkilotlarning tajribasi, malakasi va ularning o‘zaro hamkorlikka tayyorligini o‘z ichiga oladi.

-Moliyaviy ishonchlilik. Loyihaning moliyaviy resurslari ishonchli bo‘lishi kerak. Bu, investorlarning va boshqa moliyaviy manbalarni jalb qilishda muhim ahamiyatga ega. Bunda loyihaning moliyaviy barqarorligi, daromadlarni prognozlash va xarajatlarni samarali boshqarish alohida e'tiborga olinadi.

Investitsiya loyihalarida tenglik va ishonchlilikni ta’minlashning asosiy vositalari:

*Shaffoflik. Loyiha jarayonlari va qarorlar shaffof bo‘lishi kerak. Loyiha moliyaviy va tashkiliy holati, imkoniyatlari va xatarlarini ochiq va to‘liq tarzda taqdim etish ishonchni oshiradi.

*Nazorat va monitoring. Loyiha amalga oshirilayotgan jarayonda muntazam monitoring va nazorat o‘rnatish zarur. Bu, loyihani boshqarishda ishonchni mustahkamlash va tenglikni ta’minlashda yordam beradi.

*Xatarlarni boshqarish. Loyihalarda mavjud bo‘lgan xatarlarni (moliyaviy, ijtimoiy, ekologik) to‘g‘ri aniqlash va ularni boshqarish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish ishonchlilikni oshiradi. Shuningdek, loyiha jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy va iqtisodiy xatarlarga qarshi zarur oldini olish choralarini ko‘rish kerak.

*Ijtimoiy va madaniy moslashuv. Loyihani amalga oshirishda ijtimoiy va madaniy moslashuvga e'tibor berish zarur. Mahalliy jamiyatning ehtiyojlarini va qadriyatlarini hisobga olish, loyiha ishtirokchilarining teng ishtirok etishini ta’minlaydi.

Investitsiya loyihalarida tenglik va ishonchlilikni ta’minlash, loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini va uning barqarorligini ta’minlashda asosiy omillardan biridir. Bu, loyihaga jalb qilingan barcha tomonlar o‘rtasidagi samarali hamkorlikni va ishonchni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal qilishda ham tenglik va ishonchlilikni ta’minlash lozimdir.

12.5. Maxsus dasturlar; ijtimoiy sug’urtalash tizimi, majburiy ko’chirish, loyiha doirasida o’tkazilayotgan tadbirlarda ayollarning roli

Maxsus dasturlar — bu loyihalarni amalga oshirish jarayonida o‘ziga xos ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan dasturlar bo‘lib, ular ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik masalalarni hal qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu dasturlarni

yaratishda maqsad loyihalarning ijtimoiy jihatlarini yaxshilash, adolatli rivojlanish va barcha jamiyat qatlamlarining manfaatlarini hisobga olishdir. Quyida ijtimoiy sug‘urtalash tizimi, majburiy ko‘chirish va loyiha doirasida o‘tkazilayotgan tadbirlarda ayollarning roli haqida batafsil ma’lumot beriladi.

Ijtimoiy sug‘urtalash tizimi — bu ijtimoiy himoya mexanizmi bo‘lib, u aholi va ishchilarning sog‘liqni saqlash, nafaqalar, ishda jarohat olish va boshqa ijtimoiy xavflarga qarshi sug‘urtalashni ta’minlaydi. Loyiha doirasida ijtimoiy sug‘urtalash tizimi quyidagi maqsadlar uchun muhim:

*Ijtimoiy himoya. Loyihada qatnashayotgan ishchilar va jamiyatning zaif qatlamlari uchun sug‘urtalash tizimi orqali sog‘liqni saqlash va moliyaviy yordam ko‘rsatiladi. Bu, ayniqsa, loyihalar risklarga ega bo‘lgan joylarda muhim, chunki loyiha jarayonida kasalliklar yoki ishdagi baxtsiz hodisalar sodir bo‘lishi mumkin.

*Himoyalash va xavfsizlik. Ishchilar va loyiha ishtirokchilarining hayoti va sog‘lig‘ini himoya qilishga qaratilgan mexanizmni tashkil etish. Bu, loyiha ijrosi davomida inson huquqlarini himoya qilish va xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

*Loyihalarga ijtimoiy barqarorlikni kiritish. Ijtimoiy sug‘urtalash tizimi orqali loyihalar jamiyatga ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga yordam beradi. Bu tizim, ayniqsa, qishloq va shahar hududlarida ish bilan ta’minlash va ijtimoiy himoya qilishda zarur.

Majburiy ko‘chirish — bu loyihalar yoki infratuzilma ishlari natijasida aholining o‘z uylaridan, yerlaridan yoki yashash joylaridan ko‘chirishni anglatadi. Ko‘pincha yirik infratuzilma loyihalari, gidroelektr stansiyalar, konlarni qazib olish yoki sanoat korxonalarini qurish kabi tadbirlar o‘zgarishlarni talab qiladi. Majburiy ko‘chirishning ijtimoiy va ekologik oqibatlarini hisobga olish kerak:

Ijtimoiy va iqtisodiy ta’sirlar. Ko‘chirish jarayonida aholining yashash sharoitlari, uy-joylari, ish o‘rinlari va boshqa ijtimoiy ko‘rsatkichlari sezilarli darajada o‘zgarishi mumkin. Bu jarayonda aholi uchun qo‘shimcha iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarni joriy etish muhimdir.

Aholini qo‘llab-quvvatlash. Ko‘chirishni amalga oshirishda aholi uchun kompensatsiya, yangi uy-joylar qurish, ijtimoiy yordamlar, ta’lim va sog‘liqni saqlash xizmatlarini taqdim etish zarur.

Madaniy va psixologik ta’sirlar. Ko‘chirish jarayonida aholining madaniy, an'anaviy va psixologik holatiga e'tibor berish kerak. Bu holatlarni yengish uchun ijtimoiy maslahat va qo‘llab-quvvatlash dasturlari kiritilishi lozim.

Loyiha doirasida o‘tkazilayotgan tadbirlarda ayollarning roli

Ayollarning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi roli hamda loyihalarda ularning ishtiroki muhim omil hisoblanadi. Ayollarning loyiha doirasidagi ishtiroki quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

Egalitar ishtirok. Loyiha doirasida ayollarning ishtiroki ko‘proq iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka olib keladi. Ayollarning yirik loyihalarda ishtirok etishi, ularning o‘z jamoalarini rivojlantirishga yordam beradi va ularning iqtisodiy mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy rivoji. Ayollarni loyihalar orqali rag‘batlantirish jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiladi, chunki ayollar ko‘pincha jamiyatda o‘zgarishlarni amalga oshiruvchi ijtimoiy guruhdir. Ularning iqtisodiy faoliyatga jalb etilishi, oila va jamiyatni barqarorlashtirishga yordam beradi.

Ayollarga mo‘ljallangan dasturlar. Loyiha doirasida ayollarning roli va ishtirokini oshirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish zarur. Bu dasturlar orqali ayollarga iqtisodiy, ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarda imkoniyatlar yaratish mumkin.

Gender tengligini ta’minlash. Ayollarni loyihalarga jalb qilishda gender tengligini ta’minlash muhimdir. Loyiha jarayonida ayollar uchun moslashtirilgan ish sharoitlari, qarorlar qabul qilish jarayoniga ishtirok etish va boshqaruvdagi ishtiroklarini oshirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, maxsus dasturlar — bu loyihalarning ijtimoiy ta’sirini hisobga olish va adolatli rivojlanishni ta’minlash uchun muhim vositalar. Ijtimoiy sug‘urtalash tizimi va majburiy ko‘chirish kabi tadbirlar, aholi va jamiyatning ehtiyojlariga javob berishga yordam beradi. Ayollarning loyiha doirasidagi roli esa iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish uchun zaruriy omil bo‘lib, gender tengligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarini ijtimoiy tahlil qilish nima va uning asosiy maqsadlari qanday?
2. Ijtimoiy tahlilning iqtisodiy va ekologik tahlillar bilan bog‘liqligi qanday namoyon bo‘ladi?
3. Investitsiya loyihalarining ijtimoiy foydasi qanday baholanadi?
4. Investitsiya loyihasi jamiyatning qaysi qatlamlariga ko‘proq ta’sir ko‘rsatadi?
5. Manfaatdor tomonlar (jamiyat, hukumat, xususiy sektor) o‘rtasidagi ijtimoiy o‘zaro aloqalar qanday boshqariladi?
6. Ijtimoiy ta’sirlarni aniqlashda qaysi indikatorlar muhim hisoblanadi?
7. Ijtimoiy tahlil uchun eng muhim bo‘lgan ko‘rsatkichlar qanday aniqlanadi?
8. Aholining turmush darajasiga loyihaning ta’sirini qanday baholash mumkin?
9. Ijtimoiy tenglikni ta’minlashda investitsiya loyihalarining qanday roli bor?

10. Investitsiya loyihalari orqali qaysi sohalarda yangi ish o‘rinlari yaratilishi mumkin?
11. Loyihaning mahalliy va milliy darajadagi bandlikka ta’siri qanday baholanadi?
12. Ish o‘rinlarini yaratishda ijtimoiy adolatni ta’minlash qanday amalga oshiriladi?
13. Investitsiya loyihalari sog‘liqni saqlash tizimiga qanday ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin?
14. Loyihalar orqali ta’lim tizimining rivojlanishiga qanday hissa qo‘shiladi?
15. Ijtimoiy infratuzilma loyihalarining sog‘liqni saqlash va ta’lim sohalariga uzoq muddatli ta’siri qanday?
16. Ijtimoiy tahlil jarayonida qaysi asosiy risklar aniqlanishi mumkin?
17. Jamiyatning ijtimoiy muammolarini kamaytirish uchun qanday chora-tadbirlar taklif qilinadi?
18. Investitsiya loyihalarida ijtimoiy xavf-xatarlardan himoyalanish qanday amalga oshiriladi?
19. Loyiha doirasida mahalliy aholi bilan qanday aloqalar o‘rnatiladi?
20. Mahalliy jamoalarning loyihadagi ishtiroki ijtimoiy samaradorlikka qanday ta’sir qiladi?
21. Mahalliy manfaatdor tomonlarning loyihaga bo‘lgan ishonchini oshirish usullari qanday?
22. Investitsiya loyihalari gender tengligini ta’minlashda qanday rol o‘ynashi mumkin?
23. Loyihaning ijtimoiy ta’sirini gender nuqtai nazarnazarnazarnazaridan qanday baholash mumkin?
24. Ijtimoiy tahlil orqali jamiyatdagi tenglik va inklyuzivlikni qanday oshirish mumkin?
25. Ijtimoiy tahlil natijalaridan foydalanib, loyihani qanday amalga oshirish mumkin?
26. Ijtimoiy ta’sirlarni kuzatish va baholash uchun qanday monitoring tizimi zarur?
27. Ijtimoiy tahlil natijalarining amalga oshirilayotgan loyiha samaradorligiga ta’siri qanday baholanadi?

13-BOB. MOLIYAVIY TAHLIL

13.1. Moliyaviy tahlilning maqsadi va vazifalari.
13.2. Moliyaviy tahlil turlari.
13.3. Moliyaviy tahlilda qo'llaniladigan narxlar; narxlarning tebranishi; narxlar to'g'risidagi axborot manbalari; narxlarni prognoz qilish; ichki va jahon narxlari.
13.4. Moliyaviy tahlilda inflyastiya tushunchasi. Korxonani moliyaviy tahlili
13.5. Moliyaviy tahlil va uning uslublari foyda va zarar hisoboti. Pul tushumlari va xarajatlari prognozi.

13.1. Moliyaviy tahlilning maqsadi va vazifalari

Moliyaviy tahlil — bu investitsiya loyihalarining moliyaviy holatini, rentabelligini va risklarini baholash jarayonidir. Moliyaviy tahlil loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan barcha moliyaviy manbalarni aniqlash, resurslarni samarali taqsimlash, shuningdek, loyihaning iqtisodiy samaradorligini o‘lchashga yordam beradi.

Moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari va metodologiyasi quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi, moliyaviy tahlilning maqsadi:

- Loyihaning moliyaviy holatini aniqlash. Moliyaviy tahlil loyihaga ajratiladigan resurslarni aniqlash va ularni qanday samarali ishlatish mumkinligini o‘rganish orqali loyihaning moliyaviy barqarorligini ta’minlashga yordam beradi. Moliyaviy tahlil loyihaning umumiy moliyaviy salohiyatini, xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi muvozanatni aniqlashga yordam beradi. Bu loyiha uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni aniq belgilash imkonini yaratadi.
- Investitsiya samaradorligini o‘lchash. Loyihaning daromad va xarajatlarini taqqoslash orqali uning rentabelligi, qoplanish muddati, ichki rentabellik normasi (IRR) va sof keltirilgan qiymatini (NPV) aniqlash. Loyiha daromadlari va xarajatlari tahlil qilinadi, shu orqali loyiha samaradorligi, rentabellik, to‘liq keltirilgan qiymat (NPV), ichki rentabellik normasi (IRR), qoplanish muddati va boshqa ko‘rsatkichlar baholanadi.
- Risk va noaniqlikni baholash. Moliyaviy tahlil loyihaga investitsiya qilishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy risklarni baholash va ular bilan qanday kurashish yo‘llarini ishlab chiqish. Loyihaga investitsiya qilishda yuzaga keladigan moliyaviy risklar va noaniqliklar tahlil qilinadi. Bu orqali risklarni boshqarish va minimallashtirish yo‘llari ishlab chiqiladi.
- Moliyaviy strategiyalarni ishlab chiqish. Loyihani amalga oshirishda moliyaviy strategiyalarni belgilash va ularni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

- Resurslarni samarali taqsimlash. Loyiha amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan resurslarni aniqlash va ular qanday taqsimlanishini rejalashtirish.

Moliyaviy tahlilning asosiy elementlari:

Sof keltirilgan qiymat (NPV): NPV loyihaning moliyaviy samaradorligini baholash uchun ishlatiladi va kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymatini chiqaradi. Agar NPV musbat bo‘lsa, loyiha foydalidir.

Formula:

$$NPV = \sum \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_0$$

- CFt — t-chi yildagi pul oqimi
- r — diskont stavkasi
- I_0— boshlang‘ich investitsiya

Ichki rentabellik normasi (IRR): Loyihaning kutilgan rentabelligini o‘lchash uchun IRR ishlatiladi. IRR — bu NPV teng bo‘lgan diskont stavkasi, ya’ni loyiha investitsiyasining o‘zini o‘zi qoplaydigan rentabellik normasi.

Qoplanish muddati (Payback Period): Qoplanish muddati — bu investitsiyalarni qoplash uchun kerak bo‘lgan vaqtni ko‘rsatadi. U qanchalik qisqa bo‘lsa, loyiha shunchalik xavfsiz hisoblanadi.

Rentabellik (Profitability): Rentabellik — bu loyihadan olinadigan foydaning investitsiyalarga nisbati. Bu ko‘rsatkich loyihaning iqtisodiy samaradorligini ko‘rsatadi.

Puling qiymatining o‘zgarishi (Discounting): Moliyaviy tahlilda pulning vaqt o‘tishi bilan qiymati o‘zgarishini hisobga olish juda muhimdir. Diskontlash usuli orqali kelajakdagi pul oqimlari hozirgi kunga keltiriladi.

Moliyaviy tahlilning metodologiyasi:

- **Kredit olishni baholash**. Loyiha uchun zarur bo‘lgan kredit mablag‘lari va ularni qaytarish imkoniyatlarini baholash.
- **Pul oqimlarini tahlil qilish**. Loyiha tomonidan kutilayotgan daromad va xarajatlarni aniqlash va tahlil qilish, shuningdek, pul oqimlarini kelajakda qanday o‘zgartirish mumkinligini ko‘rib chiqish.
- **Xarajatlarni tahlil qilish**. Loyiha amalga oshirilishida yuzaga keladigan barcha xarajatlarni, shu jumladan investitsion xarajatlar, ish haqi, materiallar, xizmatlar va boshqalarni hisoblash.

Moliyaviy tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari:

- Sof keltirilgan qiymat (NPV): Loyihaning umumiy daromadlari va xarajatlaridan kelib chiqadigan sof qiymat.
- Ichki rentabellik normasi (IRR): Loyihaning rentabelligini baholash ko‘rsatkichi.
- Qoplanish muddati: Investitsiyalarni qaytarish vaqti.
- Rentabellik koeffitsienti: Loyihaning foyda olish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

- Diskontlash stavkasi: Pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatiga ta’sir etuvchi stavka.

Moliyaviy tahlilning amaliyoti.

Moliyaviy tahlil loyihalar bo‘yicha investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Bu tahlilni amalga oshirish orqali loyiha boshqaruvchilari quyidagilarni bajarishlari mumkin:

- Yangi loyihalarni boshlash va eski loyihalarni yangilashda qarorlar qabul qilish.
- Investitsiya xarajatlarini kamaytirish va daromadlarni maksimal darajaga yetkazish.
- Loyiha samaradorligini baholash va uning barqarorligini ta’minlash.

Moliyaviy tahlilning to‘g‘ri amalga oshirilishi investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatini ta’minlash va risklarni minimallashtirishga yordam beradi.

Moliyaviy tahlilning maqsadi va vazifalari investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarurdir. Moliyaviy tahlil loyihaning moliyaviy holatini baholash, resurslarni samarali taqsimlash, risklarni tahlil qilish va iqtisodiy samaradorlikni o‘lchashga yordam beradi.

Moliyaviy tahlilning vazifalari:

- ✓ Pul oqimlarini tahlil qilish. Loyihaning kelajakdagi pul oqimlari, ya’ni daromadlar va xarajatlar oqimi aniqlanadi. Bu tahlil loyihaning moliyaviy holatini to‘g‘ri baholashga yordam beradi.
- ✓ Loyihaning rentabelligini o‘lchash. Loyihaning rentabelligini o‘lchash uchun sof keltirilgan qiymat (NPV), ichki rentabellik normasi (IRR), qoplanish muddati kabi ko‘rsatkichlar hisoblanadi.
- ✓ Xarajatlarni tahlil qilish. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha xarajatlar, shu jumladan investitsiya xarajatlari, ish haqi, materiallar va xizmatlar tahlil qilinadi.
- ✓ Diskontlash va pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatini hisoblash. Kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymatini hisoblash uchun diskontlash usuli qo‘llaniladi, bu orqali pulning vaqt o‘tishi bilan qiymatining o‘zgarishi hisobga olinadi.
- ✓ Moliyaviy resurslarning ta’minlanishini baholash. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha moliyaviy manbalar, shu jumladan kreditlar, investorlar va davlat subsidiyalari baholanadi.
- ✓ Risklarni baholash va tahlil qilish. Loyihaga investitsiya qilishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy risklar (masalan, inflyatsiya, foiz stavkasi o‘zgarishi, valyuta kursining o‘zgarishi va boshqalar) tahlil qilinadi.

Moliyaviy tahlil loyihalar bo‘yicha to‘g‘ri qarorlar qabul qilishda muhim vosita bo‘lib, loyihalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarurdir.

13.2. Moliyaviy tahlil turlari

Moliyaviy tahlil bir nechta turga bo‘linadi, va har bir tur loyihaning turli jihatlarini baholash uchun ishlatiladi. Quyida moliyaviy tahlilning asosiy turlari keltirilgan:

Moliyaviy tahlil turlari investitsiya loyihalarini va korxonalarning moliyaviy holatini baholash uchun qo‘llaniladigan turli metodologiyalarni o‘z ichiga oladi. Har bir tahlil turi loyiha yoki korxonaning moliyaviy holatini va samaradorligini tekshirishda yordam beradi. Quyidagi asosiy moliyaviy tahlil turlari mavjud:

Moliyaviy tahlil turlari investitsiya loyihalarini baholash va ularning moliyaviy holatini aniqlash uchun turli yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Har bir tahlil turi o‘zining maqsadlari va vazifalariga ega bo‘lib, loyiha samaradorligini, rentabelligini va risklarini tahlil qilishda yordam beradi. Quyidagi asosiy moliyaviy tahlil turlari mavjud:

1. Klassik (boshqaruv) moliyaviy tahlil:

Maqsadi: Korxonaning ichki moliyaviy holatini baholash va boshqarish.

Asosiy vazifalari:

- Korxona moliya ko‘rsatkichlarini (rentabellik, likvidlik, qoplanish qobiliyati) tahlil qilish.
- Daromad va xarajatlarni baholash, tahlil qilish, shu orqali rentabellikni oshirish yo‘llarini aniqlash.
- Resurslarni samarali taqsimlash.
- Moliyaviy mustahkamlikni tahlil qilish.

2. Investitsiya loyihalarini baholash tahlili:

Maqsadi: Investitsiya loyihasining samaradorligini aniqlash va uning iqtisodiy va moliyaviy foydasini baholash. Investitsiya loyihasining moliyaviy foydasi va rentabelligini tahlil qilish.

Asosiy vazifalari:

- Sof keltirilgan qiymat (NPV) va ichki rentabellik normasi (IRR) hisoblash.
- To‘liq keltirilgan qiymat (DCF) tahlili.
- Loyiha uchun kutilayotgan rentabellikni va risklarni hisoblash.
- Diskontlash metodlarini qo‘llash.

3. Pul oqimi tahlili (Cash Flow Analysis):

Maqsadi: Loyihaning kelajakdagi pul oqimlarini tahlil qilish va uning moliyaviy barqarorligini tekshirish. · Loyihaning kelajakdagi pul oqimlarini tahlil qilish va moliyaviy barqarorligini tekshirish.

Asosiy vazifalari:

- Loyihaning kelajakdagi pul oqimlarini, daromad va xarajatlarini hisoblash.
- Diskontlash yordamida pul oqimlarini joriy qiymatga keltirish.

- Pul oqimlari asosida investitsiya loyihasining qoplash muddatini hisoblash.

4. Rentabellik tahlili (Profitability Analysis):

Bu tahlil loyiha yoki biznesning rentabelligini aniqlash uchun amalga oshiriladi. Rentabellik tahlili quyidagi ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi:

- Sof keltirilgan qiymat (NPV): Loyiha yoki biznesdan olingan barcha kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymati.
- Ichki rentabellik normasi (IRR): Loyiha investitsiyasining rentabelligini ifodalovchi foiz stavkasi, bu stavkada NPV nolga teng bo‘ladi.
- Qoplanish muddati (Payback Period): Loyiha yoki investitsiya uchun boshlang‘ich xarajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan vaqt.

Maqsadi: Loyihadan kutilayotgan sof foyda va rentabellikni baholash. Loyihadan kutilayotgan sof foyda va rentabellikni baholash.

Asosiy vazifalari:

- Loyiha rentabelligini, ya’ni daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi muvozanatni aniqlash.
- Rentabellikning o‘zgarishini prognozlash.
- Xarajatlar va daromadlar tahlili.

5. Risk tahlili (Risk Analysis):

Maqsadi: Loyihaning moliyaviy xavflarini aniqlash va ularni boshqarish. Loyihaning moliyaviy xavflarini aniqlash va risklarni boshqarish.

Asosiy vazifalari:

- Investitsiyaga ta’sir qiluvchi risk omillarini aniqlash (masalan, foiz stavkasi, inflyatsiya, valyuta kursi o‘zgarishi).
- Risklarni baholash va tahlil qilish (noaniqlikni hisoblash).
- Riskni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish.

6. Soliq tahlili (Tax Analysis):

Maqsadi: Soliq tizimining loyihaga ta’sirini baholash. Soliq tizimining loyihaga ta’sirini baholash.

Asosiy vazifalari:

- Loyihaning soliq majburiyatlarini aniqlash.
- Soliq to‘lovlarining loyiha rentabelligiga ta’sirini tahlil qilish.
- Soliq foydalari va cheklovlarini hisoblash.

7. Likvidlik tahlili (Liquidity Analysis):

Maqsadi: Korxona yoki loyiha uchun likvidlikni baholash va qisqa muddatli moliyaviy muammolarni aniqlash. Korxona yoki loyiha uchun likvidlikni baholash va qisqa muddatli moliyaviy muammolarni aniqlash.

Asosiy vazifalari:

- Korxona yoki loyiha uchun qisqa muddatli mablag‘larning mavjudligini tahlil qilish.

- Likvidlik ko‘rsatkichlari (masalan, to‘lov qobiliyati koeffitsienti, tezkor likvidlik koeffitsienti)ni hisoblash.

8. Moliyaviy barqarorlik tahlili (Financial Stability Analysis):

Maqsadi: Korxonaning moliyaviy barqarorligini va qarzlarni qoplash qobiliyatini baholash. Korxonaning moliyaviy barqarorligini va qarzlarni qoplash qobiliyatini baholash.

Asosiy vazifalari:

- Korxona kapitalining barqarorligini baholash.
- Qarzdorlikni va qarzni qoplash imkoniyatlarini tahlil qilish.

9. Moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish (Financial Ratios Analysis):

Maqsadi: Korxona yoki loyiha moliyaviy ko‘rsatkichlarini baholash va ularning samaradorligini o‘lchash. Korxona yoki loyiha moliyaviy ko‘rsatkichlarini baholash va ularning samaradorligini o‘lchash.

Asosiy vazifalari:

- Rentabellik ko‘rsatkichlari (masalan, o‘z kapitali rentabelligi, sotuvlar rentabelligi)ni hisoblash.
- Likvidlik va qoplanish qobiliyati ko‘rsatkichlarini tahlil qilish.
- Moliyaviy mustahkamlikni baholash.

Moliyaviy tahlil turlari loyiha va korxonaning turli jihatlarini, xususan rentabellik, risklar, moliyaviy xavflar va resurslarni samarali boshqarishni aniqlashda yordam beradi. Bu tahlil turlari birgalikda ishlatilib, investitsiya qarorlarini qabul qilishda qo‘llaniladi.

Moliyaviy tahlil turlari birgalikda ishlatilib, investitsiya qarorlarini qabul qilishda va loyihalarning moliyaviy holatini baholashda qo‘llaniladi. Bu tahlil turlari orqali loyiha yoki korxonaning rentabelligi, moliyaviy xavflari, resurslarni samarali boshqarilishi va barqarorlik darajasi aniqlanadi.

13.3. Moliyaviy tahlilda qo’llaniladigan narxlar; narxlarning tebranishi; narxlar to’g’risidagi axborot manbalari; narxlarni prognoz qilish; ichki va jahon narxlari

Moliyaviy tahlilda narxlar va ularning tebranishi muhim rol o‘ynaydi, chunki narxlar iqtisodiy holatni, rentabellikni va bozorning qanday shakllanayotganini aniqlaydi. Narxlar tahlilini to‘g‘ri bajarish, investitsiya qarorlarini qabul qilishda zarur bo‘lgan axborotga ega bo‘lishga yordam beradi. Quyida moliyaviy tahlilda qo’llaniladigan narxlar, ularning tebranishi, narxlar to’g’risidagi axborot manbalari va prognozlash metodlari haqida ma’lumot berilgan.

1. Moliyaviy tahlilda qo’llaniladigan narxlar:

- Sotuv narxlari (Sales Price): Mahsulot yoki xizmatni sotish uchun belgilangan narx. Bu narx bozor talab va taklifiga, ishlab chiqarish xarajatlariga, raqobat muhitiga asoslanadi.

- Xarajat narxlari (Cost Price): Mahsulot yoki xizmatni ishlab chiqarish yoki taqdim etish uchun sarflangan xarajatlar. Xarajatlar doimiy va o‘zgaruvchan bo‘lib, narxning tarkibiga kiritiladi.
- Bozor narxlari (Market Price): Mahsulot yoki xizmatning bozor sharoitida erishiladigan narxi. Bu narx talab va taklifni, iqtisodiy sharoitlarni, siyosiy omillarni hisobga olib belgilanishi mumkin.
- Xarid narxlari (Purchase Price): Mahsulot yoki xom ashyo sotib olish uchun to‘lanadigan narx. Bu narx ham bozor sharoitlariga bog‘liq.

2. Narxlarning tebranishi (Price Volatility):

Narxlarning tebranishi, ya’ni narxlarning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi, iqtisodiy sharoitlar, talab va taklifdagi o‘zgarishlar, inflyatsiya darajasi va boshqa omillarga bog‘liq bo‘ladi.

- Narxlar o‘zgarishi: Narxlar o‘zgarishi bozorning qanday o‘zgarishiga qarab yuqori yoki past bo‘lishi mumkin. Yuksalishi talabning ortishi yoki resurslarning cheklanganligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, pasayishi esa taklifning ko‘payishi yoki resurslarning arzonlashishi bilan bog‘liq bo‘ladi.
- Tez-tez o‘zgarishlar: Narxlarning tez-tez o‘zgarishi investitsiya va moliyaviy rejalashtirishda muhim, chunki bu tahlilchilarni doimiy ravishda yangilanishlarga va prognozlarni to‘g‘ri tuzishga undaydi.

3. Narxlar to’g’risidagi axborot manbalari:

Narxlar to‘g‘risida to‘g‘ri va yangilangan axborotni olish, tahlilchilarga bozor holatini va potentsial investitsiyalarni baholashda yordam beradi. Axborot manbalari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Rasmiy statistikalar: Davlat statistika idoralari, markaziy banklar va iqtisodiy tadqiqot markazlari tomonidan taqdim etiladigan narxlar bo‘yicha ma’lumotlar.
- Bozor tadqiqotlari: Maxsus bozor tadqiqotlari kompaniyalari tomonidan chiqarilgan narxlar va bozor analitikasi hisobotlari.
- Sanoat assotsiatsiyalari: Sanoat guruhlari va assotsiatsiyalar tomonidan taqdim etilgan narxlar va bozor sharoitlari haqida axborot.
- Onlayn tahlil platformalari: Onlayn platformalar, masalan, Bloomberg, Reuters va boshqa moliyaviy yangiliklar saytlaridan foydalanish mumkin.

4. Narxlarni prognoz qilish (Price Forecasting):

Narxlarni prognoz qilish – bu kelajakdagi narx o‘zgarishlarini oldindan taxmin qilish jarayonidir. Narxlarni prognoz qilishda qo‘llaniladigan usullar:

- Statistik metodlar: Tarixiy ma’lumotlarga asoslangan statistik modellardan foydalanish. Masalan, regressiya tahlili yoki vaqtlar qatori (time series) usullari yordamida narxlarning o‘zgarishini prognoz qilish.

- Ekonometrix usullari: Makroiqtisodiy omillarni, masalan, inflyatsiya, foiz stavkalari va iqtisodiy o‘sish sur'atlarini hisobga olib narxlarni prognoz qilish.
- Bazar tahlili: Talab va taklifni, raqobatni va bozor sharoitlarini hisobga olgan holda prognozlar chiqarish.
- Ekspert baholari: Mutaxassislar va sanoat ekspertlarining fikrlariga asoslangan prognozlar.

5. Ichki va jahon narxlari (Domestic and Global Prices):

- Ichki narxlar: Mahalliy bozorni tashkil etuvchi narxlar, ko‘pincha ichki talab va taklifga asoslanadi. Ichki narxlar davlat iqtisodiyoti, siyosati va yerli ishlab chiqarish darajasiga bog‘liq bo‘ladi.
- Jahon narxlari: Global bozorlar va xalqaro iqtisodiy holatlar narxlarga katta ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro savdo, transport xarajatlari, resurslar va global talablarga bog‘liq bo‘lib, ular mahalliy bozorlarni ham shakllantiradi.

Moliyaviy tahlilda narxlar va narxlar o‘zgarishi asosiy o‘zgaruvchilardan biridir. Narxlarning prognoz qilish, bozor sharoitlarini tahlil qilish va narxlar to‘g‘risida ishonchli axborot manbalarini o‘rganish orqali investitsiya qarorlarini qabul qilishda yordam berish mumkin. Narxlarning ichki va jahon bozorlaridagi o‘zgarishlarini inobatga olish, moliyaviy barqarorlik va risklarni kamaytirish imkonini beradi.

13.4. Moliyaviy tahlilda inflyastiya tushunchasi. Korxonani moliyaviy tahlili.

Inflyatsiya — bu umumiy narxlar darajasining o‘sishi va pulning qiymatining pasayishi jarayonidir. Inflyatsiya, iqtisodiyotdagi barcha tovarlar va xizmatlar narxlarining o‘rtacha ko‘rsatkichi sifatida o‘lchanadi va bu holat pulning sotib olish qobiliyatiga ta’sir qiladi. Inflyatsiya ko‘rsatkichlari odatda foizlarda ifodalanadi va o‘sish sur'atlari sifatida kuzatiladi.

Moliyaviy tahlilda inflyatsiya tushunchasi, iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonida muhim omil hisoblanadi, chunki u kapital xarajatlarini, investitsiyalarning rentabelligini va foydalarni hisoblashda qat'iy ahamiyatga ega. Inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, aktivlar va resurslar narxining oshishi mumkin, bu esa moliyaviy rejalashtirishda o‘zgarishlar kiritishni talab qiladi.

Inflyatsiyaning moliyaviy tahlildagi o‘rni haqida soz yuritilganda bir necha jarayonlar haqida gapirilib o‘tiladi.

Investitsiyalarni baholash:

1. Diskontlash: Inflyatsiya darajasining o‘zgarishi, investitsiyalarni baholashda diskontlash (kechiktirilgan pul oqimlarini hozirgi kunga keltirish) usulining amalda qanday ishlashini ta’sir qiladi. Inflyatsiyaning yuqoriligi diskont stavkasining yuqori bo‘lishiga olib keladi, bu esa investitsiyalarning hozirgi qiymatini kamaytiradi.

2. Sof keltirilgan qiymat (NPV): Inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, investitsiyaning sof keltirilgan qiymati (NPV) past bo‘ladi, chunki kelajakdagi pul oqimlari hozirgi vaqtda pastroq qiymatga ega bo‘ladi.

Narxlar va xarajatlar. Inflyatsiya, ishlab chiqarish va faoliyat bilan bog‘liq xarajatlarning oshishiga olib keladi, bu esa rentabellikni pasaytirishi mumkin. Bu moliyaviy rejalashtirishda xarajatlar va daromadlar prognozlarini tuzishda inobatga olinishi kerak.

Sof foyda va rentabellik. Inflyatsiyaning yuqori bo‘lishi sof foyda va rentabellikni manipulyatsiya qilishi mumkin. Agar narxlar oshsa, daromadlar ko‘payadi, lekin xarajatlarning ham ortishi tufayli sof foyda kamayadi.

Foiz stavkalari. Odatda inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, markaziy banklar foiz stavkalarini oshiradi. Bu esa kredit olish xarajatlarini oshiradi va kreditga bo‘lgan talabni kamaytiradi. Bu moliyaviy tahlilga ta’sir qiladi, chunki yuqori foiz stavkalari investitsiya xarajatlarini oshiradi va ularning rentabelligini kamaytiradi.

Pulning sotib olish qobiliyati. Inflyatsiya pulning sotib olish qobiliyatini pasaytiradi. Masalan, agar inflyatsiya 10% bo‘lsa, hozirgi yilda 1000 so‘mga sotib oladigan tovarni, keyingi yil 1100 so‘mga olish kerak bo‘ladi. Bu ham iste'molchilarning talabiga, ham ishlab chiqarish xarajatlariga ta’sir qiladi.

Moliyaviy tahlil inflyatsiyaning ta’sirini baholashda, quyidagi choralarni ko‘rishni tavsiya etadi:

- *Diskontlash stavkalarini inflyatsiya darajasiga moslashtirish*. Inflyatsiya hisobga olinishi kerak, chunki u investitsiya qarorlarini qabul qilishda uzoq muddatli rentabellikni ta’sir qiladi.
- *Xarajatlarni boshqarish.* Inflyatsiya bo‘yicha prognozlar asosida xarajatlar va daromadlarni tahlil qilish.
- *Diversifikatsiya.* Inflyatsiya ta’siriga qarshi turish uchun investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish.
- *Inflatsiya-linked instruments.* Inflyatsiyaga bog‘liq moliyaviy instrumentlar, masalan, inflyatsiya indekslangan obligatsiyalar, investorlar uchun risklarni kamaytirishi mumkin.

Moliyaviy tahlilda inflyatsiya tushunchasi juda muhim, chunki u investitsiyalarni baholash, rentabellikni aniqlash, narxlar o‘zgarishi va foiz stavkalariga ta’sir ko‘rsatadi. Inflyatsiya darajasini hisobga olish, uzoq muddatli iqtisodiy qarorlar qabul qilishda va moliyaviy strategiyalarni ishlab chiqishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Korxonani moliyaviy tahlili — bu korxonaning moliyaviy holatini baholash va uning faoliyatini boshqarish uchun zarur bo‘lgan axborotlarni to‘plash, tahlil qilish va talqin qilish jarayonidir. Korxonaning moliyaviy tahlili, uning moliyaviy resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash, qarorlar qabul qilish va istiqbolli rejalashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Moliyaviy

tahlil orqali korxonaning iqtisodiy holati, likvidlik, rentabellik, qarz yuklari, faoliyat samaradorligi va boshqa muhim ko‘rsatkichlar aniqlanadi.

Korxonani moliyaviy tahlilining *maqsadlari*:

1. Moliyaviy barqarorlikni ta’minlash. Korxonaning moliyaviy barqarorligini va uning o‘z majburiyatlarini o‘z vaqtida bajara olish qobiliyatini baholash.
2. Faoliyat samaradorligini o‘lchash. Korxonaning foyda olish qobiliyatini, xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni oshirishni tahlil qilish.
3. Qarorlar qabul qilish. Yangi investitsiyalar, kreditlar olish yoki korxona faoliyatining yangi yo‘nalishlarini ochish uchun qarorlar qabul qilishda yordam berish.
4. Risklarni boshqarish. Korxonaning moliyaviy holati va uning bozor sharoitlariga javobini tahlil qilish orqali risklarni minimallashtirish.
5. Qarzdorlikni boshqarish. Korxona qarzlarini va uning to‘lov qobiliyatini tahlil qilish.

Korxonani moliyaviy tahlilining asosiy turlariga quyidagilaarni kiritishimiz mumkin:

Rentabellik tahlili:

1. Sof foyda rentabelligi - korxonaning daromadlariga nisbatan sof foydasining ulushi.
2. Aktivlar rentabelligi - aktivlarning umumiy qiymatiga nisbatan olinadigan foyda.
3. Kapital rentabelligi - korxonaning kapitaliga nisbatan olish mumkin bo‘lgan foyda.

Likvidlik tahlili:

1. Aylanishlik ko‘rsatkichi - korxonaning o‘z majburiyatlarini to‘lash uchun qancha vaqt talab etilishini o‘lchash.
2. Qisqa muddatli qarz qoplash qobiliyati - korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarini to‘lash qobiliyati.

Qarzdorlik tahlili:

1. Qarzdorlik darajasi - korxonaning umumiy aktivlariga nisbatan qarzlarning ulushi.
2. Qarzni o‘z vaqtida to‘lash imkoniyati - korxonaning qarz majburiyatlarini bajarish uchun zarur likvidlik darajasi.

Faoliyat samaradorligi tahlili:

1. Daromadlar va xarajatlarni tahlil qilish - daromadlar va xarajatlarning o‘zgarishini kuzatish, operatsion samaradorlikni baholash.
2. Aylanish va ombor tahlili - inventarizatsiyaning va mahsulotlarning sotilishi tezligini o‘lchash.

Naqd pul oqimlari tahlili:

1. Naqd pul oqimlari - korxonaning naqd pul oqimlarini tahlil qilish, uning operatsion faoliyatidan naqd pul oqimlarini kuzatish.
2. Investitsiyalarni va qarzlarni boshqarish - naqd pul oqimlarini qarzlar va investitsiyalar bilan bog‘lash.

**O‘zgarishlarni baholash (trendlarga tahlil):*

1. Narxlar va xarajatlar o‘zgarishi - narxlar va xarajatlarning o‘zgarishini tahlil qilish, korxonaning rentabellik va rentabellikka ta’sirini o‘rganish.
2. Strategik ko‘rsatkichlar - o‘tgan yillarda bo‘lgani kabi, kelajakda qanday o‘zgarishlar yuz berishini prognoz qilish.

Korxonaning moliyaviy tahlili uchun ishlatiladigan asosiy ko‘rsatkichlarga to‘htalib o‘tadigan bo‘lsak, ular quyidagilardan iborat:

Likvidlik ko‘rsatkichi (Current Ratio): Bu ko‘rsatkich korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash qobiliyatini o‘lchaydi. U quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Current Ratio} = \frac{\text{Oqil likvidlik aktivlari}}{\text{Qisqa muddatli majburiyatlar}}$$

Qarzdorlik ko‘rsatkichi (Debt-to-Equity Ratio): Bu ko‘rsatkich korxonaning qarzlarining kapitalga nisbatan ulushini o‘lchaydi. Korxona moliyaviy barqarorligini tahlil qilishda ishlatiladi va uning o‘z majburiyatlarini qanday moliyalashtirayotganini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich korxonaning qarz mablag‘lari va o‘z mablag‘lari (kapitali) o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

$$\text{Qarzdorlik ko‘rsatkichi} = \frac{\text{Jami qarzlar}}{\text{O‘z mablag‘lari (aktsionerlik kapitali)}}$$

Misol:

Agar bir korxonaning:

- Jami qarzlari: 500 mln so‘m,
- O‘z mablag‘lari (aktsionerlik kapitali): 1,000 mln so‘m bo‘lsa,

Qarzdorlik ko‘rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

Qarzdorlik ko‘rsatkichi = 500 / 1,000 = 0.5

Yoki foiz ko‘rinishida: 0.5×100=50%

Rentabellik ko‘rsatkichi (Return on Assets - ROA, Return on Equity - ROE): Korxonaning daromadi yoki foydasini uning aktivlariga yoki kapitaliga nisbatan o‘lchaydi.

O‘rtacha aylanish davri (Inventory Turnover): Bu ko‘rsatkich korxonaning omborida saqlanayotgan mahsulotlarni sotish tezligini o‘lchaydi.

Sof foyda marjasi (Net Profit Margin): Bu ko‘rsatkich korxonaning umumiy daromadiga nisbatan sof foydasining ulushini o‘lchaydi.

Moliyaviy tahlilning ahamiyati:

- **Strategik qarorlar qabul qilish**: Moliyaviy tahlil korxonalar uchun strategik qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Masalan, investitsiya qilish, yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki yangi bozorlarni zabt etish kabi qarorlar.
- **Risklarni boshqarish**: Moliyaviy tahlil orqali korxona o‘zining moliyaviy holatini kuzatishi va potentsial risklarni vaqtida aniqlab, ularga qarshi chora-tadbirlar ko‘rishi mumkin.
- **Resurslarni samarali taqsimlash**: Korxonaning moliyaviy tahlili yordamida resurslar samarali va oqilona taqsimlanadi, shu orqali rentabellik va samaradorlik oshadi.

Korxonaning moliyaviy tahlili uning moliyaviy holatini va faoliyatini yaxshilashga yordam beradi. Bu tahlil turli ko‘rsatkichlar va indikatorlar yordamida amalga oshiriladi va korxonaning strategik qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi. Moliyaviy tahlil yordamida korxona o‘z faoliyatini optimallashtirishi, risklarni boshqarishi va o‘z resurslarini samarali taqsimlashi mumkin.

13.5. Moliyaviy tahlil va uning uslublari foyda va zarar hisoboti. Pul tushumlari va xarajatlari prognozi.

Firma yoki loyiha bazaviy tashkilotining **moliyaviy ahvoli** "loyihasiz" va "loyiha bilan" vaziyatlardagi tahlili, ayniqsa **foyda va zararlar**, **mablag‘lar harakati** va **balans hisobotlarini tayyorlash** jarayonlarida muhim o‘rin tutadi. Bunday tahlil, tashkilotning hozirgi va kelajakdagi moliyaviy holatini aniq baholashga imkon beradi, shuningdek, inflyatsiya kabi tashqi omillarni hisobga olgan holda samaradorlikni oshirishga yo‘l ochadi. Quyida, bu jarayonlarni batafsil ko‘rib chiqamiz:

Loyihasiz va loyiha bilan vaziyatlarning moliyaviy ahvoli ko‘rib chiqsak.

- Loyihasiz vaziyat. Tashkilotning mavjud faoliyatidan kelib chiqadigan daromadlar va xarajatlar asosida moliyaviy holatni baholash. Bunda, firma o‘zining kundalik operatsiyalaridan foyda yoki zarar oladi. Bu vaziyatda tashkilotning moliyaviy holati ko‘proq muntazam, lekin kutilgan o‘sish yoki rentabellik cheklangan bo‘ladi.
- Loyiha bilan vaziyat. Loyiha amalga oshirilganda, yangi investitsiyalar, xarajatlar va daromadlar kiritiladi. Bu moliyaviy vaziyatda yangi mablag‘lar oqimi paydo bo‘ladi, lekin loyihaga investitsiya qilish va uning amalga oshirilishi yuqori risklar va xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Loyiha vaqtida ko‘proq xarajatlar yuzaga kelishi mumkin, ammo muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, daromadlar va rentabellik sezilarli darajada oshishi mumkin.

Foyda va zararlar hisobotini tayyorlash:

- Foyda va zararlar hisobi (Profit and Loss statement, P&L) — bu firma yoki loyiha faoliyatining moliyaviy natijalarini ko‘rsatadi. Bu hisobot orqali daromadlar, xarajatlar va sof foyda (yoki zarar) ko‘rsatiladi.
  - Loyihasiz vaziyatda: Hisobda faqat kompaniyaning kundalik operatsiyalaridan olingan daromadlar va xarajatlar kiritiladi. Masalan, sotuvlar, ishlab chiqarish xarajatlari, maoshlar, umumiy xarajatlar va boshqa operatsion xarajatlar.
  - Loyiha bilan vaziyatda: Loyiha uchun ajratilgan xarajatlar (investitsiya, materiallar, ishchi kuchi) va undan kutilgan daromadlar hisoblanadi. Loyiha boshlanganidan keyin, ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmatlarning sotilishi daromadni oshirishi mumkin.

Mablag‘lar harakati to‘g‘risida hisobot:

- Mablag‘lar harakati to‘g‘risidagi hisobot (Cash Flow Statement) firmaga yoki loyiha uchun mavjud bo‘lgan naqd pul oqimlarini ko‘rsatadi. Bu hisobotda:
  - Loyihasiz vaziyatda: Faoliyatdan olingan naqd pul oqimlari (sotuvlar, xizmatlar, qarzlar), shuningdek, operatsion xarajatlar, qarzlarni to‘lash va boshqa naqd pul chiqimlari ko‘rsatiladi.
  - Loyiha bilan vaziyatda: Loyihaga sarflangan mablag‘lar (investitsiya xarajatlari, asbob-uskunalar sotib olish, ish haqi, marketing xarajatlari) va loyihadan kutilgan naqd pul oqimlari (sotuvlar yoki xizmatlardan kelgan daromad) nazarda tutiladi. Bu hisobot loyihaning naqd pul oqimini va moliyaviy xavfini baholashda muhim.

Balans hisobotlarini tayyorlash:

- Balans hisobi (Balance Sheet) — tashkilotning moliyaviy holatini bir vaqtning o‘zida ko‘rsatadi, ya’ni aktivlar, passivlar va kapitalni o‘z ichiga oladi.
  - Loyihasiz vaziyatda: Balansda tashkilotning barcha aktivlari va majburiyatlari (qarzlar, kapital) o‘z aksini topadi. Aktivlar — masalan, naqd pul, ombor inventari, uskunalar va boshqa mablag‘lar.
  - Loyiha bilan vaziyatda: Loyihaga kiritilgan aktivlar (uskunalar, yangi omborlar, investitsiyalar) va yangi majburiyatlar (kreditlar, qarzlar) balansda aks etadi. Bu korxonaning moliyaviy ahvolini va uning yirik o‘zgarishlarga qarshi barqarorligini ko‘rsatadi.

Samaradorlik normasi va moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash:

- Samaradorlik normasi (Profitability ratios) — bu firmalarning yoki loyihalarning rentabelligini baholash uchun ishlatiladigan ko‘rsatkichlardir:

Sof foyda rentabelligi (Net Profit Margin) — bu ko‘rsatkich firma yoki loyihani olingan daromadlarga nisbatan sof foydasini o‘lchaydi.

$$\text{Net Profit Margin} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Daromadlar}} \times 100$$

Aktivlar rentabelligi (Return on Assets - ROA) — bu ko‘rsatkich kompaniyaning aktivlariga qancha foyda keltirganini ko‘rsatadi.

$$\text{ROA} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Aktivlar}} \times 100$$

Inflyatsiyaning firmaning moliyaviy ahvoliga ta’siri:

- Ma’lumki, inflyatsiya — bu umumiy narxlar darajasining o‘sishi bo‘lib, u firmalarning xarajatlari va daromadlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Inflyatsiya ta’sirida:
  - Xarajatlar: Mahsulot yoki xizmatlar uchun narxlarning o‘sishi, xom ashyo va ishchi kuchi xarajatlarini oshiradi. Bu firmalar uchun foyda marjasining kamayishiga olib kelishi mumkin.
  - Daromadlar: Ba’zi hollarda, inflyatsiya daromadlarni oshirishi mumkin, ammo ko‘pincha bu faqat narxlar o‘sishiga bog‘liq bo‘ladi, ishlab chiqarish hajmi esa o‘zgarishsiz qolishi mumkin.
  - Investitsiyalar: Inflyatsiya, aktivlar narxlarini oshirishi va investitsiyalarni qimmatlashtirishi mumkin, bu esa loyiha va faoliyatlarning rentabelligiga ta’sir qiladi.

Loyiha va firma moliyaviy holatini baholashda loyihasiz va loyihali vaziyatlarni tahlil qilish, foyda va zararlarni hisoblash, mablag‘lar harakatini tahlil qilish, balans hisobotlari va samaradorlik ko‘rsatkichlarini hisoblash kabi jarayonlar juda muhim. Inflyatsiya kabi tashqi omillarni hisobga olish, tashkilotning moliyaviy ahvoliga salbiy yoki ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu tahlillar yordamida firma yoki loyiha menejerlari strategik qarorlar qabul qilishda aniq asosga ega bo‘ladilar.

Aytib o‘tilgan fikrlardan ma’lumki, moliyaviy tahlil — bu kompaniya yoki loyiha faoliyatining moliyaviy holatini, rentabelligini va barqarorligini baholash maqsadida amalga oshiriladigan jarayon. Moliyaviy tahlil orqali kompaniyaning biznes faoliyati, resurslardan foydalanish samaradorligi, foyda olish imkoniyatlari, va tashqi iqtisodiy ta’sirlar kabi ko‘plab omillar aniqlanadi.

Moliyaviy tahlilning asosiy uslublari:

Vertikal tahlil (Common-size analysis): Bu uslubda har bir moliyaviy ko‘rsatkichning umumiy hajmdagi o‘rni tahlil qilinadi. Masalan, foyda va zararlar hisobotida har bir element (sotuvlar, xarajatlar, sof foyda) umumiy daromadga nisbatan foizlar sifatida ko‘rsatiladi. Bu tahlil ko‘pincha turli yillar bo‘yicha solishtirish yoki sanoat o‘rtacha ko‘rsatkichlari bilan taqqoslash uchun qo‘llaniladi.

Gorizontal tahlil (Trend analysis): Bu uslubda kompaniyaning moliyaviy ko‘rsatkichlari vaqt o‘tishi bilan tahlil qilinadi. Ko‘rsatkichlarning

o‘zgarish dinamikasi va ularning o‘sish yoki kamayish tendensiyalarini aniqlashga yordam beradi. Gorizontal tahlil yordamida kompaniyaning rivojlanish yo‘nalishlari, shuningdek, salbiy yoki ijobiy o‘zgarishlar tahlil qilinadi.

Nisbatli tahlil (Ratio analysis): Bu uslubda kompaniyaning moliyaviy ko‘rsatkichlari o‘zaro solishtiriladi. Foyda va zararlar hisobotidagi yoki balansdagi ma’lumotlarga asoslanib turli nisbatlar hisoblanadi, masalan, rentabellik, likvidlik, qarzlarni o‘z vaqtida to‘lash qobiliyati va boshqalar.

Asosiy nisbatlar:

1. **Aktivlarning rentabelligi (ROA)**: Kompaniyaning aktivlariga nisbatan qancha foyda olishini o‘lchaydi

$$\text{ROA} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Aktivlar}} \times 100$$

2. **Sof foyda rentabelligi (Net Profit Margin)**: Kompaniyaning sotuvlaridan qancha sof foyda olishini ko‘rsatadi.

$$\text{Net Profit Margin} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Daromadlar}} \times 100$$

3. **Qarzning to‘lanishi (Debt-to-Equity Ratio)**: Kompaniyaning qarzlari va o‘z kapitali o‘rtasidagi nisbatni ko‘rsatadi.

$$\text{Debt-to-Equity Ratio} = \frac{\text{Qarzlar}}{\text{O‘z kapitali}}$$

4. **Likvidlikni o‘lchash (Current Ratio)**: Kompaniyaning qisqa muddatli majburiyatlarini to‘lash imkoniyatini ko‘rsatadi.

$$\text{Current Ratio} = \frac{\text{Qisqa muddatli aktivlar}}{\text{Qisqa muddatli majburiyatlar}}$$

Diskontlangan naqd pul oqimlari tahlili (Discounted Cash Flow analysis, DCF): Bu uslubda kompaniyaning yoki loyiha moliyaviy natijalari kelajakdagi naqd pul oqimlari orqali hisoblanadi va ularni hozirgi qiymatga diskontlash usuli bilan tahlil qilinadi. Bu uslub investitsiya qarorlarini qabul qilishda keng qo‘llaniladi.

Foyda va zararlar hisobotini tayyorlash.

Foyda va zararlar hisobi (Profit and Loss statement) — bu kompaniyaning moliyaviy natijalarini ko‘rsatadigan hujjat bo‘lib, unda asosiy daromadlar va xarajatlar tahlil qilinadi. Bu hisobotning asosiy qismlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Daromadlar: Kompaniya faoliyatidan olingan barcha daromadlar. Bunga mahsulot yoki xizmatlar sotishdan kelgan daromadlar, shuningdek boshqa manbalardan olingan daromadlar kiradi.

2. Xarajatlar: Daromadlarni olish uchun zarur bo‘lgan xarajatlar, jumladan ishlab chiqarish xarajatlari, umumiy va ma’muriy xarajatlar, sotuv xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar.

3. Sof foyda (Net profit): Bu barcha xarajatlar va soliqlarni hisobga olgan holda qolgan foyda.

$$\text{Sof foyda} = \text{Daromadlar} - \text{Xarajatlar} - \text{Soliqlar}$$

Foyda va zararlar hisobi tarkibi:

1. **Daromadlar** (Sales revenue)
2. **Xarajatlar**:
1. O‘zgaruvchan xarajatlar (Variable costs)
2. Doimiy xarajatlar (Fixed costs)
3. **Brutto foyda** (Gross profit) = **Daromadlar - O‘zgaruvchan xarajatlar**
4. **Operatsion foyda (EBIT) = Brutto foyda - Doimiy xarajatlar**
5. **Sof foyda = Operatsion foyda - Soliqlar**

Foyda va zararlar hisobi orqali kompaniya yoki loyiha haqida muhim moliyaviy axborot olish mumkin, masalan, qaysi xarajatlar daromadlarni eng ko‘p kamaytirayotgani, qaysi faoliyatlar foydali yoki zararli ekanligini bilish.

Moliyaviy tahlil uslublari kompaniyaning yoki loyihaning moliyaviy salohiyatini baholashda muhim rol o‘ynaydi. Foyda va zararlar hisobi esa tahlilni yanada chuqurlashtirishga imkon beradi, bu orqali kompaniya yoki loyihaning muvaffaqiyatini o‘lchash va kelajakdagi qarorlarni qabul qilishda yordam beradi. Boshqa tahlil uslublari bilan birgalikda (vertikal, gorizontal va nisbatli tahlil), foyda va zararlar hisobi kompaniyaning umumiy moliyaviy holatini to‘liqroq aks ettirishga imkon beradi.

Pul tushumlari va xarajatlari prognozi — bu kompaniya yoki loyiha faoliyatining kelajakdagi moliyaviy holatini oldindan baholash uchun tuzilgan reja bo‘lib, unda kelajakda kutilyotgan naqd pul oqimlari (tushumlar) va naqd pul chiqimlari (xarajatlar) aniqlanadi. Ushbu prognoz kompaniya yoki loyiha faoliyatining barqarorligini ta’minlash, investitsiyalarni to‘g‘ri rejalashtirish va moliyaviy qarorlarni qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi.

Pul tushumlari va xarajatlari prognozining maqsadi:

1. Moliyaviy resurslarni boshqarish. Prognoz yordamida kompaniya yoki loyiha kelajakda zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni to‘g‘ri rejalashtirishi mumkin. Bu orqali kutilgan daromadlar va xarajatlarni taqqoslash, resurslar yetarli bo‘lishi uchun zarur qadamlarni belgilash mumkin.

2. Likvidlikni ta’minlash. Pul tushumlari va xarajatlarining prognozi kompaniyaning qisqa muddatli majburiyatlarini to‘lash imkoniyatini baholashda yordam beradi.

3. Investitsiya qarorlarini qabul qilish. Prognozlar orqali kompaniya yoki loyiha kutilgan naqd pul oqimlari asosida investitsiya qilish yoki moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga qaror qiladi.

4. Risklarni boshqarish. Prognoz orqali kelajakdagi naqd pul oqimlaridagi o‘zgarishlarni va bozor sharoitlaridagi o‘zgarishlarga ta’sirini tahlil qilish mumkin.

Pul tushumlari prognozi (Cash Inflows) kompaniyaning yoki loyihaning daromadlarini belgilaydi, ya’ni kompaniya kelajakda qanday manbalardan naqd pul olishini ko‘rsatadi. Tushumlar asosan quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

1. Sotuv daromadlari. Mahsulotlar yoki xizmatlar sotishdan keladigan daromad.

2. Qarzdorlikdan tushumlar. Qarzdorlarni to‘lovlari yoki boshqa mablag‘lar.

3. Investitsiyalar. Kompaniyaning aksiyalarini sotish, qarz mablag‘lari olish va boshqa investitsiya manbalaridan tushgan mablag‘lar.

4. Boshqa tushumlar. Ijaraga berishdan keladigan daromadlar, subsidiya yoki grantlar va boshqalar.

Pul xarajatlari prognozi (Cash Outflows) kompaniya yoki loyihaning kelajakda qiladigan chiqimlarini belgilaydi. Xarajatlar quyidagi tarkibiy qismlarga bo‘linadi:

1. Ishlab chiqarish xarajatlari: Mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan materiallar, ish haqi, transport xarajatlari, energiya va boshqa ishlab chiqarish bilan bog‘liq xarajatlar.

2. Operatsion xarajatlar: Doimiy xarajatlar (masalan, ofis ijara haqi, ma’muriy xarajatlar), sotuv xarajatlari, marketing va reklama xarajatlari.

3. Moliyaviy xarajatlar: Kreditlar bo‘yicha foizlar, qarzlarni qaytarish va boshqa moliyaviy majburiyatlar.

4. Soliklar: Davlatga to‘lanadigan soliqlar.

5. Investitsiya xarajatlari: Yangi uskunalar yoki infratuzilma yaratish uchun sarflanadigan mablag‘lar.

Pul tushumlari va xarajatlari prognozini tuzish jarayoni

1. Kelajakdagi daromadlarni prognoz qilish. Sotuvlar va boshqa daromad manbalarini tahlil qilish, bozor talabi, narxlar va boshqa omillarni hisobga olish kerak.

2. Xarajatlarni prognoz qilish. Ishlab chiqarish va operatsion xarajatlarni, soliq majburiyatlarini va boshqa xarajatlarni hisoblash.

3. Naqd pul oqimlarini tahlil qilish. Pul tushumlari va xarajatlarining o‘zgarishini va bozor sharoitlariga qanday ta’sir qilayotganini aniqlash.

4. Risklarni aniqlash va baholash. Prognozda kutilgan o‘zgarishlar va har qanday tahdidlar (inflyatsiya, bozorning pasayishi, huquqiy o‘zgarishlar)ni ko‘rib chiqish.

Naqd pul oqimlari prognozi formulasi:

Pul oqimlarining prognozi kompaniya yoki loyiha uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni to‘plash va sarflashni belgilaydi. Asosiy formula:

$$\text{Net Cash Flow} = \text{Cash Inflows} - \text{Cash Outflows}$$

Bu yerda:

- Cash Inflows: Pul tushumlarining umumiy summasi.
- Cash Outflows: Pul xarajatlarining umumiy summasi.

Agar Net Cash Flow ijobiy bo‘lsa, bu kompaniya yoki loyiha naqd pulga ega ekanligini va faoliyatini davom ettirish uchun yetarli mablag‘ga ega ekanligini ko‘rsatadi. Agar salbiy bo‘lsa, kompaniya qo‘shimcha mablag‘lar izlash yoki xarajatlarni qisqartirishga muhtoj.

Pul tushumlari va xarajatlari prognozining ahamiyati:

- Moliyaviy barqarorlikni ta’minlash. Prognoz yordamida kompaniya naqd pul oqimlarining to‘g‘ri boshqarilishini ta’minlashi mumkin.
- Investitsiya qarorlarini qabul qilish. Kompaniyaning kelajakdagi mablag‘larining o‘sishini va kamayishini oldindan bilish orqali investitsion qarorlar osonlashadi.
- Likvidlikni saqlash. Kompaniya yoki loyiha o‘zining qisqa muddatli majburiyatlarini o‘z vaqtida to‘lashga tayyor bo‘ladi.

Pul tushumlari va xarajatlari prognozi moliyaviy tahlilning ajralmas qismidir. Ushbu prognoz kompaniya yoki loyiha faoliyatining kelajakdagi samaradorligini baholash va qarorlar qabul qilish uchun muhim axborot beradi. Naqd pul oqimlarini to‘g‘ri prognoz qilish kompaniyaning barqarorligini ta’minlashda va risklarni boshqarishda katta ahamiyatga ega.

Moliyaviy tahlil — bu loyiha yoki kompaniyaning moliyaviy holatini tahlil qilish va uning kelajakdagi samaradorligini baholash jarayonidir. U loyihaning potentsial daromadlari, xarajatlari, naqd pul oqimlari, rentabellik ko‘rsatkichlari va boshqa muhim moliyaviy parametrlarini o‘rganishga qaratilgan. Moliyaviy tahlil loyihani amalga oshirishdan oldin yoki davomida qarorlar qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Bu tahlil loyihaning moliyaviy jihatlarini o‘rganib, unga sarflanadigan xarajatlar va olinadigan daromadlar haqida aniq prognozlar qilish imkonini beradi.

1. Loyihaga sarf etiladigan xarajatlar va undan olinadigan daromadlarni aniqlashda Loyihaning moliyaviy tahlili boshlanishi uchun asosiy elementlar sifatida xarajatlar va daromadlar aniqlanadi. Bu elementlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

Xarajatlar:

1. Investitsiya xarajatlari (kapital xarajatlar): Yangi uskunalar sotib olish, ishlab chiqarish quvvatini oshirish, yer va bino xarajatlari.
2. Operatsion xarajatlar: Ishlab chiqarish xarajatlari, xom ashyo, ish haqi, energiya, transport, saqlash va boshqaruv xarajatlari.
3. Moliyaviy xarajatlar: Kreditlar bo‘yicha foiz to‘lovlari va boshqa moliyaviy majburiyatlar.
4. Soliqlar: Davlatga to‘lanadigan soliqlar, boshqaruv xarajatlari va boshqa to‘lovlar.

Daromadlar:

1. Sotuv daromadlari: Mahsulot yoki xizmatlarni sotishdan olinadigan daromadlar.
2. Yangi mablag‘lar: Investitsiyalar, grantlar yoki qarz mablag‘lari orqali kelgan daromadlar.
3. Boshqa manbalar: Kirimlar, ijaraga berish, litsenziyalar, patentlar va boshqa manbalar orqali daromadlar.

Loyihaga sarf etiladigan xarajatlar va undan olinadigan daromadlarni aniqlash — bu moliyaviy tahlilning eng muhim bosqichlaridan biridir. Ushbu jarayon loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholash va investitsiya qarorlarini qabul qilishda asosiy o‘lchov hisoblanadi. Xarajatlar va daromadlarni aniq aniqlash, loyihaning rentabelligini, xavfini va barqarorligini baholashga yordam beradi. Quyida loyihaga sarf etiladigan xarajatlar va daromadlar aniqlanishining asosiy jihatlari keltirilgan.

1. Loyihaga sarf etiladigan xarajatlar — bu loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan resurslar va faoliyatlarni ifodalaydi. Xarajatlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

a. Investitsiya xarajatlari (kapital xarajatlar)

Bular loyiha boshlanishida amalga oshiriladigan xarajatlar bo‘lib, odatda, uzoq muddatli aktivlarni sotib olish va tashkil etish uchun sarflanadi. Ushbu xarajatlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- Uskunalar va texnologiya xarajatlari: Yangi uskunalar, mashinalar va texnologiyalar sotib olish uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar.
- Bino va inshootlar qurilishi: Yangi binolar, ishlab chiqarish joylari yoki infrastrukturani qurish.
- Zamin va yer sotib olish: Loyihani amalga oshirish uchun kerak bo‘ladigan yer maydonlari uchun to‘lovlar.
- Litsenziya va patent xarajatlari: Agar loyiha maxsus ruxsatnoma yoki patent talab qilsa, ular uchun to‘lovlar.

b. Operatsion xarajatlar (doimiy xarajatlar)

Operatsion xarajatlar, loyiha amalga oshirilayotgan davrda, uning samarali ishlashini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan xarajatlardir. Ushbu xarajatlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Xom ashyo xarajatlari: Mahsulot ishlab chiqarish uchun kerak bo‘lgan materiallar va xom ashyo xarajatlari.
- Ish haqi va mehnat xarajatlari: Ishchilar va menejerlar uchun to‘lanadigan ish haqi.
- Energiya va resurslar xarajatlari: Elektr energiyasi, gaz, suv va boshqa resurslar uchun sarflanadigan mablag‘lar.
- Transport xarajatlari: Mahsulotlar yoki xom ashyo yetkazib berish va olib kelish uchun xarajatlar.
- Texnik xizmatlar va ta’mirlash: Uskunalar va inshootlarga texnik xizmat ko‘rsatish, ta’mirlash xarajatlari.

c. Moliyaviy xarajatlar

Moliyaviy xarajatlar — bu loyihani moliyalash uchun qilingan qarzlar va kreditlar bo‘yicha foizlar va boshqa to‘lovlarni o‘z ichiga oladi. Bular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Qarz bo‘yicha foiz to‘lovlari: Loyiha uchun jalb qilingan kreditlar bo‘yicha to‘lanadigan foizlar.
- Moliyaviy xizmatlar uchun to‘lovlar: Banklar, auditorlik va boshqa moliyaviy xizmatlar uchun to‘lovlar.

d. Soliklar va boshqa majburiyatlar

Loyihaga sarflanadigan xarajatlar soliq to‘lovlari va davlatga qarzdor bo‘lgan boshqa majburiyatlarni ham o‘z ichiga oladi. Masalan:

- Korxona daromadiga soliq: Loyiha natijasida olingan daromadlarga nisbatan to‘lanadigan soliq.
- Ijtimoiy to‘lovlar: Ishchilarga ijtimoiy sug‘urta va boshqa ijtimoiy to‘lovlar.

2. Loyihadan olinadigan daromadlar loyiha boshlangandan so‘ng olinadigan mablag‘lar va foydalardan iborat. Daromadlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

a. Sotuv daromadlari

Loyiha amalga oshirilganidan so‘ng, ishlab chiqarilgan mahsulotlar yoki xizmatlar sotilishi natijasida olingan daromadlar. Bular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Mahsulot sotish: Mahsulotlar yoki xizmatlar sotish orqali olingan daromadlar.
- Xizmatlar sotish: Xizmatlar, konsalting, o‘quv kurslari va boshqa xizmatlar sotishdan olinadigan daromadlar.

b. Boshqa daromadlar

- Litsenziya va patentlar: Agar loyiha innovatsion mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarishni rejalashtirsa, patentlar yoki litsenziyalar orqali olinadigan daromadlar.
- Renta va ijaraga berish: Loyihaga jalb qilingan aktivlarni ijaraga berish yoki daromadlarni ta’minlash.
- Sarmoyalar orqali daromad: Agar loyiha sarmoyalar orqali mablag‘ jalb qilsa, unda bu sarmoyalardan olingan daromadlar.

Xarajatlar va daromadlar tahlili

Xarajatlar va daromadlarni aniqlashdan so‘ng, tahlil qilish uchun quyidagi ko‘rsatkichlar yordamida natijalarni baholash mumkin:

- Rentabellik: Daromadlarning xarajatlarga nisbati, masalan, sof foyda (Net Profit) va sotuvlardan olingan daromadlar (Revenue).
- Naqd pul oqimi: Loyihaning kutilayotgan naqd pul tushumlari va xarajatlarini tahlil qilish.
- Diskontlangan sof keltirilgan qiymat (NPV): Loyiha qiymatini vaqtga qarab diskontlash, bu kelajakdagi tushumlarni hozirgi qiymatga keltirishga yordam beradi.
- Ichki rentabellik normasi (IRR): Loyiha bo‘yicha investitsiyaning rentabellik darajasini aniqlash.

Loyihaga sarf etiladigan xarajatlar va undan olinadigan daromadlarni aniqlash — bu loyihaning moliyaviy jihatlarini baholashda asosiy bosqichdir.

Bu jarayon yordamida loyihaning rentabelligini, barqarorligini va investitsiya samaradorligini aniq baholash mumkin. Yaxshi ishlab chiqilgan xarajatlar va daromadlarni prognoz qilish, loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi.

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilish — bu kelajakda kutilyotgan naqd pul oqimlarini aniqlash. Bu prognozlar, o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitlar, bozor talabining o‘zgarishi, narxlar va boshqa omillarni hisobga olishni talab qiladi. Prognozlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- Daromadlar prognozi: Sotuvlar va boshqa daromad manbalaridan olinadigan mablag‘lar.
- Xarajatlar prognozi: Ishlab chiqarish va operatsion xarajatlar, moliyaviy to‘lovlar va boshqalar.
- Naqd pul oqimlari: Bu tushumlar va xarajatlar asosida, kompaniyaning kelajakda naqd pulni qanday boshqarishini aniqlash.

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilish — bu investitsiya loyihasining moliyaviy muvaffaqiyatini baholashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan jarayon. Bu prognozlar loyiha yoki biznesning kelajakdagi naqd pul oqimlarini (cash flows) aniqlash, bu orqali loyiha rentabelligini va barqarorligini tahlil qilishga yordam beradi. Quyida xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilishning asosiy bosqichlari keltirilgan.

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilishning maqsadi loyihaning kelajakdagi moliyaviy holatini bashorat qilish va kerakli sarmoyalarni aniqlash. Bu prognozlar quyidagi maqsadlarni amalga oshiradi:

- Loyihaning barqarorligini tahlil qilish: Loyihaning o‘zini o‘zi moliyalashtirish qobiliyati va uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni aniqlash.
- Investitsiya samaradorligini baholash: Loyihaning rentabelligini, foizlar, soliq va xarajatlar asosida baholash.
- Naqd pul oqimlarini boshqarish: Loyihani amalga oshirishda yuzaga keladigan naqd pul tushumlari va to‘lovlarini nazorat qilish va boshqarish.

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilish jarayoni quyidagilardir:

a. Xarajatlar oqimini prognoz qilish

Xarajatlar oqimi — bu loyihani amalga oshirish va ishlash jarayonida sarflanadigan barcha xarajatlarni ifodalaydi. Xarajatlar prognozini ishlab chiqish uchun quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi:

- Kapital xarajatlar: Loyihaning boshlanishida qilinadigan barcha investitsiyalar, jumladan, uskunalar sotib olish, qurilish, texnologiya va yer maydonini olish.
- Operatsion xarajatlar: Loyihani davom ettirish uchun zarur bo‘lgan xarajatlar, jumladan, xom ashyo, ish haqi, transport, energiya, texnik xizmatlar va ta’mirlash xarajatlari.
- Moliyaviy xarajatlar: Kredit bo‘yicha foizlar, kredit olish va moliyaviy xizmatlar uchun to‘lovlar.

Xarajatlar oqimi tahlili, turli davrlar uchun (masalan, yillik) kutilayotgan xarajatlarni aniq prognoz qilishni talab qiladi.

b. Daromadlar oqimini prognoz qilish

Daromadlar oqimi — bu loyihadan olinadigan tushumlar va foydalarni anglatadi. Daromadlarni prognoz qilishda quyidagi omillar hisobga olinadi:

- Sotuv daromadlari: Mahsulot yoki xizmatlarning sotilishi natijasida olinadigan daromadlar. Ushbu daromadlar bozordagi talab va raqobatga asoslanadi.
- Ijaraga berish va litsenziyalar: Agar loyiha muayyan aktivlarni ijaraga bersa yoki litsenziya sotsa, bu daromadlarni prognoz qilish kerak.
- Sarmoyalar yoki grantlar: Agar loyiha qo‘shimcha sarmoyalar yoki grantlar orqali mablag‘ olishni rejalashtirsa, bu ham daromadlar oqimiga kiritiladi.

Daromadlar oqimi prognozini yaratishda shuningdek, bozordagi narxlarning o‘zgarishi, raqobat va iqtisodiy holat kabi tashqi omillarni ham inobatga olish zarur.

c. Xarajatlar va daromadlar oqimi tahlili

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilishda kutilayotgan mablag‘ oqimlari aniqlanadi. Ular:

- Yillik naqd pul tushumlari: Loyiha uchun har yili kutilayotgan daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi farq.
- To‘lovlar va xarajatlar oqimi: Har yili amalga oshiriladigan to‘lovlar va xarajatlarning oqimini hisoblash.

Prognozlashtirishda quyidagi yondashuvlar qo‘llaniladi:

- Ehtimollik tahlili: Loyihaning ehtimoliy daromadlar va xarajatlar oqimini baholash uchun ehtimollik va turli senariylar (eng yaxshi, eng yomon, o‘rtacha) tahlil qilinadi.
- Diskontlash usuli: Daromadlar va xarajatlarni vaqtga qarab diskontlash, bu kelajakdagi mablag‘larni hozirgi qiymatga keltirishga yordam beradi. Diskontlangan sof keltirilgan qiymat (NPV) yoki ichki rentabellik normasi (IRR) kabi ko‘rsatkichlar yordamida loyiha qiymati baholanadi.

Xarajatlar va daromadlar prognozini tuzish usullari ham mavjud, ular:

- Rejalashtirish va hisobotlar asosida prognoz: Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha xarajatlar va daromadlar hisoblab chiqiladi.

Bu usulda vaqtincha olingan ma’lumotlar va tajribalar asosida prognozlar tuziladi.

- Raqobatchilar va bozorni tahlil qilish asosida prognoz: Bozorni o‘rganish va raqobatchilarning faoliyatini tahlil qilish orqali kelajakda kutilayotgan xarajatlar va daromadlar prognoz qilinadi.
- Avvalgi loyihalar tajribasidan foydalanish: O‘xshash loyihalarning natijalariga asoslanib, xarajatlar va daromadlar oqimi prognozlari ishlab chiqiladi.

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognozlashda foydalaniladigan vositalar quyidagilar xisoblanadi:

- Excel dasturi: Excelda turli formulalar va diagrammalar yordamida xarajatlar va daromadlar oqimini hisoblash va tahlil qilish mumkin.
- Moliyaviy modellash dasturlari: Matlab, R, Python kabi dasturlar orqali yanada murakkab prognozlar va modellashlar amalga oshiriladi.
- Maxsus moliyaviy dasturlar: SAP, Oracle Financials kabi dasturlar loyihalarni boshqarishda va prognozlashda keng qo‘llaniladi.

Xarajatlar va daromadlar oqimini prognoz qilish loyihaning moliyaviy muvaffaqiyatini baholashda juda muhimdir. Bu jarayon loyihani amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan mablag‘lar va daromadlarni aniqlab, investitsiya qarorlarini qabul qilishda yordam beradi. Prognozlashda ehtimollik va turli senariylarni hisobga olish, loyihaning imkoniyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Xarajatlar va daromadlar tahlili loyihaning moliyaviy barqarorligini va rentabelligini baholash uchun amalga oshiriladi. Bu tahlilda quyidagilar aniqlanadi:

- Rentabellik darajasi. Loyihaning foydalilik darajasini aniqlash uchun daromadlarni xarajatlar bilan solishtirish.
- Sof foyda. Daromadlar minus xarajatlar.
- Sof keltirilgan qiymat. Loyihaning xom foydasini va xarajatlarini diskontlash yordamida tahlil qilish.
- Ichki rentabellik normasi. Loyihaning moliyaviy samaradorligini hisoblash.

Xarajatlar va daromadlar tahlili investitsiya loyihalarining moliyaviy holatini baholashda muhim o‘rin tutadi. Bu tahlil orqali loyiha yoki biznesning kelajakdagi naqd pul oqimlarini (cash flow) aniqlash, ularning samaradorligini baholash va risklarni boshqarish imkoniyati yuzaga keladi. Quyida xarajatlar va daromadlar tahlilini qanday amalga oshirish haqida batafsil ma’lumot keltirilgan.

Xarajatlar va daromadlar tahlilining asosiy maqsadi — bu loyiha yoki biznes faoliyatining moliyaviy barqarorligini aniqlash va uning rentabelligini baholash. Tahlil yordamida loyihaga sarf etiladigan xarajatlar va undan olinadigan daromadlar o‘rtasidagi farqni ko‘rib chiqish, kutilayotgan foyda yoki zararlarni prognoz qilish mumkin. Bu tahlil quyidagi vazifalarni bajaradi:

- Xarajatlar va daromadlarni optimallashtirish.
- Loyihaning rentabelligini baholash.
- Naqd pul oqimlarining istiqbolini baholash.
- Loyihaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish.

Xarajatlar va daromadlar oqimini tahlil qilish

a. Xarajatlar oqimini tahlil qilish

Xarajatlar oqimi — bu loyihani amalga oshirish uchun sarflanadigan barcha xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Ularni quyidagi turlarga bo‘lish mumkin:

- Kapital xarajatlar (CAPEX): Loyihaning boshlanishi uchun zarur bo‘lgan investitsiyalar, jumladan, qurilish, uskunalar sotib olish, texnologiya va yer maydonini olish kabi xarajatlar.
- Operatsion xarajatlar (OPEX): Loyihaning doimiy ishlashiga oid xarajatlar, masalan, xom ashyo xarajatlari, ish haqi, energiya va transport xarajatlari.
- Moliyaviy xarajatlar: Kreditlar bo‘yicha foizlar va boshqa moliyaviy xizmatlar uchun to‘lovlar.

Xarajatlar tahlili yordamida loyihaning qaysi bosqichlarida qanday xarajatlar yuzaga kelishi, ularning miqdori va taqsimotini aniqlash mumkin.

b. Daromadlar oqimini tahlil qilish

Daromadlar oqimi loyihaning kutilayotgan daromadlari va foydalari haqida ma’lumot beradi. Daromadlar oqimini tahlil qilishda quyidagi omillar hisobga olinadi:

- Sotuv daromadlari: Mahsulot yoki xizmatlarning sotilishi natijasida olingan daromadlar.
- Ijaraga berish va litsenziyalar: Agar loyiha aktivlarni ijaraga bersa yoki litsenziya sotsa, bu daromadlar ham tahlil qilinadi.
- Sarmoya va grantlar: Agar loyiha uchun tashqi sarmoyalar yoki grantlar jalb qilinishi rejalashtirilgan bo‘lsa, bu ham daromadlar oqimiga kiritiladi.

Daromadlar oqimi tahlili, kutilayotgan daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi farqni aniqlashga yordam beradi, shuningdek, bozordagi talab va raqobatni baholash imkoniyatini yaratadi.

Xarajatlar va daromadlar oqimi prognozini tuzish — bu kelajakdagi naqd pul oqimlarini aniqlash va loyihaning moliyaviy samaradorligini baholash uchun zarurdir. Bunda quyidagi usullar qo‘llaniladi:

- Yillik prognozlar: Xarajatlar va daromadlarni yilma-yil prognoz qilish, loyihaning barcha bosqichlari uchun kutilayotgan oqimlarni aniqlash.
- Ehtimollik tahlili: Loyiha uchun eng yaxshi va eng yomon senariylarni hisobga olib, turli ehtimollar asosida prognozlar tuziladi.
- Diskontlash usuli: Kelajakdagi naqd pul oqimlarini hozirgi qiymatga keltirish uchun diskontlash koeffitsienti (discount rate) qo‘llaniladi. Bu usul orqali loyihaning hozirgi qiymati (NPV) va rentabellik (IRR) kabi ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Xarajatlar va daromadlar oqimini tahlil qilish usullari

- Sof keltirilgan qiymat (NPV): Loyihaning kutilayotgan daromadlarini hozirgi qiymatga keltirish orqali xarajatlar va daromadlar oqimlarini taqqoslash. NPV ijobiy bo‘lsa, loyiha foydali deb hisoblanadi.
- Ichki rentabellik normasi (IRR): Loyihada investitsiyalarni qoplash uchun kerak bo‘lgan minimal rentabellikni aniqlash. Agar IRR diskontlash koeffitsientidan yuqori bo‘lsa, loyiha foydali hisoblanadi.
- Qoplash muddati (Payback Period): Investitsiyalarning qachon o‘zini qoplashini aniqlash. Agar loyiha qoplash muddatini qisqa vaqtda amalga oshirsa, u samarali deb baholanadi.

Xarajatlar va daromadlar tahlili orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- Rentabellik ko‘rsatkichlari: Loyihaning foydaliligini baholash uchun daromadlar va xarajatlar tahlilidan olingan ko‘rsatkichlar (masalan, NPV, IRR) hisoblanadi.
- Naqd pul oqimlarining barqarorligi: Loyiha moliyaviy jihatdan barqarormi yoki naqd pul oqimlari o‘zgaruvchanmi?

- Xarajatlar va daromadlar taqsimoti: Loyihaning qanday xarajatlar va daromadlar bilan amalga oshirilishini aniq tushunish.

Xarajatlar va daromadlar tahlili loyihaning moliyaviy holatini to‘liq tushunishga yordam beradi. Bu tahlil yordamida loyiha amalga oshirilganida qanday daromadlar va xarajatlar yuzaga kelishini aniqlash mumkin. Shuningdek, tahlil loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholashda va risklarni boshqarishda muhim vosita hisoblanadi. Tahlil natijalari asosida, investitsiya qarorlari qabul qilinadi va loyihaning muvaffaqiyati prognoz qilinadi.

Minimal xarajatlar tahlili — bu loyiha yoki kompaniyaning samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan minimal xarajatlarni aniqlashga yordam beradi. Bu tahlil quyidagi usullarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- Xarajatlarni qisqartirish: Ishlab chiqarish jarayonida faqat eng zarur va samarali resurslardan foydalanish.
- Optimizatsiya: Ishlab chiqarish jarayonini samarali boshqarish, texnologiyalarni takomillashtirish.
- Resurslarni optimal taqsimlash: Moliyaviy va fizik resurslarni optimal taqsimlash orqali minimal xarajatlar bilan maksimal daromad olish.

Minimal xarajatlar tahlili — bu loyiha yoki korxonaning eng past darajada foyda olish uchun zarur bo‘lgan xarajatlarni aniqlashga yo‘naltirilgan tahlil usulidir. Bu tahlil, xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash, resurslarni optimal taqsimlash va moliyaviy resurslarni tejash maqsadida amalga oshiriladi. Minimal xarajatlar tahlili ko‘pincha samaradorlikni oshirish va loyihaning rentabelligini ta’minlash uchun qo‘llaniladi.

Minimal xarajatlar tahlilining asosiy maqsadi — bu loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan eng past xarajatlarni aniqlash. Bu orqali quyidagi maqsadlar amalga oshiriladi:

- Xarajatlarni kamaytirish: Loyihaning umumiy xarajatlarini kamaytirish uchun imkoniyatlar topish.
- Resurslar samaradorligini oshirish: Resurslarni optimal taqsimlash va ularni minimal xarajatlar bilan ishlatish.
- Loyihani rentabellikni oshirish: Xarajatlarni kamaytirish orqali daromadlarni maksimal darajada oshirish.

Minimal xarajatlar tahlilini amalga oshirishda bir nechta usullar qo‘llaniladi:

- Xarajatlarning to‘liq hisobi: Loyihaning barcha xarajatlari, jumladan, mehnat, xom ashyo, transport, energiya va boshqa xarajatlarni hisoblash. Bunda xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari aniqlanadi.
- Xarajatlarni tahlil qilish: Xarajatlar turli yo‘nalishlarga bo‘linadi va har bir yo‘nalishda eng kam xarajatni amalga oshirish usullari ko‘rib chiqiladi. Misol uchun, ishlab chiqarish xarajatlari, ish haqi, energiya sarfi va boshqalar.

- Optimizatsiya modellari: Matematik optimizatsiya metodlari (masalan, linear programmalaş) yordamida resurslarni taqsimlash va xarajatlarni kamaytirish usullari hisoblanadi. Bu usulda, minimal xarajatga erishish uchun barcha parametrlar (masalan, ishlab chiqarish hajmi, materiallar va ishchi kuchi) birgalikda ko‘rib chiqiladi.
- Tushunarli qoidalar va standartlar: Ba’zi hollarda, umumiy bozor yoki sanoat uchun mavjud standartlar yoki qoidalar asosida xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari aniqlanadi.

Minimal xarajatlar tahlilini o‘tkazishda quyidagi xarajat turlari alohida tahlil qilinadi:

- Fiksatsiyalangan xarajatlar: Bular ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar bo‘lib, ular minimal darajaga kamaytirish mumkin emas. Masalan, ijara to‘lovlari, asbob-uskunalar amortizatsiyasi.
- O‘zgaruvchan xarajatlar: Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga qarab o‘zgaradi. Ularni kamaytirish mumkin, masalan, xom ashyo yoki energiya sarfini kamaytirish orqali.
- Yarim o‘zgaruvchan xarajatlar: Bular qisqa muddatda o‘zgarishi mumkin bo‘lgan xarajatlardir, lekin ular uzoq muddatda fiksatsiyalangan xarajatlarga o‘xshab qoladi. Misol uchun, maxsus ishchilarni ishga olish yoki xususiy xizmatlarni ijaraga olish.

Minimal xarajatlar tahlilining natijalarini baholashda quyidagi masalalar e’tiborga olinadi:

- Samaradorlikning oshishi: Xarajatlar kamaytirilgandan so‘ng, loyiha yoki korxonaning samaradorligi oshadi, bu esa daromadlarni oshirishga olib keladi.
- Foyda va zararlar: Xarajatlarni kamaytirish orqali, loyihaning foydasi maksimal darajaga yetkaziladi.
- Raqobatbardoshlikni oshirish: Xarajatlarni kamaytirish orqali, mahsulot yoki xizmatning narxini pasaytirish va bozorga raqobatbardosh narxda taklif qilish imkoniyati yaratiladi.

Minimal xarajatlar tahlilining amaliyotda qanday qo‘llanilishini ko‘rib chiqamiz:

- Ishlab chiqarish jarayonlari: Agar loyihada ishlab chiqarish jarayonlari mavjud bo‘lsa, unda ishlatiladigan xom ashyo, ishchi kuchi va energiya sarfini kamaytirish uchun jarayonni takomillashtirish yoki yangi texnologiyalarni joriy etish mumkin.
- Uskunalar va texnologiyalar: Eski uskunalarni almashtirish yoki yangilash, energiya samaradorligini oshirish va texnologik jarayonlarni optimallashtirish orqali minimal xarajatlar yasaladi.

- Marketing va sotuvlar: Marketing xarajatlarini optimallashtirish, reklama kampaniyalarining samaradorligini tahlil qilish, sotuvlar va reklama uchun eng kam xarajatlarni belgilash.
- Ishchilar va boshqaruv: Mehnat resurslarini samarali taqsimlash, ish haqi va boshqa mehnat xarajatlarini boshqarish orqali minimal xarajatlar natijasiga erishish.

Minimal xarajatlar tahlili loyiha yoki biznes uchun zarur bo‘lgan eng past xarajatlarni aniqlash, xarajatlarni kamaytirish va moliyaviy samaradorlikni oshirish uchun muhim vositadir. Bu tahlilni amalga oshirish, loyihaning rentabelligini oshirish, bozor raqobatida muvaffaqiyat qozonish va resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi.

Xarajatlar samaradorligi loyihaning yoki kompaniyaning xarajatlarni minimallashtirish va daromadlarni maksimal darajaga chiqarish qobiliyatini baholaydi. Bu, asosan, quyidagi ko‘rsatkichlar bilan o‘lchanadi:

- Xarajatlar va daromadlar nisbatlari: Daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik.
- Xarajatlar samaradorligi ko‘rsatkichlari: Xarajatlar birligi bilan ishlab chiqarilgan mahsulotlar yoki xizmatlar soni.
- Rentabellik: Yana bir muhim ko‘rsatkich bo‘lib, bu xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi tenglikni o‘lchash imkonini beradi.

Xarajatlar samaradorligi — bu resurslarning ishlatilishini maksimal foyda yoki natija olish maqsadida optimallashtirish jarayoni. Boshqacha qilib aytganda, xarajatlar samaradorligi, sarflangan mablag‘lar yoki resurslar miqdoriga nisbatan erishilgan natijalar yoki foyda darajasining o‘lchovidir. Bu ko‘rsatkich korxona, loyiha yoki biznesning resurslarni qanday samarali va tejamkor ishlatganini baholashda qo‘llaniladi.

Xarajatlar samaradorligi ko‘rsatkichini oshirishning asosiy maqsadi — bu foyda olishni maksimal darajaga yetkazish uchun minimal xarajatlar bilan eng yuqori natijaga erishishdir. Bu, ayniqsa, kompaniya yoki loyiha rentabelligini oshirishda muhimdir. Xarajatlar samaradorligini baholash, biznes yoki loyiha rahbarlariga quyidagi masalalarda yordam beradi:

- Resurslarni (moliya, mehnat, materiallar) qanday samarali taqsimlashni aniqlash.
- Xarajatlarni kamaytirish orqali rentabellikni oshirish.
- Yangi imkoniyatlarni va takomillashtirish sohalarini aniqlash.

Xarajatlar samaradorligi quyidagi tahlil usullari yordamida o‘lchanadi:

Xarajatlar va daromadlar nisbati, bu usulda xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi nisbatni hisoblash orqali samaradorlikni baholash mumkin. Agar xarajatlar daromadlarga nisbatan yuqori bo‘lsa, samaradorlik past hisoblanadi.

$$\text{Xarajatlar samaradorligi} = \frac{\text{Daromadlar}}{\text{Xarajatlar}}$$

Rentabellik ko‘rsatkichlari:

- Sof rentabellik: Bu ko‘rsatkich loyihaning yoki biznesning umumiy xarajatlaridan olinadigan sof foydani ko‘rsatadi.
- Investitsiya rentabelligi (ROI): Bu, investitsiya yoki xarajatlar hajmiga nisbatan olingan foydaning ko‘rsatkichidir.

$$\text{ROI} = \frac{\text{Foyda}}{\text{Investitsiya}} \times 100$$

Tejamkorlikni baholash:

Tejamkorlik — bu samarali ishlatish uchun kerakli xarajatlarni kamaytirish va maqsadga erishish uchun zarur bo‘lgan minimal resurslar.

Yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etishda, agar yangi texnologiyalar yoki jarayonlarni amalga oshirish orqali xarajatlar kamaytirilsa, bu ham xarajatlar samaradorligini oshiradi.

Mehnat samaradorligini o‘lchash uchun, ishchi kuchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot yoki xizmatlar soni va sarflangan mehnat soatlari orasidagi nisbat tahlil qilinadi.

Xarajatlar samaradorligining yuqori bo‘lishi qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Xarajatlar samaradorligi yuqori bo‘lishi loyihaga yoki korxonaga bir qancha foydalar keltiradi:

- Yuqori rentabellik: Xarajatlar samaradorligi oshganda, kompaniya yoki loyiha daromadlarini oshiradi.
- Bozor raqobatbardoshligini oshirish: Samaradorlikni oshirish, mahsulot yoki xizmatni raqobatbardosh narxda taklif qilish imkoniyatini beradi.
- Resurslar tejash: Samarasiz xarajatlarni kamaytirish, resurslarni tejash va ularni boshqa foydali sohalarga yo‘naltirish imkonini beradi.
- Barqaror rivojlanish: Samarali xarajatlar, moliyaviy barqarorlikka yordam beradi va kelajakdagi o‘sishga asos yaratadi.

Xarajatlar samaradorligini oshirish yo‘llari quyidagilardir:

1. Resurslarni optimallashtirish. Ishlab chiqarish jarayonlarini yaxshilash, energiya va xom ashyo sarfini kamaytirish.
2. Texnologik innovatsiyalarni joriy etish. Yangi texnologiyalar yordamida xarajatlarni kamaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.
3. Jarayonlarni avtomatlashtirish. Manual ishlarni avtomatlashtirish orqali xodimlarning samaradorligini oshirish va ish vaqtini qisqartirish.
4. Mehnat samaradorligini oshirish. Xodimlarni motivatsiya qilish, ularning ko‘nikmalarini oshirish va mehnat unumdorligini oshirish.
5. Logistika va ta’minot zanjirini optimallashtirish. Xom ashyo va materiallarning etkazib berilish vaqtini qisqartirish va transport xarajatlarini kamaytirish.

Xarajatlar samaradorligi — bu moliyaviy tahlilning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, biznes yoki loyiha faoliyatining muvaffaqiyatini

aniqlashda katta ahamiyatga ega. Samarali xarajatlar boshqaruvi, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va raqobatbardosh bozorda muvaffaqiyat qozonishga yordam beradi.

Boshqa tahlillar vositasida olingan natijalarni izohlash

Boshqa tahlillar — bu loyihaning moliyaviy tahlilida qo‘llaniladigan boshqa usullarni o‘z ichiga oladi, masalan:

- Diskontlash usullari: Loyihaning qiymatini vaqt o‘tish bilan o‘zgaradigan xarajatlar va daromadlarni hisobga olib baholash.
- O‘zgarishlarni tahlil qilish: Inflyatsiya, foiz stavkalari va boshqa iqtisodiy omillarni hisobga olib, loyiha natijalarini prognoz qilish.
- Risklarni tahlil qilish: Loyihadagi iqtisodiy, moliyaviy va operatsion xavflarni baholash.

Boshqa tahlillar vositasida olingan natijalarni izohlash — bu investitsiya loyihalarining, biznesning yoki boshqa tahlil qilinayotgan jarayonlarning samaradorligini, xarajatlar va daromadlar oqimini, rentabellikni, ekologik va ijtimoiy ta’sirni, moliyaviy holatni tahlil qilish orqali olingan natijalarni chuqur tushunish va izohlash jarayonidir. Tahlil natijalarining izohlash usullari va natijalariga qarab, qaror qabul qilish jarayonini yaxshilash mumkin.

Boshqa tahlillar vositasida olingan natijalarni izohlashning maqsadi:

1. Qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash: Olingan natijalarni izohlash orqali, loyihaning samaradorligini, moliyaviy holatini, ijtimoiy va ekologik ta’sirini yanada yaxshilashga oid aniq qarorlar chiqariladi.
2. Xatoliklar va noaniqliklarni aniqlash: Olingan natijalarda mavjud bo‘lgan xatoliklar yoki noto‘g‘ri qarorlar sabablarini aniqlash va ularni bartaraf etish.
3. Risklarni boshqarish: Tahlil natijalariga qarab loyihada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf va risklarni aniqlash va ularga qarshi choralar ko‘rish.
4. Samaradorlikni oshirish: Loyihaning yoki biznesning ishlash samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqish.

Olingan natijalarni izohlashda qo‘llaniladigan usullar:

*Moliyaviy tahlilni izohlash:

1. Rentabellik ko‘rsatkichlari: Sof foyda, investitsiya rentabelligi (ROI), ichki foyda normasi (IRR) va sof keltirilgan qiymat (NPV) kabi ko‘rsatkichlar asosida loyiha yoki biznesning moliyaviy barqarorligi va foydaliligini baholash. Agar natijalar yuqori bo‘lsa, loyiha rentabelli ekanligini ko‘rsatadi; past bo‘lsa, bu mablag‘larni qayta taqsimlash yoki investitsiyalarni kamaytirish zaruriyatini bildiradi.
2. Xarajatlar tahlili: Xarajatlar va daromadlar oqimini tahlil qilish orqali loyihaning qaysi qismlarida sarf-xarajatlarni kamaytirish kerakligi

aniqlanadi. Xarajatlarni yuqori bo‘lgan bo‘limlarda sarmoya kiritishni kamaytirish, samaradorlikni oshirish zarur.

*Risk tahlilini izohlash:

1. Risk tahlili orqali, loyiha yoki biznes faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan aniqlash va risklarni minimallashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish.

2. Vaqt bo‘yicha tahlil: Risklar va xarajatlar vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi. Tahlil natijalarida o‘zgarishlarni vaqt bo‘yicha prognoz qilish va ularni qanday boshqarish kerakligi haqida ma’lumot beriladi.

*Ekologik tahlilni izohlash:

Loyihaning ekologik ta’sirini tahlil qilish orqali, atrof muhitga bo‘lgan salbiy ta’sirni kamaytirish bo‘yicha choralar ishlab chiqiladi. Agar ekologik zararlar kutilayotgan bo‘lsa, o‘zgartirishlar yoki yangi texnologiyalar joriy qilish talab etilishi mumkin.

*Ijtimoiy tahlilni izohlash:

Ijtimoiy tahlil natijalarini izohlash, loyihalarning aholi va jamiyatga qanday ta’sir qilishini tushunishga yordam beradi. Ijtimoiy farovonlikni oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va ijtimoiy tenglikni ta’minlash kabi maqsadlar asosida tahlil qilish kerak.

*Texnik tahlilni izohlash:

Texnik tahlil orqali, loyihaning texnologik jihatlari va jarayonlari qanday optimallashtirilishi kerakligi aniqlanadi. Bu bo‘yicha eng samarali texnologiyalarni tanlash va yangi innovatsiyalarni joriy etish haqida qarorlar chiqariladi.

*Strategik tahlilni izohlash:

Strategik tahlil yordamida, loyiha yoki biznesning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari va bozordagi pozitsiyalarini aniqlash mumkin. Bozorda raqobatbardoshlikni oshirish va yangi imkoniyatlarni qo‘lga kiritish uchun qanday strategiyalarni ishlab chiqish kerakligi tahlil qilinadi.

Natijalarni izohlashning afzalliklari ham bo‘lib, ular:

- Muammolarni oldindan aniqlash: Tahlil natijalari yordamida kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni va xatoliklarni oldindan aniqlash mumkin.
- O‘zgarishlarga moslashish: Izohlash natijalari asosida loyiha yoki biznesni o‘zgartirish yoki moslashtirish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlarni belgilash.
- Tizimli yondashuv: Tahlil natijalarini izohlash barcha sohalarni (moliyaviy, ijtimoiy, ekologik va texnik) birlashtirib, tizimli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

- Loyihaning muvaffaqiyatini ta’minlash: Olingan natijalarni to‘g‘ri izohlash orqali loyiha yoki biznesning muvaffaqiyatini ta’minlash va yanada samarali amalga oshirish imkoniyatini yaratish.

Boshqa tahlillar vositasida olingan natijalarni izohlash loyihani yaxshiroq tushunishga, xatoliklarni aniqlashga va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Izohlash jarayoni tahlil natijalaridan maksimal foyda olish va qaror qabul qilishda ishonchli asos yaratadi.

Moliyaviy tahlil loyihaning iqtisodiy samaradorligini va barqarorligini baholashda muhim vosita bo‘lib, unga sarflanadigan xarajatlar va olinadigan daromadlar prognozini tuzish, xarajatlarni samarali boshqarish va foydani maksimal darajaga etkazish imkonini beradi. Bu jarayon loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy qarorlar va strategiyalarni ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarining moliyaviy tahlili nima va uning asosiy maqsadlari qanday?
2. Moliyaviy tahlilning iqtisodiy va texnik tahlillar bilan bog‘liqligi qanday?
3. Moliyaviy tahlilning asosiy tushunchalari va ularning ahamiyati nimalardan iborat?
4. Net Present Value (NPV) tushunchasi va uni hisoblash usuli qanday?
5. Ichki daromadlilik normasi (IRR) qanday aniqlanadi va uning ahamiyati nimada?
6. Diskontlash stavkasi moliyaviy tahlilda qanday rol o‘ynaydi?
7. Pul oqimlarini (Cash Flow) tahlil qilishda qanday usullar qo‘llaniladi?
8. Payback Period (PP) tushunchasi va uni hisoblashda nimalarga e’tibor beriladi?
9. Rentabellik indeksi (Profitability Index - PI) qanday aniqlanadi va qachon foydalaniladi?
10. Moliyaviy barqarorlik va likvidlik ko‘rsatkichlari loyihada qanday baholanadi?
11. Moliyaviy tahlilda risk va noaniqliklarni baholashning qanday usullari mavjud?
12. Sensitivlik tahlili moliyaviy tahlil uchun qanday ma’lumotlarni beradi?
13. Scenario Analysis yordamida loyihaning turli moliyaviy sharoitlarda qanday natijalarga erishishini aniqlash mumkin?
14. Moliyaviy reja qanday tuziladi va uning asosiy elementlari nimalardan iborat?
15. Loyihaning moliyaviy modeli qanday ishlab chiqiladi va baholanadi?
16. Moliyaviy resurslarni jalb qilish usullari qanday baholanadi?

17. Loyihaning daromadlari va xarajatlarini prognoz qilishda qanday usullardan foydalaniladi?
18. Amortizatsiya va kapitalkostlar (CAPEX) moliyaviy tahlilda qanday o‘rin tutadi?
19. Operatsion xarajatlar (OPEX) loyihaning umumiy moliyaviy ko‘rsatkichlariga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
20. Moliyaviy tahlil natijalari asosida loyiha muvaffaqiyatini qanday baholash mumkin?
21. Loyihaning hozirgi va kelajakdagi qiymatini qanday aniqlash mumkin?
22. O‘rtacha kapitalkost (WACC) qanday hisoblanadi va loyihaning moliyaviy tahliliga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
23. Loyihaning moliyaviy monitoringi qanday amalga oshiriladi?
24. Moliyaviy tahlil natijalarini loyihani amalga oshirish jarayonida qanday qo‘llash mumkin?
25. Moliyaviy nazorat tizimini tashkil qilishda qanday omillarga e’tibor beriladi?

14-BOB. IQTISODIY TAHLIL

14.1. Iqtisodiy tahlil maqsad va vazifalari.
14.2. Milliy iqtisod manfa’tlarining ustivorligi.
14.3. Iqtisodiy tahlilda daromad va xarajatlar. Iqtisodiy va moliyaviy baholar.
14.4. Bozor narxlari va muqobil qiymatlar; yashirin narxlar va almashinuv kursi.
14.5. Shartli tashqi savdo tovarlari. Shartli notashqi savdo tovarlari.

14.1. Iqtisodiy tahlil maqsad va vazifalari

Iqtisodiy tahlil – bu korxona, loyiha yoki iqtisodiy jarayonlarni kompleks o‘rganish va baholash orqali samaradorlikni oshirish, qarorlar qabul qilish uchun asos yaratadigan jarayon. Ushbu tahlil investitsiyalarni, iqtisodiy samaradorlikni va resurslardan samarali foydalanishni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy tahlilning maqsadi

1. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash. Resurslardan samarali foydalanish darajasini baholash va uni yaxshilash yo‘llarini taklif etish.

2. Investitsiya loyihalarini baholash. Loyihaning iqtisodiy jihatdan qanchalik foydali ekanligini aniqlash. Investitsiyalarni qabul qilish yoki rad etish qarorini asoslash uchun ularning iqtisodiy jihatdan foydaliligini aniqlash.

3. Resurslarni taqsimlashni optimallashtirish. Cheklangan resurslarni eng yuqori samaradorlikka erishish uchun taqsimlash. Cheklangan resurslardan foydalanishni optimal darajada tashkil qilish orqali yuqori iqtisodiy natijalarga erishish.

4. Risklarni kamaytirish. Iqtisodiy jarayonlarda mavjud bo‘lgan xavflarni aniqlash va ularni boshqarish. Iqtisodiy faoliyatdagi xavflarni aniqlash, baholash va ularni kamaytirish bo‘yicha choralarni taklif etish.

5. Strategik qarorlar qabul qilish: Uzoq muddatli istiqbolli rivojlanishni ta’minlash. Uzoq muddatli rivojlanishni ta’minlaydigan qarorlarni qabul qilish uchun ma’lumotlar bazasini yaratish.

6. Barqaror rivojlanishni ta’minlash. Milliy iqtisodiyotda yoki korxona faoliyatida barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan takliflarni ishlab chiqish.

Iqtisodiy tahlilning vazifalari

Ishlab chiqarish samaradorligini tahlil qilish

1. Ishlab chiqarish hajmi va mahsulot sifatini oshirish imkoniyatlarini aniqlash.

2. Resurslar va ishlab chiqarish quvvatidan samarali foydalanish darajasini baholash.

Bozor tahlilini amalga oshirish

1. Talab va taklif, narx dinamikasi va raqobatchilarning bozor strategiyalarini o‘rganish.
2. Mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash.

Moliyaviy ko‘rsatkichlarni baholash

1. Korxonaning moliyaviy barqarorligi va rentabellik darajasini o‘rganish.
2. Foyda va zarar, balans va mablag‘lar harakati hisobotlarini tahlil qilish.

Investitsion samaradorlikni aniqlash

1. Loyihalarning moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini hisoblash.
2. Xarajatlar va daromadlar oqimlarini tahlil qilish va prognozlash.

Resurslarni taqsimlashni optimallashtirish

1. Cheklangan resurslarni maksimal iqtisodiy foyda keltiradigan sohalarga yo‘naltirish.
2. Loyiha ishtirokchilari va manfaatdor tomonlar o‘rtasida resurslarni adolatli taqsimlash.

Tashqi omillarni o‘rganish

1. Iqtisodiy siyosat, qonunchilik, soliq tizimi va ekologik holatning iqtisodiy faoliyatga ta’sirini o‘rganish.
2. Tashqi iqtisodiy vaziyat va xalqaro bozor o‘zgarishlarini baholash.

Risklarni tahlil qilish

Moliyaviy va iqtisodiy xavflarni aniqlash va ularga qarshi choralar ishlab chiqish.

Iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqish

1. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish.
2. Xarajatlarni kamaytirish va mahsulot rentabelligini oshirish bo‘yicha strategiyalarni ishlab chiqish.

Iqtisodiy tahlilning asosiy yo‘nalishlari

Loyihaviy iqtisodiy tahlil:

1. Loyiha xarajatlari va daromadlarining iqtisodiy oqibatlarini baholash.
2. Loyiha ishtirokchilariga keltiradigan iqtisodiy foyda.
3. Loyiha samaradorligiga tashqi va ichki omillar ta’siri.

Makroiqtisodiy tahlil:

1. Milliy iqtisodiyotning rivojlanish ko‘rsatkichlari.
2. Sanoat tarmoqlari o‘rtasidagi bog‘liqlik va samaradorlik.
3. Iqtisodiy siyosat va rejalarni baholash.

Mikroiqtisodiy tahlil:

1. Korxona faoliyatining samaradorligi.
2. Mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish imkoniyatlari.

3. Rentabellik koʻrsatkichlarini tahlil qilish.

Iqtisodiy tahlilning asosiy usullari

1. Statistik usul:
   1. Maʼlumotlarni toʻplash va qayta ishlash.
   2. Koʻrsatkichlar dinamikasini aniqlash.
2. Solishtirma tahlil:
   1. Oʻtgan davr koʻrsatkichlari bilan solishtirish.
   2. Oʻxshash loyihalar yoki korxonalar bilan taqqoslash.
3. Modellashtirish usuli:
   1. Iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish.
   2. Moliyaviy oqimlarni prognoz qilish.

4. Xarajatlar va foyda tahlili: Loyihalar samaradorligini baholash uchun iqtisodiy foydani hisoblash.

5. Regression va korrelyatsion tahlil: Tashqi va ichki omillar oʻrtasidagi bogʻliqlikni aniqlash.

Iqtisodiy tahlilni amalga oshirish bosqichlari

1. Maʼlumot yigʻish. Loyihaga yoki iqtisodiy jarayonga oid maʼlumotlarni toʻplash.
2. Koʻrsatkichlarni aniqlash. Samaradorlikni aniqlash uchun zarur iqtisodiy koʻrsatkichlarni belgilash.
3. Tahlil qilish. Olingan maʼlumotlarni tahlil qilish, asosiy muammolarni aniqlash.
4. Izoh va tavsiyalar. Tahlil natijalarini izohlash va muammolarni bartaraf etish uchun chora-tadbirlarni taklif qilish.
5. Natijalarni taqdim qilish. Qaror qabul qiluvchilar uchun hisobot tayyorlash.

Iqtisodiy tahlil natijalari loyiha yoki korxona samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va bozor sharoitlariga tezkor moslashish imkoniyatini beradi. Ushbu tahlillar asosida uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqiladi va moliyaviy, texnik hamda ekologik jihatlarni yaxshilash choralari koʻriladi.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiy jarayonlarning holatini oʻrganish va tahlil qilishda muhim vositadir. Bu tahlil orqali korxona, loyiha yoki davlat darajasidagi iqtisodiy samaradorlikni oshirish va raqobatbardoshlikni taʼminlash mumkin.

Iqtisodiy tahlilning asosiy maqsadi — iqtisodiy resurslardan maksimal darajada samarali foydalanishni taʼminlash va moliyaviy barqarorlikni oshirishdir. Uning vazifalari esa har bir iqtisodiy faoliyat yoki loyiha natijasida kutilayotgan foyda va xarajatlarni chuqur oʻrganish, qaror qabul qilish jarayonlarini maʼlumotlarga asoslangan holda amalga oshirishni oʻz ichiga oladi.

Milliy iqtisod manfa'tlarining ustuvorligi deganda, davlat iqtisodiy siyosatida mamlakatning milliy manfaatlari, ichki iqtisodiy barqarorlik, xalqaro raqobatbardoshlik va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashga qaratilgan maqsadlarning birinchi o'ringa qo'yilishi tushuniladi. Bu tamoyil iqtisodiy siyosatni shakllantirishda va iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Milliy iqtisod manfa'tlarining asosiy tamoyillari

Mustaqil iqtisodiy siyosat. Davlat o'zining iqtisodiy resurslari va imkoniyatlarini boshqarishda suverenitetni saqlab qolishi kerak. Bu tashqi iqtisodiy bosim va ta'sirga qarshi tura olishni ta'minlaydi.

Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish. Importga qaramlikni kamaytirish va ichki bozorni mahalliy mahsulotlar bilan ta'minlash milliy iqtisod manfaatlarining asosiy tarkibiy qismidir.

Milliy xavfsizlikni ta'minlash. Strategik ahamiyatga ega sohalar (energetika, transport, qishloq xo'jaligi va boshqalar) ustidan davlat nazoratini saqlash orqali milliy xavfsizlikka tahdidlarni oldini olish.

Ijtimoiy barqarorlikni saqlash. Davlat iqtisodiy qarorlar qabul qilishda aholining ijtimoiy ehtiyojlarini inobatga olishi va turmush darajasini oshirishga yo'naltirilgan siyosat yuritishi lozim.

Milliy kompaniyalar va tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash. Ichki iqtisodiy muhitni rivojlantirish uchun milliy korxonalarni imtiyozli shartlar bilan qo'llab-quvvatlash, jumladan, soliq yengilliklari, subsidiyalar va investitsiyalarni jalb qilish.

Xalqaro raqobatbardoshlikni oshirish. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni global bozorlarga chiqishiga ko'maklashish va ularni xalqaro savdoda himoya qilish.

Milliy iqtisod manfaatlarini ta'minlash choralari

Iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash

1. Inflyatsiyani nazorat qilish,
2. Soliq tizimini soddalashtirish,
3. Qishloq xo'jaligi va sanoatni rivojlantirishga ko'maklashish.

Qonunchilik bazasini mustahkamlash. Milliy iqtisod manfaatlarini himoya qiluvchi qonunlar, jumladan, strategik sohalarni chet el nazoratidan himoya qilish.

Investitsiya muhitini yaxshilash. Mahalliy va xorijiy investorlar uchun qulay iqtisodiy muhit yaratish, biroq milliy manfaatlarni ustuvor qo'yish.

Texnologik mustaqillikni oshirish. Milliy ilmiy-texnik baza va innovatsion sohalarni rivojlantirish orqali texnologik qaramlikni kamaytirish.

Atrof-muhitni muhofaza qilish. Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda ekologik xavfsizlikni hisobga olish.

Milliy iqtisod manfaatlari va globalizatsiya.

Globalizatsiya davrida milliy iqtisod manfaatlarini himoya qilish murakkablashmoqda. Bu jarayonda davlat quyidagi choralarni ko‘rishi lozim:

- Xalqaro savdo shartnomalarini milliy manfaatlar asosida tuzish,
- Chet el investitsiyalarini tartibga solish,
- Strategik tarmoqlarni milliy boshqaruvda saqlash,
- Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni davlat dasturlari orqali qo‘llab-quvvatlash.

Milliy iqtisod manfa’tlarining ustuvorligi davlatning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasining poydevori hisoblanadi. Bu tamoyil ichki iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, ijtimoiy farovonlikni oshirish va xalqaro raqobatbardoshlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Davlat siyosati milliy manfaatlarni xalqaro hamkorlik bilan muvofiqlashtirib, milliy iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilishi kerak.

Iqtisodiy tahlilda daromad va xarajatlar

Iqtisodiy tahlilda daromad va xarajatlar asosiy tahlil qilinadigan ko‘rsatkichlardir. Ushbu ko‘rsatkichlar loyihalar, korxonalar yoki iqtisodiy jarayonlarning samaradorligini baholashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Daromad va xarajatlarning tahlili loyihaning moliyaviy va iqtisodiy barqarorligini, shuningdek, uning ijtimoiy va ekologik ta’sirini aniqlash uchun amalga oshiriladi.

Daromadlar – iqtisodiy faoliyat natijasida olingan yoki olinishi kutilayotgan mablag‘lar yoki resurslardir.

Daromad turlari quyidagilar xisoblanadi:

Bevosita daromadlar

1. Mahsulot yoki xizmatlarni sotishdan olingan tushum.
2. Eksport faoliyatidan kelgan daromad.

Bilvosita daromadlar

1. Loyihaning ijtimoiy yoki ekologik ta’siridan kelib chiqqan iqtisodiy foyda.

2. Soliqlarning kamayishi, aholining daromadlarining oshishi yoki xizmatlardan foydalanish natijasida yuzaga keladigan foyda.

Kapital qiymati o‘sishidan daromad

Aktivlarning bozor qiymati oshishi natijasida hosil bo‘lgan daromad.

Daromadlar tahlilida muhim omillar quyidagilardir:

- Bozor talab va taklifi.
- Narx siyosati.
- Xizmat yoki mahsulot sifatining raqobatchilarga nisbatan ustunligi.
- Makroiqtisodiy omillar, jumladan inflyatsiya va valuta kursining o‘zgarishi.

Xarajatlar – iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun sarflangan mablag‘lar yoki resurslardir.

Xarajat turlariga quyidagilarni kiritamiz:

Bevosita xarajatlar

- Xomashyo va materiallar.
- Ishlab chiqarish xarajatlari.
- Mehnat xarajatlari.

Bilvosita xarajatlar

- Boshqaruv va ma’muriyat xarajatlari.
- Marketing va reklama xarajatlari.

Kapital xarajatlar

Asbob-uskunalar, bino va inshootlarni sotib olish yoki qurish.

Amortizatsiya xarajatlari

Asbob-uskunalarning eskirish qiymatini qoplash uchun ajratmalar.

Xarajatlarni tahlil qilishda e’tibor beriladigan omillar

- Xarajatlarning miqdori va tuzilishi.
- Xarajatlarning mahsulot narxiga ta’siri.
- Xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari.

Iqtisodiy tahlil jarayonida daromad va xarajatlarning o‘zaro bog‘liqligi quyidagicha baholanadi:

- Sof foyda: Daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi farq.
- Zararsizlik nuqtasi: Daromad va xarajatlar teng bo‘lgan nuqta.
- Daromadlilik koeffitsienti: Daromadlarning xarajatlarga nisbati.

Daromad va xarajatlarni prognoz qilish loyihani amalga oshirishning samaradorligini baholashda hal qiluvchi ahamiyatga ega:

Daromad prognozi

- Bozorning kelajakdagi talab va taklifiga asoslangan hisob-kitob.
- Mahsulot yoki xizmatlarning narx o‘zgarishini tahlil qilish.

Xarajatlar prognozi

- Ishlab chiqarish va resurslar narxining kelajakdagi o‘zgarishi.
- Inflyatsiya va soliqlarning xarajatlarga ta’siri.

Minimal xarajatlar tahlili

Minimal xarajatlar tahlili xarajatlarni optimallashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishni nazarda tutadi. Bu jarayonda quyidagilar tahlil qilinadi:

- Alternativ variantlar uchun xarajatlarni solishtirish.
- Eng past xarajat bilan kerakli darajadagi natijaga erishish usullarini aniqlash.

Iqtisodiy tahlilda daromad va xarajatlar samaradorlikni baholashning asosiy ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Ularni tahlil qilish orqali loyihalarning moliyaviy barqarorligi, iqtisodiy foydasi va amalga oshirish imkoniyatlari

aniqlanadi. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkichlar orqali investitsiyalarning qaytaruvchanligi va umumiy iqtisodiy ta’sir baholanadi.

Iqtisodiy va moliyaviy baholar

Iqtisodiy va moliyaviy baholar investitsiya loyihalari, korxonalar yoki faoliyatlarni samaradorligini tahlil qilishda asosiy vositalardir. Ular bir-birini to‘ldiruvchi va ba’zan farqlanuvchi yondashuvlarni o‘z ichiga oladi, loyihaning turli jihatlarini aniqlab beradi.

Moliyaviy baholash – loyiha yoki korxonaning moliyaviy ko‘rsatkichlarini tahlil qilish, uning rentabelligi va barqarorligini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi. Bu baholashda faqatgina loyiha bilan bevosita bog‘liq pul oqimlari (daromadlar va xarajatlar) hisobga olinadi. Maqsadi quyidagilardan iboratdir:

- Loyiha yoki korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash.
- Moliyaviy xavflarni baholash.
- Investitsiyalarning qaytaruvchanligini aniqlash.

Asosiy ko‘rsatkichlari:

- ✓ Sof keltirilgan qiymat (Net Present Value, NPV). Loyiha daromadlari va xarajatlarining hozirgi qiymati o‘rtasidagi farq.
- ✓ Ichki foyda normasi (Internal Rate of Return, IRR). Loyiha keltirgan foyda xarajatlarini to‘liq qoplagan taqdirda rentabellik darajasi.
- ✓ Qaytaruv muddati (Payback Period). Loyiha uchun sarflangan mablag‘ning qachon qaytarilishini aniqlaydi.
- ✓ Foyda/xarajatlar nisbati (Benefit-Cost Ratio, BCR). Daromadlarning xarajatlarga nisbati.

Moliyaviy baholashda qo‘llaniladigan vositalar:

- Loyiha bilan va loyiha holdagi moliyaviy oqimlarni solishtirish.
- Pul oqimlarini prognoz qilish.
- Moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish (foyda va zararlar hisoboti, pul oqimlari hisobi).

Iqtisodiy baholash – loyihaning milliy iqtisodiyotga, jamiyatga va ekologiyaga ta’sirini tahlil qilish va baholashdir. Bu baholashda barcha bevosita va bilvosita ta’sirlar, shu jumladan ijtimoiy va ekologik jihatlar hisobga olinadi. Maqsadi:

- Loyihaning milliy iqtisodiyotga ta’sirini aniqlash.
- Ijtimoiy va ekologik natijalarni baholash.
- Milliy resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash.

Asosiy ko‘rsatkichlari:

- ➢ Ijtimoiy foyda. Loyihadan aholiga keladigan iqtisodiy va ijtimoiy foyda.
- ➢ Ekologik ta’sir. Loyihaning atrof-muhitga ko‘rsatadigan ijobiy yoki salbiy ta’siri.

- Xarajatlarning samaradorligi. Resurslarni minimal xarajatlar bilan maksimal foyda olishga yo‘naltirish darajasi.
- Ijtimoiy narxlar (Shadow Prices). Mahsulot yoki xizmatlarning bozor narxi emas, balki ijtimoiy foydani aks ettiruvchi narxlar.

Iqtisodiy baholashda qo‘llaniladigan vositalar

- Ijtimoiy xarajatlar va foydalarni hisoblash.
- Ekologik zararlarni qoplash xarajatlari tahlili.
- Resurslarning ijtimoiy qiymatini aniqlash.

Iqtisodiy va moliyaviy baholashning farqlarini quyidagi jadvalda ko‘rib chiqamiz:

O‘lchov	**Moliyaviy baholash**	**Iqtisodiy baholash**
Maqsad	Loyihaning moliyaviy rentabelligini aniqlash.	Milliy iqtisodiyotga va jamiyatga ta’sirni baholash.
Ko‘rib chiqiladigan omillar	Pul oqimlari, daromad va xarajatlar.	Ijtimoiy va ekologik foyda va zararlar.
Narxlar	Bozor narxlari.	Ijtimoiy narxlar (shadow prices).
Ta’sir doirasi	Faqat loyiha yoki korxona.	Milliy va global iqtisodiyot.
Vositalar	Moliyaviy ko‘rsatkichlar (NPV, IRR).	Ijtimoiy foyda va xarajat tahlili.

Iqtisodiy va moliyaviy baholash bir-birini to‘ldiruvchi tahlil vositalari bo‘lib, ularning kombinatsiyasi loyihalar samaradorligini to‘liq baholash imkonini beradi. Moliyaviy tahlil loyihaning moliyaviy jihatlarini ko‘rib chiqsa, iqtisodiy tahlil uning jamiyat, iqtisodiyot va atrof-muhitga bo‘lgan ta’sirini aniqlashga qaratilgan. Shu sababli, har ikki yondashuvning natijalarini hisobga olish orqali samarali investitsiya qarorlarini qabul qilish mumkin.

Bozor narxlari va muqobil qiymatlar

Bozor narxi – bu mahsulot yoki xizmat uchun bozorga xos bo‘lgan taklif va talab natijasida shakllanadigan narxdir. U quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

- Aniqlik: Bozor narxi iqtisodiyotda resurslar taqsimotiga oid aniq ma’lumotni beradi.
- Moslashuvchanlik: Narxlar talab va taklifdagi o‘zgarishlarga tez moslashadi.
- Bozor sharoitlari: Narxlar bozorning erkin yoki cheklanganligiga bog‘liq ravishda o‘zgaradi.

Muqobil qiymatlar (Opportunity Costs) – tanlangan resursdan foydalanish natijasida boshqa imkoniyatlarning yo‘qotilishini aks ettiruvchi qiymat. U bozor narxidan farq qiladi, chunki muqobil qiymat qaror qabul qilish jarayonida

ko‘rilmagan imkoniyatlarni baholashda ishlatiladi. Masalan: Bir korxona o‘z kapitalini yangi uskunaga investitsiya qilish o‘rniga aksiyalarni sotib olishga sarflasa, aksiyalardan olinadigan potentsial daromad – bu uskunaga investitsiya qilishning muqobil qiymatidir.

Yashirin narxlar (Shadow Prices) – bozor narxlari mavjud bo‘lmagan yoki bozor noideal sharoitlarda resurslar qiymatini baholash uchun qo‘llaniladigan narxdir.

Xususiyatlari:

- Bozor narxlari bilan farq qiladi. Ijtimoiy yoki iqtisodiy foyda va xarajatlarni aks ettiradi.
- Loyihalarni baholashda muhim. Yashirin narxlar ko‘pincha davlat tomonidan amalga oshiriladigan loyihalar samaradorligini tahlil qilishda qo‘llaniladi.
- Resurslarni optimal taqsimlash. Yashirin narxlar iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Almashinuv kursi (Exchange Rate) – bir mamlakatning valyutasini boshqa mamlakat valyutasiga almashtirishda qo‘llaniladigan kurs. Turlari:

1. Nominal almashinuv kursi. Rasmiy banklar va bozorlar tomonidan belgilanadi.
2. Real almashinuv kursi. Valyutalarning sotib olish qobiliyatiga asoslangan kurs (inflyatsiyani hisobga oladi).

Almashinuv kursining loyihalarga ta’siri:

- Eksport va import. Loyiha mahsulotlari eksport qilinadigan bo‘lsa, almashinuv kursi daromadlarga ta’sir qiladi.
- Xarajatlar. Import qilinadigan uskunalar yoki xom ashyo uchun kursning o‘zgarishi loyiha xarajatlarini o‘zgartirishi mumkin.

Xulosa qilib quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- Bozor narxlari: Amaldagi iqtisodiy sharoitni aks ettiradi, ammo doimiy ravishda resurslarning ijtimoiy qiymatini ifoda etmaydi.
- Muqobil qiymatlar: Qaror qabul qilishda yo‘qotilgan imkoniyatlarni baholash uchun ishlatiladi.
- Yashirin narxlar: Loyiha iqtisodiyoti va jamiyatga bo‘lgan foydani chuqurroq baholashga imkon beradi.
- Almashinuv kursi: Valyuta konversiyasiga ta’sir qiluvchi omil bo‘lib, u loyihaning global xarajatlari va daromadlarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Iqtisodiy tahlilda ushbu ko‘rsatkichlarni to‘g‘ri baholash orqali loyihaning samaradorligini va milliy iqtisodiyotga qo‘shadigan hissasini yaxshiroq aniqlash mumkin.

14.5. Shartli tashqi savdo tovarlari. Shartli notashqi savdo tovarlari.

Shartli tashqi savdo tovarlari (Tradables vs. Non-tradables) – ichki bozor sharoitlarida ishlab chiqarilishi yoki iste'mol qilinishi mumkin bo‘lgan, ammo xalqaro bozorda ham savdo qilinishi mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar.

Turlari:

Eksport qilinadigan tovarlar

1. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilib, xalqaro bozorda sotiladi.
2. Narxlar asosan xalqaro talab va taklifga bog‘liq.

Import qilinadigan tovarlar

1. Ichki bozor uchun xorijdan olib kelinadi.
2. Ichki narx xalqaro narx va almashinuv kursiga bog‘liq.

Ichki bozorda ishlab chiqariladigan shartli tovarlar

1. Ichki bozorda ishlab chiqarilsa ham, xalqaro bozorda raqobat qila oladi.
2. Narxlari mahalliy sharoit va xalqaro narxlarga moslashadi.

Shartli bo‘lmagan tovarlar (Non-tradables): Xizmatlar va tovarlarning bir qismi, masalan, uy-joy yoki mahalliy transport, xalqaro bozorda savdoga qo‘yilmaydi.

Chegaraviy narxlar (Border Prices) – tovar yoki xizmatning eksport yoki import qilinadigan narxi bo‘lib, xalqaro savdo operatsiyalarining boshlang‘ich yoki oxirgi nuqtasidagi qiymatini ifodalaydi.

FOB (Free on Board) narx: Mahsulot eksport qilinayotganda, jo‘natish portida mahsulotning qiymati. Bunga mahsulotning ishlab chiqarish narxi va portgacha yetkazib berish xarajatlari kiradi.

CIF (Cost, Insurance, Freight) narx: Import qilinadigan mahsulotning qiymati, bu narxga mahsulotning portgacha bo‘lgan barcha xarajatlari (transport, sug‘urta) qo‘shiladi.

Ichki narx: Mahalliy bozorda mahsulot uchun iste'molchilar tomonidan to‘lanadigan narx. Bu narx xalqaro narxlar, bojxona to‘lovlari, soliqlar va mahalliy xarajatlardan tashkil topadi.

Chegaraviy narxlarning tahlili loyihalarda quyidagi holatlarda qo‘llaniladi:

- ✓ Eksport qilinadigan mahsulotlar uchun: Xalqaro bozordagi narxlarni baholash.
- ✓ Import qilinadigan resurslar uchun: Ichki ishlab chiqarish va import xarajatlarini solishtirish.

Chegaraviy narxlarning loyihalarga ta'siri:

1. Narxlar tenglashtirishi: Eksport qilinadigan mahsulotlar narxi xalqaro narxlarga bog‘liq, bu ichki ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini ta'minlaydi.
2. Qaror qabul qilishda yordam: Chegaraviy narxlar loyihaning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini baholashda muhim rol o‘ynaydi.

3. Solishtirma ustunlikni aniqlash: Ichki ishlab chiqarish yoki import qilishni tanlashda qo‘llaniladi.

Demak, shartli tashqi savdo tovarlari - ichki va tashqi bozor o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiradi. Chegaraviy narxlar - loyihaning xalqaro raqobatbardoshligini baholash uchun asosiy mezon.

Iqtisodiy tahlilda ushbu ko‘rsatkichlardan foydalanish orqali loyihaning xalqaro bozorda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini tahlil qilish va optimal qarorlarni qabul qilish mumkin.

Shartli notashqi savdo tovarlari (Non-tradable Goods) – bu tovar va xizmatlar xalqaro bozorda savdoga qo‘yilmaydi yoki ularni tashish va sotish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Ushbu tovarlar asosan mahalliy bozor ehtiyojlarini qondirishga mo‘ljallangan bo‘ladi. Xususiyatlari:

Geografik cheklovlar:

1. Mahalliy xaridorlar va iste’molchilarga bog‘liq.
2. Xizmat yoki tovarni eksport qilish yoki import qilish qiyin yoki qimmat.

-Iqtisodiy o‘ziga xoslik:

1. Mahalliy ishlab chiqarishga asoslanadi.
2. Narxlar ichki bozor sharoitlariga bog‘liq.

-Tashish qiyinchiliklari: Mahsulotni eksport qilish yoki import qilish yuqori transport xarajatlari tufayli iqtisodiy jihatdan foydasiz bo‘lishi mumkin.

-Ichki talab va taklif ta’siri: Narxlarni belgilashda xalqaro bozor emas, balki mahalliy talab va taklif rol o‘ynaydi.

Misollar:

- Mahalliy xizmatlar (uy-joy, restoranlar, mahalliy transport).
- Elektr energiyasi (ba’zan uni eksport qilish texnologik yoki iqtisodiy jihatdan foydasiz bo‘lishi mumkin).
- Mahalliy oziq-ovqat mahsulotlari (xomashyo bo‘lmagan yoki tez buziladigan mahsulotlar).

Shartli notashqi savdo tovarlarining iqtisodiy ahamiyati quyidagilarda ko‘rish mumkin:

Mahalliy iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlash. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchilarga ish o‘rinlari yaratadi.

Narxni barqarorlashtirish. Ichki talab va taklif muvozanatiga asoslanib narxlar belgilanadi.

Loyihalarni baholash. Shartli notashqi savdo tovarlari narxi xalqaro narxlardan emas, ichki iqtisodiy sharoitlardan kelib chiqib hisoblanadi.

Shartli notashqi savdo tovarlarining investitsiya loyihalarida hisobga olinishi quyidagilarda aks etadi:

✧ Mahalliy ehtiyojlarni aniqlash. Loyiha uchun ichki bozor talabini o‘rganish zarur.

- ✧ Narx shakllantirish. Mahalliy iqtisodiy sharoitlarga mos narxlarni hisoblash.
- ✧ Mahalliy infratuzilmani qo‘llab-quvvatlash. Transport, kommunikatsiya va xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.
- ✧ Ichki foyda tahlili. Shartli notashqi savdo tovarlaridan olinadigan foyda iqtisodiy samaradorlikka qanday ta’sir ko‘rsatishini baholash.

Shartli notashqi savdo tovarlari mahalliy bozorlar ehtiyojlarini qondirishda muhim o‘rin tutadi. Ularni hisobga olish orqali mahalliy infratuzilmani yaxshilash va iqtisodiy o‘sishni ta’minlash mumkin. Bu tovar va xizmatlar xalqaro bozorlar bilan bog‘liq bo‘lmasa ham, ichki iqtisodiyot uchun strategik ahamiyatga ega.

Tashqi savdoga haqiqatda jalb qilinmagan shartli tashqi savdo tovarlari – bu tovarlar yoki xizmatlar nazariy jihatdan xalqaro savdoga jalb qilinishi mumkin, ammo amalda ular tashqi savdoda qatnashmaydi. Bunga sabab bo‘lib iqtisodiy, texnologik, yoki boshqa cheklovlar xizmat qilishi mumkin. Xususiyatlari:

Nazariy eksport/import imkoniyati. Ushbu tovarlar xalqaro bozorda talabga ega bo‘lishi mumkin, ammo ular amalda eksport yoki import qilinmaydi.

-Amaliy cheklovlar:

1. Yuqori transport xarajatlari.
2. Tashqi savdo infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi.
3. Mahalliy ehtiyojlarni qondirishni ustuvorlik sifatida belgilash.

-Ichki bozorga yo‘naltirilganlik. Ushbu tovarlar asosan ichki bozor ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqariladi yoki ishlatiladi.

-Iqtisodiy foydasizlik. Tashqi bozorda ushbu tovarlarni sotish yoki sotib olish iqtisodiy jihatdan foydasiz bo‘lishi mumkin.

Misollar:

Energetika sektori: Elektr energiyasi yoki gaz kabi resurslar ayrim holatlarda xalqaro savdo uchun emas, balki ichki iste’mol uchun mo‘ljallangan bo‘ladi.

Mahalliy xizmatlar: Uy-joy ijarasi, mahalliy sog‘liqni saqlash xizmatlari.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari: Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari nazariy jihatdan eksport qilinishi mumkin, lekin ular ichki bozorda talab yuqori bo‘lganligi sababli tashqi savdoda qatnashmaydi.

Tashqi savdoga jalb qilinmagan shartli tashqi savdo tovarlarining iqtisodiy ahamiyatini quyidagilarda ko‘rib chiqamiz:

Ichki bozorni mustahkamlash. Mahalliy iqtisodiyotning barqarorligini ta’minlaydi.

Ish o‘rinlarini yaratish. Ichki iste’molni qondirish uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish faoliyatini rag‘batlantiradi.

Mahalliy narxlarni boshqarish. Tovarlar narxi xalqaro emas, ichki talab va taklif asosida shakllanadi.

Tashqi savdo strategiyasi. Tovarlar xalqaro savdoga jalb qilinmasa ham, ularning qiymati ichki va xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun hisobga olinadi.

Investitsiya loyihalarida hisobga olinishi:

- Mahalliy talab va taklif tahlili. Tovarlar tashqi bozorda qatnashmasa ham, ichki ehtiyoj va talab o‘rganilishi kerak.
- Narx shakllantirish. Ichki iqtisodiyot sharoitida narxlarni belgilash.
- Rivojlanish imkoniyatlari. Tovarlarni xalqaro savdoga jalb qilish uchun infratuzilma yoki logistika masalalarini hal qilish.

Tashqi savdoga haqiqatda jalb qilinmagan shartli tashqi savdo tovarlari iqtisodiyotda muhim o‘rin egallaydi. Ularning xalqaro savdoda qatnashmasligi ichki bozorda strategik o‘ziga xoslikni ta’minlaydi va ichki iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, bu tovarlarni xalqaro savdoga jalb qilish imkoniyatlari tahlil qilinishi va kerak bo‘lsa rivojlanish strategiyalari ishlab chiqilishi zarur.

Shartli tashqi savdo tovarlari uchun aylantirish (o‘tkazish) koeffitsiyentlari – bu ko‘rsatkichlar shartli tashqi savdo tovarlarini ichki bozor narxlaridan xalqaro bozor qiymatlariga moslashtirish uchun qo‘llaniladi. Ushbu koeffitsiyentlar iqtisodiy tahlilda shartli narxlar va resurslarning xalqaro miqyosdagi muqobil qiymatlarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Asosiy maqsad:

1. Mahalliy narxlarni xalqaro bozor narxlariga moslashtirish.
2. Shartli tashqi savdo tovarlarining iqtisodiy qiymatini aniqlash.
3. Milliy resurslarni samarali taqsimlashga yordam berish.

Aylantirish koeffitsiyentlarining vazifalari:

1. **Ichki narx va xalqaro narx o‘rtasidagi farqni o‘lchash:**

Mahalliy iqtisodiyotdagi subsidiya, bojxona yoki soliqlar tufayli ichki narxlar xalqaro narxlardan farq qilishi mumkin.

2. **Resurslarning muqobil qiymatini hisoblash:**

Ushbu koeffitsiyentlar yordamida tovarlarning real iqtisodiy qiymati baholanadi.

3. **Tashqi savdo samaradorligini aniqlash:**

Eksport yoki import qilish qarorlarining iqtisodiy asosliligini belgilaydi.

Koeffitsiyentni hisoblashning umumiy formulasi quyidagicha:

$$K = \frac{P_{ij}}{P_w}$$

- K – aylantirish koeffitsiyenti.
- Pij – ichki bozor narxi yoki xarajat qiymati.
- Pw – xalqaro bozor narxi (muqobil qiymat).

Koeffitsiyentlarni shakllantirishga ta’sir qiluvchi omillar:

1. Ichki iqtisodiy siyosat. Soliq, subsidiya va tariflar.
2. Tashqi bozor narxlari. Xalqaro talab va taklif.
3. Transport va logistika xarajatlari. Ichki narxni tashqi narxga moslashtirishda asosiy xarajatlar.
4. Valyuta kursi. Ichki va tashqi narxlar orasidagi muvofiqlik valyuta kursiga bog‘liq.

Koeffitsiyentlar amalda:

- 1 dan katta: Ichki narxlar xalqaro narxlardan yuqori (ichki talab ko‘p yoki subsidiyalar bor).
- 1 dan kichik: Ichki narxlar xalqaro narxlardan past (ichki talab past yoki mahsulot eksportga mo‘ljallangan).
- 1 ga teng: Ichki va xalqaro narxlar o‘rtasida muvozanat mavjud.

Misol: Qishloq xo‘jaligi mahsulotining ichki narxi – $100. Xalqaro narxi – $80. Aylantirish koeffitsiyentini xisoblaymiz:

$$K = \frac{100}{80} = 1.25$$

Bu shuni bildiradi-ki, ichki narx xalqaro narxdan 25% yuqoriroq.

Energiya resurslari misolida esa, ichki narx – $50. Xalqaro narx – $60. Aylantirish koeffitsiyentini xisoblaymiz.

$$K = \frac{50}{60} = 0.83$$

Bu ichki narx xalqaro narxga qaraganda 17% pastroq ekanini ko‘rsatadi.

Aylantirish koeffitsiyentlarining qo‘llanilishi:

- ✧ Investitsiya loyihalari tahlilida. Ichki va xalqaro bozorlardagi narxlar asosida foyda va samaradorlikni aniqlash.
- ✧ Davlat siyosati shakllantirishda. Subsidiyalar va bojxona tariflarining iqtisodiy ta’sirini baholash.
- ✧ Xarajatlar va daromadlar tahlilida. Loyihalarning milliy va xalqaro iqtisodiyotga ta’sirini baholash.

Aylantirish koeffitsiyentlari shartli tashqi savdo tovarlari qiymatini baholash va milliy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu ko‘rsatkichlar mahalliy va xalqaro narxlar orasidagi farqlarni aniqlash orqali iqtisodiy tahlilni chuqurlashtiradi va iqtisodiy qarorlar qabul qilishda qo‘llaniladi.

Transport to‘lovlari – bu yuklarni tashish uchun yuklovchilar yoki xaridorlar tomonidan transport xizmatlari uchun to‘lanadigan mablag‘lar. Ular transport tizimining ishlashini ta’minlash, infraqurilmani rivojlantirish va o‘zaro savdo operatsiyalarini amalga oshirishga yordam beradi. Transport to‘lovlari turli xil elementlardan iborat bo‘lib, ularning o‘zgarishi nafaqat

iqtisodiy samaradorlikka, balki bozor muvozanatiga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Transport to‘lovlarining turlari quyidagilar:

Fiksatsiyalangan to‘lovlar. Yuk tashish xizmatlarini amalga oshirish uchun belgilangan asosiy to‘lovlar. Bu ko‘pincha yukni tashishning asosiy xarajatlarini o‘z ichiga oladi, masalan, transport vositasining ishlash xarajatlari, xodimlar maoshi, texnik xizmat ko‘rsatish va h.k.

Kilometr to‘lovlari. Yuk tashish xizmatlari uchun to‘lovlar, ko‘pincha masofaga qarab belgilanadi. Bunday to‘lovlar yukni uzoq masofalarga tashish uchun yuqori bo‘lishi mumkin, chunki transport vositasi ko‘proq yo‘lni bosib o‘tadi.

Vaqtga asoslangan to‘lovlar. Yukni tashish uchun sarflanadigan vaqt asosida hisoblanadigan to‘lovlar. Bular odatda yukni olish va etkazib berish vaqtini hisobga oladi, masalan, yukning ortilishi, joylashtirilishi va tushirilishi.

Tuzilma va infrastruktura to‘lovlari. Transport tizimining infratuzilmasini (yo‘llar, ko‘priklar, tunnellar, portlar va aeroportlar) saqlash va rivojlantirish uchun talab qilinadigan to‘lovlar. Bu to‘lovlar ko‘pincha davlat tomonidan belgilanadi va o‘z ichiga ta’mirlash, modernizatsiya va ob'ektlarning ekspluatatsiyasini o‘z ichiga oladi.

Ekologik to‘lovlar. Transport jarayonining ekologik ta’sirini kamaytirish uchun belgilangan to‘lovlar. Bu, masalan, yoqilg‘i sarfi, chiqindilarni kamaytirish yoki atrof-muhitga zarar etkazishning oldini olish uchun qo‘shimcha to‘lovlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Transport to‘lovlarini aniqlash omillari

-Yukning turi va og‘irligi. Yukning og‘irligi va hajmi transport xarajatlariga bevosita ta’sir qiladi. Katta hajmdagi yoki og‘ir yuklar ko‘proq resurslarni talab qiladi va shu bilan birga transport xizmatining narxini oshiradi.

-Masofa. Transport masofasi uzunroq bo‘lsa, to‘lovlar ko‘proq bo‘ladi, chunki transport vositasi ko‘proq yo‘lni bosib o‘tadi va bu sarflanadigan vaqtni va yoqilg‘ini oshiradi.

-Yo‘l tarmog‘i va infratuzilma holati. Transport tizimining holati va unga qo‘yiladigan talablarga ko‘ra, to‘lovlar farqlanadi. Masalan, qiyin yo‘llar, ko‘priklar va maxsus infratuzilmalar orqali o‘tish uchun qo‘shimcha to‘lovlar belgilanishi mumkin.

-Yo‘nalish va raqobat. Agar transport yo‘nalishida raqobat kuchli bo‘lsa, bu narxlarni pasaytirishi mumkin. Aksincha, monopol raqobatning yo‘qligi narxlarni oshirishi mumkin.

-Yukning saqlanishi va xavfsizligi. Maxsus sharoitlar, masalan, muhofaza qilishni talab qiladigan yoki yuqori xavfli yuklarni tashish uchun qo‘shimcha to‘lovlar olinishi mumkin.

Transport to‘lovlarini optimallashtirishga quyidagilarni keltirish mumkin:

- ✓ Raqobatni oshirish. Transport kompaniyalari o‘rtasidagi raqobatni oshirish transport xizmatlarining sifatini yaxshilaydi va narxlarni pasaytirishi mumkin.
- ✓ Yo‘l xarajatlarini kamaytirish. Avtomobil yo‘llari va transport infratuzilmasini yaxshilash orqali, transport xarajatlari kamayishi va samaradorlik oshishi mumkin.
- ✓ Yuklarni konsolidatsiya qilish. Kichik yuklarni birlashtirish va birgalikda tashish orqali xarajatlar kamaytiriladi. Bu, masalan, konteynerlash va yuklarni bir joyga to‘plash usullari bilan amalga oshiriladi.
- ✓ Yoqilg‘i samaradorligini oshirish. Transport vositalarining yoqilg‘i sarfini kamaytirish uchun energiya samarali texnologiyalarga o‘tish va ekologik toza transport vositalarini qo‘llash.
- ✓ Raqamli texnologiyalardan foydalanish. Transport jarayonini optimallashtirish va resurslardan samarali foydalanish uchun raqamli texnologiyalarni, masalan, IoT va ma’lumotlarni tahlil qilishni qo‘llash.

Transport to‘lovlari nafaqat iqtisodiy tahlil qilishda, balki barcha logistika jarayonlarini samarali boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu to‘lovlar transport tizimining rentabelligini va iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda asosiy omil bo‘lib, ularning tahlili orqali yaxshilanishlar va optimallashtirishlar amalga oshirilishi mumkin.

Soliqlar *va* ***subsidiyalar*** iqtisodiy tizimda davlatning bozorni tartibga solish va iqtisodiy faoliyatni boshqarish vositalaridan biridir. Bu ikki tushuncha iqtisodiy resurslarning taqsimlanishiga, bozorning samarali ishlashiga va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarini amalga oshirishga yordam beradi.

Soliqlar – bu davlat tomonidan belgilangan va yuridik hamda jismoniy shaxslardan olinadigan majburiy to‘lovlardir. Soliqlar davlatning byudjetini to‘ldirish uchun zarur bo‘lib, davlat xizmatlarini, ijtimoiy ta’minotni va infratuzilmani rivojlantirish uchun ishlatiladi.

Soliqlar turlari:

- ✧ Daromad solig‘i. Jismoniy shaxslarning yoki korxonalar daromadlari asosida olinadigan soliq. Bu soliq to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliq turiga kiradi va ko‘pincha davlatning asosiy soliq manbaidir.
- ✧ Qo‘shimcha qiymat solig‘i (QQS). Tovarlar va xizmatlar sotish jarayonida qo‘shimcha qiymat ustidan olinadigan soliq. Bu soliq odatda iste'molchilardan olinadi, lekin ishlab chiqaruvchilar tomonidan to‘lanadi.
- ✧ Ijtimoiy soliq. Korxonalar yoki ish beruvchilar tomonidan xodimlarning ijtimoiy sug‘urta tizimiga kiritiladigan majburiy to‘lov. Bu soliq davlatning ijtimoiy tizimiga mablag‘ ajratish uchun ishlatiladi.
- ✧ Mulk solig‘i. Jismoniy va yuridik shaxslarning mulkidan (masalan, yer, binolar, avtomobillar) olinadigan soliq.

- ✧ Aksiz solig‘I. Ayrim tovarlar va xizmatlar ustidan olinadigan soliq, masalan, alkogol, tamaki, yoqilg‘i va boshqa maxsus mahsulotlarga.
- ✧ Xalqaro savdo soliqlari (impor va eksport). Tashqi savdo operatsiyalaridan olinadigan soliqlar, masalan, import bojxona to‘lovlari va eksport soliqlari.

Soliqlarning iqtisodiyotga ta’siri juda keng, shu sabab quyidagilarni keltiramiz:

-Iqtisodiy stimullar: Soliqlar bozorni rag‘batlantirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. Masalan, past soliq stavkalari korxonalarga ko‘proq investitsiya kiritishga, ishlab chiqarishni oshirishga va yangi ish o‘rinlarini yaratishga turtki beradi.

-Resurslarni taqsimlash: Soliqlar orqali davlat iqtisodiy resurslarni o‘zi belgilagan maqsadlar uchun taqsimlaydi. Davlat muayyan sektorlarga subsidiyalar ajratib, ijtimoiy xizmatlar yoki atrof-muhitni muhofaza qilish kabi sohalarga e'tibor qaratishi mumkin.

-Adolatli taqsimot: Soliqlar, ayniqsa, progresiv soliq tizimi orqali jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishga yordam beradi. Katta daromadga ega shaxslar ko‘proq soliq to‘laydi, bu esa iqtisodiy tenglikni oshiradi.

Subsidiyalar – bu davlat tomonidan biznesga yoki iste'molchilarga beriladigan to‘lovlar yoki soliq imtiyozlari. Ular ma’lum bir iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirish, ishlab chiqarish yoki iste'mol qilishni oshirish uchun beriladi. Subsidiyalar turlari:

- ➢ Ishlab chiqarishga beriladigan subsidiyalar. Korxonalarga ishlab chiqarishni oshirish uchun beriladigan moliyaviy yordam. Bu, masalan, yer, xom ashyo yoki energiya resurslarini subsidiyalash orqali amalga oshirilishi mumkin.
- ➢ Iste'molchilar uchun subsidiyalar. Davlat iste'molchilarga mahsulot yoki xizmatlar sotib olishda moliyaviy yordam ko‘rsatadi. Masalan, energiya va gaz narxlarini subsidiyalash.
- ➢ Tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash. Yangi bizneslarni boshlash uchun beriladigan subsidiyalar. Davlat kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish uchun imtiyozlar yaratadi.
- ➢ Agrar subsidiyalar. Qishloq xo‘jaligi sektorini rivojlantirish uchun ajratiladigan subsidiyalar. Bu subsidiyalar fermerlarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishni rag‘batlantiradi.
- ➢ Ekologik subsidiyalar. Atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik barqarorlikni ta’minlash uchun ajratiladigan moliyaviy yordam. Masalan, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga investitsiyalarni rag‘batlantirish.

Subsidiyalarning iqtisodiy ta’siri:

Rag‘batlantirish: Subsidiyalar iste'molchilarni yoki ishlab chiqaruvchilarni ma’lum bir faoliyatni amalga oshirishga rag‘batlantiradi. Bu, masalan, ma’lum bir mahsulotga talabni oshirish yoki ekotizimlarni himoya qilishga yordam beradi.

Resurslarni samarali taqsimlash: Subsidiyalar orqali davlat bozorni tartibga solishi mumkin, masalan, ekologik toza texnologiyalarni qo‘llashni rag‘batlantirish orqali bozorni yashil iqtisodiyotga yo‘naltiradi.

Bozorni distortsiya qilish: Ba’zan subsidiyalar bozorni distortsiya qiladi (ya’ni, bozor mexanizmlarining normal ishlashiga xalaqit beradi). Masalan, ortiqcha subsidiyalar ma’lum bir sektorga haddan tashqari e'tibor qaratish yoki noto‘g‘ri ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga olib kelishi mumkin.

Soliqlar va subsidiyalar davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda muhim vositalar bo‘lib, ular bozorni boshqarish, iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va ijtimoiy adolatni ta’minlashda foydalaniladi. To‘g‘ri ishlab chiqilgan soliqlar va subsidiyalar iqtisodiy barqarorlikni va samaradorlikni oshirishi mumkin, ammo ularni noto‘g‘ri qo‘llash bozorni distortsiya qilishi mumkin.

Kredit bitimi — bu ikki tomon (kredit beruvchi va kredit oluvchi) o‘rtasidagi kelishuv bo‘lib, unda bir tomon (kredit beruvchi) boshqa tomonga (kredit oluvchi) ma’lum bir summada mablag‘ni vaqtincha, ma’lum shartlar asosida taqdim etadi. Kredit bitimi kreditning shartlari, to‘lov jadvali, foiz stavkasi, muddat va boshqa asosiy elementlarini o‘z ichiga oladi. Kredit bitimlari turli shakllarda, shu jumladan shaxsiy kreditlar, ipoteka kreditlari, tijorat kreditlari va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Kredit bitimining asosiy elementlari:

Kredit summasi. Kredit bitimining birinchi muhim elementi kredit oluvchiga taqdim etiladigan mablag‘ning miqdoridir. Bu summaning kattaligi kredit oluvchining moliyaviy holati, talab qilinayotgan mablag‘ va kredit beruvchi tomonidan belgilangan shartlarga qarab farq qiladi.

Foiz stavkasi. Kredit bitimida foiz stavkasi kreditning umumiy narxini belgilaydi. Bu foiz, odatda yillik bo‘lib, kredit oluvchi tomonidan kreditni qaytarish jarayonida to‘lanadi. Foiz stavkasi:

1. **Fiksatsiyalangan:** Foiz stavkasi kredit muddati davomida o‘zgarmaydi.
2. **o‘zgaruvchan:** Foiz stavkasi bozor sharoitlariga qarab o‘zgarishi mumkin.

Kredit muddati. Kredit bitimida belgilangan muddat, ya’ni kreditni qaytarish uchun ajratilgan vaqt. Muddati bir necha oydan bir necha yilgacha bo‘lishi mumkin. Kredit muddati qanchalik uzoq bo‘lsa, to‘lovlar odatda kichikroq bo‘ladi, ammo umumiy to‘lov miqdori oshishi mumkin.

To‘lovlar. Kreditni qaytarish bo‘yicha to‘lovlar jadvali va miqdori. To‘lovlar bir martalik yoki bir necha bosqichli bo‘lishi mumkin, va ular oyma-oy yoki yillik ravishda amalga oshiriladi.

Kafolatlar (Garantiya). Ba’zi kredit bitimlari, ayniqsa ipoteka kreditlari, moliyaviy xavfni kamaytirish uchun kafolatlar yoki garantiya talab qiladi. Bu shartnoma, agar kredit oluvchi kreditni qaytarmasa, kredit beruvchi o‘z mablag‘larini qaytarib olish uchun kafolat sifatida foydalanishi mumkin bo‘lgan mulkni belgilaydi.

Kreditning maqsadi - kredit bitimida mablag‘ning qaysi maqsadga sarflanishi ko‘rsatiladi. Bu maqsadlar turlicha bo‘lishi mumkin, masalan, uy-joy sotib olish (ipoteka krediti), yangi biznes boshlash (biznes krediti) yoki shaxsiy ehtiyojlar (shaxsiy kredit).

Kreditni to‘lash shartlari - kredit bitimida kreditni qaytarish uchun belgilangan aniq shartlar ko‘rsatiladi. Bu shartlar kredit oluvchidan to‘lovlar va muddatlarni qaysi usulda amalga oshirishni kutadi.

Kredit bitimining turlariga qiyudagilarni keltirishimiz mumkin:

Ipoteka krediti — bu uy-joy yoki boshqa ko‘chmas mulkni sotib olish uchun beriladigan kreditdir. Kreditni qaytarishda ko‘chmas mulk garantiya sifatida ishlatiladi. Agar kredit oluvchi qarzni qaytara olmasa, kredit beruvchi mulkni tortib olish huquqiga ega bo‘ladi.

Biznes krediti kompaniyalar yoki tadbirkorlarga o‘z bizneslarini kengaytirish, yangi loyihalarni amalga oshirish yoki zarur mablag‘ni ta’minlash maqsadida beriladi.

Shaxsiy Kredit: Bu kreditlar shaxsiy ehtiyojlar, masalan, ta’lim olish, tibbiy xizmatlar, remonta, sayohat va boshqa maqsadlar uchun beriladi. Shaxsiy kreditlar odatda kichikroq miqdorda va qisqa muddatga beriladi.

Avtomobil krediti — bu yangi yoki ishlatilgan avtomobil sotib olish uchun taqdim etiladigan kreditdir. Bu kredit turida odatda avtomobil o‘zi kafolat sifatida ishlatiladi.

Konsolidatsiya krediti bir nechta kichik kreditlarni bitta katta kreditga birlashtirish imkonini beradi, bu esa to‘lovlarni yengillashtiradi va umumiy qarzni boshqarishni osonlashtiradi.

Kredit bitimining o‘ziga xos xususiyatlari ham bor, ular:

Risklarni boshqarish. Kredit bitimlari risklarni boshqarish uchun har doim ehtiyotkorlik bilan tuziladi. Kredit beruvchi uchun asosiy xavf – bu kredit oluvchining mablag‘ni qaytara olmasligi. Shuning uchun, kredit bitimlarida foiz stavkasi va garantiya kabi elementlar mavjud.

Aksiyadorlik va qat'iylik. Kredit shartlari, ayniqsa tijorat bitimlarida, juda qat'iy va mustahkam bo‘lishi kerak. Shartnomaga amal qilish taraflar o‘rtasidagi ishonch va ijobiy munosabatlarga asoslanadi.

Yuridik va huquqiy himoya. Kredit bitimlarida yuridik masalalar muhim rol o‘ynaydi. Shartnoma imzolanganidan so‘ng, kredit oluvchi va kredit beruvchi o‘rtasidagi huquqiy masalalar aniq belgilanadi, bu esa kelajakdagi nizolarni bartaraf etishga yordam beradi.

Kredit bitimi iqtisodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va moliyaviy resurslarni taqsimlash uchun muhim vosita bo‘lib, biznes va shaxsiy ehtiyojlar uchun ajratilgan mablag‘larni taqdim etadi. Kredit bitimining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi ikki tomonning majburiyatlari va shartlarini aniq va to‘g‘ri belgilashga bog‘liq. Kredit bitimlari shartlari va qoidalari yuridik jihatdan to‘liq va tushunarli bo‘lishi kerak, chunki ular tomonlarning moliyaviy xavfini boshqarishga yordam beradi.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy tahlili nima va uning asosiy maqsadlari qanday?
2. Iqtisodiy tahlil va moliyaviy tahlil o‘rtasidagi farq va bog‘liqlik nimada?
3. Iqtisodiy samaradorlik tushunchasi qanday talqin qilinadi?
4. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari va ulardan foydalanish yo‘llari qanday?
5. Loyihaning foydalilik (rentabellik) ko‘rsatkichi qanday aniqlanadi va tahlil qilinadi?
6. Loyihaning iqtisodiy hayotiyligi nimani anglatadi va qanday baholanadi?
7. Iqtisodiy foyda va xarajatlarning asosiy manbalari qanday aniqlanadi?
8. Loyihadan mahalliy iqtisodiyotga qanday ijobiy va salbiy ta’sirlar bo‘lishi mumkin?
9. Loyiha manfaatdor tomonlari (davlat, jamiyat, biznes) uchun qanday iqtisodiy natijalar keltiradi?
10. Iqtisodiy foyda va xarajatlarning jamiyat darajasida baholash usullari qanday?
11. Tabiiy resurslar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni qanday baholash mumkin?
12. Mehnat resurslarining iqtisodiy samaradorligi loyihada qanday aniqlanadi?
13. Investitsiya loyihasi doirasida energiya samaradorligini oshirish iqtisodiy tahlilga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
14. Iqtisodiy tahlilda noaniqliklarni baholashning asosiy usullari qanday?
15. Risklarni kamaytirish uchun iqtisodiy tahlilda qanday vositalar qo‘llaniladi?
16. Iqtisodiy tahlil natijalariga inflyatsiyaning ta’siri qanday hisobga olinadi?

17. Loyiha iqtisodiyotning qaysi sohalariga ta’sir qilishi mumkin va bu qanday baholanadi?
18. Loyihaning yirik infratuzilmaviy o‘zgarishlarga ta’sirini qanday aniqlash mumkin?
19. Loyihadan soliq tushumlari va ish o‘rinlari yaratilishining iqtisodiy ahamiyati qanday?
20. Loyihaning mahalliy iqtisodiy sharoitlarga moslashuvchanligi qanday baholanadi?
21. Xalqaro iqtisodiy muhit investitsiya loyihalariga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
22. Loyihaning iqtisodiy muvaffaqiyatiga xorijiy investitsiyalarning ahamiyati qanday?
23. Iqtisodiy tahlil natijalari investitsiya qarorlarini qabul qilishda qanday rol o‘ynaydi?
24. Iqtisodiy tahlil natijalaridan loyihani monitoring qilish va boshqarishda qanday foydalaniladi?
25. Iqtisodiy tahlil natijalari davlat siyosati va rejalashtirishga qanday ta’sir qiladi?

15-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARIDA NOANIQLIK VA QALTISLIK TAHLILI

15.1. Tavakkal xavfi konstepstiyasi va klassifikastiyasi.
15.2. Loyihani ishlab chiqish jarayonida tavakkal xavfini kamaytirish strategiyasi.
15.3. Tavakkalchilik xavfiga baho berish va uni baholash usullari
15.4. Monte Karlo simulyatsiyasi.
15.5. Tavakkalchilik xavfini bosqichma-bosqich baholash usuli.
15.6. Umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi.

15.1. Tavakkal xavfi konstepstiyasi va klassifikastiyasi

Investitsiya loyihalarida noaniqlik va qaltislik — bu loyiha muvaffaqiyatini yoki rentabelligini ta’sir qiluvchi iqtisodiy, moliyaviy, siyosiy va boshqa tashqi sharoitlardagi o‘zgarishlar va xavf omillaridir. Noaniqlik va qaltisliklar loyihalar samaradorligini hisoblashda muhim omil hisoblanadi, chunki ular loyiha natijalarining o‘zgaruvchanligini anglatadi.

Noaniqlik — bu kelajakdagi hodisalar yoki natijalar haqida aniq yoki ishonchli ma’lumotlarning yo‘qligi. Noaniqlik ko‘pincha iqtisodiy yoki bozor sharoitlaridagi o‘zgarishlar, yangi texnologiyalar, qonunlar, siyosiy holatlar yoki global voqealarga bog‘liq bo‘ladi. Bu hodisalar vaqt o‘tishi bilan aniqlanishi mumkin, ammo boshlang‘ich bosqichda ular aniq bashorat qilinishi qiyin.

Qaltislik, odatda, aniq yoki belgilangan ehtimollar asosida kutilayotgan natijalar bilan bog‘liq noaniqlikning darajasini bildiradi. Bu holatda, kelajakdagi hodisalar va natijalar orasidagi o‘zgarishlar yuqori yoki past bo‘lishi mumkin, ammo bu o‘zgarishlar aniq hisob-kitoblar va model yordamida baholanishi mumkin.

Noaniqlik va qaltislikni tahlil qilish usullari mavjud bo‘lib, ular:

Sensitivlik Tahlili. Sensitivlik tahlili loyihaning asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlariga (masalan, NPV yoki IRR) qaysi omillar (masalan, mahsulot narxi, xarajatlar, bozor talabining o‘zgarishi) eng katta ta’sir ko‘rsatishini aniqlashga yordam beradi. Bu tahlil loyihada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan eng muhim risklarni baholashga imkon beradi. Qadamlar:

1. Asosiy moliyaviy ko‘rsatkichni aniqlash (masalan, NPV).
2. Har bir parametrni (masalan, xarajatlar, daromadlar) ma’lum bir darajada o‘zgartirish.
3. o‘zgartirilgan parametrlar asosida loyiha qiymatini hisoblash.
4. Natijalarni solishtirib, parametrlar orasidagi sezgirlikni aniqlash.

Monte-Karlo Simulyatsiyasi:

Bu metod ko‘plab ehtimollarni va tasodifiy o‘zgarishlarni hisobga olgan holda

noaniqlikni model qilish imkonini beradi. Bu simulyatsiya yordamida loyihaning turli xil natijalarini va ular bilan bog‘liq xavf darajasini aniqlash mumkin. Qadamlar:

1. Loyihaning parametrlariga ehtimoliy taqsimotlarni o‘rnatish.
2. Ko‘plab simulyatsiyalarni bajarish, har birida tasodifiy o‘zgarishlarni hisobga olish.
3. Natijalar asosida ehtimoliy natijalar taqsimotini olish va xavfni baholash.

Stenariy tahlili (Scenario Analysis). Szenariy tahlili turli vaziyatlar va sharoitlar bo‘yicha loyihaning natijalarini baholashga yordam beradi. Masalan, optimistik, pesimistlik va asosiy ssenariylar asosida tahlil qilish mumkin. Qadamlar:

1. Turli ssenariylar (optimistik, pesimistlik va asosiy) yaratish.
2. Har bir ssenariyda loyiha natijalarini hisoblash.
3. Turli ssenariylar asosida risklarni tahlil qilish.

Riskni Boshqarish (Risk Management). Loyiha davomida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha risklarni aniqlash va ularni kamaytirish uchun strategiyalarni ishlab chiqish muhim. Risklarni kamaytirish uchun loyiha muallifi ko‘plab choralarga murojaat qilishi mumkin: xavfning ta’sirini kamaytirish, xavfni oldini olish, xavfni qabul qilish va boshqalar. Qadamlar:

1. Loyihaga ta’sir qiluvchi barcha xavflarni aniqlash.
2. Xavflarni baholash va prioritetlash.
3. Xavflarga qarshi strategiyalar ishlab chiqish.

Noaniqlik va qaltislikni baholashda qo‘llaniladigan moliyaviy ko‘rsatkichlarga quyidagilarni kiritamiz:

Net Present Value (NPV) - loyihaning rentabelligini aniqlashda noaniqlikni baholash uchun ishlatiladigan asosiy ko‘rsatkichdir. Bu ko‘rsatkich loyihaning barcha kelajakdagi pul oqimlarini diskontlab, investitsiyalarni kiritish va daromadlarni olishdagi xatarlarga qarshi hisoblansa bo‘ladi.

Internal Rate of Return (IRR) - investitsiya loyihasining rentabelligini hisoblashda foydalidir. Bu ko‘rsatkich noaniqlikni hisobga olgan holda, loyiha o‘zining talab qilinayotgan foydalarini qachon qoplashini aniqlashga yordam beradi.

Payback Period - loyihaning boshlang‘ich investitsiyasini qachon qaytarib olishni aniqlashga yordam beradi. Bu ko‘rsatkich noaniqlikni tahlil qilishda foydalidir, chunki har xil risklar bilan bog‘liq ravishda loyiha qanchalik tez o‘z qarzlarini qaytarishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Profitability Index (PI) - investitsiya samaradorligini baholashda ishlatiladi. PI orqali loyiha rentabelligini va risk darajasini taqqoslash mumkin.

Investitsiya loyihalarida noaniqlik va qaltislikni tahlil qilish — bu loyiha muvaffaqiyatini oldindan bashorat qilish va kerakli choralar ko‘rish uchun

zarurdir. Tahlil qilish usullari yordamida noaniqlik va xavfni aniqlash, ularni kamaytirish yoki boshqarish loyihaning samaradorligini oshiradi va risklarni minimallashtiradi. Loyihani amalga oshirishda har doim ehtiyotkorlik va tahlil asosida qarorlar qabul qilish juda muhimdir.

Tavakkal xavfi — bu biznes, iqtisodiyot, investitsiyalar yoki boshqa faoliyatlar bilan bog‘liq ravishda, kelajakdagi voqealar yoki natijalar noaniqligi yoki ehtimoliy salbiy oqibatlarni anglatadi. Tavakkal xavfi har qanday qaror qabul qilish jarayonida mavjud bo‘lib, u noaniqlik va risklarning oqibatlari bilan bog‘liqdir. Tavakkal xavfi investitsiyalar, moliya, ishlab chiqarish, sanoat va boshqa sohalarda faoliyatni amalga oshirishda bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tavakkal xavfi - tushunchasi ko‘proq ijtimoiy, iqtisodiy yoki siyosiy sharoitlarga bog‘liq bo‘lib, kelajakdagi ehtimoliy natijalarning salbiy oqibatlarini anglatadi. Tavakkal xavfi natijalarni oldindan aniq bilmaslik, noaniqliklar va noma’lum omillarning mavjudligi bilan ifodalanadi.

Risk - ko‘proq ehtimoliy va aniq belgilangan vaziyatlarga taalluqlidir. Riskning darajasi va miqdori ma’lum bo‘lganda, ehtimoliy natijalar va oqibatlarni oldindan hisoblash va tahlil qilish mumkin. Riskni boshqarish va oldini olish uchun turli strategiyalar mavjud.

Tavakkal xavfining turlari quyidagilar:

Moliyaviy tavakkal xavfi. Bu turdagi tavakkal xavfi korxonalar va investorlarning qarorlarida yuzaga keladi. Moliyaviy tavakkal xavfi investitsiyalar, kapital kiritish va moliyaviy qarorlar bilan bog‘liq bo‘lib, bozor o‘zgarishlari, inflyatsiya, valyuta kurslari, foiz stavkalarining o‘zgarishi kabi omillarni o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiy tavakkal xavfi. Bu tavakkal xavfi iqtisodiy tizimlarning beqarorligi bilan bog‘liq bo‘lib, yirik bozorlar yoki davlat iqtisodiyotining o‘zgarishi, resurslar taqchilligi, iqtisodiy inqirozlar va xatarlar bilan bog‘liq bo‘ladi. U iqtisodiy siyosat, soliq tizimi, iqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlar kabi omillarga ta’sir qiladi.

Siyosiy tavakkal xavfi. Bu turdagi tavakkal xavfi siyosiy o‘zgarishlar, urushlar, siyosiy beqarorlik yoki hukumat siyosatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Siyosiy tavakkal xavfi investitsiyalarni amalga oshirishda davlatning siyosatiga va hukumat qarorlariga ta’sir qiladi.

Tabiiy tavakkal xavfi. Tabiiy ofatlar, iqlim o‘zgarishlari, yer silkinishlari, suv toshqinlari va boshqa tabiiy hodisalar bu turdagi tavakkal xavfini tashkil qiladi. Bu turdagi xavf, ishlab chiqarish va infrastrukturaga ta’sir qilishi mumkin, shuningdek, ishlab chiqarish va moliyaviy jarayonlar keskin o‘zgarishga olib kelishi mumkin.

Texnologik tavakkal xavfi. Yangi texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarishda yangilanish va innovatsiyalar bilan bog‘liq xavf. Texnologik

tavakkal xavfi, yangi texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish yoki o‘zgarishlarni amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin.

Ijtimoiy tavakkal xavfi. Bu tavakkal xavfi odamlarning ijtimoiy xatti-harakatlari, madaniy o‘zgarishlar yoki turli ijtimoiy omillar bilan bog‘liq. Masalan, iste'molchilarning talab va xohishlari, ishchi kuchining taqchilligi, iste'molchilar va xodimlar orasidagi munosabatlar.

Tavakkal xavfini baholash va o‘lchash uchun turli xil usullar va metodlar mavjud. Eng keng tarqalgan o‘lchovlar quyidagilardir:

-Ehtimoliy tarqatish (Probability Distribution) — bu tavakkal xavfining qanday taqsimlanganligini aniqlash uchun ishlatiladigan metoddir. Bu usul tavakkalning natijalari va ehtimolligini aniqlashga yordam beradi.

-Batafsil Tahlil (Sensitivity Analysis). Bu tahlil loyihani yoki qarorni amalga oshirishdagi noaniqlik va xavfni baholash uchun ishlatiladi. Agar har qanday parametrda o‘zgarish yuzaga kelsa, natijalar qanday o‘zgarishini tahlil qilishga yordam beradi.

-Monte-Karlo Simulyatsiyasi - tasodifiy o‘zgarishlar va noaniqliklarni hisobga olib, turli xil ssenariylar asosida tavakkal xavfini hisoblashga yordam beradi. Bu usul tavakkal xavfini ehtimoliy taqsimotlar va tasodifiy jarayonlar yordamida modellashni o‘z ichiga oladi.

Tavakkal xavfini boshqarish strategiyalari:

Diversifikatsiya. Tavakkal xavfini kamaytirishning eng samarali usullaridan biri diversifikatsiyadir. Bu, resurslarni yoki investitsiyalarni bir nechta turdagi loyihalarga yoki sohalarga taqsimlash orqali risklarni kamaytirish imkonini beradi.

Hedjing. Moliyaviy tavakkal xavfini boshqarish uchun hedjing (qoplash) strategiyalari ishlatiladi. Hedjing bu, kelajakdagi narx o‘zgarishlariga qarshi himoya qilish uchun turli xil moliyaviy instrumentlar (masalan, opsiyalar, futures shartnomalar)ni qo‘llashdir.

Riskni Qabul Qilish. Ba’zi hollarda, tavakkal xavfi bir qadar qabul qilinishi mumkin. Bu usulda, yuqori darajadagi xavf bo‘lsa ham, muayyan strategiyalarni amalga oshirish orqali yaxshi daromad olish imkoniyati bo‘lishi mumkin.

Xavfni Oldini Olish va Kamaytirish. Xavfni boshqarishning yana bir usuli xavfni kamaytirish uchun oldindan chora-tadbirlarni ko‘rishdir. Masalan, xavfli hududlardan chetlanish, yangi texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish yoki xavfli shartlarni nazorat qilish.

Tavakkal xavfi — bu har qanday investitsiya yoki biznes faoliyatining ajralmas qismidir. Noaniqliklar va ehtimoliy xavf omillari loyiha yoki biznesning muvaffaqiyatiga ta’sir qilishi mumkin, shuning uchun tavakkal xavfini tahlil qilish va boshqarish zarur. Tavakkal xavfini boshqarishning

samarali strategiyalari va metodlari loyiha yoki biznesning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi.

Tavakkal xavfi klassifikatsiyasi.

Tavakkal xavfi turli xillarga bo‘linishi mumkin. Bu klassifikatsiya tavakkalning kelib chiqish manbasiga, xarakteriga, ta’sir darajasiga va boshqarish usullariga qarab farqlanadi. Quyida tavakkal xavfining eng keng tarqalgan klassifikatsiyalari keltirilgan:

1. Kelib chiqish manbasiga ko‘ra tavakkal xavfi:

Ichki tavakkal xavfi - kompaniya yoki loyiha ichidagi omillar bilan bog‘liq. Bu turdagi xavfni ichki omillar, masalan, boshqaruvning xatolari, resurslarning yetishmasligi, ishlab chiqarish jarayonlarining beqarorligi yoki xodimlar bilan bog‘liq muammolar yuzaga keltiradi.

Tashqi tavakkal xavfi - tashqi omillardan kelib chiqadi. Bu, iqtisodiy, siyosiy, tabiiy ofatlar yoki jahon bozoridagi o‘zgarishlar kabi tashqi sharoitlarga ta’sir qiluvchi xavflardir. Masalan, hukumatning siyosiy qarorlari, global iqtisodiy inqiroz yoki tabiiy ofatlar (yerturish, iqlim o‘zgarishi) bu turdagi xavflarga misol bo‘ladi.

2. Tavakkal xavfining xarakteriga ko‘ra:

Risk (Xavf). Bu xavfda ehtimollik mavjud bo‘lib, natija oldindan prognoz qilinishi mumkin. Risk, o‘zgarishlar va noaniqliklar bo‘lsa ham, unga tayyorlanib, boshqarish mumkin. Masalan, bozor narxlarining o‘zgarishi yoki mahsulot ishlab chiqarishdagi texnologik xatolar riskni tashkil qiladi.

Noaniqlik (Uncertainty). Noaniqlik tavakkali qarorlar qabul qilishda aniqlik yo‘qligini bildiradi. Bu holatda, tavakkalning natijasi to‘liq noaniq bo‘lib, uning ehtimolligini hisoblash yoki bashorat qilish juda qiyin. Masalan, yangi bozorga kirish, yangi texnologiyalarni tatbiq etish yoki yangi mahsulotni ishlab chiqarishdagi noaniqlik.

3. Tavakkal xavfining ta’sir daramasiga ko‘ra:

Moliyaviy tavakkal xavfi investitsiyalar va moliyaviy operatsiyalar bilan bog‘liq. Bu turdagi tavakkal iqtisodiy sharoitlarning o‘zgarishi, foiz stavkalarining o‘zgarishi, inflyatsiya, valyuta kurslarining o‘zgarishi yoki kredit va qarzlar bilan bog‘liq xavflarni o‘z ichiga oladi.

Texnologik tavakkal xavfi. Bu xavf texnologiya bilan bog‘liq. Yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va tatbiq etishda yuzaga keladigan muammolar, eski texnologiyalarning eskirishi yoki texnik nosozliklar texnologik tavakkal xavfini tashkil etadi.

Ijtimoiy tavakkal xavfi jamoatning ijtimoiy xatti-harakatlari, madaniy omillar yoki mintaqadagi insonlar orasidagi munosabatlar bilan bog‘liq. Bunga, masalan, iste'molchilar talabining o‘zgarishi, ishchi kuchining taqchilligi yoki ijtimoiy qarorlarning o‘zgarishi kabi omillar kiradi.

Ekologik tavakkal xavfi tabiiy ofatlar, iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va boshqa ekologik omillar bilan bog‘liq. Bu tavakkal, ishlab chiqarish jarayonlarida yoki umumiy iqtisodiy faoliyatda ekologik zararlarga olib kelishi mumkin.

Siyosiy tavakkal xavfi siyosiy muhitning beqarorligi, hukumatning siyosiy qarorlari, qonunlar yoki reglamentlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, urushlar, siyosiy isyonlar yoki hukumatning iqtisodiy siyosatidagi o‘zgarishlar siyosiy tavakkal xavfini yaratadi.

4. Boshqarish usullariga ko‘ra tavakkal xavfi:

Qabul qilingan tavakkal xavfi. Ba’zan tavakkal xavfi to‘liq qabul qilinadi, chunki undan chiqish yoki uni to‘liq kamaytirish mumkin emas. Bu, odatda yuqori darajada riskli bo‘lgan strategiyalarni qabul qilishni anglatadi.

Qoplash (Hedjing) tavakkal xavfi. Bu tavakkal xavfi bilan bog‘liq bo‘lgan risklarni kamaytirish yoki yo‘q qilish uchun turli usullardan, masalan, moliyaviy instrumentlardan foydalanish. Hedjing strategiyasi riskni kamaytirishga mo‘ljallangan.

Diversifikatsiya tavakkal xavfini kamaytirishning samarali usulidir. Bu resurslarni yoki investitsiyalarni bir nechta turdagi loyihalarga yoki sohalarga taqsimlash orqali risklarni kamaytirishga yordam beradi.

Xavfni oldini olish yoki kamaytirish uchun oldindan chora-tadbirlar ko‘rish mumkin. Masalan, xavfli hududlardan chetlanish, yangi texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish yoki xavfli shartlarni nazorat qilish.

5. Sanoatga ko‘ra tavakkal xavfi:

Sanoat xavfi. Bu turdagi xavf sanoatning o‘ziga xos xususiyatlari va muammolariga bog‘liq. Masalan, neft sanoatidagi xavf, tog‘–kon sanoatidagi xavflar, qishloq xo‘jaligi yoki turizm sohasidagi xavflar.

Bozor xavfi bozorning o‘zgarishi, raqobat darajasi, talab va taklifning o‘zgarishiga bog‘liq bo‘ladi.

Tavakkal xavfi biznes va investitsiyalarni boshqarishda muhim omil bo‘lib, uning klassifikatsiyasi turli omillarga qarab o‘zgaradi. Tavakkal xavfi tushunchasining aniq va samarali tahlili va boshqarilishi biznesning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarurdir. Har bir tavakkal xavfi turi o‘ziga xos boshqarish usullarini talab qiladi, va bu usullar tavakkalning turiga qarab tanlanadi.

15.2. Loyihani ishlab chiqish jarayonida tavakkal xavfini kamaytirish strategiyasi

Loyihani ishlab chiqish jarayonida tavakkal xavfini kamaytirish strategiyasi, loyiha muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarurdir. Tavakkalni kamaytirish jarayoni, tavakkalning manbalarini aniqlash, ularni boshqarish va minimum darajaga tushirishga qaratilgan. Quyida loyihani ishlab chiqish

jarayonida tavakkal xavfini kamaytirish uchun qo‘llaniladigan ba’zi strategiyalar keltirilgan:

1. Tavakkalni aniqlash va baholash

- Tavakkalni aniqlash: Loyihaga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan barcha tavakkal omillarini aniqlash zarur. Bu, ichki (boshqaruv xatolari, texnik nosozliklar) va tashqi (iqtisodiy, siyosiy o‘zgarishlar, tabiiy ofatlar) tavakkallarni o‘z ichiga oladi.
- Tavakkal bahosi: Har bir tavakkalni baholash va uning ehtimolligini va biznesga ta’sirini aniqlash zarur. Baholash jarayonida tavakkalning salbiy ta’sirini kamaytirish bo‘yicha rejalar ishlab chiqiladi.

2. Diversifikatsiya strategiyasi

- Resurslarni diversifikatsiya qilish: Tavakkalni kamaytirishning samarali usullaridan biri bu resurslarni turli loyihalar yoki sohalar orasida taqsimlashdir. Misol uchun, loyiha bir nechta manbalarga tayanishi mumkin.
- Bozor diversifikatsiyasi: Agar bir bozor yoki mijoz guruhida risklar yuqori bo‘lsa, boshqa bozorlar yoki mijozlar bilan ishlash orqali tavakkal kamaytiriladi. Bunda geosiyosiy va iqtisodiy risklar kamroq bo‘lishi mumkin.

3. Hedjing (Qoplash)

- Moliyaviy hedjlash: Tavakkalning ayrim turlarini kamaytirish uchun moliyaviy instrumentlar, masalan, valyuta kursi yoki foiz stavkalariga qarshi himoya qilish usullari (derivativlar, opsiyalar) qo‘llaniladi. Bu strategiya, bozor o‘zgarishlaridan kelib chiqadigan risklarni kamaytirishga yordam beradi.
- Suvga to‘la taqsimlash: Keng miqyosda riskni hedjlash orqali, loyihadagi risklarni minimallashtirish mumkin. Bunda tavakkallarni bir nechta qadamlar va faoliyatga tarqatish rejalashtiriladi.

4. Oldini olish strategiyalari

- Tavakkalni oldini olish: Ba’zan tavakkalni to‘liq oldini olish mumkin, bu holda xavfli faoliyatlardan yoki shart-sharoitlardan chetlanish zarur. Masalan, tabiiy ofatlar yoki siyosiy beqarorlikdan yiroq bo‘lgan joylarda investitsiyalarni amalga oshirish.
- Xavfli faoliyatlardan voz kechish: Masalan, ishlab chiqarishning xavfli texnologiyalaridan foydalanmaslik, yoki yuqori tavakkal bilan bog‘liq bo‘lgan bozorga kirishni kechiktirish.

5. Risklarni monitoring va boshqarish

- Davomiy monitoring: Tavakkalni kamaytirishning samarali usuliga risklarni doimiy ravishda kuzatib borish kiradi. Loyihaning rivojlanish jarayonida yangi xavflar yuzaga kelishi mumkin, shuning uchun ularni kuzatish va qayta baholash zarur.
- Risk boshqaruv rejalari: Loyihada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tavakkallarni aniqlash va ularni boshqarish uchun maxsus reja ishlab chiqish

kerak. Bu reja risklar yuzaga kelganda qanday chora-tadbirlar ko‘rilishini o‘z ichiga oladi.

6. Sifatni ta’minlash va texnik qo‘llab-quvvatlash

- Texnologik xavflarni kamaytirish: Texnologiya bilan bog‘liq tavakkallarni kamaytirish uchun yangi texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish va tajribali mutaxassislar bilan ishlash zarur.
- Sifatni ta’minlash: Loyiha jarayonlarida sifatni ta’minlash orqali nosozliklar va muammolarni oldini olish mumkin. Loyiha sifat nazorati va auditlarini o‘z ichiga olgan rejalar ishlab chiqilishi lozim.

7. Muvofiqlashtirish va kommunikatsiya

- Ichki va tashqi muvofiqlashtirish: Tavakkalni kamaytirish uchun barcha loyihada ishtirok etuvchi tomonlar o‘rtasida yaxshi muvofiqlashtirish zarur. Loyihani amalga oshirishda barcha jamoalar bir-biri bilan o‘zaro hamkorlikda ishlashlari kerak.
- Komunikatsiya tarmog‘i: Loyihaning barcha tomonlari, shu jumladan investorlar, boshqaruv va xodimlar o‘rtasida samarali kommunikatsiya bo‘lishi kerak. Bu tavakkalni boshqarishda yuzaga keladigan qarorlarni tez va aniq qabul qilish imkonini beradi.

8. Moslashuvchanlik va qayta ko‘rib chiqish

- Moslashuvchanlik: Bozor sharoitlari yoki tashqi omillar o‘zgarishi mumkin, shuning uchun loyiha jarayonida tavakkalni boshqarish uchun moslashuvchanlik zarur. Agar biror tavakkal kutilganidan katta bo‘lsa, loyihada o‘zgarishlar kiritish kerak bo‘lishi mumkin.
- Qayta ko‘rib chiqish: Loyiha jarayonida strategiyalarni qayta ko‘rib chiqish va tavakkalga qarshi chora-tadbirlarni yangilash zarur. Loyiha boshqaruvchilari o‘z vaqtida tahlil va qayta baholash orqali tavakkalni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

9. Tegishli huquqiy va siyosiy doira

- Siyosiy va huquqiy xavflardan saqlanish: Siyosiy va huquqiy risklarni kamaytirish uchun loyiha amalga oshiriladigan hududdagi siyosiy, huquqiy va iqtisodiy sharoitlarni yaxshilab o‘rganish kerak. Huquqiy muammolardan saqlanish uchun to‘g‘ri litsenziya va ruxsatnomalar olish zarur.

Tavakkal xavfini kamaytirish strategiyasi loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim rol o‘ynaydi. Har bir tavakkal turini aniqlash va unga qarshi samarali strategiyalarni ishlab chiqish orqali, loyihani muvaffaqiyatli boshqarish va ishonchli natijalarga erishish mumkin. Tavakkalni kamaytirish strategiyalarining amalga oshirilishi, loyiha va unga qiziqqan barcha tomonlarning manfaatlarini ta’minlaydi.

15.3. Tavakkalchilik xavfiga baho berish va uni baholash usullari

Tavakkalchilik xavfiga baho berish — bu loyiha yoki faoliyat davomida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tavakkallarning ehtimolligi va ular oqibatlarini aniqlash va baholash jarayonidir. Bu jarayon tavakkallarni aniq belgilash, ular ustidan nazorat o‘rnatish va kerakli choralarni ko‘rish uchun zarur. Tavakkalchilik xavfini baholashda quyidagi asosiy bosqichlar va usullar qo‘llaniladi:

1. Tavakkalni aniqlash

- Tavakkal turlarini belgilash: Loyiha yoki faoliyatga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan barcha xavflarni aniqlash. Bu ichki (masalan, texnologik xatoliklar, boshqaruvdagi kamchiliklar) va tashqi (masalan, bozorning o‘zgarishi, siyosiy noaniqlik, tabiiy ofatlar) tavakkallarni o‘z ichiga oladi.
- Tavakkal manbalarini tahlil qilish: Tavakkalning kelib chiqish manbalari aniqlanadi, masalan, texnik nosozliklar, bozorning o‘zgarishi, mehnat bozoridagi noaniqliklar va boshqalar.

2. Xavfning ehtimolligi va ta’sirini baholash

- Ehtimollikning bahosi: Har bir tavakkalning yuzaga kelish ehtimolligi baholanadi. Ehtimollik ko‘pincha miqdoriy yoki sifatli tarzda o‘lchanadi. Masalan, xavfning yuzaga kelishi ehtimoli 10%, 20%, 50% va boshqalar sifatida aniqlanadi.
- Ta’sirning bahosi: Agar tavakkal yuzaga kelsa, uning loyiha yoki faoliyatga ta’siri qanday bo‘lishini baholash kerak. Bu ta’sir iqtisodiy, moliyaviy yoki operatsion zarar sifatida o‘lchanadi. Masalan, zararning miqdori yoki loyihaning to‘xtab qolishi ehtimoli.

Baholashning misoli:

- Tavakkalning ehtimolligi: 40% (yuzaga kelish ehtimoli)
- Tavakkalning ta’siri: 5 000 000 so‘m zarar

3. Tavakkalchilikni miqdoriy baholash

Tavakkalchilikning miqdoriy baholash usullari yordamida ehtimollik va ta’sirni birlashtirish mumkin. Bu usulda xavfning umumiy bahosi quyidagi usullarda aniqlanadi:

Xavfning o‘lchoviy qiymatini hisoblash — bu tavakkalchilikning ehtimolligi va uning ta’sirini birlashtirib, xavfning iqtisodiy ta’sirini aniqlash jarayonidir. Bu hisoblashda xavfning ehtimolligi (yuzaga kelish ehtimoli) va zararni baholash (ta’sir) birlashtiriladi. Xavfning o‘lchoviy qiymatini hisoblash formulasi quyidagicha:

$$\textbf{Xavf qiymati} = \textbf{Ehtimollik} \times \textbf{Ta’sir (zarar)}$$

1. Ehtimollik — xavfning yuzaga kelish ehtimoli. Bu, odatda, foizlarda ifodalanadi. Masalan, xavfning yuzaga kelish ehtimoli 30% bo‘lishi mumkin.

2. Ta’sir (zarar) — agar xavf yuzaga kelsa, uning ta’siri qanday bo‘lishi, ya’ni zararning miqdori. Bu miqdor pulda ifodalanadi. Masalan, zarar 10 000 000 so‘m bo‘lishi mumkin.

Misol: Aytaylik, bir loyiha uchun quyidagi ma’lumotlar mavjud:

Ehtimollik: 25% (0.25). Ta’sir (zarar): 5 000 000 so‘m

Shunday qilib, xavfning o‘lchoviy qiymatini hisoblash formulasi bo‘yicha:

Xavf qiymati=0.25×5,000,000=1,250,000 so′m

Bu natija — loyihaning yuzaga keladigan xavfi ta’sirida kutilyotgan zararning iqtisodiy qiymatini anglatadi.

Xavfning o‘lchoviy qiymatini tahlil qilish:

- Xavfning yuqori qiymati ko‘rsatilgan zararning katta bo‘lishi yoki ehtimollikning yuqori bo‘lishi natijasida xavf katta ekanligini bildiradi.
- Xavfning past qiymati ehtimollik yoki ta’sir kichik bo‘lsa, xavfning o‘lchoviy qiymati past bo‘ladi.

Bu usul, xavflarni boshqarish va tavakkallarni nazorat qilishda qaror qabul qiluvchi shaxslar yoki tashkilotlar uchun muhimdir, chunki bu orqali ular resurslarni tejash va tavakkallarga qarshi choralar ko‘rishga imkon beradi.

Xavfning ehtimolligi va uning ta’sirining o‘lchoviy qiymatlari birlashtiriladi.

Misol: Ehtimollik 40% va ta’sir 5 000 000 so‘m bo‘lsa:

Xavf qiymati=0.40×5,000,000=2,000,000 so′m

Bu qiymat tavakkalning iqtisodiy salbiy ta’sirining hisoblanishi bo‘ladi.

Raqamli ko‘rsatkichlar: Ba’zan xavfning miqdoriy ko‘rsatkichlari uchun murakkab matematik modellardan foydalaniladi, masalan, Monte-Karlo simulyatsiyasi, qaror daraxtlari yoki ehtimollik taqsimotlari.

4. Xavfning ta’sirini kamaytirish yoki boshqarish

Xavf baholanganidan so‘ng, unga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Tavakkalchilikni kamaytirish yoki boshqarishning bir nechta usullari mavjud:

- Diversifikatsiya: Xavfning manbalarini taqsimlash, risklarni kamaytirishga yordam beradi.
- Hedjing (Riskni qoplash): Moliyaviy instrumentlar yordamida xavfni himoya qilish, masalan, derivativlar (opsiyalar, futurlar).
- Oldini olish: Ba’zi tavakkallarni to‘liq oldini olish uchun faqat xavfsiz variantlarni tanlash.
- Boshqarish: Yuzaga kelgan tavakkallarni boshqarish, zararni minimallashtirish uchun samarali qarorlar qabul qilish.

5. Xavfning monitoringi va qayta baholash

Tavakkalni baholash jarayoni davomida va loyiha amalga oshirilganda monitoring qilish zarur. Shuningdek, o‘zgarayotgan sharoitlarda xavflarni qayta baholash ham kerak.

Tavakkalchilik xavfini baholash, loyihaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash uchun zarur. Tavakkalning ehtimolligi va ta’sirini baholash, xavfning miqdoriy o‘lchovlarini aniqlash va zararni kamaytirish bo‘yicha strategiyalarni ishlab chiqish, loyiha yoki biznesning muvaffaqiyatli natijalarga erishishiga yordam beradi.

Tavakkalchilik xavfini baholash usullari — bu investitsiya yoki loyiha bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tavakkalchiliklarni aniqlash, o‘lchash va boshqarish jarayonlarini yaxshilash uchun ishlatiladigan turli metod va yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Quyida xavfni baholashning asosiy usullari keltirilgan:

1. Qualitative Assessment (Sifatli baholash)

- Tavakkalchilikni identifikatsiyalash: Xavf turlarini aniqlash va har bir xavfning mumkin bo‘lgan sabablari va oqibatlarini tahlil qilish.
- Risk Matrix: Xavflarni ehtimollik va ta’sir darajasi bo‘yicha kategorizatsiya qilish. Har bir xavf "yuqori", "o‘rta" va "past" darajalarga ajratiladi, bu esa ularni boshqarish uchun ustuvorliklarni belgilashga yordam beradi.
- SWOT tahlili: Kuchli va zaif tomonlarni, imkoniyatlarni va tahdidlarni aniqlash. Bu usulda xavfni baholash uchun ijtimoiy, texnik va iqtisodiy omillar hisobga olinadi.

2. Quantitative Assessment (Soniy baholash)

- o‘rtacha xatolikni baholash (Expected Value): Xavfning iqtisodiy qiymatini hisoblash uchun tavakkalchilikning ehtimolligi va ta’sirining o‘rtacha qiymatini olish. Bu usulda ehtimoliy xavf va uning ta’sirini matematik hisoblash ishlatiladi.
- Sensitive Analysis (Hassosiyat tahlili): Xavfning turli omillariga ta’sirini o‘rganish. U loyihaning natijalariga qaysi omilning eng katta ta’sir ko‘rsatishini aniqlashga yordam beradi. Masalan, bozordagi narx o‘zgarishlari yoki materiallar narxining o‘zgarishi natijalarga qanday ta’sir qilishini aniqlash.
- Monte Carlo Simulation: Bu usul probabilistik usul bo‘lib, ko‘plab ehtimolliklarni hisoblashga imkon beradi. Monte Carlo simulyatsiyasi yordamida turli vaziyatlar uchun tavakkalchilikni ko‘rsatish mumkin. Simulyatsiya yordamida turli xarajatlar, daromadlar yoki narxlar o‘zgarishlari yuzasidan ehtimollarni hisoblash amalga oshiriladi.

3. Scenario Analysis (Vaziyatlarni tahlil qilish)

- Har xil senariylar yaratish: Bu usulda loyiha yoki investitsiya uchun eng yaxshi, eng yomon va ehtimoliy senariylar (yoki ularning kombinatsiyasi) tuziladi. Bu yordamida qanday tavakkalliklar yuzaga kelishi mumkin va ularni boshqarish usullari ishlab chiqiladi.
- Pessimist, Optimist va Realist senariylari: Xavflarni tahlil qilishda har bir senariy bo‘yicha mumkin bo‘lgan natijalarni baholash.

4. Decision Tree Analysis (Qaror daraxti tahlili)

- Qaror daraxti: Bu usulda qarorlarni tahlil qilish uchun daraxt shaklida ko‘rsatilgan imkoniyatlar va tavakkallar ko‘rib chiqiladi. Har bir qaror yoki ehtimoliy holat uchun tafsilotlar va xarajatlar hisoblanadi.
- Qarorlar va ularning natijalari: Xavfning har bir holatini va ehtimoliy natijalarni baholash orqali, maksimal foyda va minimal zararni ta’minlash uchun qarorlar qabul qilinadi.

5. Break-even Analysis (Zararsizlik nuqtasi tahlili)

- Zararsizlik nuqtasi: Bu usulda tavakkalchilikni baholash uchun loyiha yoki investitsiyaning zararsizlik nuqtasi aniqlanadi. Yani, xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi muvozanatni topish orqali, xavfning mavjudligi va uning miqdori aniqlanadi.

6. Risk-adjusted Return (Xavfni moslashtirilgan rentabellik)

- Xavfni hisobga olgan holda rentabellikni baholash: Bu usulda xavf va rentabellik o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun rentabellikni xavf darajasiga moslashtirilgan shaklda baholash amalga oshiriladi. Xavf yuqori bo‘lsa, rentabellik ham yuqori bo‘lishi kerak, aks holda investitsiyalarni jalb qilish qiyin bo‘ladi.

7. Sensitivity Analysis (Hassosiyat tahlili)

- o‘zgaruvchan parametrlar: Bu usulda har bir omilni alohida tahlil qilish va uning tavakkalchilikni qanday ta’sir qilishini aniqlashga yordam beradi. Misol uchun, mahsulot narxining yoki ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishi loyihaning umumiy natijalariga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash.

Bu usullar orqali loyiha boshqaruvchilari yoki investorlari tavakkalchilikni hisoblash, baholash va boshqarishda yordam oladilar. Har bir usulni o‘ziga xos sharoitlarda va tavakkalchilik darajasiga qarab qo‘llash mumkin.

Ta’sirchanlik tahlili (Sensitivity Analysis) — bu investitsiya loyihalari va qarorlar qabul qilish jarayonida o’zgaruvchi parametrlarning (masalan, xarajatlar, daromadlar, narxlar, ishlab chiqarish hajmi va boshqalar) natijalarga qanday ta’sir qilishini o’rganish va baholash usulidir. Bu tahlil orqali loyihaning natijalari yoki moliyaviy ko’rsatkichlari o’zgaruvchi omillarni qanday o’zgarishi mumkinligini ko’rish mumkin.

Ta’sirchanlik tahlilining maqsadi:

1. Kattaroq o‘zgarishlarga sezgirlikni aniqlash: Qaysi parametrlar loyihaning yakuniy natijalariga eng katta ta’sir ko’rsatishini aniqlash.
2. Xavflarni boshqarish: o‘zgaruvchanliklarni baholash orqali qarorlar qabul qiluvchi shaxslar uchun optimal strategiyalarni ishlab chiqish.
3. Moliyaviy va iqtisodiy risklarni kamaytirish: Loyihaning sezgir bo’lgan parametrlarini tahlil qilish va zarur bo’lsa, bu parametrlarni boshqarish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish.

Ta’sirchanlik tahlilining asosiy ko’rsatkichlari:

- Xarajatlar va daromadlar o‘zgarishlari: Masalan, ishlab chiqarish xarajatlari, xom ashyo narxlari, ishchi kuchi sarf-xarajatlari o‘zgarishining yakuniy foyda yoki zarar miqdoriga ta’siri.
- Bozor narxlarining o’zgarishi: Mahsulot narxlarining o‘zgarishi loyihaga qanday ta’sir ko‘rsatishi (masalan, narxlar pasayganida daromadlar qanday kamayadi).
- Investitsiya hajmi: Investitsiya miqdorining o’zgarishi loyihaning rentabelligiga qanday ta’sir qiladi.
- Ehtimolliklarni baholash: o‘zgarishlarning ehtimoliy ta’sirini prognoz qilish.

Ta’sirchanlik tahlilini o’tkazish usullari:

1. O’zgaruvchan parametrlarni aniqlash: Loyihadagi o‘zgarishi mumkin bo‘lgan barcha parametrlar (masalan, narxlar, ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar) aniqlanadi.
2. Hisoblash modelini yaratish: Loyihaning moliyaviy yoki iqtisodiy tahlilini amalga oshirish uchun matematik yoki hisoblash modeli quriladi.
3. Parametrlarni o‘zgartirish va natijalarni tahlil qilish: Har bir parametrning o‘zgarishiga qanday ta’sir qilishini baholash. Masalan, xarajatlar 10% ga oshsa, foyda qancha o‘zgaradi?
4. Sensitivity Curve (Sezgirlik egri chizig’i): O’zgaruvchan parametrlar bo’yicha grafik chizilib, bu o’zgarishlarning ta’sirini ko’rish mumkin.

Ta’sirchanlik tahlilining afzalliklari:

- Riskni boshqarish: Loyihaga ta’sir etadigan ko’plab o’zgaruvchilarni ko’rib chiqish orqali risklarni boshqarish imkonini beradi.
- Qarorlarni yaxshilash: Qarorlar qabul qiluvchi shaxslar uchun eng muhim omillarni aniqlab, resurslarni samarali taqsimlash imkonini yaratadi.
- Loyihaga tayyorlik: Loyihaning qanday o’zgarishlarga nisbatan sezgirligini aniqlash orqali loyihani yanada tayyorlash mumkin.

Ta’sirchanlik tahlilining cheklovlari:

- Modelni aniqlik darajasi: Modelning o’zi va parametrlarning aniq o’lchovlari tahlilning aniqligiga ta’sir qilishi mumkin.
- Komplekslik: Ba’zi loyihalar uchun o’zgaruvchilarning katta soni va murakkabligi tahlilni qiyinlashtirishi mumkin.

Misol: Agar bir investitsiya loyihasining foydasi 1000 so‘m bo’lsa va o’zgaruvchilar sifatida ishlab chiqarish xarajatlarini va mahsulot narxini ko’rib chiqsak, ta’sirchanlik tahlili orqali biz quyidagi savollarga javob bera olamiz:

- Agar ishlab chiqarish xarajatlari 10% ga oshsa, foyda qancha kamayadi?
- Agar mahsulot narxi 5% ga oshsa, foyda qancha ko’payadi?

Shu tarzda, ta’sirchanlik tahlili loyihaning muhim parametrlaridagi o‘zgarishlarning ta’sirini ko‘rsatadi va qaysi omillar eng katta ta’sir ko’rsatishini aniqlaydi.

Kritik miqdorlar tahlili (Break-even analysis) — bu investitsiya yoki biznes loyihalarini baholashda ishlatiladigan usul bo‘lib, loyiha yoki korxona uchun zarur bo‘lgan eng kam ishlab chiqarish hajmi yoki sotuv miqdorini aniqlashga yordam beradi. Bu tahlil orqali foyda va zarar nuqtasini (ya’ni, **kritik nuqtani**) belgilash mumkin. Kritik nuqta — bu daromadlar va xarajatlar teng bo‘ladigan nuqta, ya’ni zarar yoki foyda olinmaydigan holat.

Kritik miqdorlar tahlilining maqsadi:

1. Zarur ishlab chiqarish hajmi: Loyiha yoki biznesning foyda ko’rishdan oldingi zarur bo’lgan eng kam ishlab chiqarish miqdorini aniqlash.
2. Risklarni kamaytirish: Loyiha yoki biznes faoliyatini risklarini baholash, shuningdek, qaysi holatda zarar qilish mumkinligini ko’rish.
3. Moliyaviy rejalashtirish: Xarajatlar va daromadlar o’rtasidagi munosabatni tushunish va ishlab chiqarish, sotuv yoki investitsiyalarni rejalashtirish.

Kritik miqdorlar tahlilining asosiy komponentlari:

O’zgaruvchan xarajatlar (Variable Costs): Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmi bilan bevosita bog’liq. Masalan, xom ashyo, ishchi kuchi va boshqa o’zgaruvchan xarajatlar.

Doimiy xarajatlar (Fixed Costs): Bu xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog’liq emas va doimiy miqdorda qoladi, masalan, ijara, maoshlar va administrativ xarajatlar.

Mahsulot narxi (Price per unit): Mahsulotning bir dona yoki bir birlikka sotiladigan narxi.

Mahsulotning o’ziga xos daromadi (Contribution margin): Mahsulotning har bir birligidan olinadigan daromad, ya’ni mahsulot narxi va uning o’zgaruvchan xarajatlari orasidagi farq.

Kritik nuqta (Break-even point) hisoblash:

Kritik nuqta aniqlanadi, ya’ni foyda va zarar teng bo‘ladigan nuqta quyidagi formulada hisoblanadi:

$$\text{Kritik nuqta (unit)} = \frac{\text{Doimiy xarajatlar}}{\text{Mahsulot narxi} - \text{O’zgaruvchan xarajatlar per unit}}$$

Bu formula orqali ishlab chiqarilgan yoki sotilgan mahsulotlarning minimal miqdori aniqlanadi, bu miqdor sotilganda kompaniya zarar qilmasdan, faqat xarajatlarini qoplaydi.

Kritik nuqtaning tahlili:

1. Kritik miqdorlarni tahlil qilishda kompaniya zarar qilmaslik uchun qancha mahsulot ishlab chiqarish yoki sotishi kerakligini ko‘rish mumkin.

2. Kritik nuqtaning yuqoriligi ko‘rsatilgan biznesning yuqori doimiy xarajatlari yoki past narxlar bilan ishlashini anglatadi.

3. Kritik nuqtaning pastligi biznesning past xarajatlar yoki yuqori daromadlar bilan ishlashini ko’rsatadi.

Kritik nuqtaning afzalliklari:

- Sodda va tushunarli: Foyda va zarar nuqtasini aniqlash orqali kompaniya samarali qarorlar qabul qilishi mumkin.
- Moliyaviy rejalashtirish: Xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi muvozanatni tushunishga yordam beradi.
- Risklarni boshqarish: Korxona yoki loyiha boshlanishidan oldin zarur bo‘lgan ishlab chiqarish yoki sotuv miqdorini bilish orqali risklar kamaytiriladi.

Kritik nuqtaning cheklovlari:

- O’zgaruvchan xarajatlar faqat hisoblangan parametrlar asosida aniqlanadi va ba’zan real sharoitda ular o‘zgarib turishi mumkin.
- Doimiy xarajatlarning umumiy miqdori o‘zgarishsiz qolishi kutiladi, lekin ba’zi sharoitlarda doimiy xarajatlar ham o‘zgarishi mumkin.

Misol: Bir kompaniya uchun doimiy xarajatlar 50,000 so’mni tashkil etadi. Mahsulotning narxi 100 so’m, va har bir mahsulotga bog’liq o’zgaruvchan xarajatlar 60 so’m. Kritik nuqtani hisoblash:

$$\text{Kritik nuqta (unit)} = \frac{50,000}{100 - 60} = \frac{50,000}{40} = 1250 \,\text{unit}$$

Bu shuni anglatadiki, kompaniya zarar qilmasligi uchun 1250 dona mahsulot sotishi kerak.

Kritik nuqta tahlilining amaliyotda qo’llanishi:

- Strategik rejalashtirish: Biznesning qaysi holatda foyda olishni boshlashi mumkinligini tushunish va kelajakdagi o‘zgarishlarga tayyor bo‘lish.
- Narx siyosati: Mahsulot narxlarini o’zgartirish orqali foyda olish imkoniyatlarini o’rganish.
- Risklarni boshqarish: Xarajatlar o’zgarishi yoki ishlab chiqarish hajmi bo’yicha ehtimoliy o‘zgarishlarni tahlil qilish orqali qarorlar qabul qilish.

Shu tarzda, kritik miqdorlar tahlili loyihalar va bizneslar uchun zarur ishlab chiqarish miqdorlarini aniqlashda muhim vosita bo‘lib, moliyaviy barqarorlik va risklarni boshqarish uchun samarali usuldir.

"Echimlar daraxti" uslubi (Decision Tree Method) — bu investitsiya va biznes qarorlarini qabul qilishda ishlatiladigan grafik tahlil usulidir. Ushbu uslub yordamida turli echimlar va ularning natijalari tizimli ravishda ko‘rsatiladi. "Echimlar daraxti" qarorlar qabul qilish jarayonida risklar va noaniqliklarni hisobga olish imkonini beradi.

"Echimlar daraxti"ning asosiy tushunchalari:

Echimlar — qaror qabul qilishda tanlanishi mumkin bo‘lgan har bir muqobil variant yoki imkoniyat. Bular daraxtning "tarmoqlari" bo‘lib, turli yo‘nalishlar va qarorlar ko‘rsatiladi.

Xavf yoki noaniqliklar — har bir echimga aloqador bo‘lgan ehtimollar va risklarni ko‘rsatadi. Noaniqliklar har bir qaror uchun qilingan baholarni o‘z ichiga oladi.

Natijalar — tanlangan har bir echimning ehtimoliy natijalari va oqibatlari. Bu iqtisodiy yoki moliyaviy natijalar bo‘lishi mumkin.

Xarajatlar va foydalar — har bir qaror va natijalar bilan bog‘liq xarajatlar va foydalarning qiymati hisoblanadi.

"Echimlar daraxti" uslubining tuzilishi:

- Boshqaruv nuqtasi: Daraxtning boshida qaror qabul qilish nuqtasi joylashadi, bu nuqtada qarorlar qabul qilinadi.
- Echimlar yoki tarmoqlar: Boshqaruv nuqtasidan chiqadigan yo‘llar, ya’ni turli echimlar va variantlar.
- Noaniqlik nuqtalari: Qarorlar qabul qilinib bo‘linganidan so‘ng, kelgusidagi noaniqlik va risklarni ifodalovchi nuqtalar.
- Natijalar: Har bir tarmoqning oxirida qarorlar va noaniqliklardan kelib chiqqan aniq natijalar, foydalar va xarajatlar joylashadi.

Echimlar daraxtining qadamlar bilan tuzilishi:

Qarorlar nuqtasini aniqlash: Qaysi masalalarni hal qilish kerakligini belgilash. Masalan, investitsiya qilish, yangi mahsulot chiqarish yoki marketing strategiyasini tanlash kabi.

Echimlar tarmog‘ini yaratish: Qarorlar nuqtasidan chiqadigan turli variantlarni yoki imkoniyatlarni aniqlash.

Xavf va ehtimollarni hisoblash: Har bir echimga aloqador bo‘lgan xavf va ehtimollarni baholash.

Natijalarni hisoblash: Har bir tarmoq uchun kutilyotgan foydalar va xarajatlarni baholash.

O‘rtacha qiymatni hisoblash: Xarajatlar va foydalarning ehtimolligini hisobga olib, har bir echimning o‘rtacha qiymatini aniqlash.

Optimal qarorni tanlash: Har bir echimning ehtimoliy natijalari va foydalari asosida eng yaxshi qarorni tanlash.

"Echimlar daraxti"ni qo‘llashda foydalaniladigan metodlar:

Ehtimollarni hisoblash: Har bir qarorning ehtimoliy natijalari asosida o‘rtacha qiymat va qarorlarning iqtisodiy samarasini hisoblash.

Foyda va zararlarni hisoblash: Qarorlar natijasida erishiladigan foydalar va yuzaga keladigan xarajatlar tahlil qilinadi.

Kutilgan qiymat (Expected Value): Qarorlar uchun kutilgan qiymatni hisoblashda foydalaniladi. Bu usul, har bir qarorning ehtimollarini va uning natijalarini hisobga oladi.

Misol: Faraz qilaylik, bir kompaniya yangi mahsulotni chiqarish yoki chiqarmaslik haqida qaror qabul qilishi kerak. "Echimlar daraxti" yordamida quyidagilarni ko‘rish mumkin:

Qaror nuqtasi: Mahsulot chiqarish yoki chiqarmaslik.

- Agar mahsulot chiqarilsa, 60% ehtimollik bilan foyda keltiradi, 40% ehtimollik bilan zarar keltiradi.
- Agar mahsulot chiqarilmasa, kompaniya zarar ko‘rmaydi, lekin foyda ham bo‘lmaydi.

Natija nuqtalari:

- Mahsulot chiqarish va foyda ko‘rish: 100,000 so‘m.
- Mahsulot chiqarish va zarar ko‘rish: -50,000 so‘m.
- Mahsulot chiqarmaslik va zarar ko‘rmaslik: 0 so‘m.

Kutilgan qiymat hisoblash:

$EV=(60\%\times100,000)+(40\%\times(-50,000))=60,000-20,000=40,000$ so‘m

Demak, mahsulot chiqarishning kutilgan qiymati 40,000 so‘m foyda keltiradi.

Afzalliklari:

- Noaniqlik va xavfni baholash imkoniyatini beradi.
- Oson va tushunarli qarorlar qabul qilish jarayonini tizimlashtiradi.
- Risklarni boshqarish uchun foydalidir, chunki turli ehtimolliklar va natijalar ko‘rsatiladi.
- Moliyaviy tahlil va qaror qabul qilishda samarali vosita.

Cheklovlari:

- Noaniqliklar va ehtimollarni aniqlashda ba’zi moshakiyatlar bo‘lishi mumkin.
- Ko‘p vaqt talab qilishi mumkin, ayniqsa, murakkab loyihalar uchun.
- Ehtimoliy natijalarni faqat taxminiy ravishda aniqlash mumkin, ya’ni real natijalardan farq qilishi mumkin.

Shu tarzda, "Echimlar daraxti" uslubi investitsiya qarorlarini qabul qilishda xavf va noaniqlikni baholash, qarorlarni tahlil qilish va eng samarali echimni tanlash uchun qulay usuldir.

15.4. Monte Karlo simulyatsiyasi

Monte Karlo simulyatsiyasi (Monte Carlo Simulation) — bu statistik tasodifiylikka asoslangan tahlil usuli bo‘lib, noaniq yoki murakkab tizimlar va jarayonlarning ehtimoliy natijalarini baholashda qo‘llaniladi. Ushbu usul tasodifiy parametrlar orqali mumkin bo‘lgan natijalarni hisoblash va qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Monte Karlo usulining nomi, tasodifiylikni

(stoxastik xususiyat) ta’kidlab, Monte Karlo kazinolari bilan bog‘liq bo‘lgan tasodifiy raqamlar generatori bilan bog‘lanadi.

Monte Karlo simulyatsiyasining asosiy tushunchalari:

Tasodifiylik. Monte Karlo usulida tasodifiy qiymatlar yaratiladi, bu qiymatlar tizimning yoki jarayonning xususiyatlarini taqlid qiladi. Bunday tasodifiylik tizimni aniq matematik usullar bilan yechish qiyin bo‘lgan holatlarda yordam beradi.

Simulyatsiya. Simulyatsiya jarayonida tasodifiy qiymatlar o‘zgartiriladi va natijalar bir necha marta hisoblanadi. Buning orqali tizimning natijalari haqida kengroq va aniqroq tasavvur hosil qilinadi.

Ehtimollik taqsimoti. Monte Karlo imitatsiyasi tizimning turli ehtimoliy natijalari bo‘yicha taqsimotlarni yaratadi. Har bir iteratsiyada turli parametrlar tasodifiy ravishda tanlanadi, va shu orqali tizimning kutilgan natijalari baholanadi.

Monte Karlo imitatsiyasi asosan quyidagi sohalarda keng qo‘llaniladi:

- Investitsiya tahlili: Risk va noaniqliklarni baholashda, investitsiya loyihalarining ehtimoliy natijalarini aniqlashda ishlatiladi. Masalan, moliyaviy narxlarning kelajagini prognoz qilish, aktivlarning narxlaridagi o‘zgarishlarni tahlil qilishda.
- Loyihalarni baholash: Loyihalarning ehtimoliy natijalari va har xil qarorlar natijalarini tahlil qilishda, qarorlar qabul qilishda yordam beradi.
- Boshqaruv va ishlab chiqarish: Ishlab chiqarish tizimlarini optimallashtirishda, ishlab chiqarish jarayonidagi noaniqliklarni tahlil qilishda.
- Xavfni boshqarish: Tavakkalchilik va xavfni baholashda, qaror qabul qilish jarayonlarida risklarni kamaytirish uchun ishlatiladi.

Monte Karlo simulyatsiyasining ishlash jarayoni:

Modelni yaratish: Avvalo, qarorlar yoki tizimni modellashtirish uchun matematik model yaratish zarur. Bu modeldagi parametrlar noaniq va tasodifiy bo‘lishi mumkin.

Tasodifiy qiymatlar generatsiyasi: Modelda tasodifiy parametrlar (masalan, narxlar, talab, rentabellik) tanlanadi. Ushbu tasodifiy qiymatlar odatda matematik ehtimollik taqsimotlariga asoslanadi.

Simulyatsiya bajarish: Modelni bir necha marta ishga tushirib, tasodifiy qiymatlar uchun ko‘plab simulyatsiyalar amalga oshiriladi. Har bir simulyatsiya jarayonida modelda parametrlar tasodifiy ravishda yangilanadi va natijalar hisoblanadi.

Natijalar tahlili: Boshqa tizimlar yoki qarorlar bilan solishtirilgan holda, tasodifiy natijalar chiqariladi. Bu natijalar tizimning kutilgan xatti-harakatlarini, ehtimoliy zararlarni yoki foydalarni ko‘rsatadi.

Ehtimollik taqsimoti: Simulyatsiya jarayonida olingan natijalar asosida ehtimollik taqsimoti hosil qilinadi. Bu taqsimot, qaror qabul qiluvchilarga tizimning turli holatlari haqida aniqroq tasavvur beradi.

Monte Karlo simulyatsiyasining afzalliklari:

Murakkab tizimlar uchun qulay: Monte Karlo usuli matematik yondoshuv bilan yechib bo‘lmaydigan tizimlarni modellashtirishda juda foydalidir. Noaniqliklar va risklar mavjud bo‘lgan tizimlar uchun keng qo‘llaniladi.

Risklarni tahlil qilish: Risk va tavakkalchiliklarni baholash uchun juda qulay, chunki tizimdagi tasodifiy o‘zgarishlarni hisobga olib, natijalar ehtimollik taqsimotini yaratadi.

Yuqori aniqlik: Monte Karlo imitatsiyasi simulyatsiya jarayonida ko‘p marta ishlatilganda, aniqroq natijalar beradi, bu esa qarorlar qabul qilishda ko‘proq ishonch hosil qilish imkonini yaratadi.

Moslashuvchanlik: U o‘zgaruvchan ehtimollik taqsimotlari va ko‘plab parametrlarni qo‘llab-quvvatlaydi, shuning uchun turli sohalarda samarali ishlaydi.

Monte Karlo simulyatsiyasining cheklovlari:

Hisoblash resurslari: Bu usul katta hisoblash resurslarini talab qiladi, chunki ko‘p miqdordagi simulyatsiyalarni bajarish zarur.

Aniq ehtimoliy taqsimotlar talab qilinadi: Modelda ishlatiladigan parametrlarning ehtimoliy taqsimotlari aniqlanishi kerak, bu ba’zan qiyin yoki noaniq bo‘lishi mumkin.

Yuqori murakkablik: Simulyatsiya jarayoni murakkab bo‘lishi mumkin, chunki barcha ehtimoliy o‘zgarishlar va parametrlar hisobga olinishi kerak.

Monte Karlo simulyatsiyasining misoliga qaraylik:

Masalan, bir kompaniya yangi mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirmoqda, ammo xom ashyo narxining va talabning noaniqliklarini hisobga olish kerak. Kompaniya Monte Karlo imitatsiyasi yordamida xom ashyo narxlari va talabning tasodifiy o‘zgarishini modellashtirib, mahsulot ishlab chiqarishdan keladigan ehtimoliy foyda va zararlarni hisoblash mumkin.

- Model: Mahsulot ishlab chiqarish narxi va sotish narxi tasodifiy qiymatlar bilan ifodalanadi.
- Simulyatsiya: Tasodifiy qiymatlar 10,000 marta simulyatsiya qilinadi.
- Natija: Har bir simulyatsiya natijasida foyda yoki zarar chiqadi, va ehtimollik taqsimoti hosil qilinadi.

Monte Karlo simulyatsiyasi — bu noaniqlik va tavakkalchilikni baholash, risklarni tahlil qilish va optimal qarorlarni qabul qilishda ishlatiladigan samarali va kuchli vositadir. U kompleks tizimlar va qarorlar qabul qilish jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi.

15.5. Tavakkalchilik xavfini bosqichma-bosqich baholash usuli

Tavakkalchilik xavfini bosqichma-bosqich baholash usuli — bu tavakkalchilikni aniqlash, tahlil qilish va baholash jarayonini tartibga solish uchun qo‘llaniladigan metodologiya. Bu usul orqali loyiha yoki tizimda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlash va ularning salbiy ta’sirini minimallashtirishga yordam beruvchi strategiyalar ishlab chiqiladi. Tavakkalchilik xavfini baholash, qarorlar qabul qilishda va resurslarni optimal taqsimlashda muhim ahamiyatga ega.

Tavakkalchilik xavfini baholashning bosqichlari quyidagicha:

1. Tavakkalchilikning aniqlanishi

- Tavakkalchilik manbalarini aniqlash: Birinchi bosqichda loyihadagi yoki tizimdagi potentsial tavakkalchilik manbalari aniqlanadi. Bular tashqi va ichki omillar bo‘lishi mumkin. Masalan, iqtisodiy sharoit, texnologik noaniqliklar, resurslar yetishmasligi, siyosiy o‘zgarishlar, tabiiy ofatlar va boshqalar.
- Muammolar va tavakkallarga ega bo‘lgan sohalar: Har bir soha va jarayon bo‘yicha tavakkalchilik mavjudligini baholash. Bu bosqichda barcha potentsial tavakkalliklar ro‘yxati tuziladi.

2. Tavakkalchilikni tasniflash

- Kategoriyalar va darajalar bo‘yicha tasniflash: Tavakkalchilikni o‘rganish va tahlil qilishda, ularni turli kategoriyalar bo‘yicha tasniflash zarur. Masalan, moliyaviy, texnik, ijtimoiy yoki ekologik tavakkalchiliklar. Har bir kategoriya ichidagi xavflarni tahlil qilish va ularning qaysi biri eng katta ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini aniqlash.
- Tavakkalchilik darajalarini aniqlash: Tavakkalchilik xavfi ehtimoli va uning salbiy ta’sirini baholash. Bunda tavakkalchilik darajasi (yengil, o‘rtacha, yuqori) aniqlanadi.

3. Tavakkalchilikni o‘lchash

- Ehtimollik va ta’sirning o‘lchovi: Tavakkalchilikni o‘lchash uchun, har bir tavakkalchilikning ehtimolligi (yoki yuzaga kelish ehtimoli) va uning ta’siri (yoki zararli oqibatlar darajasi) hisoblanadi. Odatda bu ikki parametrning ko‘paytmasi tavakkalchilikning umumiy qiymatini beradi:

$$\text{Xavf qiymati} = \text{Ehtimollik} \times \text{Ta’sir}$$

- Simulyatsiya va statistik modellardan foydalanish: Ehtimoliy natijalarni tahlil qilishda simulyatsiya usullari, masalan, Monte Karlo imitatsiyasi, foydalanish mumkin. Bu yordamida turli noaniqliklar va tavakkalliklarning natijalarini tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

4. Xavfni baholash va tasniflash

- Xavfning qabul qilinish darajasini belgilash: Xavfning ehtimoliy darajasi va uning ta’sirini hisobga olib, xavfning qabul qilinishi yoki bartaraf etilishi kerakligini aniqlash. Agar xavf juda yuqori bo‘lsa, bu tavakkalchilikni kamaytirish uchun maxsus choralar ko‘rish zarur.

- Qaror qabul qilish: Xavf darajasini baholagan holda, qaror qabul qiluvchilar ushbu tavakkallikka qarshi qanday strategiyalarni qo‘llashni aniqlaydi. Xavfning qabul qilinishi mumkin bo‘lgan darajasi aniq belgilanishi kerak, shuningdek, bu xavfga nisbatan qanday choralar ko‘rish zarur bo‘lishi muhimdir.

5. Xavfni kamaytirish va nazorat qilish strategiyalarini ishlab chiqish

- Oldini olish: Xavfni butunlay bartaraf etish uchun maxsus choralar ko‘rish. Masalan, yangi texnologiyalarni joriy etish, sug‘urtalash, yangi bozorlarga kirish.
- Yumshatish: Xavfni kamaytirish uchun risklarni kamaytiruvchi strategiyalar ishlab chiqish. Masalan, turli ehtimoliy holatlar uchun muqobil reja tayyorlash.
- Kompensatsiya: Xavfni to‘liq bartaraf eta olmaslik holatida zararlarni qoplash uchun tegishli strategiyalar ishlab chiqish. Masalan, sug‘urta, davlat subsidiyalari yoki boshqa moliyaviy mexanizmlar.

6. Monitoring va qayta baholash

- Doimiy monitoring: Xavfni kamaytirish va nazorat qilish strategiyalarining samaradorligini doimiy ravishda kuzatib borish zarur. Agar xavf darajasi o‘zgarishi mumkin bo‘lsa, choralarni yangilash va ularni qayta ko‘rib chiqish kerak.
- Natijalarni baholash va tahlil qilish: Loyihada yuzaga kelgan tavakkalliklarning salbiy oqibatlarini va kutilgan natijalarini baholash. Har bir simulyatsiya yoki baholashdan keyin loyihaning holati va xavflarini tahlil qilish.

Tavakkalchilik xavfini baholashning afzalliklari:

- Xavfning ehtimoliy natijalarini aniqlash: Bu usul orqali loyiha yoki tizimdagi tavakkalliklarning salbiy oqibatlarini oldindan bilish va ularni kamaytirish imkoniyatlari aniq bo‘ladi.
- Resurslarni samarali taqsimlash: Tavakkalchilikni boshqarish orqali resurslarni to‘g‘ri taqsimlash va investitsiyalarni samarali yo‘naltirish mumkin.
- Qaror qabul qilishda yordam: Tavakkalchilik xavfini aniqlash orqali muhim qarorlar qabul qilishda ishonchli asoslar yaratiladi.

Tavakkalchilik xavfini bosqichma-bosqich baholash usuli, xavflarni aniqlash va ularni boshqarish bo‘yicha aniq va tizimli yondashuvni taqdim etadi. Bu usul loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun xavfga qarshi samarali strategiyalar ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

15.6. Umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi

Umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi — bu loyiha yoki tizimda mavjud bo‘lgan barcha tavakkalliklar va xavflarning umumiy natijaviy qiymatini ifodalovchi ko‘rsatkichdir. Bu daraja, ehtimollik va ta’sirning kombinatsiyasi

asosida baholanadi va tashkilot yoki loyiha uchun yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan umumiy xavfni aniqlashda yordam beradi.

Umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

Umumiy tavakkalchilik xavfi=∑(Xavf ehtimolligi×Xavf ta’siri)

Bu yerda:

- Xavf ehtimolligi — tavakkalchilikning yuzaga kelish ehtimoli. Bu parametr odatda 0 dan 1 gacha bo‘lgan qiymatga ega bo‘ladi (masalan, 30% ehtimollik uchun 0.3).
- Xavf ta’siri — tavakkalchilikning yuzaga kelishi natijasida kutilayotgan zarar yoki salbiy oqibatning darajasi. Bu ham odatda qiymat bilan o‘lchanadi (masalan, 1 dan 5 gacha bo‘lgan qiymatlar, 5 - eng katta zarar).

Umumiy tavakkalchilik xavfini baholash bosqichlari quyidagilar:

Xavf manbalarini aniqlash. Barcha tavakkalliklar va xavflar ro‘yxatini tuzish, har bir xavfning ehtimolligini va ta’sirini aniqlash.

Har bir xavfning ehtimoliyligini va ta’sirini baholash. Har bir xavfning yuzaga kelish ehtimolini (masalan, 0.2) va ta’sirini (masalan, 4) baholash.

Xavfning umumiy qiymatini hisoblash. Har bir xavfning ehtimolligini va ta’sirini ko‘paytirib, umumiy tavakkalchilik xavfini hisoblash. Misol: Agar bir xavf ehtimolligi 0.3 va ta’siri 4 bo‘lsa, bu xavfning qiymati 1.2 bo‘ladi.

Barcha xavflarning umumiy qiymatini yig‘ish. Barcha xavflar uchun hisoblangan qiymatlar yig‘iladi va umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi aniqlanadi. Misol: Agar 5 ta xavf bo‘lsa va ularning umumiy qiymatlari 1.2, 2.0, 0.5, 1.8, 3.0 bo‘lsa, umumiy tavakkalchilik xavfi = 1.2 + 2.0 + 0.5 + 1.8 + 3.0 = 8.5 bo‘ladi.

***Xavf darajasini aniqlash.** Umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi odatda quyiagi baholash mezonlariga asosan tasniflanadi:

- Yuqori xavf: Umumiy xavf darajasi yuqori bo‘lsa, bu tavakkalliklarni bartaraf etish uchun ko‘proq resurslar va choralar zarur.
- O‘rtacha xavf: O‘rtacha darajadagi xavf esa nazorat qilish va monitoring qilishni talab qiladi.
- Kam xavf: Agar xavf darajasi past bo‘lsa, bu xavfni qabul qilish yoki minimal darajada monitoring o‘rnatish mumkin.

Umumiy tavakkalchilik xavfini kamaytirish uchun quyidagi strategiyalarni qo‘llash mumkin:

1. Oldini olish: Xavfning yuzaga kelishining oldini olish uchun choralar ko‘rish.
2. Yumshatish: Xavfni kamaytirish uchun zaruriy strategiyalar ishlab chiqish, masalan, zaxira rejalari.
3. Qoplash: Xavf yuzaga kelgan taqdirda zararlarni qoplash (sug‘urta, kompensatsiya mexanizmlari).

4. Monitoring va nazorat: Xavflarni doimiy ravishda kuzatib borish va yangi xavf manbalarini aniqlash.

Xulosa ornida aytish mumkinki, umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi tashkilot yoki loyiha uchun risklarni boshqarish va samarali qarorlar qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Ularning ehtimoliy oqibatlarini baholash orqali tavakkalchilikni kamaytirish uchun aniq va samarali strategiyalar ishlab chiqish mumkin.

Nazorat savollari:

1. Tavakkalchilik (risk) nima va u investitsiya loyihalarida qanday namoyon bo‘ladi?
2. Investitsiya loyihalarida tavakkalchilikning asosiy turlari qanday?
3. Tavakkalchilikni tahlil qilishning asosiy maqsadi va ahamiyati nimadan iborat?
4. Loyihaning muvaffaqiyatiga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi xavf omillari qanday aniqlanadi?
5. Investitsiya loyihalarida xavf omillari qanday tasniflanadi (moliyaviy, operatsion, bozor, siyosiy)?
6. Xavflarni identifikatsiya qilishda qanday usullardan foydalaniladi?
7. Tavakkalchilikni tasniflashning ahamiyati va loyiha qarorlariga ta’siri qanday?
8. Investitsiya loyihasidagi tavakkalchilikni baholashda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar qanday?
9. Xavf tahlilida statistik usullardan qanday foydalaniladi?
10. Tavakkalchilikni aniqlash uchun ehtimollik taqsimoti va sezgirlik tahlili qanday qo‘llaniladi?
11. Scenario (stsenariy) tahlilini xavflarni baholashda qanday qo‘llash mumkin?
12. Tavakkalchilikni boshqarishning asosiy usullari qanday (taqsimlash, sug‘urtalash, diversifikatsiya)?
13. Xavflarni minimallashtirish uchun qanday strategiyalar qo‘llaniladi?
14. Xavflarni monitoring qilish va nazorat qilishning samarali usullari qanday?
15. Diversifikatsiya tavakkalchilikni qanday kamaytiradi va bu usulning afzalliklari nimada?
16. Sug‘urtalashning investitsiya loyihalaridagi xavflarni kamaytirishdagi roli qanday?
17. Kredit va moliyaviy risklarni boshqarish uchun qaysi vositalar ishlatiladi?
18. Tavakkalchilik tahlili investitsiya qarorlarini qabul qilishda qanday rol o‘ynaydi?

19. Xavf va daromad o‘rtasidagi bog‘liqlikni qanday baholash mumkin?
20. Qabul qilinadigan xavf darajasini belgilash uchun qanday mezonlar ishlatiladi?
21. Tavakkalchilikni tahlil qilishda zamonaviy texnologiyalar (masalan, big data, AI) qanday qo‘llaniladi?
22. Monte-Karlo simulyatsiyasi xavf tahlilida qanday qo‘llaniladi va afzalliklari nimada?
23. Stress-tahlil tavakkalchilikni aniqlashda qanday yordam beradi?
24. Tavakkalchilik tahlilining natijalari loyiha boshqaruvida qanday ishlatiladi?
25. Xavflarni baholash natijalaridan foydalanib investitsiya portfelini shakllantirish qanday amalga oshiriladi?
26. Tavakkalchilik tahlili natijalari asosida loyihani qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish qanday amalga oshiriladi?

GLOSSARIY

Investitsiya – Mablag‘larni daromad olish yoki kapitallarni ko‘paytirish maqsadida uzoq muddatli aktivlarga yo‘naltirish jarayoni.

Loyiha – Belgilangan maqsadga erishish uchun amalga oshiriladigan reja, faoliyatlar va chora-tadbirlar to‘plami.

Investitsiya loyihasi – Muayyan iqtisodiy yoki ijtimoiy maqsadlarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni talab qiluvchi loyihalar.

Tahlil – Investitsiya loyihasining iqtisodiy, moliyaviy va texnik jihatdan samaradorligini baholash jarayoni.

Pul oqimi (Cash Flow) – Ma’lum bir vaqt davomida tushgan va chiqqan mablag‘lar miqdori.

Diskontlash – Kelgusidagi pul oqimlarining hozirgi qiymatini hisoblash usuli.

Net Present Value (NPV) – Loyihaning hozirgi qiymatdagi umumiy daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi farq.

Internal Rate of Return (IRR) – Loyihaning ichki daromad normasi, ya’ni NPV ni nolga tenglashtiradigan diskont stavkasi.

Payback Period (PP) – Investitsiya loyihasiga sarflangan mablag‘ning qoplanish muddati.

Rentabellik indeksi (PI) – Loyihaning daromadliligini ifodalovchi ko‘rsatkich (NPVni dastlabki investitsiyaga bo‘lish orqali aniqlanadi).

Risk – Investitsiya loyihasida kutilgan natijalarga erisha olmaslik ehtimoli.

Riskni boshqarish – Loyihaning muvaffaqiyatsizlik ehtimolini kamaytirish uchun amalga oshiriladigan chora-tadbirlar.

Sensitivlik tahlili – Loyihaning asosiy ko‘rsatkichlari qanday o‘zgarishini baholash uchun xarajat va daromadlar parametrlarini o‘zgartirish orqali amalga oshiriladigan tahlil.

Scenario Analysis – Loyihaning samaradorligini turli vaziyatlar (optimistik, pessimistlik va realistik) asosida baholash.

Moliyaviy tahlil – Investitsiya loyihasining moliyaviy ko‘rsatkichlarini (NPV, IRR, PI va boshqalar) hisoblash orqali amalga oshiriladigan baholash.

Amortizatsiya – Asosiy vositalarning eskirishi va qiymatining kamayishini hisobga olish jarayoni.

Kapital xarajatlar (CAPEX) – Asosiy aktivlarni sotib olish yoki modernizatsiya qilish uchun amalga oshiriladigan xarajatlar.

Operatsion xarajatlar (OPEX) – Loyiha faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan xarajatlar.

Likvidlik – Aktivlarni tez va qulay narxda pulga aylantirish qobiliyati.

Diversifikatsiya – Riskni kamaytirish maqsadida investitsiyalarni turli sohalarga yoki aktivlarga taqsimlash jarayoni.

Iqtisodiy samaradorlik – Loyihaning iqtisodiy natijalari va xarajatlari o‘rtasidagi nisbat.

Moliya manbalari – Investitsiya loyihasini moliyalashtirish uchun jalb qilinadigan mablag‘lar (kreditlar, aksiyalar, o‘z kapitali va boshqalar).

Loyihaning hayotiylik sikli – Loyiha rejalashtirishdan boshlab yakuniy bosqichga qadar davom etadigan bosqichlar yig‘indisi.

Iqtisodiy tahlil – Investitsiya loyihasining iqtisodiyotga keltiradigan foyda va xarajatlarini o‘rganish jarayoni.

Bozor tahlili – Loyihaning bozor talabi va raqobatchilik muhiti bo‘yicha tahlil qilish.

SWOT-tahlil – Loyiha kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va xavf-xatarlari tahlili.

Ishbilarmonlik modeli – Loyiha qanday daromad olib kelishini va qanday ishlashini tushuntiruvchi rejalar yig‘indisi.

Sug‘urta – Loyihani kutilmagan xavf-xatarlardan himoya qilish uchun tuzilgan kelishuv.

Haqiqiy variantlar tahlili – Loyihaning amalga oshirilishi jarayonida turli imkoniyatlarni hisobga olish usuli.

Ekologik tahlil – Loyiha natijasida atrof-muhitga keltirilishi mumkin bo‘lgan ta’sirni baholash.

Ishbilarmonlik rejasi (Business Plan) – Loyiha doirasida amalga oshiriladigan faoliyatni rejalashtiruvchi va moliyalashtirish manbalarini ko'rsatib beruvchi hujjat.

Inflatsiya – Umumiy narxlar darajasining uzoq muddatli oshishi.

Diskont stavkasi – Hozirgi qiymatni hisoblash uchun qo‘llaniladigan foiz stavkasi.

Buxgalteriya rentabelligi (ARR) – Investitsiyaning foyda va xarajatlar nisbati, buxgalteriya ma’lumotlari asosida hisoblanadi.

O‘rtacha kapitalkost (WACC) – Kompaniyaning moliyaviy manbalarining umumiy o‘rtacha narxi.

Intellektual mulk – Loyihaga aloqador bo'lgan patentlar, savdo belgilar va boshqa noan'anaviy aktivlar.

Innovatsiya – Yangi yoki takomillashtirilgan texnologiya, mahsulot yoki xizmatni joriy etish.

Bozor ulushi – Loyihaning bozorga ta’siri va unda egallagan o‘rni.

Ko'rsatkichlar boshqaruvi – Loyihaning asosiy moliyaviy va operatsion ko'rsatkichlarini monitoring qilish.

Hujjatlashtirish – Loyihaning huquqiy, moliyaviy va operatsion jarayonlarini tasdiqlovchi hujjatlar yig‘indisi.

Operatsion daromad – Loyihadan asosiy faoliyat bo'yicha olingan daromad.

Joriy likvidlik koeffitsienti – Joriy aktivlarning joriy majburiyatlarga nisbati.

Moliyaviy barqarorlik – Kompaniyaning qarz majburiyatlarini o'z vaqtida to'lash qobiliyati.

Tenglama tahlili – Moliyaviy ko'rsatkichlar orasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun tahlil usuli.

Kapital qiymati – Loyiha uchun jalb qilingan mablag'larning umumiy qiymati.

Bozor kapitallashuvi – Kompaniyaning bozor qiymati aksiyalar narxi bilan belgilanadi.

Moliyaviy leveraj – Kompaniyaning qarzlardan foydalanish darajasi.

Risk profili – Loyiha uchun kutilayotgan xavf darajasi.

Foydalanuvchilar qiymati – Loyiha foydalanuvchilarga qancha qiymat keltirishini ko'rsatuvchi ko'rsatkich.

Boshqaruv tizimi – Loyihaning barcha jarayonlarini rejalashtiruvchi va boshqaruvchi tizim.

Ta’sir ko‘rsatish darajasi – Loyihaning iqtisodiyot va jamiyatga ko'rsatgan ta’siri.

Kelajak qiymati (Future Value) – Bugungi investitsiyalarning kelajakdagi bahosi.

Moliya vositachiligi – Loyihani moliyalashtirish uchun uchinchi tomon vositachilari ishtiroki.

Bozor segmentatsiyasi – Bozorni ma’lum bir qism yoki segmentlarga ajratish jarayoni.

Moliyaviy ko'rsatkichlar – Loyiha muvaffaqiyatini baholovchi moliyaviy ma’lumotlar.

Qayta investitsiya qilish darajasi – Loyihadagi daromadlarni yangi loyihalarga qayta yo'naltirish.

Sifat menejmenti – Loyiha sifatini ta’minlash uchun amalga oshiriladigan boshqaruv jarayonlari.

Energiya samaradorligi – Loyiha energiya iste'molining samaradorligini baholash.

Foydalanuvchi ehtiyojlari – Loyihaning mo'ljallangan foydalanuvchilar talablari va istaklari.

Buxgalteriya hisoboti – Loyiha moliyaviy faoliyati haqidagi hisobot.

Vaqtni boshqarish – Loyiha bajarilish muddatlarini boshqarish jarayoni.

Resurslarni taqsimlash – Loyiha resurslarini samarali foydalanish.

Xodimlar menejmenti – Loyihada ishlovchi jamoani boshqarish.

Xarajatlarni boshqarish – loyiha doirasidagi xarajatlarni rejalashtirish, kuzatib borish va nazorat qilish jarayonidir. Uning asosiy maqsadi loyihaning belgilangan byudjet doirasida qolishini ta’minlashdir.

Kapitalning rentabelligi – Investitsiyalangan kapitaldan olinadigan daromad foizi.

Kredit liniyasi – Moliyaviy muassasa tomonidan ma’lum muddat va sharoitlarda ajratiladigan kredit mablag‘lari.

Iqtisodiy barqarorlik – Loyiha amalga oshirilishi natijasida hosil bo‘ladigan uzoq muddatli iqtisodiy foyda.

Investitsion muhit – Investitsiyalar uchun qulay sharoitlar va iqtisodiy-moliyaviy omillar yig‘indisi.

Innovatsion loyiha – Yangi texnologiyalar, mahsulotlar yoki xizmatlarni ishlab chiqish va joriy qilishga qaratilgan loyiha.

Tashqi muhit tahlili – Loyiha uchun muhim bo‘lgan tashqi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy omillarni baholash jarayoni.

Foiz to‘lovi – Loyihani moliyalashtirish uchun jalb qilingan qarz kapitali uchun to‘lanadigan mablag‘lar.

Kutilayotgan foyda – Loyihaning amalga oshirilishi natijasida olinadigan taxminiy daromad.

Ijtimoiy ta’sir – Loyihaning jamiyatga bo‘lgan ijtimoiy foydasi va natijalari.

Portfel tahlili – Kompaniya yoki investorlarga tegishli loyihalar va aktivlar to‘plamini tahlil qilish.

Monitoring va baholash – Loyihaning amalga oshirilishi va natijalarini kuzatish va baholash jarayoni.

Qayta tiklanuvchi resurslar – Loyiha davomida foydalaniladigan, lekin tugamaydigan tabiiy resurslar.

Strategik rejalashtirish – Loyiha maqsadlarini uzoq muddatli reja va strategiyalar asosida aniqlash.

Sarmoyador – Loyiha yoki biznesga kapital kiritgan shaxs yoki tashkilot.

Ko‘rsatkichlar paneli (Dashboard) – Loyihaning muhim moliyaviy va operatsion ma’lumotlarini vizual tarzda ko‘rsatish usuli.

Ijtimoiy iqtisodiy tahlil – Loyihaning iqtisodiyot va jamiyatga olib keladigan umumiy ta’sirini baholash.

Ekspertiza – Loyihani mustaqil ekspertlar tomonidan tahlil qilish va baholash.

Innovatsion risk – Yangi texnologiya yoki jarayonlarni joriy etish bilan bog‘liq xavflar.

Marketing strategiyasi – Loyihaning mahsulot yoki xizmatlarini bozorga muvaffaqiyatli olib chiqish uchun ishlab chiqilgan reja.

Texnologik tahlil – Loyiha doirasida qo‘llaniladigan texnologiyalarning samaradorligini o‘rganish jarayoni.

O‘zgaruvchan xarajatlar – Loyihaning hajmi va faoliyat darajasiga qarab o‘zgaradigan xarajatlar.

Qarz majburiyatlari – Loyiha tomonidan jalb qilingan kredit mablag‘lari va ular bilan bog‘liq majburiyatlar.

Bozorni kengaytirish – Loyiha mahsulotlari yoki xizmatlarini yangi bozor segmentlariga kirib borishi.

Rentabellik chegarasi – Loyiha xarajatlarini qoplash va daromad olish uchun zarur minimal hajm.

Investitsion fondlar – Loyihalarni moliyalashtirish uchun maxsus tashkil etilgan mablag‘ jamg‘armalari.

Ishchi kuchini rejalashtirish – Loyiha doirasida ishchi kuchi resurslarini optimal taqsimlash.

Ijtimoiy mas’uliyat – Loyiha ishtirokchilarining jamiyat oldidagi majburiyatlari va ularning bajarilishi.

Infratuzilma – Loyihaning amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan infratuzilma va texnik resurslar.

Ishlab chiqarish quvvati – Loyihaning mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarish uchun mavjud quvvatlari.

Qayta baholash – Loyihaning o‘zgargan sharoitlariga qarab qayta ko‘rib chiqilishi va tahlili.

Iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari – Loyihaning iqtisodiy foydaliligini aniqlash uchun ishlatiladigan asosiy indikatorlar.

Ma’lumotlar bazasi – Loyihaga oid barcha ma’lumotlar va hisobotlarni saqlovchi tizim.

Byudjetni boshqarish – Loyihaning moliyaviy rejalarini samarali boshqarish jarayoni.

Ko‘p variantli tahlil – Loyihaning turli ssenariylarini solishtirish usuli.

Xalqaro investitsiyalar – Loyiha uchun chet el kapitali va resurslarini jalb qilish jarayoni.

Ishlab chiqarish jarayoni – Loyihaning asosiy faoliyati bo‘yicha mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarish bosqichlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Asosiy nazariy adabiyotlar:

1. Damodaran, A. (2012). Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset. Wiley.
2. Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jaffe, J. F. (2019). Corporate Finance. McGraw-Hill.
3. Brealey, R. A., Myers, S. C., & Allen, F. (2020). Principles of Corporate Finance. McGraw-Hill Education.

Amaliy qo‘llanmalar:

1. UNIDO (United Nations Industrial Development Organization). Manual for the Preparation of Industrial Feasibility Studies.
2. World Bank. Investment Project Financing.
3. Gittinger, J. P. (1982). Economic Analysis of Agricultural Projects. Johns Hopkins University Press.

Mahalliy va mintaqaviy adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va farmonlari: Investitsiyalar va iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar.
2. Мирзиёев, Ш. М. (2017). O‘zbekiston Respublikasi strategik rivojlanish yo‘nalishlari.
3. Qodirov, B. X. (2020). Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va baholash. Toshkent: Universitet nashriyoti.

Maxsus mavzular bo‘yicha adabiyotlar:

1. Fabozzi, F. J., & Peterson, P. P. (2003). Financial Modeling. MIT Press.
2. Koller, T., Goedhart, M., & Wessels, D. (2020). Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies. Wiley.
3. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). Guidelines for Investment Analysis.

Darslik va o‘quv qo‘llanmalar:

1. Qodirov B. X., & Xodjayeva G. T. (2020). Investitsiyalarni boshqarish. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. G‘ulomov S. S., Karimov Z. K., & G‘ofurov I. I. (2018). Investitsion loyiha boshqaruvi. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
3. Yuldoshev U. A. (2019). Investitsiyalarni moliyalashtirish va iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi (2017). Investitsion siyosat va loyihalarning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar. Toshkent.

Monografiyalar va ilmiy ishlar:

1. Saidov M. A. (2020). O‘zbekistonda investitsion jozibadorlik va loyihalarni amalga oshirish tajribasi. Toshkent: Iqtisodiyot ilmiy nashrlari.

2. Tursunov X. T. (2021). Investitsion loyihalar va innovatsion rivojlanish. Toshkent: Innovatsiyalar nashriyoti.

Tadqiqotlar va tahliliy hisobotlar:

1. Abdullayev B. K. (2020). O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsion loyihalarning o‘rni va ahamiyati. Toshkent: Iqtisodiy tadqiqotlar instituti nashriyoti.
2. To‘rayev M. M. (2021). Raqobatbardosh investitsiya loyihalarini amalga oshirishning iqtisodiy asoslari. Toshkent.

Elektron manbalar va hisobotlar:

Jahon Banki va **Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF)** saytlari:

1. https://www.worldbank.org/
2. https://www.imf.org/

Investopedia: *Investment Project Analysis* bo‘yicha turli maqolalar.

3. https://www.investopedia.com/
4. Lex.uz - Mamlakatda investitsiya loyihalarini amalga oshirish va boshqarish tartiblariga oid rasmiy hujjatlar.
5. Stat.uz - Iqtisodiy va investitsion ko‘rsatkichlar bo‘yicha statistik ma’lumotlar.
6. Invest.gov.uz - Investitsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, moliyalashtirish va monitoring qilishga oid ma’lumotlar.

MUNDARIJA

KIRISH 3

1-BOB. “INVESTITSIYA” TUSHUNCHASI, ULARNING MOHIYATI, TASNIFI, TUZILISHI VA INVESTITSIYA LOYIHALARI MAZMUNI . 5

1.1. Investitsiyalarning mohiyati, tasnifi, turlari va tuzilishi 5

1.2. Investitsion loyiha, investitsion loyihalar turlari va ularning moliyalashtirish manbalari 9

1.3. Investitsion rejalashtirish ishtirokchilari 14

1.4. Investitsion loyiha bo‘yicha ishlarning asosiy bosqichlari va turlari 17

Nazorat savollari:..... 19

2-BOB. INVESTISTIYALAR TAHLILI BILAN BOG’LIQ IQTISODIY KONSTEPSTIYALAR 20

2.1. Investitsiyalar tahlili bilan bog‘liq iqtisodiy kontseptiyalar 20

2.2. Tavakkal xavfi darajasiga ko‘ra real aktivlarga qilingan investitsiyalarning tasniflanishi..... 22

2.3. Makroiqtisodiy nazariyada investitsiyalarning talqini 24

2.4. O‘zbekiston Respublikasida investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlari 28

2.5. Investitsiyalar bozoridagi munosabatlar tahlili 30

2.6. Loyiha tahlilida valyuta tushumlari va chiqimlari hamda ularni xisobga olish 33

Nazorat savollari:..... 37

3-BOB. INVESTISTIYALAR TAHLILI KONSTEPSTIYASI 39

3.2. Loyihaning hayot sikli..... 43

3.3. Loyihani taqdim etishda asosiy e’tibor qaratilishi lozim bo’lgan sohalar .. 45

Nazorat savollari:..... 47

4-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARINI TAYYORLASH 49

4.1. Investitsiya loyihalarini tayyorlash jarayoni 49

4.2. Investitsiya loyihasini tayyorlash bosqichi va uning vazifalari 51

4.3. Loyihani ishlab chiqish bosqichidagi vazifalar..... 57

Nazorat savollari:..... 61

5-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARINI MOLIYAVIY-IQTISODIY BAHOLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI 64

5.1. Loyihani moliyaviy-iqtisodiy baholash..... 64

5.2. Pulning vaqt o’tishi bilan qiymati o’zgarishi konstepstiyasi 67

5.3. Loyihani amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan resurslarga talabni hamda amalga oshirish natijalarini baholash 69
Nazorat savollari:..... 75
6-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARINI MOLIYAVIY – IQTISODIY BAHOLASHNING ASOSIY USULLARI..... 77
6.1. Loyihalarni moliyaviy-iqtisodiy baholashning mohiyati va usullari..... 77
6.2. Investistiya loyihalari va biznes rejalari..... 81
6.3. Loyihalarni baholash va samarali loyihalar 82
6.4. Loyihalarni moliyalashtirish manbalari. Loyiha tahlilining marketing va buxgalteriya hisobi 83
6.5. Korxonani kredit olishdan oldingi holatini baholash. Investistiya loyihalarini baholash usullari va ularni amaliyotda qo'llanishi..... 85
Nazorat savollari:..... 87
7-BOB. INVESTISTIYA LOYIHASINING BIZNES REJASI..... 89
7.1. Investitsiya loyihasining biznes rejasi, unig tadbirkorlikdagi roli va ahamiyati 89
7.2. Biznes rejaning maqsadlari, turlari va ishlab chiqaruvchilari (yaratuvchilari) 93
7.3. Biznes rejaning tarkibi. Maketing tadqiqoti va marketing rejasi..... 95
7.4. Biznesning boshqaruv tuzilmasi va kadrlar. Iqtisodiy rag'batlantirish tizimi 99
7.5. Biznes-rejaning ishlab chiqarish texnologiyasi, xarajatlari va rejasi..... 101
7.6. Biznes-rejaning moliyaviy plani va moliyaviy ko'rsatkichlarni hisoblash 103
7.7. Investitsiya plani va kreditni qaytarish. Investistiya va ishlab chiqarishni prognozlash. Investistiya samaradorligini aniqlash 105
7.8. Biznes planning rezumesi..... 113
Nazorat savollari:..... 115
8-BOB. RAQOBATLASHUVCHI INVESTISTIYALAR 117
8.1. Raqobatlashuvchi investistiyalar haqida tushuncha..... 117
8.2. Bir-birini inkor etuvchi investistiya loyihalarini baholash. Muqobil investistiyalar..... 120
8.3. Investistiya loyihalarining amal qilish muddatlaridagi farqlar. Xarajatlarga ko'ra samaradorlikni baholash usuli. 124

8.4. Uskunalarni ta’mirlash yoki almashtirish haqidagi qarorlarni asoslash. Xarajatlarni kamaytirish bo’yicha loyihalarni baholash. 128
Nazorat savollari:..... 132
9-BOB. TEXNIK TAHLIL 134
9.1. Texnik tahlilning maqsad va vazifalari, loyihani, uning resurslarini va qo’llanilayotgan texnologiyalarni tasarruf qilish, loyiha ko’lami..... 134
9.2. Texnik tahlil strukturasi 138
9.3. Texnologik jarayon sxemasi va texnik iqtisodiy tahlil 140
9.4. Ko’p komponentli loyihalar, loyihaning joylashish o’rni tahlili, loyihaning texnologik paketi, moliyaviy xarajatlar mezonlari va cheklovchilari, xarajatlardagi o’zgarishlar, loyihalarni amalga oshirish bo’yicha ishlar grafigi 142
9.5. Ishlab chiqarish rejasi, loyihaning zararsizlik nuqtasi va uning tahlili..... 144
Nazorat savollari:..... 146
10-BOB. EKOLOGIK TAHLIL 148
10.1. Ekologik tahlilning maqsadi, vazifalari va xususiyati 148
10.2. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish 152
10.3. Loyihaning ekologik xavfi (qaltisligi)ni tahlil etish va loyiha komponentlarini qayta ko’rib chiqishda loyihalardan manfaat ko’ruvchilar ishtiroki..... 156
10.4. Atrof muxitni himoya qilishni moliyalashtirish. Ekologik zararlarni qoplab berish. Ekologiya uchun subsidiyalar. 157
10.5. Ekologik tahlillarning investistiya qarorlarini qabul qilishga ta’siri 163
Nazorat savollari:..... 165
11-BOB. INSTITUTSIONAL TAHLIL 167
11.1. Investistiya loyihasini ishlab chiqish jarayonida institustional tahlilning maqsadi va vazifalari..... 167
11.2. Institutsional tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari 170
11.3. Tahlil qilinishi zarur bo’lgan asosiy muammolar 172
11.4. Jahon banki loyihalarida institutsional tahlil tartibi va tajribasi 180
Nazorat savollari:..... 182
12-BOB. IJTIMOIY TAHLIL 184
12.1. Ijtimoiy tahlilning maqsad va vazifalari 184
12.2. Ijtimoiy tahlilning asosiy ko’rsatkichlari 187

12.3. Loyihalarning maqsadli guruhi va mahalliy jamoa tavsifi 189
12.4. Ijtimoiy strategiyani aniqlash. Investistiya loyihalarida ishtirok etish masalasi 197
12.5. Maxsus dasturlar; ijtimoiy sug'urtalash tizimi, majburiy ko'chirish, loyiha doirasida o'tkazilayotgan tadbirlarda ayollarning roli 200
Nazorat savollari:..... 202
13-BOB. MOLIYAVIY TAHLIL 204
13.1. Moliyaviy tahlilning maqsadi va vazifalari 204
13.2. Moliyaviy tahlil turlari 207
13.3. Moliyaviy tahlilda qo'llaniladigan narxlar; narxlarning tebranishi; narxlar to'g'risidagi axborot manbalari; narxlarni prognoz qilish; ichki va jahon narxlari..... 209
13.4. Moliyaviy tahlilda inflyastiya tushunchasi. Korxonani moliyaviy tahlili 211
13.5. Moliyaviy tahlil va uning uslublari foyda va zarar hisoboti. Pul tushumlari va xarajatlari prognozi..... 215
Nazorat savollari:..... 235
14-BOB. IQTISODIY TAHLIL 237
14.1. Iqtisodiy tahlil maqsad va vazifalari 237
14.5. Shartli tashqi savdo tovarlari. Shartli notashqi savdo tovarlari. 246
Nazorat savollari:..... 256
15-BOB. INVESTISTIYA LOYIHALARIDA NOANIQLIK VA QALTISLIK TAHLILI 258
15.1. Tavakkal xavfi konstepstiyasi va klassifikastiyasi 258
15.2. Loyihani ishlab chiqish jarayonida tavakkal xavfini kamaytirish strategiyasi..... 263
15.3. Tavakkalchilik xavfiga baho berish va uni baholash usullari..... 266
15.4. Monte Karlo simulyatsiyasi 274
15.5. Tavakkalchilik xavfini bosqichma-bosqich baholash usuli 277
15.6. Umumiy tavakkalchilik xavfi darajasi 278
Nazorat savollari:..... 280
GLOSSARIY..... 282
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:..... 287

A.BEKTEMIROV, G.T.QARAJANOVA, X.A.KARJAVOVA, Z.X.RAFIYEVA

INVESTITSIYA LOYIHALARI TAHLILI

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

O'quv qo'llanma institut Kengashining 2024 - yil 27 - noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

"STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand - 2024

ISBN: 978-9910-702-40-2

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 27.11. 2024 y.
© "STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand 2024 y.

4847

25.12.2024 yilda chop etildi.
Qog'oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 18.37
Buyurtma № 0163A/24. Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.